

ΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑΙ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑΙ

ΔΟΞΑΣΙΑΙ

ΤΟΥ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

ΥΠΟ

ΧΑΡΙΣΙΟΥ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΥ

Ὅλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας
ἔσχε μάθῃσιν,
μήτε πολιτῶν ἐπὶ πημσύνῃ
μήτ' εἰς ἀδίκους πράξεις ὄρμῃν,
ἀλλ' ἀθανάτου καθαρῶν φύσεως
κόσμον ἀγέρων, πῆ τε συνέστη
καὶ ὄπη καὶ ὄπωσ.
τοῖς δὲ τοιούτοις οὐδέποτε ἀσχερῶν
ἔργων μελέτημα προσίξει.

ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ.

ΑΘΗΝΗΣΙΝ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΕΡΡΗ

1898

ΤΟΙΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙΣ
ΚΑΙ ΠΑΣΙ ΤΟΙΣ ΠΕΡΙ ΤΑ ΚΟΙΝΑ
ΣΠΟΥΔΑΖΟΥΣΙΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τῶν μεγάλων ἱστορικῶν καὶ τῶν ἐξόχων ποιητῶν ἡ ἐμβρι-
θῆς μελέτη λυσιτελεστάτη εἰς πάντας, ὧν μέλημα ὁ χειρισμὸς
τῶν ἀνθρωπίνων, εἶνε ἀναγκαιοτάτη εἰς τοὺς διδασκάλους, ὧν
ἔργον ἡ μόρφωσις τῶν νεαρῶν γενεῶν καὶ δι' αὐτῆς ἡ κατὰ τὸ
ἐφικτὸν ἀνύψωσις τοῦ κοινωνικοῦ πνεύματος καὶ ἡ ἐνίσχυσις
τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν ἐθνῶν. Βαθὺς παρατηρητῆς τῶν ἐλα-
τηρίων, ἐξ ὧν προκύπτει πᾶσα βούλησις καὶ πᾶσα πράξις ἀν-
θρωπίνη, ὁ ἔξοχος ποιητῆς διανοίγει ἡμῖν τὸ ἐσωτερικὸν τῶν
ἀνθρώπων καὶ παρέχει εἰς τοὺς δυναμένους καὶ θέλοντας νὰ
σπουδάσωσι τὸ συνθετώτατον τοῦτο καὶ σφόδρα κεκαλυμμένον
σύμπλεγμα τοῦ ἀνθρωπίνου μηχανισμοῦ εὐκαιρίαν καταλλη-
λοτάτην, ὅπως παρακολουθήσωσι τὰ πάμπολλα καὶ λεπτότατα
καὶ ἀφανῶς μετ' ἀλλήλων συμπεπλεγμένα νήματα, ἐξ ὧν δια-
πλέκεται ὁ ψυχικὸς ἡμῶν βίος, καὶ ἐξ οὗ προκύπτουσιν αἱ πο-
λύμορφοι ἀνθρωπίναι πράξεις. Ἀκριβῆς παρατηρητῆς καὶ πι-
στός ἐξάγγελος τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ὁ μέγας ἱστορικὸς
ἐξαναγκάζει τὸ πνεῦμα τῶν προσεχόντων, τὸ πνεῦμα τῶν πα-
ρακολουθούντων αὐτάς, εἰς τὸ νὰ ἐμβυθισθῶσιν εἰς τὰς πρώτας
καὶ ἀφανεῖς αἰτίας τῶν τελευταίων καὶ ἐκδεδηλωμένων τού-
των πράξεων. Ἀμφότεροι δέ, ὅ τε ἔξοχος ποιητῆς καὶ ὁ μέ-
γας ἱστορικὸς, καίπερ ἐξ ἀντιθέτων ὁδῶν ὁρμώμενοι, ἄγουσι
τὸ πνεῦμα εἰς τὸν αὐτὸν ψυχικὸν μηχανισμόν, εἰς τὴν αὐτὴν
δημιουργικὴν αἰτίαν τῶν πολυμόρφων ἀνθρωπικῶν πράξεων καὶ
τῶν πολυειδῶν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἐκφάνσεων. Ὁ ποιητῆς
δεικνύει ἡμῖν τὸν συσχετισμὸν τῶν σχέσεων καὶ τῶν συναισθη-
μάτων καὶ τῶν ὁρέξεων πρὸς τὰς πράξεις καὶ τὰ παθήματα τῶν

ἀνθρώπων, ὁ ἱστορικός τὸν συσχετισμὸν τῶν παθημάτων καὶ τῶν πράξεων πρὸς τὰς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα καὶ τὰς ὁρέξεις αὐτῶν, ἀμφότεροι δὲ ἀριδῆλως δεικνύουσιν ἡμῖν, ὅτι ὁ βίος καὶ αἱ κατ' αὐτὸν ἐμφαινόμεναι πράξεις τῶν ἀνθρώπων εἶνε πάντοτε ἀνάλογοι πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὴν δύναμιν τῶν σκέψεων καὶ τῶν πόθων καὶ τῶν ὁρέξεων αὐτῶν. Ὅσακις ἐπαναλαμβάνονται τὰ αὐτὰ συμπτώματα ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν, τὰ αἷτια τούτων εἶνε πάντοτε τὰ αὐτὰ ὅσακις δὲ τὰ αὐτὰ αἷτια λάβωσί ποτε ὑπόστασιν, καὶ τὰ τοῦ βίου συμπτώματα, τοῦ τε ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ, εἶνε πάντοτε τὰ αὐτά.

Κατὰ ταῦτα ἡ ποίησις καὶ ἡ ἱστορία οὐ μόνον λαμπρὰ πρὸ τῶν ὁμμάτων ἐκθέτουσι τὰ κεκαλυμμένα ἐλατήρια πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, οὐ μόνον ἐξηγοῦσιν ἡμῖν τὰς πρώτας αἰτίας τῶν ποικιλομόρφων τοῦ ἀνθρωπικοῦ βίου συμπτωμάτων, ἀλλ' ἐγγενῶσιν ἐν ἡμῖν βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον καὶ τὴν συνειδήσιν, ὅτι οὐδὲν τῶν γινομένων ἀναιτιῶς γίνεται, ὅτι πάντα τὰ φαινόμενα βιωτικά συμπτώματα, εἰ καὶ φαίνονται αὐτὰ μὲν καθ' ἑαυτὰ ὡς αὐθιγενῆ καὶ αὐθυπόστατα, πρὸς ἄλληλα δὲ ὡς πάντῃ ἀνεξάρτητα καὶ ἐντελῶς ἀδιάφορα, εἶνε ὅμως πάντα ταῦτα ἐνδομύχως συνδεδεμένα μετ' ἀλλήλων καὶ ἐξηρητημένα πάντα διὰ μυστικῶν συνδέσμων ἐξ ἀφανῶν μὲν, πάντως ὅμως ὑπαρχουσῶν αἰτιῶν· διότι ἀνεξήγητος θὰ ἀπέμενεν ἄλλως ἢ ἀναγκαιότης, μεθ' ἧς τὰ πάθη καὶ τὰς μωρίας διαδέχονται αἱ βλάβαι καὶ ὁ ὄλεθρος, τὴν δὲ σύνεσιν καὶ τὴν χρηστότητα ἡ ὠφέλεια καὶ ἡ εὐδαιμονία.

Πλὴν δὲ τούτων παρατηρῶν τις ἐν τῇ ποιήσει καὶ τῇ ἱστορίᾳ, ὅτι πάντοτε τὰ αὐτὰ συμπτώματα καὶ πάντοτε τὰ αὐτὰ αἷτια τῶν συμπτωμάτων τούτων ἐπαναλαμβάνονται, ἀρχίζει ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ διακρίνη, ὅτι οὐχὶ μόνον συνδέονται ταῦτα ἐνδομύχως, ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ ἀριθμὸς τούτων δὲν εἶνε ἀπεριόριστος. Ἡ σύνεσις καὶ ἡ ἀρετὴ τῶν ἀρχόντων προάγει τὰ δημόσια ἤθη, ἡ προαγωγή τῶν δημοσίων ἠθῶν ἐνισχύει συμπάσας τὰς πολιτικὰς δυνάμεις τῶν λαῶν, ἡ ἐνίσχυσις τῶν πολιτικῶν

τούτων δυνάμεων καθιστᾶ μεγάλα καὶ ἔνδοξα τὰ ἔθνη. Τὰ πράγματα ταῦτα οὐ μόνον συνδέονται ἀρρήκτοις δεσμοῖς πρὸς ἄλληλα, ἀλλ' εἶνε καὶ πάντοτε τὰ αὐτά, οὐδαμῶς οὐδέποτε ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἀλλοιωθέντα. Ἔτι ἡ ἀχρηΐότης τῆς πολιτείας καὶ ἡ φαυλότης τῶν προεστώτων αὐτῆς καθιστᾶ ἀχρηστοὺς πλείστας ἀγαθὰς δυνάμεις ἐγκειμένας ἐν πολλοῖς τῶν καθ' ἕκαστον πολιτῶν, ἡ ἀχρηστία τῶν ἀγαθῶν τούτων δυνάμεων ἐξαδυνατεῖ τὴν ὅλην πολιτείαν, ἡ ἐξαδυνάτησις τῆς πολιτείας ἐπάγεται τὴν ἐμφάνισιν φαύλων δυνάμεων, ἐγκειμένων εἰς πολλοὺς τῶν καθ' ἕκαστον πολιτῶν, αἱ ἐν χρήσει φαῦλαι αὗται δυνάμεις τῶν διεφθαρμένων καὶ αἱ ἐν ἀχρηστία παραμένουσαι ἀγαθαὶ τῶν χρηστῶν πολιτῶν ἐπάγονται τὸν μαρασμὸν πάσης ἐκφάνσεως τοῦ θεωρητικοῦ, τοῦ ποιητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου τῶν ἐθνῶν, ὁ μαρασμὸς οὗτος ἐπιφέρει τὴν χυδαίωτητά τῶν δημοσίων ἠθῶν καὶ τὴν φιληδονίαν καὶ φιλοχρηματίαν τῶν πολιτῶν καὶ αὗται τὸν θάνατον τῶν ἐθνῶν. Τὰ πράγματα ταῦτα οὐ μόνον ἀρρήκτως καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν τάξιν ταύτην πρὸς ἄλληλα συνδέονται, ἀλλὰ καὶ πάντοτε τὰ αὐτὰ ὑπῆρξαν ἀπὸ τῆς εἰς κοινωνίαν συνελύσεως τῶν ἀνθρώπων μέχρι τοῦ νῦν.

Πόσον δὲ τὰ ἐκ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ἱστορίας διδάγματα ταῦτα εἶνε ἐπωφελῆ εἰς πάντας τοὺς τὰ ἀνθρώπινα χειριζόμενους, εἶνε καταφανές. Διότι τὸ νὰ γινώσκη τις ὅτι πάντα τὰ ἀνθρώπινα εἶνε ἐξηρητημένα ἐξ αἰτιῶν τινων, τὸ νὰ γινώσκη τις τὰς αἰτίας ταύτας, τὸ νὰ ἔχη τις τὴν συνειδήσιν, ὅτι τά τε αἰτία καὶ τὰ βιωτικά συμπτώματα πάντα εἶνε ὠρισμένα καὶ ἀναλλοίωτα, δὲν συμβάλλει ὀλίγον εἰς τὴν ὀρθὴν διάγνωσιν τῆς ἐκάστοτε παρεμπιπτούσης βιωτικῆς περιπετείας καὶ εἰς τὸν ὀρθὸν χειρισμὸν αὐτῆς. Ἀλλ' ἐν τῇ ὀρθῇ ταύτῃ διαγνώσει καὶ ἐν τῷ ὀρθῷ τούτῳ χειρισμῷ κεῖται ἡ σωτηρία τοῦ βίου· διὸ καὶ ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους καὶ Ἀριστοφάνους μέχρι τοῦ Hegel καὶ τοῦ Lotze καὶ τοῦ Schiller καὶ ἀπὸ τοῦ Θουκυδίδου καὶ Πλουτάρχου μέχρι τοῦ Macaulay καὶ Herbart ἐθεωρήθησαν οἱ ἕξοχοι ποιηταὶ καὶ ἱστορικοὶ ὡς οἱ

βαθύτατοι ψυχολόγοι καὶ οἱ μέγιστοι τῆς ἀνθρωπότητος διδάσκαλοι, δυνάμενοι ἀμφοτέρα, καὶ νὰ ἀνάγωσιν εἰς τὸ φῶς τὰ ἐν τῷ σκότει βεβυθισμένα πολυποικίλα ἐλατήρια τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ νὰ καταδεικνύωσι τὴν τε ἀλληλουχίαν αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας καὶ τὸν συνεκτικὸν σύνδεσμον τὸν συνδέοντα ταύτας μετὰ τῶν ἀρχικῶν αὐτῶν αἰτιῶν.

Καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους ἢ γνῶσις πάντων τούτων εἶνε, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπον, ἀναγκαιοτάτη, ἂν μέλλωσι τὸ ἑαυτῶν ἔργον οὐχὶ κατ' ἄλογον τριβὴν καὶ ἀνωφελῶς, ἀλλὰ μετ' ἐπιστημοσύνης καὶ ἐπωφελῶς νὰ ἐπιτελῶσιν. Οὐ μόνον τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, τὰς δυνάμεις, τὸν ἰδιόρρυθμον τρόπον τῆς ἀλληλεπιδράσεως καὶ τὰ ποικίλα εἶδη τῆς ἐκφάνσεως αὐτῶν ἄριστα πρέπει νὰ ἐπίστανται οἱ διδάσκαλοι, ἀλλ' ὀφείλουσι προσέτι ἀκριβῶς νὰ γινώσκωσι καὶ τοὺς παντοδαπούς καὶ ἑτερορρυθμούς μετασχηματισμούς πάντων τούτων κατὰ τὸν διάφορον συσχετισμὸν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῶν παντοδαπῶν τοῦ βίου αὐτοῦ περιπετειῶν καὶ μεταπτώσεων. Ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων εἶνε ποικίλη, αἱ δυνάμεις αὐτῶν κατὰ τε τὴν ἔντασιν καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐπιπλοκῆς διάφοροι, αἱ ἐκφάνσεις τῶν δυνάμεων τούτων ἀνάλογοι πάντοτε πρὸς τε τὰς διαφορότητας ταύτας καὶ πρὸς τὰς διαφόρους τοῦ βίου περιπετείας. Εἰς τοὺς χρόνους τῆς κοινῆς χυδαιότητος καὶ φίληδονίας καὶ φιλοχρηματίας, εἰς τοὺς χρόνους τῆς κακοπολιτείας καὶ τῆς χυδαιοφροσύνης τῶν προϊσταμένων αὐτῆς, εἰς τοὺς χρόνους τῆς πτωχείας καὶ τῆς πολιτικῆς ἀδυναμίας αἱ χρησταὶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους δυνάμεις περιστέλλονται, καταθραύονται, ἀπρακτοῦσι, δι' ὑπερανθρώπων ἀγώνων μόνον τέλεον νὰ μὴ ἀφανισθῶσιν, οὐδέποτε δ' οὐδαμῶς νὰ ἐπικρατήσωσι, δυνάμεναι· εἰς τοὺς χρόνους τῶν ἀπλοϊκῶν καὶ χρηστῶν ἡθῶν, εἰς τοὺς χρόνους τοῦ σώφρονος πολιτικοῦ βίου καὶ τῆς μεγαλοψυχίας καὶ μεγαλουργίας τῶν προϊσταμένων τῆς πολιτείας, εἰς τοὺς χρόνους τῆς κοινῆς σεμνότητος καὶ αἰδημοσύνης αἱ σαπραὶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους δυνάμεις καταστέλλονται καὶ ἀφανίζονται, χαλεπῶς καὶ μόλις ἐκ τοῦ πυθμένος τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ βίου νὰ

προκύψωσι δυνάμεναι, ἐνῶ αἱ χρησταὶ διὰ μικρᾶς χειραγωγίας ζωηραὶ θάλλουσι εἰς ὑπερφυῆς ὕψος προαγόμεναι. Αὕτη εἶνε ἡ φύσις τῶν ἀνθρωπίνων. Οἱ διδάσκαλοι οἱ νομίζοντες ὅτι μόνον ἡ ὀρθὴ διδασκαλία ἀπεργάζεται τὴν τε ἐκάστου τῶν πολιτῶν καὶ τὴν κοινὴν εὐδαιμονίαν συμπάσης τῆς πολιτείας, οἱ διδάσκαλοι οἱ νομίζοντες ὅτι ἡ ἐν τοῖς σχολείοις ἀνατροφή τῶν νεαρῶν ἀνθρώπων εἶνε ὁ μόνος παράγων τῆς τε ἀτομικῆς καὶ τῆς γενικῆς τοῦ ἔθνους εὐδαιμονίας ἔχουσι περισυλλέξῃ τὴν σοφίαν αὐτῶν μόνον ἐν τοῖς μελετητηρίοις, καὶ δὴ ἐκ συγγραφέων ἐγγηρασάντων καὶ τούτων ἐν τοῖς μελετητηρίοις αὐτῶν, οὐδαμῶς δὲ ἀναμιχθέντων εἰς τὸν πραγματικὸν καὶ πολυθόρυβον βίον καὶ τέλεον ἀγνοούντων τὰ πραγματικὰ καὶ μύχια ἐλατήρια τὰ κατατεινόμενα ὑπὸ τὸ πολυποικίλον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων φαινόμενον. Ἐὰν ἡ φύσις τῶν παιδευομένων ἀνθρώπων ἦτο μονοειδῆς καὶ εὐμάλακτος, ἐὰν οἱ παιδεύοντες αὐτοὺς ἦσαν τέλειοι καὶ πάσης ἀδυναμίας ἀπηλλαγμένοι, ἐὰν ὁ ἐν χρήσει τρόπος τῆς παιδείας ἦτο ὁ ἀνθρωπικώτατος καὶ ἐὰν οὐδεμίαν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου ἰσχὺν εἶχον τὰ ἔθιμα, τὰ ἤθη, τὸ παρελθόν, ἡ πολιτεία καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτῆς, ἡ ἐκκλησία καὶ οἱ λειτουργοὶ αὐτῆς, ἡ δημοσιογραφία, τὰ ποικίλα ἀναγνώσματα, τὰ παντοδαπὰ θεάματα, ἡ μετὰ τῶν ξένων ἐπικοινωνία καὶ τὰ τούτοις παρόμοια, τότε ἡ παιδεία θὰ ἦτο ὁ μόνος παράγων τῆς εὐδαιμονίας τοῦ τε καθ' ἕκαστον ἀνθρώπου καὶ τοῦ ὅλου ἔθνους ἐν γένει καὶ τότε οἱ διδάσκαλοι θὰ ἦσαν οἱ μόνοι δημιουργοὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν.

Τὴν ἐπὶ τῶν τοιούτων ζητημάτων ὀρθογνωμοσύνην ἀπεργάζεται μάλιστα ἡ μελέτη τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων, οἵτινες γενναῖον τὸ ἦθος ἔχοντες καὶ ὑψηλὴν τὴν διάνοιαν ἐγκατεμίχθησαν εἰς τὸν βίον καὶ ἔδρασαν ἐν αὐτῷ· διότι ὀρθῶς, ἕνεκα τῆς γενναϊότητος τοῦ ἦθους, καὶ πιστῶς, ἕνεκα τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἐνεργοῦ βίου αὐτῶν, ἀντιλαμβανόμενοι οἱ τοιοῦτοι τῶν ἀνθρωπίνων περιπετειῶν, εὐκρινῶς, ἕνεκα τῆς ὑψηλῆς διανοίας αὐτῶν, διαβλέπουσι τὰ ἀληθῆ αἷτια τῶν βιωτικῶν συμπτωμάτων. Καὶ διὰ τοῦτον ἀκριβῶς τὸν λόγον ἀποβαίνουν πάντοτε

οί ἔξοχοι ἱστορικοὶ οἱ μεγαλοφρονότατοι τῆς βιωτικῆς ὀρθογνωμοσύνης καὶ ὀρθοπραγίας διδάσκαλοι, ἅτε ἀσφαλέστατα χειραγωγοῦντες τοὺς φιλομαθοῦντας εἰς τὰς σκοτεινοτάτας καὶ πολυελίχτους ἀτραπούς τὰς εἰς τε τὰ ἐνδότετα τῆς ἀνθρωπίνης οὐσίας κεχαραγμένας καὶ εἰς τὰς ἀφανῶς μέγ, ἀλλ' ἀρρήκτως πρὸς ἀλλήλας διαπλεκομένας, πολυμόρφους τοῦ ἀνθρωπίνου βίου περιπετείας ὑφισταμένας.

Τοιοῦτον ἔξοχον ὁδηγὸν εὐθύ πρὸς αὐτὴν τὴν ἀνθρωπίνην οὐσίαν ἄγοντα καὶ τὸ ἄγαν περιπεπλεγμένον δίκτυον τῶν ἀνθρωπίνων περιπετειῶν εἰς τὰ καθ' ἕκαστον αὐτοῦ νήματα τεχνικωτάτῃ χειρὶ ἀναλύοντα καὶ εὐκρινῶς ἕκαστον τούτων πρὸ τῶν ὀμμάτων ἐμφανίζοντα, ἔχει ὁ κόσμος πλὴν τῶν ἄλλων μεγάλων τῆς Ἑλλάδος ἱστορικῶν καὶ τὸν Πολύβιον. Εὖ πεφυκῶς καὶ τυχὼν ἀγωγῆς λίαν ἐπιμεμελημένης ὁ υἱὸς τοῦ Μεγαλοπολίτου Λυκόρτα, ἐνὸς τῶν ἐξοχωτάτων πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, καὶ ζηλωτῆς τοῦ Φιλοποίμενος, τοῦ μεγίστου στρατηγοῦ αὐτῆς, ἐνωρὶς λίαν ἀνεμίχθη εἰς τὰ πολιτικά. Πρέσβυς δὲ καὶ στρατηγὸς γενόμενος ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ πολλοὺς εἰς διαφόρους τάξεις τῆς κοινωνίας ἀνήκοντας καὶ εἰς διάφορα δημόσια ὑπουργήματα τεταγμένους καὶ εἰς διαφόρους περιστάσεις διατελοῦντας ἄνδρας. Παρευρέθη εἰς μάχας, ἀνεμίχθη εἰς δολοπλοκίας διπλωματικὰς, συνέζησε καὶ συνέπραξε μετὰ πολιτικῶν ἐξόχων καὶ στρατηγῶν γενναίων, διεπληκτίσθη πρὸς πολιτικούς διεφθαρμένους καὶ πρὸς λαοὺς ἐξηχρειωμένους, παρηκολούθησεν ἄνδρας μεγαλεπηβόλους τὰ μέγιστα ἀποτολμήσαντας καὶ τὰ δυσέφικτα διαπεράναντας, ἀνέλαβε καὶ συνετέλεσεν ἔργα καλὰ καὶ μεγάλα, εἶδε κράτη μέγιστα καὶ δυνάμεις ἰσχυροτάτας νὰ κατασυντριβῶσιν, εἶδεν ἓνα κόσμον, τὸν ἑλληνικόν, νὰ δύῃ, καὶ ἄλλον, τὸν ῥωμαϊκόν, νὰ ἀνατέλλῃ, εἶδε σύμπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον νὰ κλίνη πρὸς τὴν τέως ἀφανῆ Ῥώμην καὶ σύμπας νὰ ὑποταχθῇ εἰς αὐτήν, ἐγνώρισεν ἐξ ἀμέσου ἀντιλήψεως σχεδὸν σύμπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον καὶ ἰδίους ὀφθαλμοῖς εἶδε τὸν βίον τῶν παντοδαπῶν κατοίκων τῆς

γῆς ἐν ταῖς ἰδίαις αὐτῶν χώραις. Ὅσακις λοιπὸν περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ὁ Πολύβιος ἐσχέπτετο, ἐνεφανίζετο, ὡς εἰκός, πρὸ τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ ὅλος ὁ τότε γνωστὸς κόσμος μεθ' ὧν τῶν ποικιλιῶν αὐτοῦ κατὰ τε τὸν βίον, τὰ πολιτεύματα, τὰ ἰδανικά, τὰς δυνάμεις, τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα· οὕτω δὲ ἡ ἐκάστοτε περὶ τῶν ἀνθρωπίνων γνώμη αὐτοῦ εἶνε πάντοτε ἀπαύγασμα γνώσεως ἀνθρωπικῆς βαθυτάτης, κτηθείσης οὐχὶ τόσον διὰ τῆς μελέτης ξένων συγγραμμάτων, ὅσον διὰ μακροχρονιωτάτης αὐτοπαθείας καὶ νοημονεστᾶτης αὐτενεργείας.

Τὰς οὕτω πως κτηθείσας ἀνθρωπικὰς γνώσεις ἀνδρὸς χρηστοτάτου καὶ μεγαλονουστάτου θεωροῦντες πολὺ τιμιωτέρας τῶν ἐν τοῖς μελετητηρίοις συρραφειῶν, ἐπιχειροῦμεν ἐνταῦθα νὰ ἐκθέσωμεν προσέχοντες μάλιστα εἰς ἐκείνας, αἵτινες σχέσιν τινὰ ἔχουσι πρὸς τε τὸν βίον τὸν δημόσιον καὶ τὴν παιδαγωγικὴν, τὸ μὲν ἵνα καταδειχθῆ, ὅτι καὶ ἀλλαχοῦ ὑπάρχουσι πολύτιμα διδάγματα καὶ οὐχὶ μόνον ἐκεῖ, ἔνθα συνήθως — οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ ματαίως — ζητοῦνται ταῦτα, τὸ δὲ ἵνα παρορμηθῶσι μάλιστα οἱ γενναιότεροι καὶ φιλοτιμότεροι τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν σώφρονα καὶ ἐνδελεχῆ μελέτην τῶν συγγραφέων τῶν προγόνων αὐτῶν, ἐξ ὧν καὶ μόνον εἶνε δυνατὸν σὺν τῇ σοφίᾳ καὶ τῇ ὀρθογνωμοσύνῃ τῇ βιωτικῇ σθένος καὶ πρὸς τὰ γενναῖα ὀρμὴν ἢ ψυχὴ αὐτῶν νὰ ἀποκτήσῃ, ὧν, εἴπερ ποτέ, ἐν τῷ παρόντι καιρῷ ἀπόλυτον ἀνάγκην ἔχει τὸ βαρυδαιμονοῦν ἔθνος ἡμῶν.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	Σελ. ε'
Βίος Πολυβίου, ὡς ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ συγγράμματος συναγεται	» 1

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ αἱ πολυειδεῖς αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ ἐκφάνσεις.

Ὁ ἄνθρωπος ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα ζῷα, σελ. 5. — Αἱ γενικώτεραι τῶν ἐκφάνσεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, 7. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις, 10. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις, 13. — Ἡ φύσις τῶν γυναικῶν καὶ αἱ πολυειδεῖς αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ ἐκφάνσεις, 18. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς διαφόροις ἔθνεσιν, 19. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς αὐτοῖς ἔθνεσιν, 21. — Τὰ ἐπιδρῶντα ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνων, 22.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἡ παιδεία καὶ τὰ πικνοῦσα παιδευτικὰ μέσα.

Ἡ ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἤθους καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων δύναμις τῆς παιδείας, σελ. 23. — Ὁ σκοπὸς καὶ τὸ τέλος τῆς παιδείας. Ὁ τέλειος ἀνθρώπινος τύπος, 24. — Ἐκ παίδων ἢ παιδεία, 25. — Χρόνου καὶ συνηθείας δεῖται πᾶσα μάθησις, 25. — Οἱ γονεῖς, 26. — Τὰ σχολεῖα, 26. — Οἱ διδάσκαλοι, 27. — Αἱ συναστροφαί, 27. — Ἡ ἔξις ἐν τοῖς καλοῖς καὶ ὁ ζῆλος πρὸς αὐτά, 29. — Τὰ μαθήματα, 31. — Ἡ ἀνάγνωσις, 32. — Ἡ ποίησις· ἐπική ποίησις καὶ τραγωδία, 32. — Ἡ μουσική, 35. — Ἡ γεωμετρία καὶ ἡ ἀστρονομία, 35. — Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, 38. — Αἱ βιογραφίαι, 39. — Ἡ ἱστορία· τὸ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας, 40. — Ἡ παιδευτικὴ δύναμις τῆς ἱστορίας· ἡ φύσις τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ παιδευτικὴ δύναμις, ἣν κέκτηται ἡ ἀπηκριβωμένη γνῶσις αὐτοῦ· ἡ φύσις καὶ ἡ δύναμις τῶν τρόπων, δι' ὧν εἶνε δυνατὴ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ ὀρθοπραγία, 40. — Ἡ παιδευτικὴ ὕλη τῆς ἱστορίας· αἱ δημηγορίαι οὐχὶ πλασταί, ἀλλ' αὐταὶ αἱ λεγθεῖσαι· αἱ πράξεις οὐχὶ παραπεποιημέναι, ἀλλ' αὐταὶ αἱ γενόμεναι ἐν πᾶσιν ἢ ἀλήθεια καὶ μόνον ἢ ἀλήθεια· θεία ἢ οὐσία τῆς ἀληθείας· καθολικὴ ἢ ἱστορία καὶ οὐχὶ μερικὴ· περὶ πράξεις ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ περὶ κτίσεις πόλεων· περὶ τὰ καλὰ καὶ σεμνὰ τῶν ἀνθρώπων ἔργα μᾶλλον ἢ περὶ τὰ κακὰ καὶ αἰσχρὰ· περὶ τὰ ζηλωτὰ καὶ κατὰ φύσιν πάντοτε, οὐδέποτε περὶ τὰ πομπώδη καὶ καταπληκτικά· μακρὰν αἱ ἀνακρίβειαι, αἱ παραδοξολογίαι, αἱ φιλονεικίαι, αἱ λοιδορίαι, αἱ κενολογίαι, αἱ ψευδολογίαι, αἱ αἰσχρολογίαι, 46. — Ὁ παιδευτικὸς τρόπος τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας· ζητητέον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ πῶς καὶ διατί καὶ πόθεν ἕκαστον τῶν γεγονότων

προέκυψεν· διακριτέον ἐν παντί γεγονότι τὴν αἰτίαν, τὴν πρόφασιν καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ· ζητητέον τὴν αἰτίαν τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας τῶν πραχθέντων ἢ βηθέντων· ἐγκυπτέον βαθέως εἰς τὰ αἷτια τῶν ἐκάστοτε γενομένων· προσεκτέον εἰς τὸν ἐνδόμενον σύνδεσμον τῶν ἀποτελεσμάτων μετὰ τῶν αἰτίων αὐτῶν, 52. — Ἡ γεωγραφία ἢ σπουδαιότες τῆς γεωγραφίας· συνδιδασκαλία τῆς ἱστορίας μετὰ τῆς γεωγραφίας, 58. — Αἱ ἐξ αὐτοψίας καὶ αἱ ἐκ διδασκαλίας γεωγραφικαὶ γνώσεις, 59. — Συγκριτικὴ γεωγραφία, 60. — Φυσικὴ γεωγραφία, 64. — Αἱ μορφαὶ τῆς διδασκαλίας καὶ αἱ μέθοδοι αἱ διδακτικαί, 65.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Τὰ ἐκ τῆς ἱστορίας διδάγματα.

Οὐδὲν τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γίνεται εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε· πάντα προέρχονται ἐκ τινῶν αἰτιῶν, σελ. 72. — Ὁ τρόπος τῆς ἐξελιξέως τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων δὲν βυθίζεται κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῶν ἀνθρώπων· ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ τοῦ ἐξελισσομένου καὶ ἐκ τῆς ποιότητος τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιστοιχίζοντος αὐτό κόσμου. Ἀποτυχία καὶ ἐπιτυχία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, 75. — Δύο αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων, αἱ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κείμεναι διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους ὑφισταμένη ἀνωτάτη κοσμοδιοικητικὴ Ἀρχή, 77. — Πάντα τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συντελοῦνται κατὰ νόμους αἰωνίους καὶ ἀμεταβλήτους, 78. — Νόμοι αἰώνιοι καὶ ἀμετάβλητοι· τὸ θεῖον ἀποστρέφεται καὶ τιμῶρει πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ παρανομίαν, 79. — Οἱ παραβαίνοντες τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἱ ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ὑπὸ τῶν παθῶν βλάπτονται καὶ ἀφανίζονται. Οἱ τηροῦντες τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἱ ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ νοῦ εὐδοκίμοῦσι καὶ προκόπτουσιν, 81. — Τὰ ἔθνη τὰ βλακεύοντα καὶ τοῦ πρέποντος ὀλιγορῶντα μαραινόμενα καὶ ἀφανίζονται. Τὰ ἔθνη τὰ σωφρονούντα καὶ τοῦ πρέποντος ἐπιμελούμενα θάλλουσι καὶ κλιεῖνται. Ὁ ὑπὲρ πατρίδος ἀγὼν, 82. — Ἡ στρατιωτικὴ ἀγωγή τῶν πολιτῶν εἶνε τὸ πρῶτιστον καὶ ἱερώτατον καθήκον πάσης πολιτείας· μόνον δι' αὐτῆς σώζονται τὰ ὑφιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀγαθῶν, ἡ ἰσηγορία, ἡ παρρησία καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ εἰρήνη εἶνε ἀγαθὸν πολυτιμότεον, ἀλλὰ μόνον ὅταν ἄγῃται μετὰ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πρέποντος. Ὁ πόλεμος εἶνε κακὸν φοβερώτατον, ἀλλ' εἶνε ἀναγκαιότατος καὶ ἐπωφελέστατος εἰς τὸν βίον τῶν ἔθνων. Ἡ πολυχρόνιος εἰρήνη ἐκθλύνει τὰ ἔθνη καὶ προπαρασκευάζει τὴν ὑποδούλωσιν αὐτῶν. Ὁ πόλεμος κρατύνει τὰ ἔθνη καὶ προφυλάττει τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν, 85. — Τοῦς ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνας εὐγενέστατον καὶ ἀσφαλέστατον εἶνε νὰ διαπολεμῶσι μέχρι τελείας ἐξαντλήσεως αὐτοὶ οἱ πολῖται. Ἡ συναντιλήψις τῶν ξένων, ἀναγκαιότατη μόνον ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, εἶνε σφόδρα ἐπισφαλής, 89. — Ἡ περὶ τοῦ πολέμου ἀπόφασις εἶνε ἔργον τῶν προσεστώτων τῆς πολιτείας καὶ οὐχὶ τῶν νέων οὐδὲ τοῦ ὄχλου. Ὁ πόλεμος εἶνε ὁμοιος πυρκαϊῆ. Ἐκ τῆς ποιότητος τῶν ἀρχηγῶν, τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πολεμικῶν μέσων ἐξαρτᾶται ἡ τύχη τῶν πολέμων. Ἡ ἐκλογή τοῦ καταλλήλου καιροῦ, πρόφασίς τις εὐσχημῶν πρὸς κήρυξιν τοῦ πολέμου καὶ ἐπιστημονικὴ σύνταξις τῶν πολεμικῶν δυνάμεων ἀναγκαιότατα πρὸς αἰσίαν διεξαγωγὴν τῶν πολέμων. Τὸ πολεμικὸν δίκαιον οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ παραβιῇται. Οἱ μακροχρόνιοι πόλεμοι καταφείρουσι τὰ ἔθνη, 91. — Τὰ ἔθνη τὰ ἐν ἐπονειδίστῳ πονηροκρατία κατασηπόμενα

εἶνε καταδεδικασμένα εἰς πολιτικὸν θάνατον· ἐμάρται αὐτοῖς τάχιον ἢ βράδιον νὰ ἐκλείψωσιν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, 97.— Καὶ ἐν ταῖς συνηθεστάταις ἐκφάνσεσι τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνῶν ἡ δεσποτεία τῶν αἰωνίων καὶ ἀμεταβλήτων νόμων, καθ' οὓς ἄγονται τὰ ἀνθρώπινα, εἶνε ἀπόλυτος, 97.— Οἱ χρηστοὶ προσεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων δι' ἐξόχων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προτερημάτων πεπροικισμένοι καὶ ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς πατρίδος αὐτῶν ἀφωσιωμένοι κοσμίως διαβιοῦσι, μεγάλα ἐπιδιώκουσιν, ὑψηλὰ φρονοῦσι, γενναῖα πράττουσι, σεμνὰ καὶ καλὰ ἀπεργάζονται, 101.— Οἱ φαῦλοι προσεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων ἑστερημένοι τῶν στοιχειωδεστάτων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ ἀφωσιωμένοι ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἄγενῶν αὐτῶν παθῶν ὑδριστικῶς διαβιοῦσι, μοχθηρὰ ἐπιδιώκουσι, ταπεινὰ φρονοῦσι, φαῦλα πράττουσιν, ἐπαίσχυντα καὶ ὀλέθρια ἀπεργάζονται, 106.— Οἱ χρηστοὶ τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες περιεκοσμημένοι δι' ἐξόχων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ διὰ παντός τοῦ βίου αὐτῶν παντὶ τρόπῳ προσαποκτώντες σοφίαν καὶ ἐμπειρίαν στρατιωτικὴν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τοῦ σταδίου αὐτῶν ἐμφαίνοσι τὴν ἐξοχὸν αὐτῶν στρατιωτικὴν φύσιν. Εἶνε ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν στρατόν, ἀγαπῶνται καὶ λατρεύονται ὑπ' αὐτοῦ. Ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε προνοητικοί, τολμηροί, ἐπίμονοι, δραστήριοι, ἀνδρεῖοι, ἐξυψοῦσι τὸ φρόνημα τῶν στρατιωτῶν, παρίστανται κατὰ τὰς μάχας, ἀγωνίζονται ἐν τοῖς πρώτοις, πληγόνονται, καί, ὅταν εἶνε ἀνάγκη, ἀποθνήσκουσιν ἢ αὐτοκτονοῦσιν, 112.— Οἱ φαῦλοι τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες ἑστερημένοι καὶ τῶν στοιχειωδεστάτων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ ἐν παχυλῇ ἀμαθείᾳ κυλινδούμενοι διὰ παντός τοῦ στρατιωτικοῦ αὐτῶν βίου ἐκφαίνοσι τὴν βοσκηματώδη αὐτῶν φύσιν. Εἶνε ἀφωσιωμένοι εἰς τὸ σαρκίον αὐτῶν, μισοῦνται καὶ περιφρονοῦνται ὑπὸ πάντων. Ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε ἀπρονοήτοι, ἄτολμοι, ἀναποφάσιστοι, ῥάθυμοι, δειλοί, ἐνσπείρουσιν εἰς τὸν στρατόν τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ τὴν ἀπελπισίαν, ὑποχωροῦσι πάντοτε πρὸ τῶν πολεμίων, τρέπονται πρώτοι εἰς φυγὴν, καθικετεῦσιν φίλους καὶ ἐχθροὺς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ σαρκίου αὐτῶν, 123.— Ἡ ἀξία καὶ τὸ τέλος τῶν χρηστῶν καὶ φαῦλων προσεστῶτων τῶν κοινῶν, 129.— Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς ἐκ νεότητος ἐκφαίνοσι τὴν ὑψηλὴν αὐτῶν φύσιν, περικοσμοῦνται ὑπὸ ἐξόχων προτερημάτων, εἶνε ἐνάρετοι, εὐσεβεῖς, δίκαιοι, εὐεργετικοί, ἔχουσι προαίρεσιν ὑψηλὴν καὶ φρόνημα γενναῖον, ἐργάζονται νυχθημερόν ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τοῦ ἔθνους αὐτῶν, μοχθοῦσι καὶ κινδυνεύουσι καὶ ἀποθνήσκουσιν ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς λαμπρότητος τῆς βασιλείας αὐτῶν, τιμῶμενοι τὸν βίον διάγουσι, μακαριστοὶ τελευτῶσιν, 131.— Οἱ φαῦλοι βασιλεῖς καταισχύνοσι τὸ ὑψηλὸν τῆς βασιλείας πρόσχημα, εἶνε σάρκιοι καὶ βοσκηματώδεις, ἔχουσι προαίρεσιν ταπεινὴν καὶ φρόνημα καπηλικόν, προσέχουσι ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ σαρκίου αὐτῶν, τὴν φροντίδα περὶ τῶν δημοσίων εἰς ἄλλους ἐγκαταλείποντες. Τὸ ἔθνος σήπεται, ἡ βασιλεία περιφρονεῖται, ἡ δυναστεία σαλεύεται, ὁ βασιλεὺς γίνεται τύραννος, 135.— Οἱ τύραννοι εἶνε τὰ βδελυρώτατα τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων. Ἔργον αὐτῶν εἶνε τὸ κακοποιεῖν, τὸ δεσπόζειν ἀκόντων διὰ τοῦ φόβου, τὸ μισεῖν καὶ τὸ μισεῖσθαι. Πανάθλια τὰ τυραννόμενα ἔθνη. Θηρία ἀνήμερα οἱ τύραννοι, ὧν ἡ ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐξόντωσις εἶνε εὐεργεσία τοῖς ἀνθρώποις καὶ ὑπηρεσία τῷ θεῷ πολλῶν ἐπαίων καὶ μεγίστων τιμῶν ἀξία, 138.— Ἡ ἐπὶ τῶν βασιλέων, καὶ ἰδίως τῶν νεαρωτέρων, ἐπίδρασις τῶν αὐλικῶν καὶ τῶν φίλων τῶν περιστοιχιζόντων αὐτοὺς εἶνε τεραστία τὸ μέγεθος καὶ καταπληκτικὴ τὴν δύναμιν. Οἱ χρηστοὶ αὐλικοὶ καὶ φίλοι τῶν βασιλέων εἶνε ἄνδρες πάσης τιμῆς ἄξιοι ἐπωφελέστατα ἐπὶ τε τῶν βασιλέων καὶ τῆς τύχης τῶν ἔθνῶν ἐπιδρῶντες. Οἱ φαῦλοι αὐλικοὶ καὶ φίλοι τῶν βασιλέων εἶνε ἄνθρωποι ἄθλιοι

καὶ μοχθηροὶ ὀλεθριώτατα ἐπὶ τε τῶν βασιλείων καὶ τῆς τύχης τῶν ἔθνων ἐπιδρω-
τες. Ἀνάγκη ὑψίστη τῆς τε βασιλείας καὶ τοῦ λαοῦ νὰ καταβάλληται πᾶσα φροντίς
ὑπὸ τῶν ἀρμόδιων, ὅπως οἱ περιστοιχίζοντες τοὺς βασιλεῖς, καὶ μάλιστα τοὺς νεα-
ρωτέρους αὐτῶν, ὧσιν ἄνδρες σπουδαῖοι καὶ χρηστοί, 141. — Ὑψηλὴ ἡ ἀξία τῶν
ἐκ τῆς ἱστορίας διδαγμάτων καὶ μεγίστη ἡ δύναμις αὐτῶν πρὸς ἐπανόρθωσιν τοῦ
βίου τῶν ἀνθρώπων, 146.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Τὰ δημόσια ἦθη, ἡ θρησκεία καὶ τὸ πολίτευμα.

Τὰ δημόσια ἦθη, ἡ θρησκεία καὶ τὸ πολίτευμα ἐπιδρῶσι τὰ μέγιστα ἐπὶ τῆς διαπλά-
σεως τοῦ ἔθνους τῶν πολιτῶν καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἔθνων, σελ. 148. — Τὰ δημό-
σια ἦθη καὶ οἱ νόμοι εἶνε ἡ βᾶσις πάσης πολιτείας καὶ τὸ διαυγέστατον κάτοπτρον,
ἐν ᾧ ἀντικατοπτρίζεται πιστότατα ἡ ποιότης καὶ ἡ δύναμις ἐκάστης αὐτῶν, 148. —
Ὅπου τιμῶνται καὶ προάγονται οἱ φαῦλοι, ἐκεῖ τὰ τῆς πολιτείας ἔχουσι κακῶς
καὶ ὁ πολιτικός ὀλεθρος εἶνε ἐγγύς. Ὅπου τιμῶνται καὶ προάγονται οἱ χρηστοί,
καταφρονοῦνται δὲ καὶ τιμωροῦνται οἱ φαῦλοι, ἐκεῖ τὰ τῆς πολιτείας ἔχουσι καλῶς
καὶ ἡ πολιτικὴ εὐρωστία εἶνε ἄφευκτος, 149. — Τὰ τραχέα ἦθη τῶν ἔθνων μαλάσ-
σονται διὰ τῆς εἰς αὐτὰ παρεισαγωγῆς ἐθίμων ἐπολιτιστικῶν καὶ παιδευστικῶν
ἀνθρωπιστικῶν, 150. — Ἡ θρησκεία διὰ τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ καὶ τῆς θεοσεβείας
συνέχει σύμπαν τὸ ἔθνος εἰς ἓν ὅλον ὑγιές καὶ σθεναρὸν καὶ ἀπαλλάττει τοὺς πολι-
τας ἀπὸ τε τῶν ἀπὸ τῆς ἀσεβείας ὀλεθρίων κακῶν καὶ ἀπὸ τοῦ ἐκ τῆς δεισιδαιμο-
νίας καὶ γραυδούς μωροπιστίας αἴσχους καὶ ὀνειδούς 151. — Ὑπὸ φαῦλον πολί-
τευμα ἐκπαυλίζονται οἱ πολῖται καὶ σήπονται καὶ ἐξολοθρεύονται τὰ ἔθνη. Ὑπὸ
χρηστὸν πολίτευμα γίνονται χρηστοὶ οἱ πολῖται καὶ εὐδοκίμοῦσι καὶ λαμπρύνονται
τὰ ἔθνη, 153. — Πολιτευμάτων γένη εἴς' τρία χρηστὰ, ἡ βασιλεία, ἡ ἀριστοκρατία
καὶ ἡ δημοκρατία, καὶ τρία φαῦλα, ἡ τυραννίς, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ ὄχλοκρα-
τία, 154. — Ἡ γένεσις τῶν πολιτευμάτων εἶνε φυσικὴ· προκύπτει ἐκ τῆς ἀδυνα-
μίας τοῦ νὰ ζῆ ἀνθρωπίνως ὁ ἄνθρωπος ἄλλως ἢ ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῶν ὁμοίων
αὐτῷ. Τὸ πρωτογενὲς πολίτευμα εἶνε ἡ μοναρχία, 155. — Ἡ μοναρχία τοῦ πολι-
τισμοῦ προαγομένου καὶ τῶν ἐννοιῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ δικαίου, τοῦ αἰσχροῦ καὶ
τοῦ ἀδίκου προφαινομένων μεθίσταται εἰς βασιλείαν, 156. — Ἡ βασιλεία ἕνεκα
τῆς ὕβρεως καὶ τῆς οὐδενίας τῶν βασιλείων μεθίσταται εἰς τυραννίδα καὶ αὕτη
ἕνεκα τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ὀμότητος τῶν τυράννων εἰς ἀριστοκρατίαν, 158. — Ἡ
ἀριστοκρατία ἕνεκα τῆς ἐξαχρειώσεως τῶν κρατούντων μεθίσταται εἰς ὀλιγαρχίαν
καὶ αὕτη ἕνεκα τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ὕβρεως τῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς ὄλιγων εἰς δημο-
κρατίαν, 159. — Ἡ δημοκρατία ἕνεκα τῆς φιλοδοξίας τῶν πλουσίων, τῆς ἀρχομανίας
τῶν πονηρῶν, τῆς ἀναισχυντίας καὶ τῆς θρασυτήτος τῶν δημοκόπων καὶ τῆς διω-
ροφαγίας καὶ τῆς ἀκολασίας τοῦ ὄχλου μεθίσταται εἰς ὄχλοκρατίαν καὶ αὕτη ἕνεκα
τῆς ἀναρχίας καὶ τῆς τελείας ἐξαχρειώσεως πάντων εἰς μοναρχίαν, 160. — Τὰ
πολιτεύματα εἰς ἄλλα μεταβαλλόμενα καὶ πάλιν εἰς ἑαυτὰ καταντῶντα ἀνακυ-
κλοῦνται ἀεὶποτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐν τοῖς ἀνθρώποις, 162. — Τῶν πολι-
τευμάτων ἰσχνὰ καὶ εὐφάρτα τὰ ἀπλᾶ, ἀδρότερα καὶ στερεώτερα τὰ σύνθετα,
163. — Ὁ βίος, αἱ περιπέτειαι καὶ ἡ τύχη τῶν ἔθνων ἐξαρτῶνται, κατὰ τὴν ἀψευδῆ
μαρτυρίαν τῆς ἱστορίας, ἐκ τῶν πολιτευμάτων αὐτῶν· ἀπόδειξις ἡ ἱστορία τῆς

Ἀρχαϊκῆς συμπολιτείας, τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Ῥωμαίων, τῶν Καρχηδονίων, τῶν Κρητῶν, τῶν Θηβαίων, τῶν Ἀθηναίων, 164. — Γενικὴ ἐπισκόπησις πάντων τῶν περὶ τῶν πολιτευμάτων καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τε τοῦ ἔθνους τῶν πολιτῶν καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν εἰρημένων, 174. — Τὰ ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν καὶ παιδαγωγικῶν δοξασιῶν τοῦ Πολυδίου προκύπτοντα προπαρασκευαστικὰ πρὸς σωτηρίαν καὶ εὐδαιμονίαν τῶν ἐθνῶν παιδευτικὰ μέσα καὶ τὸ ἐν τούτοις καθήκον τῶν σπουδάζοντων περὶ τὰ κοινά, 177.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις τοῦ Πολυδίου.

Δύο αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων, αἱ ἐν τοῖς ἀνθρώποις κείμεναι διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους ὑφισταμένη ἀνωτάτη κοσμοδιοικητικὴ Ἀρχή, σελ. 185. — Ὁ Πολύδιος ἔχει σαφεῖ καὶ ἐναργεῖ ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων, 181. — Ὁ Πολύδιος καὶ ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις ἔχει καὶ τὸν θεὸν ὡς τὴν ἀνωτάτην κοσμοδιοικητικὴν Ἀρχὴν πρεσβεύει. Αἱ παρ' αὐτῷ διάφοροι λέξεις «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον, εἰμαρμένη» εἶνε διάφοροι ἑκφράσεις πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἀρχῆς, 193. — Οἱ φρονούντες ὅτι ὁ Πολύδιος ἔχει συγκεχυμένην ἔννοιαν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνεργουσῶν δυνάμεων καὶ ἀσταθεῖς θρησκευτικὰς δοξασίας Paul la-Roche, Lehrs, Bernardy, Markhauser, Lindemann, Brandstätter, 199. — Ἐλεγχος τῆς ψευδοδοξίας τοῦ Paul La-Roche, Lehrs, Bernardy καὶ τῶν λοιπῶν ὁμοδοξούντων αὐτοῖς. Τὰ περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἀναμφισβήτητα χωρία τοῦ Πολυδίου, τὰ περὶ τοῦ θεοῦ πάμπολλα χωρία αὐτοῦ, ἡ ἄκρα ἀποστροφή αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν τῆς ἀσεβείας ἑκφανσιν, ὁ ἅγιος ἐνθουσιασμός αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν τῆς θεοσεβείας ἐκδήλωσιν, 203. — Αἰτία τῆς ψευδοδοξίας ταύτης ἡ ὑπὸ τοῦ Πολυδίου χρῆσις τῶν διαφόρων λέξεων «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον, εἰμαρμένη». Ἡ χρῆσις τῶν διαφόρων τῶν λέξεων παρὰ Πολυδίῳ ἢ αὐτῇ, οἷα καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς Ἑλλησι ποιηταῖς καὶ συγγραφεῦσιν, 209. — Οἱ φρονούντες ὅτι ὁ Πολύδιος ἔχει σαφεῖ καὶ ἐναργεῖ ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις Leopold Schmidt, Casaubon, Schweighäuser, Σουΐδας. Ὁ Πολύδιος ἐπίστευεν ἀπαράλλακτα, ὅπως πιστεύομεν σήμερον καὶ ἡμεῖς οἱ Χριστιανοί, ὅτι ὁ θεὸς διοικεῖ τὰ πάντα, 217.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. — Αἱ παραπομπαὶ γίνονται εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην Πολυδίου ἱστορία. Polybii Historia, edidit Ludovicus Dindorfius, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubner MDCCCLXVI. — Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλοῖ τὸ βιβλίον, ὁ δευτέρος τὸ κεφάλαιον καὶ ὁ τρίτος τὴν παράγραφον.

ΒΙΟΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

(ΩΣ ΕΚ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΣΥΝΑΓΕΤΑΙ) ¹

Ὁ Πολύβιος ἦτο Μεγαλοπολίτης². Πατέρα εἶχε τὸν Λυκόρταν³, ὅστις ἦτο εἰς τῶν ἐπιφανεστάτων ἀνδρῶν τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας⁴, φίλτατος τοῦ ἐξοχωτάτου τῶν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς παρακμῆς τῆς Ἑλλάδος ἀνδρός, τοῦ Μεγαλοπολίτου Φιλοποίμενος⁵, ὡς στρατηγὸς πολλᾶκις καὶ πρεσβευτὴς τὴν πατρίδα αὐτοῦ λαμπρῶς ὑπηρετήσας.⁶

Ὁ Πολύβιος ἦτο ἀνδρώδης τις τὴν φύσιν, χαίρων τοῖς ἵπποις, τοῖς ὄπλοις καὶ ταῖς ἐν αὐταῖς ἀσκήσεσι, τοῖς κυνηγεσίαις καὶ ταῖς ἐν αὐτοῖς κακοπαθείαις καὶ τόλμαις⁷. Ἐτι νεώτερον τῆς κατὰ τοὺς νόμους ἡλικίας ὄντα ἐξέλεξαν οἱ συμπολίται αὐτοῦ μετὰ τε τοῦ πατρὸς Λυκόρτα καὶ μετὰ τοῦ Ἀράτου τοῦ νεωτέρου πρεσβευτὴν πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαῖον⁸. Βραδύτερον ἀνετέθη αὐτῷ ἡ ἐντολὴ νὰ μεταβῇ ὡς πρεσβευτὴς πρὸς τὸν ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοπεδεύοντα στρατηγὸν τῶν Ῥωμαίων Μάρκιον⁹. Εἶτα ἐγένετο ἱππάρχης τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας ὑπὸ στρατηγὸν τὸν Ἀρχωνα¹⁰. ἄλλοτε πάλιν ἀνετέθη αὐτῷ ἡ ἐπιμελητεία τοῦ στρατοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας τοῦ προωρισμένου νὰ συμπράξῃ μετὰ τῶν Ῥωμαίων εἰς τὸν κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Περσέως πόλεμον¹¹.

Ὁ Πολύβιος ἀνατραφεὶς ἐν τῇ πολιτικῇ σχολῇ τοῦ Φιλοποίμενος,

¹ Ὁ Πολύβιος ἐξ ἡ ἀπὸ τοῦ 204 - 122 π. Χ. — Περὶ τοῦ ὀνόματος «Πολύβιος» ἴδ. 37, 15, 4.

² 6, 2^a, 1. 12, 2, 1. 12, 6, 7. 12, 25^a, 1. 16, 24, 9. 34, 8, 1 καὶ 4. 37, 1^a, 1. — ³ 23, 1, 6. — ⁴ 2, 40, 2. — ⁵ 24, 8^a. 2, 40, 2. — ⁶ 24, 11, 3. 24, 12, 1. 25, 7, 3. — ⁷ 10, 22, 4. 23, 1, 8. 31, 22, 3. 32, 15, 3-9. — ⁸ 25, 7, 3 καὶ 5. — ⁹ 28, 10, 4. 28, 11, 1 καὶ 6. 29, 9, 2. — ¹⁰ 28, 6, 8. — ¹¹ 28, 10, 4.

τοῦ Λυκόρτα καὶ τῶν τοιούτων φιλοπατρίδων καὶ χρηστῶν τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας ἀνδρῶν ἐγένετο πολιτικός ἀνὴρ δεξιός, χρηστός, φιλελεύθερος καὶ φιλόπατρις. Κατηγορηθεὶς δὲ ἕνεκα τῶν φιλελευθέρων καὶ πατριωτικῶν αὐτοῦ φρονημάτων ὑπὸ τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ ἀντιπάλων εἰς τοὺς Ῥωμαίους ὡς ἄνθρωπος πολέμιος τῆς πολιτικῆς αὐτῶν¹ ἀπήχθη μετ' ἄλλων φιλελευθέρων συμπολιτῶν αὐτοῦ εἰς τὴν Ῥώμην, ἔνθα καὶ ἐπὶ χρόνον μακρὸν παρέμεινεν².

Ὁ Πολύβιος ἐτιμᾶτο ὑπὸ τε τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ξένων ὡς ἔξοχος στρατηγός³. Ἀνεστρέφετο μετὰ βασιλέων καὶ βασιλοπαίδων, προθύμως καὶ μεγαλοψύχως ἐν δεινοῖς καιροῖς πᾶσαν βοήθειαν αὐτοῖς παρέχων⁴. Ἀνεστρέφετο ἐν ταῖς οἰκογενεαῖς ἀνδρῶν ἐπιφανῶν τῆς Ῥώμης· ἦτο οἰκεῖος τῆς οἰκογενείας τοῦ Λευκίου Αἰμιλίου Παύλου καὶ φίλος εἰλικρινῆς καὶ σύμβουλος ἄριστος τῶν υἱῶν αὐτοῦ, Φαβίου καὶ Σκιπίωνος, τοῦ βραδύτερον τὴν Καρχηδόνα καθελόντος⁵, εἰς τὴν ἀνδρώδη ἀνατροφὴν τοῦ ὁποίου οὐκ ὀλίγον συνετέλεσε⁶. Συνεβίωσε μετ' αὐτοῦ ἐπὶ μακρὸν χρόνον⁷ καὶ συνεταλαιπωρήθη καὶ συνεικινδύνευσε μετ' αὐτοῦ εἰς τὰς πολυμόχθους καὶ εὐκλεεῖς ἐκστρατείας αὐτοῦ⁸, τόπον πατρός, τόπον συγγενοῦς παρ' αὐτῷ ἐπέχων⁹.

Ὁ Πολύβιος ἐκέκτητο μεγίστην πείραν τοῦ κόσμου· εἶδε πάμπολλα τῶν κατὰ τοὺς μεγαλοουργοὺς ἐκείνους καὶ πολυκινήτους χρόνους γενομένων σπουδαιοτάτων πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν πράξεων, «ὧν μὲν συνεργός, ὧν δὲ καὶ χειριστὴς γεγονώς»¹⁰. Εἶδε τοὺς δεινοὺς τῶν Ῥωμαίων πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας ἀγῶνας καὶ τὸν διαθρυσματισμὸν τῆς σθεναρᾶς καὶ εὐκλεοῦς Μακεδονικῆς δυναστείας¹¹. Εἶδε τὴν φοβερὰν καὶ τρομερὰν Καρχηδόνα κατακρημνιζομένην καὶ εἰς ἐρείπια μεταβαλλομένην καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων αὐτῆς μετὰ τοῦ καθελόντος αὐτὴν Σκιπίωνος καθήμενος ἐφιλοσόφησε περὶ τῆς ματαιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις μεγαλείων¹². Εἶδε τὰ ἐρείπια τῆς ὑπὸ τοῦ Μομμίου κατασκαφείσης πλουσιωτάτης καὶ περικαλλεστάτης Κορίνθου καὶ ᾠκτεῖρε τὴν ἀνθρωπίνην ἀνδραποδωδίαν, βλέπων τοὺς τρα-

¹ 23, 10^a, 2. 28, 3, 7 καὶ 8. 29, 9, 2 καὶ 7. 40, 8, 3. 40, 9, 2. — ² 32, 9, 5. Πρὸλ. καὶ 31, 19, 4. — ³ 26, 6, 8. 29, 8, 5. 29, 10, 7. — ⁴ 9, 25, 4. 31, 19, 4. 31, 20, 1 καὶ 7. — ⁵ 39, 9, 3 καὶ 5. 32, 10, 1. — ⁶ 32, 10, 5. — ⁷ 32, 10, 9 καὶ 12. Πρὸλ. καὶ 10, 3, 1. — ⁸ 39, 3, 6. — ⁹ 32, 11, 1. Πρὸλ. καὶ 10, 2, 4. — ¹⁰ 3, 4, 13. 4, 2, 2. 37, 14, 2. Πρὸλ. καὶ 5, 33, 4. — ¹¹ 29, 6^a, 4. — ¹² 39, 3, 6.

χείς και ἀξέστους Ῥωμαίους στρατιώτας παίζοντας πεσσοὺς ἐπὶ τῶν κατὰ γῆς ἐρριμένων παγκάλων πινάκων τῶν ἐξοχωτάτων τῶν ἐν Ἑλληνισμῷ καλλιτεχνῶν¹. Εἶδε πάντας τοὺς τόπους, δι' ὧν διῆλθεν ὁ Ἀννίβας· διέβη διὰ τῶν αὐτῶν διόδων καὶ ἀτραπῶν καὶ δυσχωριῶν, δι' ὧν καὶ ὁ Ἀννίβας ἀπὸ τῆς Ἰβηρίας ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐξορμήσας². Περιηγήθη τὴν Λιβύην, τὴν Ἰβηρίαν, τὴν Γαλατίαν, καὶ διέπλευσε τοῦ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ ὅλον τὸ μέρος τὸ διαβρέχον τὰς χώρας ταύτας³. Ἐπεσκέφθη τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ παρέμεινεν εἰς τὰς Σάρδεις⁴.

Ὁ Πολύβιος ἦτο σοφὸς καὶ σφόδρα ἀγγίλους· συνέγραψε καθολικὴν ἱστορίαν μεγίστην ἐν τεσσαράκοντα βιβλίοις⁵, βιογραφίαν τοῦ Φιλοποίμενος ἐν τρισὶ βιβλίοις⁶, διάφορα στρατιωτικὰ συγγράμματα⁷ καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ἄλωσιν τῆς Κορίνθου ἐρμηνείαν τῶν περὶ τῆς κοινῆς δικαιοδοσίας νόμων πρὸς χρῆσιν τῶν Ἀχαιῶν⁸. ἔτελειοποίησε δὲ καὶ τὴν διὰ τῶν συνθημάτων πυρσεῖαν⁹.

Ὁ Πολύβιος ἦτο ἄνθρωπος σφόδρα εὐαίσθητος καὶ γενναῖος· ἐβδελύσσετο ἐξ ὅλης ψυχῆς πᾶσαν τῆς κακοηθείας καὶ ἀχρειότητος ἔκφανσιν¹⁰. Ὅ,τι καλὸν ἠδύνατο νὰ πράξῃ, προθύμως ἔπραττεν αὐτό. Ἀπήλλαξε διὰ τῶν ἐν Ῥώμῃ πολυαριθμῶν καὶ ἰσχυρῶν αὐτοῦ φίλων τοὺς Λοκροὺς (τοὺς Ἐπιζεφυρίους) ἀπὸ τοῦ νὰ συνεχεστρατεύσῃσι μετὰ τῶν Ῥωμαίων εἰς τὴν Ἰβηρίαν καὶ τὴν Δαλματίαν¹¹. Ἐνήργησε διὰ τῶν ἰσχυρῶν αὐτοῦ φίλων παρὰ τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῃ νὰ ἐπιτραπῇ τοῖς ἐξ Ἀχαιῶν φυγάσι, τοῖς εἰς Ῥώμην πρὸ πολλοῦ ἀπαχθεῖσι, νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν¹². Ὑποδουλωθείσης τῆς πατρίδος αὐτοῦ εἰς τοὺς Ῥωμαίους κατώρθωσε λέγων καὶ καθικετεύων τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἡμέρας πολλὰς πόλεις Ἑλληνίδας ἀπὸ τοῦ ὀλέθρου νὰ διασώσῃ καὶ πολλοὺς ἄνδρας Ἑλληνας ἀπὸ ποικίλων τιμωριῶν καὶ ζημιῶν νὰ ἀπαλλάξῃ¹³. Δηουμένης τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων καὶ διαρπαζομένων καὶ καταφθειρομένων πάντων τῶν ἐν αὐτῇ ἐξητήσατο παρὰ τοῦ Μομμίου, τοῦ στρατηγοῦ, καὶ ἐπέτυχε νὰ μὴ ἀφανισθῶσι μὲν αἱ ἔτι ἀλύμαντοι ἐναπομείναςαι εἰκόνες τῶν περιφανεστάτων τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας ἀνδρῶν, τοῦ Φιλοποίμενος καὶ

¹ 40, 7, 1 κξξ. — ² 3, 48, 12. — ³ 3, 59, 7. 10, 11, 4. 12, 2, 1. — ⁴ 34, 14, 1. 22, 18, 16. — ⁵ 3, 32, 2. 16, 20, 9. 29, 6, 7. 40, 14. — ⁶ 10, 21, 5 καὶ 6. — ⁷ 9, 20, 4. — ⁸ 40, 10, 5. — ⁹ 10, 45, 1 καὶ 6. — ¹⁰ 34, 14, 1. — ¹¹ 12, 5, 1 καὶ 2. — ¹² 35, 6. — ¹³ 40, 9. 38, 14, 4.

τοῦ Ἀχαιοῦ καὶ τοῦ Ἀράτου, νὰ ἐπιστραφῶσι δὲ αἱ ἤδη ἀρπαγεῖσαι καὶ ἀλλαγῶ μετακομισθεῖσαι τοιαῦτα¹. Λαβὼν τὴν ἐντολὴν παρὰ τῶν κατακτητῶν Ῥωμαίων νὰ ἐπιπορευθῆ τὰς πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἵνα διευκρινήσῃ τοῖς ἀποροῦσι τὸ νέον πολίτευμα καὶ τοὺς νέους νόμους, τοὺς ἐπιβληθέντας εἰς τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν, καὶ διευθετήσῃ καὶ ἐξομαλίσῃ πάσας τὰς ἐκ τῆς νέας καταστάσεως τῶν πραγμάτων προκυψάσας πολυπλόκους καὶ δυσδιαλύτους ἰδιωτικὰς τε καὶ κοινοτικὰς ὑποθέσεις, ἐξετέλεσε τὸ δυσχερέστατον μὲν καὶ σφόδρα ἐπίμοχθον, ἀναγκαιότατον δὲ καὶ φιλάνθρωπότατον τοῦτο ἔργον μετ' ἄκρας νοημοσύνης καὶ μετὰ μεγίστης καλοκάγαθίας².

Πάντων δὲ τούτων ἕνεκα προσεῖλκυσε μὲν τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν Ῥωμαίων ὁ χρηστός καὶ δεξιὸς ἀνὴρ, προσεῖλκυσε δὲ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν ὑπ' αὐτοῦ πολλαχῶς εὐεργετηθέντων ὁμοειθῶν αὐτοῦ. Οἱ Ῥωμαῖοι μεγιστᾶνες παρεκάλουν τοὺς ἄρχοντας τῆς Ῥώμης νὰ μὴ ἐπιτρέψωσι τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα κάθοδον αὐτοῦ, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἔχωσιν ὅτι πλείστον χρόνον τὸν σπουδαῖον ἄνδρα παρ' αὐτοῖς³. Οἱ συμπολίται αὐτοῦ Ἀχαιοὶ παρεκάλουν τοὺς ἄρχοντας τῆς Ῥώμης νὰ ἐπιτρέψωσιν αὐτῷ τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα κάθοδον, ἐπιθυμοῦντες ὅτι τάχιστα νὰ ἴδωσι τὸν συνετὸν καὶ φιλόπατριν ἄνδρα ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν⁴. Οἱ ἄρχοντες τῆς Ῥώμης πολλακίς σπουδαίας δημοσίας ὑπηρεσίας ἀνέθετον αὐτῷ⁵. Οἱ δὲ ὑπ' αὐτοῦ πολλαχῶς εὐεργετηθέντες Ἕλληνες εὐγνωμονοῦντες ἐτίμησαν τὸν χρηστὸν ἄνδρα δι' ἀνδριάντων καὶ τῶν ὁμοίων τούτοις σεμνῶν καὶ ὑψηλῶν τιμῶν⁶.

¹ 40, 8, 10. — ² 40, 10. — ³ 32, 9, 5. — ⁴ 32, 7, 14. — ⁵ 37, 1^a, 1. 40, 10, 2. 40, 13. — ⁶ 12, 5, 3. 40, 8, 11. 40, 10, 4.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ αἱ πολυειδεῖς αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ ἐκφάνσεις ¹.

Ὁ ἄνθρωπος ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα ζῷα. — Αἱ γενικώτεροι τῶν ἐκφάνσεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις. — Ἡ φύσις τῶν γυναικῶν καὶ αἱ πολυειδεῖς αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ ἐκφάνσεις. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς διαφόροις ἔθνεσιν. — Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς αὐτοῖς ἔθνεσιν. — Τὰ ἐπιδρῶντα ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνων.

1. Ὁ ἄνθρωπος ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα ζῷα.

Τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων διαφέρει τῶν ἄλλων ζῴων κατὰ τὴν νοητικὴν δύναμιν. Ἐκ πάντων τῶν ζῴων μόνον ὁ ἄνθρωπος ἔχει νοῦν καὶ λογισμόν, δυνάμει τῶν ὁποίων προσέχων εἰς τὰ πρακτόμενα καὶ γιγνόμενα καὶ δυσαρεστούμενος, ὅταν ταῦτα δὲν ἔχωσι συμφῶνως πρὸς τὸ ὀρθόν, προβλέπων δὲ τὸ μέλλον καὶ συλλογιζόμενος ἀποκτᾷ σὺν τῷ χρόνῳ ἐμπειρίαν βιωτικὴν καὶ βελτιοῖ ὅσημέραι πλειότερον τὸν βίον αὐτοῦ ². Ἄλλ' ἐνῶ εἰς πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους ἔπρεπε αὐτὸ νὰ συμβαίνει, ἐνῶ τουτέστιν ἔπρεπε πάντες οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶνε νοημονέστεροι καὶ ἀγχινοῦστεροι τῶν ζῴων, πολλάκις πολλοὶ τούτων δεικνύνται ἀφρονέστεροι καὶ φηαυλότεροι αὐτῶν. Τὰ ἄλλα ζῷα σφάλλονται ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν μόνον ἕνεκα τῶν σωματικῶν ἐπιθυμιῶν, ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον δεσποτείαν τῶν ὁποίων διατελοῦσιν, οἱ ἄνθρωποι ὁμως οὐχὶ σπανίως σφάλλονται καὶ ἕνεκα τῶν σωματικῶν ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ μάλιστα ἕνεκα τῆς ἀσθενείας ἢ τῆς πλημμελοῦς χρήσεως τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λογισμοῦ αὐτῶν ³.

Ὅτι δὲ ἕνεκα τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῆς τυφλώσεως τοῦ νοῦ «κενοί

¹ 4, 8, 7. — ² 6, 6, 4 κέξ. — ³ 18, 15, 15 κέξ.

κενὰ λογίζονται», κατὰ τὴν παροιμίαν, καὶ ὅτι τὰ τελείως πρόδηλα, ὡς παράδοξα αὐτοῖς φαίνονται, τέλειον δὲ τὴν περιουσίαν καὶ τὴν ζωὴν αὐτῶν τούτων ἕνεκα οὐχὶ σπανίως ἀφανίζουσιν, εἶνε καταφανέστατον¹. Οὐδεὶς ἀγνοεῖ, ὅτι τὰ ἐγκλήματα πάντοτε τιμωροῦνται ἐν τῷ ἐπιγίῳ τούτῳ βίῳ, καὶ πάντες γινώσκουσιν, ὅτι οὐδεὶς ποτε ἐγκληματήσας ἀπήλαυσεν ἡσύχως καὶ μέχρι τέλους τοῦ βίου τῶν καρπῶν τῶν ἐγκλημάτων αὐτοῦ, ἀλλὰ πάντες κακοὶ κακῶς ἀπώλοντο· πάντες ἐκ νηπίων μανθάνουσιν, ὅτι κρυπτόν τὸ ἐγκλημα οὐδέποτε μένει, ἀλλὰ καὶ ἂν τυχὸν ἀγνοηθῆ κατὰ τὸν χρόνον τῆς διαπράξεως αὐτοῦ, πάντως ἐν τῷ μέλλοντι θὰ ἀποκαλυφθῆ· πάντες πανταχόθεν ἀκούουσιν, ὅτι γνωσθεὶς ὁ ἐγκληματήσας οὐδέποτε πλέον οὐδ' ἐπὶ μίαν στιγμὴν δύναται βίον μακκίριον νὰ διαβίωσῃ, καὶ ὅτι πάντως θὰ ὑποστῆ ποτε τὴν ἀρμοζούσαν αὐτῷ ποινήν· ἄγνωστον εἰς οὐδένα εἶνε, ὅτι ὁ ἐγκληματήσας, καὶ ἂν κατορθώσῃ ποτὲ νὰ διαφυγῇ τὴν ποινήν, ἐν τούτοις ὁ βίος αὐτοῦ σύμπας θὰ ἦνε ἄθλιος, διότι πρῶτον μὲν θὰ ἔπηται αὐτῷ παρ' ὅλον τὸν βίον τιμωρὸς ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις φήμη, πολλοὺς μὲν φόβους ψευδεῖς, πολλοὺς δὲ ἀληθεῖς καὶ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν παριστάνουσα, δεύτερον δὲ θὰ ἀτιμάζεται ὑπὸ πάντων τῶν πλησιαζόντων αὐτῷ, ἔπειτα οὐδέποτε θὰ ἔχῃ ἡσυχίαν καὶ γαλήνην ψυχῆς, ἀλλ' ἐργηγορῶς καὶ κοιμώμενος ἀείποτε θὰ διατελῆ ἐν φόβῳ, τὴν μὲν ἡμέραν τὰ πάντα καὶ τοὺς πάντας ὑποπτεύμενος, τὴν δὲ νύκτα πᾶν γένος κινδύνου καὶ ἐπιβουλῆς ὄνειρευόμενος, ἅτε κάλλιστα γινώσκων τὴν ἔχθραν πάντων καὶ τὸ μῖσος τὸ κοινόν· ἐνῷ λοιπὸν πάντες πάντα ταῦτα γινώσκουσιν, ἐν τούτοις οὐκ ὀλίγοι ἀνεπίσχετοι ὁρμῶσι πρὸς τὰ παντοδαπὰ κακὰ, καὶ τὰ μιαιώτατα καὶ τὰ στυγερώτατα ἀκόμη².

Ὅντως θαύμασμοῦ ἄξια εἶνε τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συμβαίνοντα! Ἐνῷ ἐν τοῖς αὐτοῖς πράγμασι καὶ διὰ τῶν αὐτῶν δελεάτων πάντες ἀπατώμεθα, ἀδύνατον ἐν τούτοις νὰ παύσωμεν ἀνοηταίνοντες! Καὶ ὑπὸ τῶν πασιγνώστων ἀπατεῶνων πολλακίς ἀπατώμεθα! Τόσον ὀλίγον ἔχομεν πρόχειρον ἐν τῷ βίῳ ἡμῶν οἱ κοῦφοι βροτοὶ ἡμεῖς τὸ σοφώτατον καὶ βιωφελέστατον τοῦ Ἐπιχάρμου παράγγελμα, «ναῖφε καὶ μέμνας' ἀπιστεῖν· ἄρθρα ταῦτα τᾶν φρενῶν». Τούτου δ' ἕνεκα εἰς πάντα ἀναλογιζόμενον ταῦτα δίδεται τῇ ἀληθείᾳ τὸ δικαίωμα νὰ πιστεύσῃ, ὅτι καίτοι ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι νομίζομεν, ὅτι εἴμεθα πάντων

¹ 33, 3, 3. 40, 3^a. — ² 18, 15. 18, 43, 13.

τῶν ζῶων νοημονέστατοι, πράγματι εἴμεθα πάντων τούτων εὐπα-
 λογιστότατοι. Εἰς πόσας δυστυχίας δὲν ἐμπίπτομεν ἕνεκα τοῦ εὐεξα-
 πατήτου ἡμῶν οἱ ἄθλιοι! Ἐξαπατώμεθα ὑπὸ τῶν ἀπατεῶνων, δυ-
 στυχοῦμεν τούτου ἕνεκα, καὶ πάλιν εἴμεθα ἔτοιμοι ἄλλου ἀπατεῶνος
 θύματα νὰ γείνωμεν. Βλέπομεν τοὺς ὁμοίους ἡμῶν συνεχῶς καὶ προ-
 φανῶς ἐξαπατωμένους, βλέπομεν αὐτοὺς εἰς τὰς μεγίστας δυστυχίας
 τούτου ἕνεκα περιπίπτοντας καὶ ἐν τούτοις δὲν παραδειγματιζόμεθα
 ἐκ τῶν δυστυχημάτων αὐτῶν. Πάντοτε εἴμεθα κενοὶ τινες καὶ νέοι
 πρὸς πᾶν εἶδος ἀπάτης! Ἐὰν ὁμως ἐξετιμῶμεν δεόντως τὴν ἀπό-
 κτησιν καὶ χρησιμοποίησιν τῶν τοιούτων γνώσεων, καὶ ἐὰν ἡ ἰδιοτέ-
 λεια δὲν ἐθόλωνε τὸν νοῦν ἡμῶν, πόσον ὀρθότερος, πόσον ἀκινδυνότε-
 ρος, πόσον λογικώτερος θὰ ἦτο ὁ βίος ἡμῶν! Νῦν οὐκ ὀλίγοι ἡμῶν
 προφανῶς ποιούμεθα τοῦ νοῦ χρῆσιν ὀλιγωτέραν πολλῶν ἀλόγων
 ζῶων. Ταῦτα οὐ μόνον ἐὰν αὐτὰ τὰ ἴδια περιπλακῶσι ποτε εἰς δι-
 κτυόν τι ἢ ἐμπέσωσι ποτε εἰς ἐνέδραν τινά, καὶ κατορθώσωσι πως νὰ
 διαφύγῃσι τὸν ἐπικρεμασθέντα αὐτοῖς κίνδυνον, ἀποφεύγῃσι τοῦ
 λοιποῦ νὰ ἐμπέσωσιν εἰς τὸ αὐτὸ δυστύχημα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἂν ποτε
 ἴδωσι κινδυνεύοντά πως καθίστανται λίαν προσεκτικά. Πλησιάζουσι
 τὸν τόπον, ἐνθα ἐπισυνέβη τὸ κακὸν μετὰ μεγίστης προσοχῆς καὶ
 δυσπιστοῦσι σφόδρα πρὸς πᾶν τὸ οἰανδήποτε ὁμοιότητα ἔχον πρὸς
 ἐκεῖνα, ἅτινα ἄλλοτε ποτε αὐτοῖς παραίτια τοῦ κινδύνου ἐγένοντο·
 ἐνῶ ἡμεῖς συνήθως, καίπερ βαρύτατα αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἕνεκα τῶν ἡμετέ-
 ρων μωριῶν καὶ ἐπιθυμιῶν παθόντες, ἐν τούτοις δὲν σωφρονιζόμεθα.
 Τόσον ἐπιπόλαιοι, εὐπαραλόγιστοι καὶ ὑποδεέστεροι κατὰ τὴν σύνεσιν
 καὶ αὐτῶν τῶν ἀλόγων ζῶων οὐχὶ σπανίως εἴμεθα! ¹

2. Αἱ γενικώτεροι τῶν ἐκφάνσεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Γενικῶς εἰπεῖν οἱ ἄνθρωποι εἶνε ἄκριτοι ², ἀνοίας μεστοὶ ³, ἀσταθεῖς
 τὸν χαρακτῆρα, ἀρμοζόμενοι πάντοτε πρὸς τοὺς ἐκάστοτε καιροὺς ⁴,
 φιλόκαινοι καὶ πρὸς πᾶσαν μεταβολὴν σφόδρα εὐκατάφοροι ⁵, ἰδιοτε-
 λεῖς καὶ πλεονέκται ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν καθόλου εἰπεῖν

¹ 18, 40. 15, 21, 3. 31, 21, 14. 8, 13, 1 κέξ. 2, 9, 3. Πρὸλ. καὶ 1,
 7, 3 καὶ 7. 3, 99, 8. 5, 20, 5 κέξ. — ² 11, 8, 7. — ³ 15, 21, 5. 18, 40, 1.—
⁴ 5, 86, 9. — ⁵ 37, 16, 2.

ὑπὸ τοῦ κέρδους καὶ τοῦ συμφέροντος, ὧν χάριν οὐ μόνον εἰς παντός εἶδους κακοπαθείας καὶ κινδύνους ἐκτίθενται, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἀξίωμα αὐτῶν πολλάκις ἀποβάλλουσιν¹. Ἐνῶ δὲ ὀρθῶς βουλευόμενοι ἔπρεπε μᾶλλον πρὸς τὸ μέλλον νὰ ἀποβλέπωσι, συνηθέστατα ἀποβλέπουσι μόνον πρὸς τὸ παρόν, πρὸς ὃ καὶ ἐκ παντός τρόπου μάλιστα προσπαθοῦσι νὰ συμμορφωθῶσιν².

Οἱ ἄνθρωποι ἐνῶ ἔπρεπε μόνον τὸ καλὸν καὶ τὸ δίκαιον ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν νὰ ἐπιζητῶσιν, ἐπιδιώκουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸ ἴδιον αὐτῶν συμφέρον, ὅπερ, ἐπειδὴ σπανιώτατα συμβαδίζει μετὰ τοῦ καλοῦ, σπανιώτατα δύναται νὰ μὴ εἶνε κακοηθείας ἐπιγεννημα. Οἱ ἄνθρωποι συνήθως πράττουσιν ὅ,τι πράττουσι χάριν τῶν ἡδέων ἢ τῶν συμφερόντων τῶν ἐκ τῶν πράξεων τούτων μελλόντων νὰ προκύψωσι. Ὀλίγοι εἶνε ἐκεῖνοι, οἵτινες ὑπὸ τοῦ καλοῦ ἄγονται εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν, καὶ πολὺ ὀλιγώτεροι ἐκεῖνοι, οἵτινες ἔχουσι τὴν δύναμιν τοῦ νοῦ καὶ τὴν ἀγιότητα τῆς θελήσεως νὰ συνάγωσι καὶ νὰ συναρμολοῶσι τὸ συμφέρον μετὰ τοῦ καλοῦ· διότι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ «τότε καλὸν φεύγει τὴν τοῦ παραυτίκα λυσιτελοῦς φύσιν καὶ τὸ λυσιτελεῖς τὴν τοῦ καλοῦ»³. Ὑπὸ ὠρισμένης τινὸς ἐπιθυμίας οἰστροηλατούμενοι ἐμμανῶς ἐπιδιώκουσι τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῆς· δὲν ἔχουσι διαυγῆ τὴν κρίσιν, δὲν ἔχουσι ψυχραιμίαν· εἶνε πλήρεις ἀλογίας καὶ θυμοῦ βιαίου, ἀποκρύπτουσι τὰς ἀληθινὰς αἰτίας τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν, καταφεύγουσιν εἰς προφάσεις ἀλόγους, οὐδαμῶς λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὸ καθῆκον⁴.

Γνήσιοι ἄνδρες εἶνε οἱ φιλόφιλοι, οἱ φιλοπάτριδες καὶ οἱ οὐδέποτε κοινῇ καὶ κατ' ἴδιαν ἄλλο τι περὶ πλείονος ποιούμενοι ἢ τὸ καθῆκον⁵. Ἄλλὰ οἱ τοιοῦτοι εἶνε σπάνιοι. Οἱ ἄνθρωποι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἶνε φθονεροὶ καὶ συκοφάνται φθονοῦντες καὶ συκοφαντοῦντες μάλιστα τοὺς ὑπερόχους ἄνδρας καὶ τὰς ἐπιφανεῖς καὶ λαμπρὰς αὐτῶν πράξεις⁶. Εἶνε ἄπιστοι καὶ ζηλότυποι καὶ καθόλου ἥμιστα φιλικῶς διάκεινται πρὸς τοὺς ὁμοτίμους καὶ ὁμοτέχνους αὐτῶν⁷. Εἶνε μιμητικοί, ἀλλὰ μᾶλλον τῶν ἐπουσιωδῶν, ἢ τῶν σπουδαίων. Μιμοῦνται τῶν διαπρεπῶν ἀνδρῶν δηλαδὴ μᾶλλον τὰ πέρεργα ἢ τὰ ἔργα· μᾶλλον τὴν ἀκαιρίαν, τὴν ἀλαζονείαν, τὰς ἀκολουθίας, τὴν ἐνδυμασίαν, τὸν

¹ 10, 17, 1. 33, 12*, 1. Περλ. 22, 9, 13. 43, 2, 2. — ² 1, 72, 7. 5, 86, 9. — ³ 21, 17, 1. — ⁴ 3, 15, 9. — ⁵ 1, 14, 4. 4, 30, 4. — ⁶ 1, 36, 3. 9, 10, 6. 7, 8, 4. — ⁷ 29, 14, 1.

καλλωπισμὸν καὶ τὴν λοιπὴν ἐξωτερικὴν διαίταν, ἢ τὴν φιλοπο-
νίαν, τὴν χρηστότητα καὶ τὴν μεγαλοπραγμοσύνην αὐτῶν¹. Ἐπὶ τῶν
τεχνῶν καὶ ἐπιτηδευμάτων καταφρονοῦσι μὲν τὸ ἀληθινὸν καὶ τὸ ὄν-
τως χρήσιμον, ὡς τι σκαιὸν καὶ βάνουσον, ἐπαινοῦσι δὲ καὶ ζηλοῦσι
τὸ πρὸς ἀλαζονείαν καὶ φαντασίαν ἐπιτήθειον, ὡς τι μέγα καὶ θαυ-
μάσιον². Εὐκολώτατα ἐξευρίσκουσι τὰ τῶν ἄλλων μειονεκτήματα καὶ
ἐλαττώματα καὶ προχειρότατα ἐπιτιμῶσι τὰς ἀτόπους αὐτῶν καὶ
κακὰς πράξεις, δυσκολώτατα ὅμως βλέπουσι τὰ ἴδια αὐτῶν μειονε-
κτήματα καὶ ἐλαττώματα καὶ σπανιώτατα γινώσκουσι καὶ πράττου-
σιν αὐτοὶ τὰ ὀρθὰ καὶ τὰ πρέποντα³. Τὰ ἐλαττώματα τῆς φύσεως
καὶ τὰ πλημμελήματα τῆς ἐνεργείας τῶν ἄλλων θεωροῦσιν οὐχὶ σπα-
νίως οἱ ἄνθρωποι ὡς ἴδια αὐτῶν προτερήματα⁴.

Οἱ ἄνθρωποι γενικῶς εἰπεῖν ὅταν φαντάζονται, ὅτι θὰ ἐπέλθῃ αὐ-
τοῖς δεινόν τι, ἀνησυχοῦσι καὶ ταράττονται πολὺ πλείοτερον ἢ ὅταν
ἤδη εὐρίσκονται ἐν αὐτῷ τῷ δεινῷ. Λιποψυχοῦσιν ἀναμένοντες τὰ
δεινὰ καὶ εἶνε ἀπαθέστεροι ἐν αὐτοῖς ἤδη εὐρίσκόμενοι⁵. Ὅταν ἐπι-
τυγχάνωσιν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν, εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προ-
σηεῖς καὶ μειλίχοι καὶ εὐσυμβίβαστοι πρὸς τοὺς ἄλλους· ὅταν ὅμως
ἀποτυγχάνωσιν εἰς αὐτάς, εἶνε πλήρεις πικρίας, γίνονται εὐερέθιστοι,
γίνονται δύστροποι καὶ εἶνε τέλειον ἀσυμβίβαστοι πρὸς τοὺς ἄλλους⁶.
Φιλόνικοι καὶ βαρεῖς εἶνε συνήθως οἱ ἄνθρωποι⁷. Ὅταν ὑπερέχωσι
τινος, συνήθως μεταχειρίζονται αὐτὸν βαρέως σφόδρα⁸. Ταράσσονται
ὑπὸ ἀναξίῳ περιφρονοῦμενοι καὶ ὑβρίζόμενοι⁹. Μισοῦσι τοὺς ἀχαρί-
στους καὶ ὀργίζονται κατ' αὐτῶν¹⁰. Συγχωροῦσι μᾶλλον τοὺς συνεχῶς
καὶ ἐκ συστήματος τρόπον τινὰ ἀδικοῦντας ἢ τοὺς σπάνιον τι καὶ
παράδοξον κακὸν ποιοῦντας¹¹. Εὐνοοῦσι τοὺς ἀσθενεῖς ἀγωνιζομένους
πρὸς ἀντιπάλους ἰσχυροὺς καὶ συμπαθοῦσιν αὐτούς¹². Εὐνοοῦσι τοὺς
πιεζομένους ὑπὸ τῶν ἰσχυροτέρων¹³. Συμπαθοῦσι τοὺς ἀτυχοῦντας,
τοὺς δεινοπαθοῦντας καὶ τοὺς ἀδικουμένους¹⁴. Συμπαθοῦσι τοὺς ἀνα-
ξιοπαθοῦντας καὶ δακρύουσι διὰ τὰς δυστυχίας αὐτῶν¹⁵. Ἐλεοῦσι
τοὺς δυστυχεῖς¹⁶. Ἐλεοῦσι τοὺς ἀποβαλόντας τὰ ἀγαθὰ αὐτῶν καὶ

¹ 11, 8, 7. — ² 16, 20, 3. — ³ 12, 25^a, 4. 28, 9^a. — ⁴ 16, 20, 6. — ⁵ 3,
112, 5. — ⁶ 33, 12^a, 6. — ⁷ Ἀπόσπ. 23. — ⁸ 25, 9^b, 2. — ⁹ 15, 26, 11. 15,
27, 3. — ¹⁰ 2, 58, 8. 6, 6, 3 καὶ 6. 23, 11, 8. Περὶλ. καὶ 9, 36, 12. — ¹¹ 4,
16, 3. — ¹² 27, 8^a, -27, 9. — ¹³ 31, 10^a. — ¹⁴ 4, 7, 3. 10, 18, 7. 38, 1^b, 9. —
¹⁵ 8, 22, 9. 10, 18, 13. 15, 25^a, 6. — ¹⁶ 2, 6, 2.

μισοῦσι τοὺς τὰ ἀλλότρια κεκτημένους¹. Ἐλεοῦσι τοὺς τυραννομένους καὶ μισοῦσι τοὺς τυράννους². Ἐλεοῦσι τοὺς ἀληθῶς ταλαιπωρούμενους καὶ δυστυχοῦντας καὶ μισοῦσι τοὺς ὑποκρινομένους τὸν ἄθλιον καὶ δυστυχή³. Μακαρίζουσι τοὺς εὐτυχοῦντας⁴.

3. Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις.

Καὶ αὗται μὲν εἶνε αἱ ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αἱ καθόλου εἰπεῖν ἐπὶ σύμπαντος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους παρατηρούμεναι. Ἐν δὲ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἐκφαίνεται κατὰ πολλὰς καὶ διαφόρους μορφάς. Ὅσοι ἀνθρωποι, τόσαι καὶ αἱ μορφαὶ καθ' ἃς αὕτη ἐκφαίνεται⁵.

Τινὲς εἶνε πρὸς ἀρετὴν εὖ πεφυκότες, καλὰς ἐκ φύσεως ὁρμὰς ἐπὶ τὸ δέον ἔχοντες⁶. ἄλλοι εἶνε πρὸς τὸ κακὸν εὖ πεφυκότες μεγάλην δύναμιν πρὸς ἀπόνοιαν καὶ καλοურγίαν ἔχοντες, αἰείποτε δὲ ἐπὶ τὸ μὴ δέον ὁρμῶντες⁷. Τινὲς εἶνε φύσει εὐθαρσεῖς, τολμηροί, παράβολοι καὶ ἀγχίνοι⁸. ἄλλοι φύσει ἄτολμοι καὶ πρὸς πᾶσαν ἐπιχείρησιν ἀδέξιοι⁹. ἄλλοι ἄπρακτοι, ἄκακοι, πρᾶοι, ἀπλοῖ, εὐπιστοί, παιδικιώτεροι ἢ κατὰ τὴν ἡλικίαν αὐτῶν¹⁰. Τινὲς εἶνε φύσει φρονιμώτατοι καὶ νοημονέστατοι· ἄλλοι καλοκάγαθοι, μεγαλόψυχοι καὶ φιλόανθρωποι· ἄλλοι ἐπιδέξιοι ἐν τῇ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀναστροφῇ, εὐφυεῖς πρὸς τὴν οἰκονομίαν τῶν πραγμάτων, ἡγεμονικοί, μεγαλόφρονες, μεγαλοπρεπεῖς, βασιλικοί τὴν φύσιν¹¹. Τινὲς εἶνε ὅλως ἀλλότριοι τῶν πολεμικῶν χρειῶν καὶ τέλεον ἀγενεῖς καὶ γυναικῶδεις πρὸς αὐτάς· ἄλλοι κατὰ τε τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν εὖ πεφυκότες πρὸς αὐτάς, πλήρεις ὁρμῆς πολεμικῆς καὶ ἄλλοι εὖ πεφυκότες πρὸς τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ λογικὰ τῶν διαβουλιῶν καὶ λέγειν ἱκανοί¹². Τινὲς εἶνε εὐφυεῖς καὶ εὐσταθεῖς καὶ ἄλλοι ἡλίθιοι καὶ ἀσταθεῖς¹³. Τινὲς εἶνε στωμύλοι καὶ λάλοι καὶ πέρ-

¹ 4, 7, 3. 9, 10, 7-13. — ² 15, 25*, 6 κέξ. — ³ 3, 62, 11. 15, 17, 1 κέξ. 15, 26, 8. — ⁴ 3, 62, 11. — ⁵ 11, 19, 4. 11, 2, 8. 25, 9, 1. — ⁶ 3, 87, 6. 16, 28, 7. 32, 11, 10. — ⁷ 13, 4, 3-5. 16, 28, 7. 32, 24, 14. — ⁸ 1, 78, 3. 6 καὶ 8. 3, 61, 6. 5, 36, 7. 5, 68, 5. 5, 105, 8. 8, 17, 1. 8, 36, 10. 10, 33, 2. — ⁹ 5, 1, 7. 10, 21, 1. — ¹⁰ 1, 78, 8. 3, 99, 8. Πρὸς. καὶ 5, 1, 7. 10, 21, 1. — ¹¹ 2, 57, 8. 3, 87, 6. 3, 89, 2. 5, 38, 10. 5, 39, 6. 8, 17, 1. 8, 24, 1. — ¹² 1, 78, 1. 10, 21, 1. 18, 3, 1. 25, 9, 2. 37, 2, 1. 39, 1, 1. — ¹³ 7, 4, 6. 37, 1, 2.

περοι και κομπορρήμονες και φιλήδονοι και φυγόπονοι¹. ἄλλοι πλήρεις τύφου και οίητῶς². ἄλλοι ἐν τοῖς μεθορίοις τῆς ἐχθροσύνης και μανίας κυλινδούμενοι³. ἄλλοι ποικίλοι και πανοῦργοι, ἄλλα λέγοντες και ἄλλα πράττοντες⁴. ἄλλοι χρηστοὶ και τίμιοι, ἔχοντες ἀκόλουθα τὰ ἔργα τοῖς λόγοις⁵. Τινὲς εἶνε ἀνελεύθεροι και θρασεῖς⁶. ἄλλοι αὐθαδέστατοι πρὸς τοὺς ταπεινοὺς και κολακικώτατοι πρὸς τοὺς ὑπερέχοντας⁷. ἄλλοι πρᾶοι και χρηστοὶ πρὸς πάντας⁸. ἄλλοι τραχεῖς και ὤμοι⁹. Τινὲς εἶνε μεγαλόφρονες και ἄλλοι σκευὴ ὑπηρετικά εὐφύεστατα¹⁰. Τινὲς εἶνε μεγαλόψυχοι, σωφρονέστατοι, σεμνότατοι, πιστοὶ πρὸς τοὺς συμμάχους και φίλους, μεγαλοπράγμονες, φιλόκαλοι¹¹ και ἄλλοι εὐτελέστατοι, ταπεινότατοι, ἀγεννέστατοι, δειλότατοι, γυναικισμού και κολακείας πλήρεις, οὐδὲν ἀνδρικὸν δυνάμενοι νὰ πράξωσιν, ἀγεννῶς και γυναικοθύμως τὰ τε πρὸς τοὺς θεοὺς και τοὺς ἀνθρώπους χειρίζοντες, μαλθακοὶ, ἐκτεθλυμμένοι τῇ ψυχῇ και τῷ σώματι, ἀσελγεῖς, παιδείας και φιλοσοφίας τέλεον ἄπειροι, τοῦ καλοῦ οὐδ' ἔννοϊαν ἔχοντες¹². Τινὲς εἶνε ἀγγίνοι και πρακτικοὶ¹³. ἄλλοι εὐεργετικοὶ και μεγαλόψυχοι και συνστοὶ και κατὰ τὰς ἐντεῦξεις εὐχάριστοι και πρὸς τὰς πολεμικὰς χρεῖας ἀνδρώδεις και δυναμικοὶ¹⁴. ἄλλοι μετέωροι τῇ φύσει και πάσης πονηρίας ἔμπλοιοι, θηριωδέστατοι και σκαιότατοι και ἀσεβέστατοι και παρανομώτατοι¹⁵. Τινὲς ἔχουσιν ἔμφυτον πρὸς τοὺς ἄλλους πικρίαν και φιλαπεχθημοσύνην τέρψιν εὐρίσκοντες εἰς τὸ νὰ ἐπιτιμῶσι και νὰ λοιδορῶσι και νὰ κατηγορῶσιν ἀναίτιως ὅλως και εἰς πᾶσαν περίστασιν τὸν πρῶτον τυχόντα¹⁶. ἄλλοι εἶνε θρασεῖς και πλεονέκται, ἐπιρρεπεῖς εἰς τὰς καταχρήσεις και τὸν σκανδαλωδὴ βίον¹⁷. Τινὲς ἐνῶ διακαῶς ἐπιθυμοῦσι και ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἀγωνίζονται, ὅπως ἀποκτήσωσι τι, ὅταν πλησιάσῃ ὁ καιρὸς τῶν ἔργων, ἀφίστανται τῶν προθέσεων αὐτῶν, διότι ἐπισκοτεῖται και ἰλιγγιᾷ ὁ νοῦς αὐτῶν διὰ τὴν ἀμνηχανίαν και τὴν δυσχρηστίαν τῶν ἀπαντωμένων¹⁸. Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, αἵτινες, ὅταν τὸ δεινὸν ἐγγίξῃ και εἶνε ἀνάγκη περὶ τῶν ὅλων νὰ γείνη ἡ κρίσις, τότε ἀκριβῶς ἀποδειλιῶσιν, ὡς τινες κακοὶ σταδιοδρόμοι, αἵτινες πλησίον τοῦ τέρματος τῆς σταδιοδρομίας

¹ 40, 6, 1 και 10. Πρὸλ. και 22, 18, 10. ἀπόσπ. 4. — ² 16, 22, 4. — ³ 26, 10, 1-16. — ⁴ 8, 18, 4. — ⁵ ἀπόσπ. 2. — ⁶ 27, 6, 12. 31, 20, 3. Πρὸλ. και 22, 18, 10. — ⁷ 13, 4, 5. — ⁸ 40, 12, 3. — ⁹ 5, 41, 3. — ¹⁰ 13, 5, 7. — ¹¹ 18, 41, 5. 27, 15, 4. — ¹² 30, 16, 2 κέξ. 25, 1, 1. 32, 25, 7 κέξ. 37, 2. — ¹³ 25, 8, 1. — ¹⁴ 21, 21. — ¹⁵ 27, 15, 1. 27, 13, 6. 30, 14, 8. — ¹⁶ 12, 4, 7. 12, 25^α 2. 12, 15, 10. — ¹⁷ 40, 1, 1 και 2. — ¹⁸ 16, 1b.

αὐτῶν ὄντες ἐγκαταλείπουσι τὰς ἑαυτῶν προθέσεις. Οἱ ἀγαθοὶ ἄνδρες, ὡς τινες ἀγαθοὶ σταδιοδρόμοι, ἀκριβῶς ὅταν εἶνε πλησίον τοῦ τέρατος τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν, τότε ἐντείνουσι πάσας τὰς δυνάμεις αὐτῶν, γίνονται ἑαυτῶν κρείσσονες καὶ ἐπὶ τέλους νικῶσι τοὺς ἀντιπάλους αὐτῶν¹.

Τινὲς πεπροικισμένοι ἐκ φύσεως διὰ συνέσεως καὶ πρακτικοῦ νοῦ ἀνέρχονται, καίπερ ἐξ ἀφανεστάτων ἔστιν ὅτε προερχόμενοι, βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον εἰς τὰ ὑπάτα τῆς πολιτείας ἀξιώματα, διατηροῦσιν ἀνεπίφθονον καὶ ἀνεπιβούλευτον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ βίου τὴν ἀρχὴν καὶ διὰ τῆς εὐβουλίας καὶ καλοκαγάρθιας αὐτῶν γίνονται παραίτιοι τῆς σωτηρίας, τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν συμπολιτῶν αὐτῶν². "Ἄλλοι πᾶν τούναντίον· μηδεμίαν πραγματικὴν ἀξίαν φύσει ἔχοντες, κενόδοξοι καὶ ἀλαζόνες, ἄκριτοι καὶ ἀναίσθητοι καὶ σάρκιοι καὶ ἐπιόρκοι καὶ ἄνανδροι καὶ τὴν ψυχὴν ἀγενεῖς ὄντες καὶ ἐκ τῆς ὑψηλοτάτης θέσεως, ἣν κατέχουσιν, ἐκπίπτουσι καὶ τοῖς συμπολίταις αὐτῶν παραίτιοι φθορᾶς πολλῆς καὶ τελείου ὀλέθρου γίνονται³. Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες εἶνε αὐτόχρομα θηριώδεις, ἀσεβέστατοι, ὠμότατοι, αὐθαδέστατοι, τολμηρότατοι, ἀπιστότατοι, δυσμενέστατοι πρὸς πάντας ἀνεξαιρέτως, ἐχθροὺς καὶ φίλους καὶ εὐεργέτας, ἄνθρωποι τέλειον ἐξεστηκότες τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως⁴, ἄνθρωποι τοσαύτην δύναμιν κακίας ἔχοντες, ὥστε οὐ μόνον εἰς στρατόπεδα καὶ πόλεις, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλον τὸν ἔθνος αὐτῶν καὶ εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην ὀλέθριοι ἀποβαίνουσιν⁵, ἄνθρωποι, ὧν ἡ φαυλότης εἶνε τοσαύτη, ὥστε ὀλόκληρον ἔθνος δύναται νὰ δυσφημισθῇ καὶ νὰ ἀτιμασθῇ ἕνεκα αὐτῶν⁶. ἄλλ' ὑπάρχουσιν ὁμως καὶ ἄνδρες, οἵτινες εἶνε κατὰ τὴν ψυχὴν μεγαλοφύεστεροι ἢ κατ' ἄνθρωπον⁷ ἄνδρες, οἵτινες ἔχοντες ἰδιοφυίαν πρὸς τινὰ τῶν πραγμάτων ἀποβαίνουσι μεγάλοι καὶ θαυμάσιοι⁸. Διεξάγουσιν ἄριστα πάντα τὰ ἔργα ἐκεῖνα, πρὸς ἃ ἡ ψυχὴ αὐτῶν εἶνε κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς σύστασιν αὐτῆς δεόντως ἠρμοσμένη⁹ καὶ ἐπιτελοῦσιν ἐνίοτε τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα, ὅσα καὶ οἷα πάμπολλοι ὁμοῦ ἄνθρωποι ἀδυνατοῦσι νὰ συντελέσωσιν¹⁰. Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες δι' ὅλου τοῦ μακροῦ βίου αὐτῶν εἶνε

¹ 29, 6, 13. 16, 28, 9. — ² 4, 8, 3. 1, 16, 11. 7, 8, 1-8. 12, 15, 5-9.—

³ 39, 3, 1-7. — ⁴ 1, 81, 5-11. Πρὸς. καὶ 1, 67, 6. 30, 14. 32, 7, 7. —

⁵ 32, 20*, 2. — ⁶ 2, 55, 9. — ⁷ 12, 23, 5. — ⁸ 8, 9, 7. — ⁹ 9, 22, 6. —

¹⁰ 8, 5, 3.

ἀφωσιωμένοι ἀποκλειστικῶς μόνον εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν ἔργων θεαρέστων¹, ἄνθρωποι οἵτινες διὰ τῆς ὑπερόχου αὐτῶν ἀγχινοίας εὐρεταὶ χρησιμωτάτων πραγμάτων εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον γίνονται, ἄνθρωποι ἀληθεῖς εὐεργέται τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δικαίως ὡς ἰσῆθει ὑπολαμβανόμενοι καὶ τιμῶν μεγίστων ὑπὸ πάντων ἀξιούμενοι². Ὑπάρχουσι μάλιστα καὶ ἄνθρωποι, οἵτινες, εἰ καὶ κατὰ τὴν σωματικὴν δύναμιν εἶνε παραλελυμένοι, οὐχ ἥττον διὰ τῆς λαμπρότητος τῆς ψυχῆς αὐτῶν ὑπερникῶσι τὰ ἐκ τῶν σωματικῶν ἐλλείψεων μειονεκτήματα αὐτῶν καὶ γίνονται ἐξόχως διακεκριμένοι ἄνθρωποι. Οὗτοι διὰ τῆς ἀγχινοίας καὶ φιλοπονίας αὐτῶν συντελοῦσι σπουδαιότατα καὶ μέγιστα καὶ κάλλιστα. Βασιλεῖς ὄντες αὐξάνουσι καὶ πολλαπλασιάζουσι τὴν ὑπὸ τῶν πατέρων αὐτῶν ἐγκαταλειφθεῖσαν ἀρχήν, εἶνε πρὸς πάντας τοὺς ὑπηκόους εὐεργετικώτατοι καὶ εὐνούστατοι, συζῶσιν ἐν ὁμοιοῖα μετὰ τῶν οἰκειῶν αὐτῶν καὶ συμπράττουσι μετ' αὐτῶν ἐν πάσῃ πίστει καὶ εὐκρινείᾳ ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δόξης τοῦ ἔθνους αὐτῶν³. Ὑπάρχουσι τέλος ἄνθρωποι, ὧν ἡ φύσις ἔχει τόσῃν δύναμιν, ὥστε οὐ μόνον εἰς στρατόπεδα καὶ πόλεις, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλον τὸ ἔθνος αὐτῶν καὶ εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος ὠφέλιμοι ἀποβαίνουσιν⁴.

4. Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις.

Εἶνε ἀνεξάντλητοι αἱ μορφαί, καθ' ἃς ἐκφαίνεται ἡ ἀνθρωπίνη φύσις! Αὐταὶ οὐ μόνον ποικίλλουσιν ἐν τοῖς διαφοροῖς ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις σχεδὸν οὐδέποτε ἐκφαίνονται αἱ αὐταί. Πολλάκις αἱ μορφαὶ αὐταὶ ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις εἶνε τόσον ἀσυνάρτητοι, τόσον διάφοροι ἀπ' ἀλλήλων, τόσον ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας, ὥστε ὁ ἀνθρώπος ἰνδάλλεται τῷ ἐμβριθεῖ ἐρευνητῇ καὶ τῷ ἐπιμελεῖ παρατηρητῇ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὡς ἐν ὅλον ἐκ διαφόρων καὶ οὐχὶ σπανίως καὶ ἐξ ὄλως ἀνομοίων στοιχείων καὶ δυνάμεων συγκροτημένον. Οὕτω π.χ. τινὲς ἔχουσι θάρρος καὶ τόλμην, ἀλλὰ στεροῦνται λογισμοῦ καὶ κρίσεως⁵. ἄλλοι ἔχουσι λογισμὸν καὶ κρίσιν, ἀλλὰ στεροῦνται θάρρους καὶ τόλμης⁶. Τινὲς ἐνῶ εἶνε ἐξοχοὶ κατὰ

¹ 37, 3, 1-12. — ² 32, 2, 4-8. 10, 10, 11. — ³ 32, 23, 1-7. — ⁴ 32, 20*, 2. — ⁵ 3, 19, 9. — ⁶ 21, 5, 5.

τὴν εὐχέρειαν καὶ τόλμην ἐν τοῖς πολεμικοῖς, λαμπροὶ ἐν τοῖς κατ' ἰδίαν κινδύνοις, εὐχάριστοι καὶ πρόχειροι ἐν τῷ βίῳ, εὐτράπελοι καὶ ἐπέραστοι ἐν ταῖς συναναστροφαῖς, εἶνε ἐν τούτοις τέλεον ἀδύνατοι εἰς τὸν διαχειρισμὸν κοινῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ ὅλως ἀνίκανοι νὰ λαλήσωσι πρὸς τὸ πλῆθος καὶ νὰ ἐπισύρῳσι τὴν εὐνοίαν αὐτοῦ¹. "Ἄλλοι ὅλως τὸ ἀντίθετον· ἐνῶ ἐν τοῖς λόγοις εἶνε μεγαλόψυχοι καὶ μεγαλόφρονες, ἐν τοῖς πράγμασι εἶνε μικρόψυχοι καὶ ἀγεννέστατοι². Τινὲς πάλιν κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις εἶνε διάφοροι· ἐνῶ π. χ. ἐκ φύσεως εἶνε χρηστοὶ ἄνθρωποι, ἐν τούτοις ἐκλύονται τῇ ψυχῇ κατὰ τὰς ἐπιτυχίας καὶ κατορθώσεις καὶ διάγουσι τὸν βίον ἐν ἀσωτείᾳ καὶ ῥαθυμίᾳ, πολλαχῶς οὕτω ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους βλάπτοντες³. "Ἄλλοι πάλιν ἄλλοτε εἶνε ὠμότατοι καὶ πικρότατοι καὶ ἄλλοτε πραότατοι, χρηστότατοι, εὐτραπελώτατοι καὶ φιλανθρωπότατοι⁴.

Τῆς συνυπάρξεως τῶν ἀνομοιοτάτων τούτων ψυχικῶν διαθέσεων καὶ τῶν ἐναντιωτάτων τούτων ἐκφάνσεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις τὸ κυριώτατον αἴτιον εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ αἱ παντοδαπαὶ περιπέτειαί τοῦ βίου καὶ μάλιστα τοῦ δημοσίου, αἰτίνας ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ ἐπισκοτιζῶσι καὶ οὐχί, ὡς ἐσφαλμένως πιστεύεται, νὰ ἀναδεικνύωσι τὴν ἀληθῆ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ λεγόμενον «ἀρχὴ ἄνδρα δείκνυσι» δὲν φαίνεται νὰ εἶνε ὀρθόν. Ἡ ἀρχὴ ἔχει τὴν δύναμιν μᾶλλον νὰ παρεκτρέπη τὴν ψυχὴν τοῦ ἄρχοντος ἀπὸ τῶν φυσικῶν αὐτῆς ἕξεων καὶ διαθέσεων· ἢ νὰ ἐκφέρῃ εἰς φῶς καὶ νὰ ἀποκαλύπτῃ δυνάμεις καὶ διαθέσεις τέως ἀφανεῖς ἐν αὐτῷ ὑπολανθανούσας. Οἱ ἐν τῇ ἀρχῇ διατελοῦντες ἀναγκάζονται νὰ συμμεταβάλλωνται ἐκάστοτε καὶ νὰ συμμετασχηματίζωνται πρὸς τε τὰς ποικίλας μεταβολὰς τῶν πραγμάτων καὶ πρὸς τὰς παντοδαπὰς ἀπαιτήσεις τῶν φίλων αὐτῶν, τὴν ἐναντίαν τῆς φύσεως αὐτῶν διάθεσιν πολλακίς ἐμφαίνουσι· διὸ καὶ δυσθεώρητος καθίσταται ἡ ἀληθὴς φύσις τῶν προσετώτων τῶν πραγμάτων καὶ μάλιστα, ὅταν αἱ περιστάσεις εἶνε ποικίλαι καὶ παράδοξοι καὶ οἱ φίλοι οἱ περιστοιχίζοντες αὐτοὺς φαῦλοι καὶ ἀπαιτητικοί⁵. Οἱ ἐν ταῖς ἀρχαῖς θέλοντες ἕνεκα διαφόρων λόγων νὰ κρύψωσι τὰς ἀληθεῖς αὐτῶν προθέσεις, ἀναγκάζονται πολλακίς νὰ λέγωσι καὶ νὰ πράττωσι πολλὰ παρὰ τὴν ἑαυτῶν γνώμην⁶, καθότι πολλαὶ καὶ ποικίλαι εἶνε αἱ διαθέσεις καὶ αἱ περιστάσεις, εἰς ἃς ἐνδί-

¹ 24, 5, 4-9· πρὸς. 23, 10, 4. — ² 39, 2, 10. — ³ 40, 12, 3-7. — ⁴ 23, 2-4. — ⁵ 9, 22, 7-9, 26, 11. 40, 11, 3-5. — ⁶ 2, 47, 10.

δοντες οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὸν βίον αὐτῶν, δὲν δύνανται οὔτε νὰ λέγωσιν οὔτε νὰ πράττωσι πάντοτε ὅ,τι πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰς προαιρέσεις αὐτῶν θὰ ἦτο σύμφωνον¹.

Ὅμαλότης χαρακτηῖρος εἶνέ τι σπάνιον παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Τινές, ἐνῶ ἐν ταῖς δυστυχίαις εἶνε μετριοπαθέστατοι, ἐν ταῖς εὐτυχίαις εἶνε ἀπιστότατοι καὶ παρανομώτατοι². Ἄλλοι ὁμαλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων εἶνε φιλήδονοι καὶ ἀνειμένοι, ἐργασίας δὲ οὔσης καὶ εὐθύνης ὑπαρχούσης γίνονται ἐγκρατεῖς καὶ σφόδρα μεμετρημένοι³. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων, ὅταν ἐπιδιώκωσι νὰ ἐπιτύχωσι τι, περιποιῶνται πάντας, οὓς ὑπολαμβάνουσιν ἱκανοὺς νὰ προαγάγωσι τοὺς σκοποὺς αὐτῶν· ὅταν ὁμως κατορθώσωσι τὸ ποθοῦμενον, τότε ἀμνημονοῦντες τῶν παρὰ τῶν ἄλλων ὠφελειῶν καὶ ἀφόβως τὴν ἑαυτῶν ἀληθῆ φύσιν ἀποκαλύπτοντες κακῶς ποιοῦσι καὶ δεσποτικῶς ἄρχουσιν ἐκεῖνων, οὓς πρὸ τῆς ἐπιτυχίας ἐκολάκευον⁴. Συμμεταβάλλονται οἱ θνητοὶ καὶ συμμετασχηματίζονται δυστυχῶς καὶ πάντοτε μὲν κατὰ τὰς περιστάσεις, οὐδαμῶς τὸ πρέπον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τηροῦντες, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς κινδύνοις⁵.

Καὶ μεταβάλλονται μὲν πολλάκις οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι ἕνεκα διαφορῶν λόγων ἐπὶ τὸ βέλτιον⁶, ἀλλ' οὐχὶ σπανίως δυστυχῶς μεταβάλλονται καὶ μετατίθενται καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον⁷. Τινές εἶνε μεγαλόψυχοι, ἔχουσι προαίρεσιν σεμνὴν καὶ καλοκἀγαθικὴν καὶ πίστιν ἀπαρασάλευτον ἐν τινι περιόδῳ τοῦ βίου αὐτῶν, ἐν ἄλλῃ ὁμως γίνονται πικροὶ, ἀσεβεῖς πρὸς τοὺς θεοὺς, παράνομοι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, λυσσῶντες καὶ μανιώδεις⁸. Ἄλλοι ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἐν κοσμιότητι καὶ χρηστότητι τὸν βίον αὐτῶν διαγαγόντες αἰφνης γίνονται παράνομοι καὶ ἄδικοι⁹. Ἄλλοι κατ' ἀρχὰς μὲν τοῦ βίου αὐτῶν εἶνε μεγαλεπήβολοι καὶ τολμηροὶ καὶ τοῦ προτεθέντος ἐξερραστικοί, προΐουσης δὲ τῆς ἡλικίας φαίνονται καταδεέστεροι ἑαυτῶν καὶ τῆς τῶν ἐκτὸς προσδοκίας¹⁰. Ἄλλοι ἐνῶ κατὰ τὴν νεότητα αὐτῶν εἶνε νοήμονες, εὐκοινωνῆτοι, σώφρονες, τίμιοι, τολμηροὶ, δραστήριοι, εὐαίσθητοι, μεγαλοπρεπεῖς, μετριοπαθεῖς, εὐεργετικοί, μεγαλόψυχοι καὶ ἐπίμονοι εἰς τὰς προθέσεις αὐτῶν, μὴ ἐπιλανθανόμενοι οὐδὲ ἐν τοῖς δεινοῖς τῶν καθηκόντων αὐτῶν καὶ γενναίως φέροντες τὰς μεγίστας συμφορὰς,

¹ 8, 4, 2. 8, 10, 8. 16, 28, 6. — ² 26, 5, 9. — ³ 10, 19, 7. — ⁴ 10, 36, 3-7. — ⁵ 5, 86, 9. 9, 34, 4. — ⁶ 31, 15^a. — ⁷ 16, 28, 6. — ⁸ 7, 13 καὶ 14, 16, 1 καὶ 1^a. — ⁹ 32, 21, 9. — ¹⁰ 15, 37.

σὺν τῷ χρόνῳ, τῆς ἡλικίας προΐουσης, οἱ αὐτοὶ γίνονται ὀργίλοι, θυμώδεις, ἄγριοι, τυραννικοί, ἄπιστοι, παράνομοι, ἀσελγείς, ὕβρισται, διαφθειρομένης προΐοντος τοῦ χρόνου τῆς φύσεως αὐτῶν, ἀπαράλλακτα, ὅπως συμβαίνει εἰς τινὰς γηράσαντας ἵππους¹. Καὶ τάνάπαλιν· ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες, ἐνῶ τὸ κατ' ἀρχὰς φαίνονται ἡσύχιοι καὶ νωθροὶ καὶ ἀπράγμονες, σὺν τῷ χρόνῳ μεταβάλλονται καθ' ὀλοκληρίαν ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ — ὅπερ παραδοξότατον — τὴν μεταβολὴν ταύτην ὑφίστανται, ἐνῶ πάντα τὰ περιστοιχίζοντα αὐτούς, κάκιστα ὄντα, εἶνε ἐπιτήδεια μᾶλλον νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν διαστροφὴν καὶ τὸν τέλειον μαρασμὸν τῶν συμφύτων δυνάμεων αὐτῶν. Ἐνῶ τουτέστιν ἐπιπολαιότης, ῥαθυμία, φιληδονία, πολυτέλεια καὶ ἀκρασία ἐπικρατοῦσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, προφαίνονται ἐν τούτοις ἔστιν ὅτε οἱ ἐν τῇ νεότητι αὐτῶν ἡσύχιοι καὶ νωθροὶ καὶ ἀπράγμονες οὗτοι ἐκ τοῦ μέσου αὐτῆς σώφρονες, εὐτακτοὶ, μεγαλόψυχοι, γενναίοφρονες, ἐλευθέριοι, χρηστοί, εὐσυνειδήτοιοι, φιλοίκαιοι, ἀνδρείοι, εὐεργετικοί, μεγαλόδωροιοι, προσηνεῖς, φιλόφρονες, ἀγχινοὶ, νῆπται τῇ διανοίᾳ, ἀείποτε τὸν νοῦν ἡγεμόνα ἔχοντες, ἕκαστα μετὰ λογισμοῦ καὶ προνοίας πράττοντες, ἐπίμονοι, καρτερικοὶ, τολμηροὶ, ἐπιδέξιοι, φιλόπονοιοι, ἐπιμελεῖς, πρακτικοὶ, θάρρος πᾶσι τοῖς συμπολίταις αὐτῶν ἐμβάλλοντες καὶ ἐμπιστοσύνην εἰς πάντας ἐμπνέοντες, φιλοπάτριδες, πλήρεις αὐταπαρνήσεως καὶ καλοκάγαθίας, τέλεια ὄντως καὶ ἀμώμητα ἀρετῆς παραδείγματα².

Ἐπίσης ὑπάρχουσιν ἄνδρες, οἵτινες ἐκ φύσεως πολλὰ ἀγαθὰ πρὸς τὸν ἐνεργὸν βίον καὶ πολλὰ κακὰ συγχρόνως ἐν ἑαυτοῖς ἔχουσιν ἠνωμένα. Ἐνῶ εἶνε ἀνδρώδεις καὶ εὐφυέστατοι πρὸς πόλεμον, ἐνῶ δύνανται νὰ στρατηγῶσιν ἐν τοῖς ὑπαίθροις καὶ νὰ διαχειρίζωνται οἰασδῆποτε πολεμικὰς πράξεις, ἐν τούτοις εἶνε ἀφυέστατοι εἰς τὸν χειρισμὸν πολιτικῶν ὑποθέσεων, εἰς τὴν φυλακὴν χρημάτων καὶ ἐν γένει εἰς τὴν ἔμφρονα καὶ λυσιτελεῖ διεξαγωγὴν πραγμάτων περιπλόκων, προσοχῆς, ὑπομονῆς καὶ νηφαλιότητος δεομένων. Παρέχοντες εὐήκοον οὐς εἰς πᾶσαν κολακείαν χουνοῦνται καὶ τυφοῦνται ὁσημέραι πλειότερον, δὲν γνωρίζουσι ποτὲ νὰ ἀνανεύωσι, χαρίζονται πάντοτε

¹ 4, 77, 1-5. 5, 102, 1. 10, 26, 1-10. 16, 28, 3 καὶ 8. 18, 4, 4. 18, 55, 7. 18, 33, 2-5. 18, 55, 7-8. — ² 32, 9, 11. 32, 11, 2-32, 15, 11. 10, 2, 8-13. 10, 3, 1. 10, 5, 6-10. 10, 14, 10. 10, 40, 6. 15, 5, 8. 11, 25, 8. 35, 4, 8.

εἰς τοὺς κολακεύοντας αὐτοὺς καὶ κατασπαταλῶσιν ἀλογίστως πᾶν ὅ,τι ἔχουσιν¹. Ὑπάρχουσιν ἄλλοι κεκτημένοι ἄπειρα πολιτικά καὶ στρατιωτικά προσόντα· δύνανται νὰ εἶνε συνετοί, νουνεχεῖς καὶ ἐπιδέξιοι, δύνανται πειστικώτατα νὰ λέγωσι, δύνανται νὰ ἔχωσι διπλωματικὴν δεινότητα ἐξαισίαν, ἀπάθειαν καὶ μεγαλοφυχίαν κατὰ τοὺς φατριαστικούς ἀγῶνας, συμπεριφορὰν ὑποχρεωτικὴν πρὸς τοὺς φίλους, ἐπιτηδειότητα οὐ τὴν τυχοῦσαν πρὸς ἀπόκτησιν συμμάχων· δύνανται νὰ εἶνε εὐρετικώτατοι εἰς τὰς κατὰ τῶν πολεμίων ἀπάτας καὶ ἐπιβουλάς, καρτερικώτατοι καὶ τολμηρότατοι εἰς τὴν αἰσίαν ἔκβασιν αὐτῶν· καὶ ἐν τούτοις αὐτοὶ οὗτοι δύνανται νὰ εἶνε συγχρόνως ὅλως ἀνεπιτήδευοι εἰς τὰς ἐν ὑπαίθρῳ πολεμικὰς ἐργασίας, νωθροὶ τουτέστιν ἐν ταῖς ἐπινοίαις, ἄτολμοι ἐν ταῖς ἐπιβουλαῖς, ἐντελῶς ἀδυνατοῦντες ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὸν κίνδυνον. Ὁ λόγος δὲ τῶν φαινομένων τούτων φαίνεται ὅτι εἶνε ὁ ἐξῆς· ὅπως οἱ ἄνθρωποι φύσει εἶνε πολύμορφοι κατὰ τὰ σώματα, οὕτω φύσει εἶνε πολυειδεῖς καὶ κατὰ τὰς ψυχάς. Ἐντεῦθεν δὲ ὁ αὐτὸς ἀνὴρ συμβαίνει οὐ μόνον νὰ μὴ εἶνε ἐξ ἴσου δεινὸς εἰς πολλὰ καὶ διάφορα ἐνεργήματα, ἀλλὰ πολλάκις καὶ εἰς τὰ ὁμοειδῆ νὰ φαίνηται ὅλως ἑαυτοῦ διάφορος, συνετώτατος καὶ βραδύτατος, τολμηρότατος καὶ δειλότατος². Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες, ἐνῶ ἐν τοῖς κυνηγεσίαις εἶνε τολμηροί, ἀφόβως κατὰ τῶν θηρίων ἀντεπεξερχόμενοι καὶ γενναίως πρὸς αὐτὰ διαμαχόμενοι, ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε ἀγενεῖς· προοῦνται ἐκ τοῦ πολεμικοῦ θορύβου καὶ ὑποχωροῦσι πρὸ τῶν πολεμίων³. Ἄλλοι πάλιν κατὰ τὰ διάφορα μέρη ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος εἶνε διάφοροι. Εἰς τὴν στρατηγίαν παραδείγματος χάριν. Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες πρὸς μὲν τὰς πολεμικὰς παρασκευὰς εἶνε εὐφυέστατοι, πρὸς δὲ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν μετ' εὐφυίας παρασκευασθεισῶν τούτων δυνάμεων ὅλως ἀφυεῖς, ὅτε μὲν ἀστοχοῦντες τῶν καιρῶν, ὅτε δὲ πάλιν ἀκαιρῶς καὶ νωθρῶς διαχειριζόμενοι τὸν ὅλον πόλεμον⁴. Τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν βίον· ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες, ἐνῶ φύσει εἶνε δεινοὶ καὶ θαυμαστοὶ εἰς τὸ νὰ ἀναλύωσι καὶ νὰ ἐπικρίνωσι τὰς δοξασίας τῶν ἄλλων, ἐν τούτοις ὅταν αὐτοὶ ἰδίαν τινὰ γνώμην προφέρωσιν καὶ ἐκθέτωσιν τι τῶν ἰδίων ἐπινοημάτων, φαίνονται πολὺ εὐηθέστεροι καὶ πολὺ νωθρότεροι ἑαυτῶν⁵.

¹ 16, 21. — ² 2, 45, 5. 4, 8, 1-8. 4, 60, 2. 4, 82, 3. — ³ 4, 8, 9. — ⁴ 1, 74, 1. — ⁵ 12, 25-3.

5. Ἡ φύσις τῶν γυναικῶν καὶ αἱ πολυειδεῖς αὐτῆς
ἐν τῷ βίῳ ἐκφάνσεις.

Καθόλου εἰπεῖν αἱ γυναῖκες εἶνε μικρόψυχοι, ἄτολμοι, σφοδραὶ εἰς τὰς ὀρμὰς αὐτῶν, ἀνεπίσχετοι εἰς τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰς ὀρέξεις αὐτῶν, πρὸς ὀργὴν εὐκατάφοροι, πρὸς φλυαρίαν εὐεπίφοροι, ἀλόγιστοι, μόνον τὰ πρὸ ποδῶν βλέπουσαι, ἀδυνατοῦσαι νὰ σκεφθῶσι περὶ τοῦ μέλλοντος, φιλοικτίρμονες, φιλοπενθεῖς, ἀριδάκρυες¹. Συγκινουῦνται βαθύτατα καὶ συνταράσσονται μέχρι παραφροσύνης καὶ ἐπὶ τῇ ἀπλῇ ὑπονοίᾳ, ὅτι οἱ ἄνδρες αὐτῶν διατρέχουσι μέγαν κίνδυνον². Γίνονται τολμηρόταται³: ἐκθύμως ὀρμῶσαι καὶ εὐψύχως ἀγωνιζόμεναι βοηθοῦσι τοὺς ἄνδρας αὐτῶν πιεζομένους καὶ κινδυνεύοντας⁴. Συντελοῦσι διὰ τῆς εὐφύιας, τῆς χρηστότητος καὶ τῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τοὺς ἄνδρας αὐτῶν εἰς τὴν εὐδοκίμησιν ἐν τῷ βίῳ, εἰς τὴν προαγωγὴν καὶ εἰς τὴν λαμπρότητα αὐτῶν⁵. Εἶνε φιλόστοργοι, θερμῶς τὴν προκοπὴν καὶ εὐδοκίμησιν τῶν τέκνων αὐτῶν ἐπιποθοῦσαι καὶ ἐκ μέσης καρδίας ἐπὶ ταῖς ἐν τῷ βίῳ ἐπιτυχίαις καὶ εὐδοκιμήσεσιν αὐτῶν ἀγαλλόμεναι⁶. Εἶνε εὐσχήμονες καὶ σεμναί, ἐν ἐλευθερίῳ καὶ σεμνῇ περιβολῇ πρὸ τῶν ξένων ἐμφανιζόμεναι⁷ καὶ τὰ πάντα ὑπὲρ τῆς ἀγνείας αὐτῶν ποιοῦσαι καὶ ἀποτολμῶσαι⁸. Εἶνε εὐγνώμονες πρὸς τοὺς εὐεργέτας, μετ' ἄκρας εὐγενείας ἐκδηλοῦσαι τὰς πρὸς αὐτοὺς εὐχαριστίας αὐτῶν⁹. Εἶνε εὐσεβεῖς πρὸς τὸν Θεόν, φιλόθρησκοι καὶ φιλακόλουθοι· ἐπικαλοῦνται εἰς πᾶσαν δύσκολον περίστασιν τοῦ βίου αὐτῶν δι' ἱκεσιῶν θερμῶν τὴν ἄνωθεν συναντίληψιν¹⁰, διὰ πάντα δὲ εὐλογον καὶ δυσεκπλήρωτον τῆς ψυχῆς αὐτῶν πόθον πρὸς τὸν Θεόν καταφεύγουσι καὶ παρ' αὐτοῦ τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ εὐλαβῶς ἐξαιτοῦνται¹¹. Εἶνε φιλοπάτριδες· καθικετεύουσι θερμῶς τὸν Θεόν ὑπὲρ τῆς κινδυνευούσης πατρίδος αὐτῶν καὶ ἐπιτελοῦσι προθύμως πολλὰ καὶ καλὰ ὑπὲρ αὐτῆς¹². Εἶνε μισοπόνηροι· ἐπιχαιρεκακοῦσιν εἰς τὰ δεινὰ τῶν ἀνοσιῶν καὶ μιαρῶν ἀνθρώπων¹³, βδελύσσονται τοὺς φαύλους καὶ κακομηχά-

¹ 2, 4, 8. 2, 8, 12. 10, 18, 7. 32, 12, 10. 36, 3, 7. Πρὸς. καὶ 2, 56, 9. 8, 23, 6. 15, 31, 13. — ² 8, 21, 7. — ³ 5, 36, 1. — ⁴ 1, 72, 5. — ⁵ 6, 2^a, 11. — ⁶ 10, 4, 4 κίξ. 10, 5, 4 κίξ. Πρὸς. καὶ 39, 3, 5 καὶ 6. — ⁷ 39, 3, 5. — ⁸ 10, 8, 7 κίξ. — ⁹ 39, 3, 6. — ¹⁰ 9, 6, 3. 15, 29, 8 καὶ 9. — ¹¹ 10, 4, 4. Πρὸς. καὶ 15, 29, 14. — ¹² 9, 6, 3 καὶ 4. 14, 7, 6. — ¹³ 15, 29, 10.

νους καὶ ὀλετῆρας τῆς πατρίδος αὐτῶν, ὀργίζονται διὰ τὰς μιὰς πράξεις αὐτῶν, μαίνονται κατ' αὐτῶν, ὀρμῶσιν, ὅταν καιρὸς παρῆ, εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν, ἐκδιάζουσιν αὐτάς, ἐπιπίπτουσι κατὰ τῶν ὀλετῆρων, διὰ ξύλων καὶ λίθων φονεύουσιν αὐτούς, στραγγαλιζουσι τὰ τέκνα αὐτῶν, κατασπαράσσουσι τὰς γυναῖκας αὐτῶν¹, αἰσχύνονται καὶ ἀγανακτοῦσι διὰ τὰς αἰσχρὰς καὶ ἐπονειδίστους πράξεις τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν καὶ πικρότατα ἐλέγχουσι τὴν ἄτιμον διαγωγὴν αὐτῶν². Καταπλήσσονται καὶ συγχινοῦνται καὶ ἐνθουσιῶσι πρὸς πᾶσαν τῆς χρηστότητος καὶ τῆς καλοκάγαθίας ἐκφανσιν³.

Τινὲς τῶν γυναικῶν εἶνε μεγαλόδωροι⁴. Πολλὰ ἔχουσι φρόνημα καὶ σύνεσιν ἀξιοθαύμαστον⁵, ἀλλ' οὐκ ὀλίγα εἶνε τέρατα κακίας, ὅλως ἐξεστηκυῖαι τῆς γυναικείας φύσεως, βιαιόταται καὶ πικρόταται καὶ μοχθηρόταται καὶ ὠμόταται⁶. Ἐν τῇ ἀνωτάτῃ τῆς πολιτείας ἀρχῇ τυχοῦσαι ποτε καὶ δύναμιν καὶ ἐξουσίαν μεγάλην ἔχουσαι εἶνε συνήθως ἀγέρωχοι καὶ λίαν ὑπερήφανοι, ἀλόγιστοι ἐν τῇ παραφορᾷ αὐτῶν, εἰς τὰ παρανομώτατα ὀρμῶσαι καὶ τῶν παρ' ἀνθρώποις ὠρισμένων δικαίων τέλεον ὀλιγωροῦσαι⁷. Οὐχ ἤττον ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι, αἵτινες εἶνε πᾶν τούναντίον· σώφρονες, σεμναί, ἀξιοπρεπεῖς, καλοκάγαθοι, σύζυγοι ἀφωσιωμένοι εἰς τοὺς ἀνδρας αὐτῶν καὶ τρυφεραί, μητέρες φιλόστοργοι καὶ ἄγρυπνοι, ἐπίτροποι τῶν ἀνηλίκων βασιλοπαίδων αὐτῶν προνοητικαὶ καὶ συνεταί, ἡγεμονίδες εὐγενεῖς καὶ μεγαλόψυχοι⁸.

6. Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις ἐν τοῖς διαφόροις ἔθνεσιν.

Ὅπως ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον ἀνθρώποις πολυειδῶς ἐκφαίνεται ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, οὕτω καὶ ἐν τοῖς διαφόροις ἔθνεσιν⁹. Οὕτω π. χ. οἱ Πελοποννήσιοι, γενικῶς εἰπεῖν, εἶνε ἡμεροὶ, προσηνεῖς, μειλίχιοι, φιλελεύθεροι, φιλαυτοὶ, φιλόπρωτοί¹⁰. Οἱ Ἀχαιοὶ πρᾶοι, φιλόανθρωποι, γενναῖοι, μεγαλόψυχοι, καλοκάγαθοι, φιλελεύθεροί¹¹. Οἱ Λάκωνες εὐψυ-

¹ 5, 56, 15. 15, 30, 1. 15, 33, 11 κέξ. — ² 39, 3, 6. — ³ 32, 12, 8. —

⁴ 5, 89, 7. — ⁵ 22, 18, 9. — ⁶ 15, 29, 11 κέξ. 18, 17, 3 κέξ. 32, 21, 14. —

⁷ 2, 8, 7 κέξ. — ⁸ 21, 20, 1 κέξ. — ⁹ 4, 8. Πρὸς. καὶ 16, 40, 7. 30, 18, 6. —

¹⁰ 5, 106, 4 καὶ 5. — ¹¹ 2, 42, 3-7. 2, 57, 8. 2, 60, 4. 4, 14, 8. 4, 15, 5. 25, 1, 1.

χοι¹. Οἱ Κλειτόριοι γενναῖοι, τολμηροί, φιλελεύθεροι². Οἱ Μεγαλοπολίται εὐψυχοὶ καὶ γενναῖοι³. Οἱ Ἀθηναῖοι μεγάλοφρονες καὶ μεγαλοπράγμονες, τὴν ψυχὴν αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἄλλων θέμενοι⁴. Οἱ Βοιωτοὶ παχύφρονες καὶ ἀνελεύθεροι, περὶ τὴν θεραπείαν τοῦ σαρκίου αὐτῶν ἀσχολούμενοι, ταῖς εὐχάιαις καὶ ταῖς μέθαις χαίροντες⁵. Οἱ Φωκεῖς μέχρις ἀπονοίας γενναῖοι, μέχρι τελευταίας πνοῆς ἐρασταὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν⁶. Οἱ Ἀκαρναῆνες ἄνδρες γνήσιοι, εὐψυχοὶ, ἀξιοπρεπεῖς, ἔντιμοι, φιλελεύθεροι, ἀείποτε πιστοὶ καὶ πρόθυμοι εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων αὐτῶν, ἄνδρες πάσης τιμῆς καὶ ἐμπιστοσύνης ἀξιοί⁷. Οἱ Αἰτωλοὶ ἀλαζόνες, φθονεροὶ, ἄδικοι, ἄπιστοι, πλεονέκται, δωροδόκοι, ἀκρατεῖς πρὸς τὰς ὠφελείας, ἄρπαγες, λησταί, φιλοπόλεμοι, θρασεῖς, φιλότιμοι, γενναῖοι, εὐθαρσεῖς, ἀνδρεῖοι, ὑψηλὸν τὸ φρόνημα ἔχοντες, μέχρις ἀπονοίας τολμηροί⁸. Οἱ Ἡπειρώται φίλαυτοι καὶ ἰδιοτελεῖς καὶ φιλόνοικοι, ἀγεννῶς καὶ ποικίλως χρώμενοι τοῖς πράγμασιν⁹. Οἱ Μακεδόνες χρηστοὶ, σώφρονες, ἀξιοπρεπεῖς, μεγάλοψυχοὶ, πειθαρχικοὶ, φιλόπονοι, φερέπονοι, ἐπίμονοι, καρτερικοὶ, ἀνδρεῖοι, ἀτρόμητοι, τολμηροὶ, ρίψοκίνδυνοι, «πρὸς τε τοὺς ἐν τῇ γῆ κινδύνους ἐκ παρατάξεως γενναιότατοι, πρὸς τε τὰς κατὰ θάλασσαν χρείας ἐτοιμότατοι, λειτουργοὶ δὲ περὶ τὰς ταφρείας καὶ χαρακποιίας καὶ πᾶσαν τὴν τοιαύτην τάλαιπωρίαν φιλοπονῶτατοι, — πολέμῳ κεχαρηότες ἢ τε δαιτί»¹⁰. Οἱ Κρήτες φιλόδοξοι, ἄστατοι, ἄπιστοι, ἰδιοτελεῖς, ἀνάγωγοι, ἀδέξιοι ἐν τῇ τέχνῃ τοῦ λόγου, φιλοτάραχοι, εἰς ἔριδας καὶ στάσεις εὐεπίφοροι¹¹. Οἱ Θραῖκες κοῦφοι, ὀξύθυμοι, ἀνελεύθεροι¹². Οἱ Ἀβυθῆνοὶ τολμηροὶ καθ' ὑπερβολὴν, μέχρις ἀπονοίας γενναῖοι, μέχρι τελευταίας ρανίδος τοῦ αἵματος αὐτῶν λάτρεις τῆς αὐτονομίας καὶ ἀνεξαρτησίας αὐτῶν, μέχρι τελευταίας πνοῆς ἐρασταὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν⁴. Οἱ Σελγεῖς γενναῖοι, τολμηροὶ, ρίψο-

¹ 2, 69, 8. — ² 2, 55, 8. 4, 19, 4. — ³ 2, 55, 4. 2, 61, 2. — ⁴ 30, 18, 6. Πρβλ. καὶ 37, 1^b, 3. — ⁵ 20, 4, 6 καὶ 7. 20, 6, 5 καὶ 6. 27, 1. — ⁶ 16, 32, 1 κέξ. — ⁷ 4, 30, 4 κέξ. 16, 32, 1. — ⁸ 2, 3, 3. 2, 4, 6. 2, 43, 9. 2, 45, 1. 2, 46, 3. 2, 47, 4. 2, 49, 3. 4, 3, 1. 4, 6, 10 καὶ 12. 4, 7, 8. 4, 9, 10. 4, 16, 4. 4, 58, 5. 4, 64, 8. 5, 81, 1 καὶ 7. 5, 107, 6. 9, 38, 6. 18, 1, 7. 18, 4, 8. 18, 5, 1 καὶ ἐξ. 18, 22, 4 καὶ 5. 18, 34, 1-7. 21, 23, 6. 21, 24, 3. — ⁹ 4, 30, 7. 4, 61, 5. 4, 63, 1. Πρβλ. καὶ 2, 6, 9 κέξ. — ¹⁰ 2, 54, 7. 3, 6, 12. 4, 63, 1 καὶ 8. 4, 71, 10. 4, 78, 8. 5, 2, 5-7. 5, 4, 7. 5, 8, 3. 5, 100, 1 κέξ. 8, 12, 1-12. 9, 32, 4. 16, 4, 13. 16, 22, 4. 27, 8, 3. Πρβλ. καὶ 31, 12, 12. — ¹¹ 4, 53, 5. 8, 18, 4-7. 25, 3^b, 27, 16. 33, 15, 5. — ¹² 27, 10, 2. — ¹³ 16, 30, 3. 16, 31-35.

κίνδυνοι¹. Οἱ Γαζαῖοι πιστοί, ἀνδρεῖοι, τολμηροί². Οἱ Φοίνικες πλεονέχται καὶ φιλοχρήματοι³. Οἱ Αἰγύπτιοι πνευματώδεις, ἀβρόφρονες, ἄστωι, ῥάθυμοι, ἀδρανεῖς, κοῦφοι, ἐν τῇ ὀργῇ αὐτῶν ὠμότατοι⁴. Οἱ Νομάδες ἄστατοι, ἄπιστοι, ἀψίκοροι, φερέκακοι⁵. Οἱ Καρχηδό-
νιοι πλεονέχται καὶ φιλοχρήματοι, ὡς πάντες οἱ Φοίνικες, πρὸς δὲ καὶ
τραχεῖς, ἀγέρωχοι, ὑβρισταὶ καὶ ἄπιστοι⁶. Οἱ Ἴβηρες ἄπιστοι, ἀχα-
ρακτῆριστοι, ἐπίορκοι, μαχιμώτατοι, φερέκακοι⁷. Οἱ Κελτοὶ ῥάθυμοι,
φυγόπονοι, ἀκρατεῖς, τολμηροί, ὀρμητικοί, ἄστατοι, μαχιμώτατοι,
ἄπιστοι⁸. Οἱ Γαλάται ὑβρισταὶ, παράνομοι, ἄστατοι, ἄπιστοι, δύσ-
τροποὶ, τραχεῖς, ἄπληστοι, ἄρπαγες, φιλοδοξοὶ, θαρραλέοι, τολμηροί,
μαχιμώτατοι, θυμοειδέστατοι κατὰ τὴν πρώτην ἔφοδον, φοβερώτατοι
κατὰ τὴν πρώτην ὀρμὴν⁹. Οἱ Ῥωμαῖοι λαμπροὶ τὴν ψυχὴν, κα-
λοὶ τὴν προαίρεσιν, τίμιοι, θεοσεβεῖς, μισοπόνηροι, πρᾶοι, ἐλεήμονες,
δίκαιοι, μεγαλόψυχοι, γενναῖοφρονες, φιλότιμοι, ὑπερήφανοι, σοβαροί,
ἀξιοπρεπεῖς, φιλοπρόοδοι, σταθεροὶ τὸν χαρακτῆρα, φιλοπάτριδες,
ἀνδρεῖοι, γενναῖοι, θαρραλέοι, ὀρμητικοί, ἐπινοητικοί, παράτολμοι,
ἀπτόητοι, ἀνυπόστατοι τὴν ὀρμὴν, ἀγέρωχοι ἐν ταῖς συμφοραῖς, ὕψη-
λόφρονες ἐν ταῖς ἀποτυχίαις, μετριοπαθέστατοι ἐν ταῖς ἐπιτυχίαις,
φοβερώτατοι ἐν τῇ ἀκμῇ τοῦ κινδύνου¹⁰.

7. Πολυειδεῖς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκφάνσεις
ἐν τοῖς αὐτοῖς ἔθνεσιν.

Ἡ ὁμοιότης τῶν παρὰ τοῖς καθ' ἕκαστον ἀνθρώποις φαινομένων
πρὸς τὰ παρὰ τοῖς διαφόροις ἔθνεσι δὲν περιορίζεται ἕως ἐδῶ. Ἐκ-
τείνεται καὶ ἔτι περαιτέρω. Ὅπως δηλ. συμβαίνει ἐνίοτε εἰς καὶ ὁ

¹ 5, 73, 8. 5, 76, 11. — ² 16, 40, 3. — ³ 9, 11, 2. — ⁴ 15, 33, 10. 27, 12, 1.
34, 14, 2. 40, 12, 7. — ⁵ 3, 74, 10. 14, 1^b, 4. — ⁶ 3, 99, 7. 10, 35, 8. 10,
38, 1. — ⁷ 1, 2, 6. 3, 49, 2. 3, 79, 5. 3, 98, 3. 10, 6, 2. 14, 8, 10. —
⁸ 1, 2, 6. 2, 25, 9. 3, 34, 2. 3, 49, 2. 3, 67, 4-4. 3, 70, 4 καὶ 9. 3, 78, 2.
3, 79, 4. 10, 6, 2. 11, 3, 1. — ⁹ 1, 2, 6. 2, 7, 5-11. 2, 19, 4 καὶ 9. 2, 20, 10.
2, 23, 7. 2, 28, 8. 2, 32, 8. 2, 33, 2. 3, 3, 5. 3, 49, 2. 3, 68, 10. 18,
41, 7. — ¹⁰ 1, 6, 4. 1, 20, 11 καὶ 13. 1, 36, 7. 1, 37, 7 κέξ. 1, 38, 5. 1,
39, 7. 1, 52, 4. 2, 18, 1. 3, 75, 8. 3, 99, 7. 6, 25, 11. 6, 52, 8-13.
6, 54, 5. 6, 55, 3. 6, 56, 6 κέξ. 6, 56, 14. 6, 58, 4 καὶ 12. 9, 9, 6 κέξ.
10, 39, 2. 11, 31, 6. 24, 3, 6. 26, 1, 2 κέξ. 26, 3, 11 καὶ 12. 27, 8, 8
καὶ 12. 29, 3, 9. 30, 12, 4. 31, 7, 15. 32, 22, 6.

αὐτὸς ἄνθρωπος κατὰ τὰς διαφόρους περιπτώσεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐνεργητήματος νὰ εἶνε διάφορος, οὕτω συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἔθνη συνηθέστατα. Οἱ ἰππεῖς τῶν Θεσσαλῶν π. χ. κατ' Ἴλην μὲν καὶ φαλαγγιδὸν μαχόμενοι εἶνε ἀκράτητοι, ἐκτὸς δὲ τῆς παρατάξεως ἀγωνιζόμενοι εἶνε βραδεῖς καὶ κίκιστοι. Οἱ Αἰτωλοὶ τούναντιον· κατὰ μόναν μὲν μαχόμενοι εἶνε ἀκράτητοι, ἐν παρατάξει δὲ κίκιστοι. Οἱ Κρήτες καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν πρὸς μὲν ἐνέδρας καὶ ληστείας καὶ πειρατείας καὶ κλοπὰς πολεμίων καὶ νυκτερινὰς ἐπιθέσεις καὶ πάσας τὰς μετὰ δόλου καὶ κατ' ὀλίγους ἐπιχειρήσεις εἶνε ἀνυπόστατοι, πρὸς δὲ τὴν φανεράν καὶ κατὰ πρόσωπον φαλαγγιδὸν ἔφοδον ἤκιστα γενναῖοι καὶ οὐδαμῶς εὐσταθεῖς. Οἱ Μακεδόνες καὶ οἱ Ἀχαιοὶ τάνάπαλιν· δεινότατοι μὲν εἰς τὰς ἐκ τοῦ συστάδην μάχας, ἀνεπιτηδειότατοι δὲ εἰς τὰς κατὰ μέρος καὶ μετὰ δόλου συντελουμένας πολεμικὰς πράξεις¹.

8. Τὰ ἐπιδρῶντα ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνῶν.

Τοιαύτη τις εἶνε ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνῶν καὶ τοιαῦται τινες εἶνε αἱ ἐν τῷ βίῳ ἐκφάνσεις αὐτῆς. Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν εἶνε σιδηρᾶ τις καὶ ἀτέραμνος, αἰετοτε ἢ αὐτῇ παραμένουσα καὶ οὐδαμῶς οὐδέποτε δυναμένη νὰ μετασχηματισθῇ. Πᾶν τούναντιον· αὕτη πολλάκις καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον καὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον δύναται νὰ μεταβληθῇ². Ἡ παιδεία, οἱ γονεῖς, αἱ συναναστροφαί, ἡ θρησκεία, ἡ κοινωνία, ἡ πολιτεία, οἱ ἄρχοντες τῆς πολιτείας ἢ χώρα, τὸ κλίμα, ὁ βίος, τὰ ἐπιτηδεύματα καὶ τὰ παρόμοια τούτοις ἔχουσι μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἤθους τῶν τε ἀνθρώπων ἰδίᾳ καὶ τῶν ἔθνῶν ἐν γένει³.

¹ 4, 8, 7-12. — ² 16, 28, 6. 31, 15^a. — ³ 4, 20 καὶ 21. 6, 2^a, 13. 10, 4, 4-10, 5, 8. 5, 12, 5 κίξ. 3, 3, 6. 6, 1^b, 32, 20^a. 34, 9, 3. 32, 2, 3. 32, 19, 6 κίξ. 7, 1 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ, ὡς προτόντος τοῦ λόγου θά δηλωθῇ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἡ παιδεία καὶ τὰ παντοῦα παιδευτικὰ μέσα.

Ἡ ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἥθους καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων δύναμις τῆς παιδείας. — Ὁ σκοπὸς καὶ τὸ τέλος τῆς παιδείας. Ὁ τέλειος ἀνθρώπινος τύπος. — Ἐκ παίδων ἢ παιδεία. — Χρόνου καὶ συνηθείας δεῖται πᾶσα μάθησις. — Οἱ γονεῖς. — Τὰ σχολεῖα. — Οἱ διδάσκαλοι. — Αἱ συναναστροφαί. — Ἡ ἐξις ἐν τοῖς καλοῖς καὶ ὁ ζήλος πρὸς αὐτά. — Τὰ μαθήματα. — Ἡ ἀνάγνωσις. — Ἡ ποίησις· ἐπικὴ ποίησις καὶ τραγωδία. — Ἡ μουσικὴ. — Ἡ γεωμετρία καὶ ἡ ἀστρονομία. — Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι. — Αἱ βιογραφίαι. — Ἡ ἱστορία· τὸ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας. — Ἡ παιδευτικὴ δύναμις τῆς ἱστορίας· ἡ φύσις τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ παιδευτικὴ δύναμις, ἣν κέχτηται ἡ ἀπηκριβωμένη γνώσις αὐτοῦ· ἡ φύσις καὶ ἡ δύναμις τῶν τρόπων, δι' ὧν εἶνε δυνατὴ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ ὀρθοπραγία. — Ἡ παιδευτικὴ ὕλη τῆς ἱστορίας· αἱ δημηγορίαι οὐχὶ πλασταί, ἀλλ' αὐταὶ αἱ λεχθεῖσαι· αἱ πράξεις οὐχὶ παραπεποιημέναι, ἀλλ' αὐταὶ αἱ γενόμεναι· ἐν πᾶσιν ἡ ἀλήθεια καὶ μόνον ἡ ἀλήθεια· θεία ἢ οὐσία τῆς ἀληθείας· καθολικὴ ἢ ἱστορία καὶ οὐχὶ μερικὴ· περὶ πράξεις ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ περὶ κτίσεις πόλεων· περὶ τὰ καλὰ καὶ σεμνὰ τῶν ἀνθρώπων ἔργα μᾶλλον ἢ περὶ τὰ κακὰ καὶ αἰσχρὰ· περὶ τὰ ζηλωτὰ καὶ κατὰ φύσιν πάντοτε, οὐδέποτε περὶ τὰ πομπώδη καὶ καταπληκτικὰ· μακρὰν αἱ ἀνακρίβειαι, αἱ παραδοξολογίαι, αἱ φιλονεικίαι, αἱ λοιδορίαι, αἱ κενολογίαι, αἱ ψευδολογίαι, αἱ αἰσχρολογίαι. — Ὁ παιδευτικὸς τρόπος τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας· ζητητέον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ πῶς καὶ διατί καὶ πῶθεν ἕκαστον τῶν γεγονότων προέκυψεν· διακριτέον ἐν παντὶ γεγονότι τὴν αἰτίαν, τὴν πρόφασιν καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ· ζητητέον τὴν αἰτίαν τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας τῶν πραχθέντων ἢ βηθέντων· ἐγκυπτέον βαθέως εἰς τὰ αἷτια τῶν ἑκάστοτε γενομένων· προσεκτέον εἰς τὸν ἐνδύμυχον σύνδεσμον τῶν ἀποτελεσμάτων μετὰ τῶν αἰτίων αὐτῶν. — Ἡ γεωγραφία· σπουδαιότης αὐτῆς. — Συνδιδασκαλία τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γεωγραφίας. — Αἱ ἐξ αὐτοψίας καὶ αἱ ἐκ διδασκαλίας γεωγραφικαὶ γνώσεις. — Συγκριτικὴ γεωγραφία. — Φυσικὴ γεωγραφία. — Αἱ μορφαὶ τῆς διδασκαλίας καὶ αἱ μέθοδοι αἱ διδακτικαί.

9. Ἡ ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἥθους καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων δύναμις τῆς παιδείας.

Μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἥθους καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ἔχει ἡ παιδεία. Αὕτη μαλάσσει καὶ κερᾷ τὸ τῆς φύσεως αὔθαδες καὶ σκληρόν, ἐξημερόνει καὶ πραῦνει τὸ τῆς φύσεως ἀτέρκνον, ἐκτρίβει τὴν ἀγριότητα, τὴν ὀμότητα καὶ τὴν παρανομίαν, καταστέλλει τὸ φίλερι καὶ ἐγωϊστικόν, ἀπεργάζεται

τὸ ἦθος φιλόξενον καὶ φιλόανθρωπον καὶ εὐσεβές, ἐπιτείνει τὴν δύναμιν τῶν συμφύτων ἐπιδειξιότητων τοῦ ἀνθρώπου καὶ καθιστᾷ αὐτὸν σεμνόν, φιλαλήθη, ἐπιτήδειον εἰς τὸ νὰ διαγάγῃ τὸν βίον αὐτοῦ ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τε τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ τὰς κοινωνικὰς ἀπαιτήσεις¹. ἐνῶ ἡ ἀπαιδευσία πᾶν τὸναντίον καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ψεύστην, λοιδορον, ἀνάισχυντον, ἄπληστον, διεφθαρμένον, ὠμόν, παράνομον, ἄπιστον, φίλεριν, μικροφιλότιμον, κακοποιόν, μιᾶρόν, ἐναγῆ, συγερόν, ἄγριον, θηριώδη, ἐξεστηκότα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, εὐκατάφορον πρὸς ἑργῆν, ἔτοιμον νὰ πιστεῦῃ εἰς πᾶσαν διαβολήν, ἔτοιμον νὰ καθίσταται τυφλὸν ὄργανον ἀνδρῶν διεφθαρμένων, ἰδιοτελῶν καὶ φιλάρχων, πρόθυμον νὰ ἐπιχειρῇ πᾶν παράνομον καὶ παράσπονδον, πᾶν ἀσεβές καὶ ἐναντίον τῶν κοινῶν ἀνθρωπίνων ἠθῶν, ἄνθρωπον ὑπὲρ πάντα τὰ ζῶα ἀσεβέστατον καὶ ὠμότατον².

10. Ὁ σκοπὸς καὶ τὸ τέλος τῆς παιδείας. Ὁ τέλειος ἀνθρώπινος τύπος.

Ἡ ἀληθὴς ἀξία τοῦ ἀνθρώπου δὲν κεῖται ἐν τοῖς λόγοις, οὐδ' ἐκφαίνεται ἐν τῇ ἐξωτερικῇ λαμπρότητι καὶ μεγαλοσχημοσύνη καὶ μεγαλοπρεπείᾳ καὶ τοῖς τοιούτοις ἀλαζονεύμασιν. Ἡ ἀληθὴς ἀξία τοῦ ἀνθρώπου κεῖται ἐν τοῖς ἔργοις καὶ ἐκφαίνεται ἐν ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ³. Ὁ ἄνθρωπος ὁ ἄλλος, ὁ πέρπερος, ὁ πονηρός, ὁ πανούργος εἶνε ὁ εἰδεχθέστατος ἀνθρώπινος τύπος. Ὁ τέλειος ἀνθρώπινος τύπος εἶνε ὁ ἄνθρωπος τῶν ἔργων τῶν γενναίων. Εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ἀξίαν ἔχουσι μόνον οἱ ἐργαζόμενοι τὸ ἀγαθόν, οἱ ἐννοοῦντες τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, οἱ ἔχοντες πείραν αὐτῶν, οἱ ἀναμιγνυόμενοι εἰς τὰ δημόσια πράγματα, οἱ δεξιῶς διαχειριζόμενοι αὐτά, οἱ μετὰ προθυμίας καὶ δραστηριότητος καὶ ἀγχινοίας καὶ τόλμης καὶ αὐταπαρνήσεως μοχθοῦντες καὶ ἐργαζόμενοι ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας, τῆς εὐδαιμονίας τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δόξης τοῦ ἔθνους αὐτῶν. Οὗτοι οἱ ἄνθρωποι εἶνε ἄνθρωποι. Πάντες οἱ λοιποὶ εἶνε ἐτώσια ἄχθη ἀρούρης⁴.

¹ 4, 20 καὶ 21. 6, 2^a, 13. — ² 1, 65, 7. 1, 67, 6. 1, 70, 5 καὶ 6. 1, 81, 7-11. 12, 13, 2 καὶ 4. 13, 2, 2. Πρὸλ. καὶ 4, 20 καὶ 21. 6, 2^a, 13. — ³ 32, 15, 11. 33, 9. 39, 2, 10. — ⁴ 23, 10^a, 3. 8, 5, 3. 8, 36, 10. 9, 20, 9. 32, 10, 5. Πρὸλ. καὶ 2, 26, 3.

11. Ἐκ παίδων ἡ παιδεία.

Ἄλλ' ὅπως οἱ ἄνθρωποι μὴ γένωνται ἐτώσια ἄχθη ἀρούρης, δέον ἐκ τῆς παιδικῆς αὐτῶν ἡλικίας νὰ ἄρχωνται παιδεύμενοι καὶ ἀσκούμενοι εἰς πάντα τὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς¹, διότι ἐν τούτῳ ἰδίως ἐπαληθεύει τὸ τοῦ Σιμωνίδου «χαλεπὸν ἐσθλὸν ἔμμεναι». Πράγματι· τὸ νὰ ἔχη μὲν τις ὀρμὰς τινὰς ἐπὶ τὰ καλὰ καὶ ἔστιν ὅτε καὶ νὰ πράττη κατ' αὐτὰς εἶνε εὐκόλον, δύσκολον ὅμως τὸ νὰ καταστῶσιν αἱ ἀγαθαὶ αὐταὶ ὀρμαὶ ἔμμονοι τῆς ψυχῆς καταστάσεις, αἰέποτε ἐν τῷ βίῳ ἐκδηλοῦμεναι καὶ ἀπαρεγκλίτως τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸ καλὸν καὶ τὸ δίκαιον κατευθύνουσαι². ἄλλως δὲν θὰ ἐπαρουσιάζετο εἰς τὸν καθημερινὸν βίον τόσον συχνὰ τὸ φαινόμενον, ὅπερ πάντες βλέπομεν· τουτέστι πολλοὶ μὲν νὰ εἶνε οἱ ἐπιθυμοῦντες τὰ καλὰ, ὀλίγοι δὲ οἱ ἐπιχειροῦντες αὐτὰ καὶ ἔτι ὀλιγώτεροι οἱ ἐπιχειρήσαντες μὲν αὐτά, ἀδιάπτωτοι δὲ μέχρι τέλους ἐν τῇ ὄντῳ αὐτῶν παραμείναντες³.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσιν αὐτῶν ἄρχονται καλῶς καὶ ἐντείνουσι τὸ κατ' ἀρχὰς πάσας τὰς δυνάμεις αὐτῶν, ὅπως προκόψῃ ἡ ἐπιχείρησις αὐτῶν. Ἄλλὰ πόσοι κατορθοῦσι νὰ φέρωσιν εἰς τέλος τὰς προθέσεις αὐτῶν; Ὀλίγιστοι! Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι καὶ ἡ προθυμία αὐτῶν σὺν τῷ χρόνῳ ἀπαμβλύνεται, καὶ ἐπὶ τέλους καὶ ὅλως ἐκλείπει, καὶ ὁ λογισμὸς αὐτῶν ἐπαρκῶς δὲν ἐντείνεται, ὅπως ἀναπληρωθῇ τὸ ἐλλείπον τῆς προθυμίας, καὶ εὐκόλως δειλιῶσι καὶ ἀπογοητεύονται ἐκ τῆς σμικροτάτης ἐναντιότητος τῶν πραγμάτων. Ἐλευσινὰ φαινόμενα, προκύπτοντα μάλιστα ἐκ τῆς ἐλλείψεως χαρακτηρὸς ἀγίου καὶ ἰσχυροῦ, ὅστις πέφυκε νὰ εἶνε γέννημα μόνον παιδείας ὀρθῆς καὶ τελείας καὶ δὴ ἐκ παίδων ἀρχομένης⁴.

12. Χρόνον καὶ δυνηθείας δεῖται πᾶσα μάθησις.

Πρὸς τὴν ἐκμάθησιν δὲ οἰοδῆποτε πράγματος ἀπαιτεῖται πρὸς τοῖς ἄλλοις χρόνος καὶ συνήθεια· διότι πολλὰ οὐ μόνον τῶν δυσχερῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν κατ' ἀρχὰς ἀδυνάτων φαινομένων σὺν τῷ χρόνῳ

¹ 4, 20, 8 καὶ 9. 6, 2^a, 16. 6, 11^a, 4. 12, 22, 5. — ² 29, 7^a. — ³ 27, 18, 2, 18, 53, 1. — ⁴ 16, 28, 1-9. 28, 9, 4.

καὶ διὰ τῆς συνηθείας εὐκολώτατα ἐπιτελοῦνται. Διὰ τοῦτο, ὅσον δυσχερὲς ἔργον καὶ ἂν φαίνεται ἢ ἐκμάθησις γραμμάτων π. χ. ἢ οἰου-
δήποτε ἄλλου τῶν χρησίμων, οὐδέποτε οὐδαμῶς πρέπει νὰ ἀποδει-
λιωμένον οὐδὲ νὰ ἀποστατῶμεν αὐτοῦ διὰ τὰς προφαινομένας δυσχε-
ρείας ἀναλογιζόμενοι ὅτι ἡ συνήθεια ἀπαμβλύνει καὶ τὰ δεινότατα
τῶν κακῶν, ὅτι παντὶ «διὰ τὸν χρόνον ὑπογίγνεται συντροφία καὶ
συνήθεια» καὶ ὅτι διὰ τῆς ἕξεως «πάντα τὰ καλὰ γίνονται θηρατὰ
τοῖς ἀνθρώποις»¹.

13. Οἱ γονεῖς.

Ἐν τῇ παιδείᾳ τῶν ἀνθρώπων ἐν πρώτοις μεγίστην δύναμιν κέ-
κτηνται οἱ γονεῖς. Οὗτοι, ὅταν εἴνε ἀγαθοὶ καὶ ἀληθῶς φιλόστοργοι,
συντελοῦσι τὰ μάλιστα εἰς τὴν σωφροσύνην, τὴν χρηστότητα καὶ τὴν
μεγαλοπραγμοσύνην τῶν τέκνων αὐτῶν², ἐνῶ ὅταν εἴνε κακοὶ, ἰδίως
δὲ ὅταν αἱ μητέρες εἴνε κακαί, ὠμαί, ἄγριαι καὶ ἐξεστηκυῖαι τῆς
γυναικείας φύσεως, καθίστανται καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν θηριόδη καὶ
παράνομα³.

14. Τὰ σχολεῖα.

Μεγίστην ἐπίσης παιδευτικὴν δύναμιν κέκτηνται τὰ σχολεῖα ἄλλὰ
πρὸς ἀξιοπρεπῆ συντήρησιν καὶ ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν καὶ τελε-
σφόρον ἐπίδρασιν τούτων ἀπαιτοῦνται χρήματα. Ἐντεῦθεν κατὰδη-
λον γίνεται, ὅτι τοῦλάχιστον διὰ τὰ ἔθνη τὰ εὐνομούμενα, διὰ τὰ
ἔθνη τὰ ἔχοντα τὴν ἀξίωσιν νὰ λέγωνται καὶ νὰ θεωρῶνται πεπολι-
τισμένα, ἢ πρωτίστη καὶ ἢ ἱερωτάτη πασῶν τῶν δαπανῶν εἴνε ἡ
πρὸς συντήρησιν τῶν σχολείων καταβαλλομένη. Καὶ ἀβέλτερον μὲν
εἴνε τὸ μὴ δαπανᾶν εἰς μισθοὺς τῶν παιδευτῶν καὶ διδασκάλων τῶν
τέκνων εὐπορίας ὑπαρχούσης, ἀφιλότιμον δὲ καὶ τελείως ἀνελεύθερον
τὸ διὰ συνεισφορῶν τῶν φίλων συντηρεῖν τὰ σχολεῖα καὶ οὐχὶ δι' ἰδίας
δαπάνης, ὅταν τοῦτο, ἔστω καὶ μετὰ πολλῆς δυσκολίας, εἴνε πως
δυνατόν. Μόνον ὅταν τελεία ἀπορία ὑπάρχη, δὲν εἴνε τῆς ἀξιοπρε-
πειᾶς προσβολὴ τὸ νὰ ἐρανίζηται τις παρὰ φίλων τὰ πρὸς συντήρη-

¹ 10, 47, 1-12. 4, 76, 6. 6, 5, 10. Πρβλ. καὶ 6, 9, 5. 41, 13, 3. — ² 10, 4, 4-10, 5, 8. 32, 11, 10. — ³ 32, 21, 9-14.

σιν τῶν σχολείων ἀναγκαῖα χρήματα, ἀφοῦ ἡ στοιχειωδὲστάτη καὶ πρωτίστη ἀνάγκη πάσης πολιτείας εἶνε ἡ παιδεία τῶν νέων γενεῶν, τὰ δὲ σχολεῖα εἶνε τὰ ἐργαστήρια, ἐν οἷς αὕτη τελεσιουργεῖται ¹.

15. Οἱ διδάσκαλοι.

Οἱ διδάσκαλοι εἶνε ἐκ τῶν πρωτίστων παραγόντων τῆς ἐν σωφροσύνη καὶ εὐταξίᾳ καὶ μεγολοψυχίᾳ καὶ τιμιότητι καὶ χρηστότητι καὶ εὐσεβείᾳ πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ φιλαδελφίᾳ καὶ ἀγάπῃ πρὸς τοὺς οἰκείους καὶ δικαιοσύνη πρὸς πάντας καὶ καλοκάγαθίᾳ καὶ ἐπιμελείᾳ καὶ λιτότητι καὶ σκληραγωγίᾳ καὶ τόλμῃ καὶ ἀνδρείᾳ παιδείας τῶν ἀνθρώπων ². Ἐὰν πάντες οἱ ἐπικαλούμενοι διὰ τοῦ σεμνοῦ τούτου ὀνόματος ἦσαν ἄξιοι τῆς ἐντίμου ταύτης ἐπικλήσεως, τότε ὁ κόσμος θὰ ἦτο πολὺ διάφορος τοῦ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἀναπεπταμένου. Ἡ εὐπαιδευσία θὰ ἦτο πάγκοινος, ἡ δὲ μικροφροσύνη καὶ μικροπραγμοσύνη ἢ ἐπιπολάζουσα ἐν τοῖς ἀνθρώποις δὲν θὰ ὑπῆρχεν. Ἄλλ' οἱ διδάσκαλοι οἱ δυνάμενοι νὰ ἐπιτελέσωσιν ἐπιτυχῶς τὸν ὑψηλὸν αὐτῶν προορισμὸν δὲν εἶνε πολὺ συνήθεις ³. Οἱ διδάσκαλοι οἱ ἄξιοι τῆς ὑψηλῆς ταύτης ἐπικλήσεως δὲν εἶνε τυχαῖοι τινες, δὲν εἶνε σχολαστικοὶ τινες καὶ ψοφοδεεῖς ἄνθρωποι. Οἱ διδάσκαλοι οἱ δυνάμενοι νὰ ἐπιτελέσωσι τὴν ὑψηλὴν ταύτην ἀποστολὴν τῆς ἐξάνθρωπίσεως τῶν νέων γενεῶν ἔχουσιν ἀνδρώδη τὴν φύσιν, γενναῖον τὸ ἦθος, ὑψηλὸν τὸ φρόνημα, ἀνεπτυγμένην τὴν διάνοιαν, μεγάλην τὴν ἐπιτηδειότητα, ἐμφοροῦνται ὑπὸ ζήλου ἐνθέου, εἶνε ψυχῇ καὶ σώματι ἀφωσιωμένοι εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτῶν, χαίρουσιν βλέποντες αὐτοὺς ὁρμῶντας πρὸς τὰ καλὰ, σκέπτονται περὶ τῶν καταλληλοτέρων μέσων καὶ τῶν προσφορωτέρων τρόπων τῆς προκοπῆς τῶν μαθητῶν αὐτῶν καὶ ἀγαπῶσιν αὐτοὺς θερμῶς καὶ εἰλικρινῶς, ὥς τινες καλοὶ συγγενεῖς καὶ φιλόστοργοι γονεῖς ⁴.

16. Αἱ δυναστροφαί.

Ἄλλο στοιχεῖον σπουδαιότατα ἐπιδρῶν ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἤθους καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εἶνε αἱ συνα-

¹ 31, 17^a. — ² 10, 3, 3 κέξ. 10, 22, 1-4. 32, 10, 9-11. 32, 11, 2 καὶ 8 καὶ 9. 32, 12, 8 καὶ 10. 32, 13, 14 καὶ 16. 32, 14, 3. 9, 10 καὶ 11. 32, 15, 1. — ³ 32, 10, 6 καὶ 7. — ⁴ 10, 22, 1 καὶ 2. 32, 10, 5-11. 32, 11, 1. 32, 15, 8,

ναστροφαί. Αὐταί, ὅταν εἶνε κακαί, μέγιστα κακὰ προξενούσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους· διαστρέφουσι καὶ τοὺς ἀγαθωτέρους χαρακτηῖρας, μεταβάλλουσι τὸν σῶφρονα καὶ κόσμιον καὶ χρηστὸν εἰς ἀσεβῆ καὶ ἄδικον καὶ παράνομον καὶ μοχθηρὸν, τὸν σεμνὸν καὶ προσηνῆ εἰς πικρὸν καὶ βίαιον, τὸν φύσει γενναῖον εἰς ἀγεννῆ, τὸν φύσει ἀνδρῶδη καὶ στάσιμον χαρακτηῖρα ἔχοντα εἰς ἐκτεθηλυμμένον καὶ ὀλοσχερῶς διεφθαρμένον καὶ ἐν γένει τὸν ἀγαθὸν εἰς κακόν¹. ἐνῶ ὅταν οἱ μεθ' ὧν ἀναστρέφονται οἱ ἄνθρωποι εἶνε ἄνδρες χρηστοὶ καὶ ἐπιφανεῖς, φιλοπάτριδες καὶ φιλελεύθεροι, ἀνδρῶδεις καὶ συνετοί, μεγαλόφρονες καὶ ἐλευθέριοι, τὸν βίον σύμφωνον πρὸς τοὺς λόγους αὐτῶν ἔχοντες, ἀφελεῖς καὶ λιτοί, σῶφρονες καὶ εὐκοινωνῆτοι καὶ εὐκατάλλακτοι καὶ μεγολόψυχοι καὶ φιλαλήθεις καὶ ἀκέραιοι τὸν χαρακτηῖρα, τότε καὶ οἱ μετ' αὐτῶν ἐπικοινωνοῦντες γίνονται ὅμοιοι τούτοις. Γίνονται χρηστοὶ τὸ ἦθος, δίκαιοι, πιστοί, μελίχιοι καὶ σεμνοί. Οἱ τοιοῦτους ἄνδρας συναναστρεφόμενοι ἄνθρωποι κατὰ τὴν πρώτην μὲν ἡλικίαν αὐτῶν εὐθὺς διαφέρουσι τῶν λοιπῶν ἐμηλικῶν κατὰ τε τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν λιτότητα περὶ τὸν βίον καὶ κατὰ τὴν σῶφρονα δίαιταν καὶ τὰς ἀνδρῶδεις ἐξεις καὶ τὰς ἠθικὰς βιωτικὰς ἀρχάς, ἀνδρωθέντες δὲ ἀποβαίνουσι σπουδαῖοι ἄνδρες, τιμώμενοι διαφερόντως ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν αὐτῶν, σῶζοντες, ὅταν τοιαύτη ἀνάγκη ἐπιστῇ, διὰ τῆς ἰδίας ἀρετῆς καὶ δεινότητος καὶ τὴν πατρίδα αὐτῶν².

Ὑπὸ πᾶσαν ἐποψιν εἶνε πολύτιμος ἢ μετὰ τῶν χρηστῶν ἀνδρῶν ἐπικοινωνία. Πολλάκις καὶ μία μόνον γνώμη καὶ μία μόνον παραίνεσις καὶ εἰς μόνον λόγος ὑπ' ἀνδρὸς χρηστοῦ εὐκαίρως ρηθεῖς οὐ μόνον ἀποτρέπει τῶν χειρίστων, ἀλλὰ καὶ παρορμᾷ πρὸς τὰ κάλλιστα τοὺς ἀνθρώπους. Ὅταν δὲ καὶ ὁ βίος τοῦ ἀνδρὸς τούτου εἶνε ἐντελῶς σύμφωνος πρὸς τοὺς λόγους αὐτοῦ, τότε τοῦ τοιοῦτου ἀνδρὸς οὐδὲν δύναται πλειότερον πρὸς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἦθους καὶ τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ βίου τῶν μετ' αὐτοῦ ἀναστρεφόμενων³. Καὶ τοῦτο, διότι φύσει ὁ ἄνθρωπος ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τοὺς ἐμφύχους ἀνδρας ζηλοῖ καὶ μιμνῆται· πρὸς αὐτοὺς δὲ ἀείποτε τείνων καὶ ἐξομοιούμενος ἀδύνατον νὰ μὴ ἀπολαύσῃ πως τῆς χρηστότητος αὐτῶν⁴.

¹ 5, 9, 6. 5, 12, 5 κέξ. 7, 13, 3-5. 7, 14, 3-6. 8, 24, 3. 28, 17^α. 32, 21, 8-10. — ² 5, 12, 5 κέξ. 7, 14, 2 καὶ 4. 10, 22. 11, 10. — ³ 11, 10, 1 καὶ 2. 31, 15^α. 32, 10, 9 καὶ 10. — ⁴ 10, 21, 4.

17. Ἡ ἕξις ἐν τοῖς καλοῖς καὶ ὁ ζῆλος πρὸς αὐτά.

Ἄλλο στοιχεῖον ἐπωφελέστατα ἐπιδρῶν ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἤθους τῶν ἀνθρώπων εἶνε ἡ ἕξις ἐν τοῖς καλοῖς καὶ ὁ ζῆλος πρὸς αὐτά.

Κάλλιστα ἐν τοῖς ἀνθρώποις εἶνε τὸ ἀγαπᾶν καὶ τιμᾶν καὶ πειθαρχεῖν τοῖς γονεῦσιν· οἱ χρηστοὶ τῶν ἀνθρώπων χαίρουσι βλέποντες τιμωμένους τοὺς γονεῖς αὐτῶν, εὐνοοῦσι τοὺς τιμῶντας τὴν μνήμην αὐτῶν, ἐπιδαφιλεύουσι παντοίας χάριτας εἰς τοὺς ἀγαθόν τι ὑπὲρ αὐτῶν πράττοντας, ὑποβάλλονται ἀγογγύστως καὶ προθύμως εἰς πᾶσαν θυσίαν καὶ ταλαιπωρίαν καὶ κακουχίαν ὑπὲρ τῶν γονέων αὐτῶν¹. Καλὸν ἐπίσης τὸ ἀγαπᾶν καὶ τιμᾶν καὶ βοηθεῖν τοὺς ἀδελφούς², τὸ ὑποστηρίζειν καὶ βοηθεῖν τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους ὅσον ἐνδέχεται γενναιότερον³. Τὸ φιλοίκειον εἶνε ἀρετὴ στοιχειωδεστάτη⁴.

Ἄρεται δ' ἐπίσης, τὰς ὁποίας ἐκ τῆς πρώτης ἡλικίας αὐτῶν πρέπει νὰ ἐθίζωνται οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀσκῶσι καὶ διὰ παντός τοῦ βίου αὐτῶν νὰ ζηλῶσι, ἐν πρώτοις εἶνε ἡ σωφροσύνη⁵. Ἡ καταστολὴ τῶν ἀκολάστων ἐπιθυμιῶν καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τῶν ποικίλων σαρκικῶν ἡδονῶν ἤδη ἀπὸ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας ἐπάγονται τὴν εὐταξίαν ἐν τῷ βίῳ⁶ καὶ ἀπεργάζονται τὴν ὑγίαν καὶ εὐεξίαν, αἵτινες παρ' ὄλον τὸν βίον παρεπόμεναι πολλὰς ἡδονὰς καὶ καλὰς ἀμοιβὰς ἀποδίδουσιν ἀντὶ τῆς κατὰ τὴν νεότητά σωφροσύνης⁷. Ὁ σωφρόνως ἀπὸ τῆς νεαρᾶς αὐτοῦ ἡλικίας διαβίων ζῆ ἐπὶ μακρὸν χρόνον, διαφυλάττει μέχρι τέλους τοῦ βίου ἀπάσας τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ ἀβλαβεῖς, διατηρεῖ πάντα τὰ μέρη τοῦ σώματος αὐτοῦ ἀκέραια καὶ καθίσταται πᾶσι σεβαστὸς καὶ ζηλωτός⁸.

Ἐπίσης ἀρεταὶ κάλλιστα καὶ σεμνόταται, ἀναγκαιόταται δὲ πρὸς τὴν ἐν τῷ βίῳ εὐδοκίμησιν, εἶνε ἡ χρηστότης, ἡ μεγαλοψυχία, ἡ καθαρότης περὶ τὰ χρήματα⁹, ἡ καλοκάγαθία¹⁰, ἡ φιλάνθρωπία¹¹, ἡ

¹ 4, 51, 1-7. 7, 8, 9. 10, 3, 3 κέξ. 10, 4, 4 κέξ. 10, 5. 21, 20, 4 κέξ. 31, 15, 2 κέξ. 32, 12, 6. 32, 14, 5. Πρὸς καὶ 6, 6, 2 καὶ 3. 6, 53, 2. — ² 10, 4, 4 κέξ. 10, 5. 27, 15, 3. 28, 7, 3. 31, 15, 2. 32, 14, 3 καὶ 8. 40, 12, 5 κέξ. Πρὸς καὶ 25, 6, 3 κέξ. — ³ 32, 13, 14. — ⁴ 32, 14, 9. — ⁵ 6, 2^a, 16. 6, 48, 4. 32, 11, 2. 32, 14, 10-12. 32, 16, 1. 35, 4, 8 Πρὸς καὶ 12, 22, 5. — ⁶ 32, 11, 8. 32, 14, 2. Πρὸς καὶ 10, 19, 3 κέξ. — ⁷ 32, 14, 12 καὶ 13. — ⁸ 7, 8, 7. 10, 9, 7. — ⁹ 32, 11, 9. 32, 12, 8. 32, 13, 16. 32, 14, 9. — ¹⁰ 32, 12, 8 καὶ 10. 32, 14, 11. 35, 4, 8. — ¹¹ 10, 18, 15.

πρὸς πάντας εὐμένεια καὶ ἐπιείκεια καὶ φιλοφροσύνη¹, ἡ δικαιοσύνη², ἡ ὁμαλότης τοῦ χαρακτῆρος³, ἡ φιλαλήθεια⁴, ἡ ἐκτέλεισις τῶν ὑπεσχημένων⁵, ἡ φιλοπονία καὶ ἡ ἐπιδεξιότης⁶, ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἡ λιτότης ἐν τῷ βίῳ⁷, ἡ πιστὴ καὶ ἀπροφάσιτος ἐκτέλεισις τοῦ καθήκοντος⁸, ἡ φιλοπατρία⁹, καὶ τέλος ἡ ἀνδρεία, ἣτις, ἕξοχος ἀρετῆ οὔσα καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην χρησιμωτάτη πρὸς τε τὴν ἀσφάλειαν τοῦ βίου καὶ πρὸς τὴν σωτηρίαν καὶ εὐκλειαν τῶν ἐθνῶν, εἶνε ὑψίστη ἀνάγκη ὑπὸ πάντων τῶν πολιτῶν καὶ δὴ καὶ ἐπιμελέστατα διὰ πάντων τῶν προσφόρων μέσων ἐκ παιδῶν νὰ καλλιεργῆται¹⁰.

Ἡ φύσις δοῦσα ἐκ πάντων τῶν ζῴων εἰς μόνον τὸν ἄνθρωπον τὰς χεῖρας δὲν ἔδωκεν αὐτάς, ὅπως ἀπράκτους παρ' ὅλον τὸν βίον ἐντὸς τῶν χιτῶνων περιφέρῃ. Ἡ φύσις ἔδωκεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὰς χεῖρας, ὅπως ἀσκήσας ταύτας ἐν πάσῃ ἐπιτηδειότητι δύναται νὰ ὑπερασπίζῃ δι' αὐτῶν καὶ ἀσφαλιζῇ τὸν βίον αὐτοῦ¹¹. Ἡ ἐν τοῖς ὅπλοις ἄσκησις καὶ τὰ κυνηγεία εἶνε ἐκ τῶν προσφορωτάτων μέσων πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἀγαθῶν τούτων. Ἀμφότερα ταῦτα συντελοῦσι τὰ μέγιστα πρὸς τὴν ἐν σωφροσύνῃ καὶ ἀνδρείᾳ παιδείαν. Δι' ἀνθρώπους ἀνδρώδη τὴν ψυχὴν ἔχοντας δὲν ὑπάρχει καλητέρα ἄσκησις, δὲν ὑπάρχει ἀνδρικοτέρα διασκέδασις τῆς περὶ τε τὰ κυνηγεία καὶ τὰ ὅπλα ἐνασχολήσεως· αἱ κακοπάθειαι, ἅς τινες συνεπάγεται ἡ ἐν τοῖς ὅπλοις ἄσκησις, κρατύνουσι τὸ σῶμα καὶ φρονιματίζουσι τὴν ψυχὴν· αἱ δὲ κακουχίαι, ἅς τινες συνεπάγονται τὰ κυνηγεία, καὶ ἡ τόλμη, ἣτις κατ' ἀνάγκην ἔστιν ὅτε ἐκκαλεῖται κατ' αὐτά, ἐθίζουσι τοὺς νέους εἰς τὴν ἐγκράτειαν, τὴν καρτερίαν καὶ τὸ φιλοκίνδυνον¹². « Ἐκατέρων δὲ τούτων ὁμοῦ συνδραμόντων εἰς μίαν ψυχὴν ἢ πόλιν, ἀνδρείας καὶ σωφροσύνης, οὗτ' ἐξ αὐτῶν φῦναι κακίαν εὐμαρές, οὐθ' ὑπὸ τῶν πέλας χερσῶν θῆναι ῥάδιον »¹³.

Ἐν τούτοις δὲ τοῖς σεμνοῖς καὶ καλοῖς ἐκ παιδῶν ἐθιζόμενοι οἱ ἄνθρωποι καὶ ταῦτα δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτῶν ζηλοῦντες, ἐὰν ἔχωσι καὶ φύσιν ἀγαθὴν καὶ τύχῳσι καὶ παιδείας εὐστόχου καὶ ἐπιμεμηλεμένης,

¹ 11, 10, 3. — ² 32, 13, 14. — ³ 32, 11, 8. — ⁴ 11, 10, 4. — ⁵ Ἀπόσπ. 2. — ⁶ 10, 5, 9. — ⁷ 10, 22, 5. 11, 10, 3. — ⁸ 18, 33, 2. — ⁹ 4, 54, 3 καὶ 4, 5, 76, 11. 6, 52, 7. 9, 6, 3 καὶ 4. 11, 28, 6 καὶ 8. 30, 4, 5. 35, 4, 12. Πρὸλ. καὶ 11, 29, 13. 15, 10, 2 καὶ 3. — ¹⁰ 1, 6, 4. 6, 2^a, 16. 6, 48, 4. 10, 3, 3 κέξ. 32, 15, 1. Πρὸλ. καὶ 10, 49, 4. 32, 15, 11. 35, 4, 8. — ¹¹ 12, 26^a, 3. — ¹² 10, 22, 4. 12, 22, 5. 23, 1, 8. 31, 22, 3. 32, 15, 2-9. — ¹³ 6, 68, 4.

γίνονται τέλειοι ἄνδρες καὶ εὐδοκιμοῦσι τὰ μάλιστα εἰς τὸν βίον αὐτῶν· συντελοῦσιν ἔργα περιφανῆ, κατορθοῦσι κατορθώματα ἀξιόλογα, δοξάζουσι τὴν πατρίδα αὐτῶν καὶ κινουσι τὸν θυμασμὸν τοῦ κόσμου ¹.

18. Τὰ μαθήματα.

Ἐτερον στοιχεῖον ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων πρὸς παιδείαν τῶν ἀνθρώπων εἶνε τὰ μαθήματα.

Δὲν εἶνε πάντα τὰ κοινῶς καλλιεργούμενα μαθήματα προσοχῆς καὶ σπουδῆς ἄξια· ἐκ τῶν μαθημάτων, τὰ ὅποια συνήθως σπουδάζουσιν οἱ ἄνθρωποι, πρέπει νὰ ἀποδοκιμάζωνται πρῶτον ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἔχουσι μόνον τὴν δύναμιν νὰ καθιστῶσι τὸν ἄνθρωπον λάλον καὶ στωμύλον ἢ ἐξωτερικῶς μόνον λαμπρόν· δεύτερον ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ὑπερβαίνουσι τὸ προσῆκον εἰς τὴν ἀληθινὴν χρεῖαν ἐκάστου· νὰ ἐπιδοκιμάζωνται δὲ καὶ ἐπιμελέστατα νὰ σπουδάζωνται μόνον ἐκεῖνα, τὰ ὅποια εἶνε ἀναγκαῖα νὰ καταστήσωσι τὸν φιλομαθοῦντα ἄνθρωπον ἐπιτῆδειον εἰς τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἔργον καὶ πολίτην χρηστόν ².

Μάταιοι καὶ ὀλέθριοι εἶνε ἐκεῖνοι, οἵτινες κατατρίβουσι τὸν βίον αὐτῶν εἰς ἀνωφελεῖς περὶ πανσμίκρων πραγμάτων πραγματείας ἢ εἰς παραδόξους περὶ τε τῶν προφανῶς καταληπτῶν καὶ τῶν ὄλως ἀκαταλήπτων τερθρείας καὶ εὐρεσιολογίας, οὐδαμῶς δὲ προσέχουσιν εἰς τὰ οὐσιώδη καὶ πραγματικά, τὰ μόνα ἄξια διανοίας ἀνδρικῆς καὶ τὰ μόνα ὠφέλιμα ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ οὐτιδανοὶ οὗτοι μικρολόγοι καὶ κενολόγοι γίνονται ἀνυπολογίστου βλάβης παραίτιοι εἰς τοὺς μεθ' ὧν ἐπικοινωνοῦσι νεαροὺς ἀνθρώπους. Οἱ κακοδαίμονες οὗτοι ἐπειδὴ ὡς ἐκ τῆς ἡλικίας αὐτῶν δὲν ἔχουσι πείραν τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου οὐδὲ δύνανται νὰ ἐκτιμήσωσιν ἕκαστον τούτων κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἀξίαν, νομίζουσι τὴν ματαιὰν αὐτῶν σοφίαν καὶ τὴν κενὴν αὐτῶν μικρολογίαν ὡς ὑψηλὴν τινα σοφίαν καὶ ἀφοσιοῦνται ψυχῇ καὶ σώματι εἰς αὐτούς. Τὸ δὲ ἀποτέλεσμα; Αἰσχρὸν καὶ ὀλέθριον! Ἐθίζονται οἱ ἀτυχεῖς νεανίσκοι εἰς τὸ νὰ ὑπολαμβάνωσιν ὡς ἄξια μεγίστης σπουδῆς πράγματα ὄλως ἀσήμαντα καὶ οὐτιδανὰ, καὶ νὰ θεωρεῦωσι πράγματα τὴν κενοδοξίαν μόνον αὐτῶν νὰ θεραπεύσωσιν ἐπιτήδεια, νὰ καταφρονῶσι δὲ τὰ δυνάμενα νὰ προαγάγωσιν αὐτούς ἐν τῇ

¹ 6, 2^a, 16. 10, 21, 11 κξ. 10, 22, 1-4. 12, 22, 5. 22, 16, 2. 32, 10, 5. 8. 10 καὶ 11. 32, 11, 1 καὶ 10. 32, 16, 3. — ² 9, 20, 5 κξ. 32, 10, 5.

χρηστότητι καὶ μεγαλοφροσύνη καὶ νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς ὄντα χρήσιμά πως εἰς τὸν κόσμον τοῦτον¹.

Μαθήματα δὲ συντελοῦντα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλομαθοῦντων εἶνε ἡ ἀνάγνωσις, ἡ ποίησις, ἡ μουσική, ἡ γεωμετρία, ἡ ἀστρονομία, αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, αἱ βιογραφίαι, ἡ ἱστορία καὶ ἡ γεωγραφία².

19. Ἡ ἀνάγνωσις.

Ἡ ἀνάγνωσις εἶνε ἐργασία δυσκολωτάτη ἕνεκα τῶν πολλῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν τῶν ἀπαιτούμενων ὅπως συντελεσθῆ. Διότι, ὅπως ἐξαγγεῖλη τις διὰ τοῦ στόματος ὀρθῶς καὶ τελείως τὰ γεγραμμένα, πρέπει πρῶτον νὰ παρατηρήσῃ καλῶς καὶ νὰ ἀντιληφθῆ ἀκριβῶς ἐν ἑκάστῳ τῶν γραμμάτων, δεύτερον νὰ κατανοήσῃ ἐντελῶς καὶ νὰ διακρίνῃ ἀκριβῶς τὴν δύναμιν ἑνὸς ἐκάστου αὐτῶν, τρίτον νὰ κατανοήσῃ ἐντελῶς καὶ νὰ διακρίνῃ ἀκριβῶς τὰς μετ' ἀλλήλων συμπλοκάς τῶν γραμμάτων, εἰς συλλαβάς καὶ λέξεις συνερχομένων, ἔπειτα νὰ τονίσῃ ὀρθῶς, ἔπειτα νὰ ἐξαγγεῖλη πάντα ταῦτα, ὧν ἕκαστον ποσοῦ χρόνου τινὸς δεῖται, ἀπταιστῶς, ἐπιτροχάδην, λογικῶς καὶ ἠθικῶς· ἀλλ' ὅσον δύσκολον καὶ ἂν εἶνε τὸ πρᾶγμα, καθίσταται ἐν τούτοις διὰ τῆς ἐξέως τόσον εὐχερές, ὥστε ὅταν κατορθώσῃ τις νὰ ἀναγινώσκῃ πλέον, εἶνε ἀδύνατον νὰ ὑποθέσῃ ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀναγνώσεως συντελοῦνται πάντα τὰ ἀνωτέρα καταλεχθέντα³.

20. Ἡ ποίησις.

Ἐπικὴ ποίησις. — Τρία εἶνε τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν συνίσταται ἡ ἐπικὴ ποίησις· ἡ ἱστορία, ἡ διάθεσις καὶ ὁ μῦθος. Καὶ τῆς μὲν ἱστορίας τέλος εἶνε ἡ ἀλήθεια, τῆς δὲ διαθέσεως ἡ ἐνάργεια καὶ τοῦ μύθου ἡ ἐκπληξίς καὶ ἡ ἡδονή. Ποίησις δὲ ἀποκλειστικῶς τυρβάζουσα περὶ ἀντικείμενα οὐδαμῶς τῆς ἀληθείας ἀπτόμενα, ποίησις διαπεραίνουσα τὸ ἑαυτῆς ἔργον μόνον διὰ ψιλῶν πλασμάτων καὶ διὰ κενῶν

¹ 4, 24, 1. 12, 26^c. Περὶ καὶ 2, 21, 2. — ² 10, 47, 8. 2, 56, 11. 24, 8^a. 4, 39, 11. 4, 20 καὶ 21. 10, 21, 4. 32, 16, 1. 9, 14, 5. 3, 36 κέξ. κτλ. περὶ ὧν κατωτέρω. — ³ 10, 47, 6-12.

εἰδῶλων τῆς φαντασίας τοῦ ποιητοῦ, ποίησις τέλεον ἀπομεμακρυσμένη ἀπὸ τῆς πραγματικότητος, δὲν εἶνε πιθανή. Ἐκθέτουσα δὲ τὰ πράγματα ἀσαφῶς, ἢ καὶ τερατολογοῦσα τερατολογήματα κενά, ἐκπληκτικὰ καὶ παράλογα, ὅπως παρὰ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ παρὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων, οὔτε ζηλωτὴ εἶνε οὔτε τερπνὴ· ἀλλὰ πᾶν τούναντίον, φορτικὴ καὶ τὰ μάλιστα ὀχληρά, πρὸς τινὰ στιγμὴν τὴν περιέργειαν κινοῦσα, πληξὶν δὲ μετὰ ταῦτα καὶ ἀνίαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν φιλομαθούτων ἐγγεννώσα¹.

Πρότυπον ποιήσεως ἐπικῆς εἶνε τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, διότι καὶ λογικὰ εἶνε πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς καὶ ἀληθινὰ τὰ πράγματα, ὅσον εἰς τὴν ποίησιν, ἐννοεῖται, ἐνδέχεται, καὶ ἐναργεςτάτη ἢ διάθεσις. Μόνον ἀφιλοσόφητός τις καὶ ἀνιστόρητος δύναται νὰ ὑπολάβῃ τὸν Ὀμηρον ὡς καθαρῶς μυθολόγον καὶ τερατολόγον· διότι καὶ τὰ περὶ τοῦ Αἰόλου ἀκόμη καὶ τῆς Σκύλλης καὶ τῆς Χαρυβδεως καὶ τῆς πλάνης τοῦ Ὀδυσσεῦς λεγόμενα, τὰ ὅποια δύναται νὰ φανῶσιν ὡς μῦθοι ἀπλοῖ καὶ τερατολογήματα κενά, δὲν εἶνε τοιαῦτα. Ταῦτα, κυρίως εἶπειν, ἐὰν ἐξαίρεση τις τὸ μικρὸν μυθικὸν μόριον, ὅπερ ἐν αὐτοῖς εἶνε ἐγκαταμεμιγμένον, δὲν εἶνε διάφορα ἐκείνων, τὰ ὅποια καὶ οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς οἱ περὶ τῶν περὶ τὴν Σικελίαν καὶ Ἰταλίαν ἐπιχωρίων πραγματευθέντες λέγουσιν. Ἐπίσης τὰ εἰς ἐκάστην τῶν πόλεων συμβεβηκότα, ἅτινα ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν νεῶν λέγει ὁ ποιητής, τὴν μὲν κалων πετρήσσαν, τὴν δὲ ἐσχατόωσαν, ἀλλήν δὲ πολυτρήρωνα καὶ ἄλλην ἀγγχιάλον, δὲν εἶνε ἀσύμφωνα πρὸς τὰ πράγματα. Ἄν δὲ καὶ τινὰ τῶν παρ' Ὀμήρῳ εἶνε τοιαῦτα, ἂν ἄλλα εἶνε μυθώδη καὶ ἄλλα ἀσύμφωνα πρὸς τὰς γνώσεις, ἀς νῦν ἡμεῖς ἔχομεν, ἀνάγκη νὰ ἔχῃ τις πάντοτε ἐν νῷ, ὅτι ὁ Ὀμηρος ἱστορικὸς δὲν ἦτο, ὥστε νὰ εἶνε ὑπόχρεως ἐν πᾶσι νὰ λέγῃ ἀκριβῶς μόνον ἐκεῖνα, ὅσα εἶνε σύμφωνα πρὸς τὰ πράγματα· γεωγράφος δὲν ἦτο, καὶ δὴ γεωγράφος τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ὥστε νὰ ἦτο ὑπόχρεως νὰ ἐγίνωσκεν αὐτὸς τότε ἀκριβῶς πάντα τὰ κατὰ τοὺς τόπους, ὅπως νῦν γινώσκονται ταῦτα· ἔπειτα τὸ μέχρις ἡμῶν περιωθὴν Ὀμηρικὸν κείμενον εἶνε ἄρα γέ αὐτὸ τὸ κείμενον τὸ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ποιηθέν; Οὐδεμίαν ἀλλοίωσιν ἐν τῷ μέχρις ἡμῶν μακροτάτῳ χρόνῳ ὑπέστη; Ὡστε καὶ ἂν εὔρηται ἐν αὐτῷ τινὰ μὴ συμφωνοῦντα τοῖς πράγμασι, τοῦτο ἀποδοτέον οὐχὶ εἰς τὴν τάσιν τὴν μυθοπλαστικὴν τοῦ Ὀμήρου, ἀλλὰ τὸ μὲν εἰς τὴν

¹ 15, 36. 34, 2. 34, 4.

ἄλλοίωσιν τοῦ κειμένου, τὸ δὲ εἰς τὴν ἄγνοιαν τῶν πραγμάτων, τὸ δὲ καὶ εἰς τὴν ποιητικὴν ἐξουσίαν¹. Καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα ἐνίοτε καὶ τὰ μυθωδέστατα φαινόμενα δὲν φαίνονται ὡς ὅλως ἀποστατοῦντα τῆς πραγματικότητος. Βαθεῖα ἐπίγνωσις τῶν λεγομένων καὶ ἀκριβὴς τῶν πραγμάτων ἐξέτασις δύναται νὰ καταδείξῃ καὶ ἐν τοῖς τοιούτοις ἢ τὴν ἀλήθειαν τοῦ πράγματος ἢ ὑπαινιγμὸν τινα τῆς ἀληθείας².

* Ἄν δὲ κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν διαφορῶν πραγμάτων δύναται πῶς νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἐπὶ τοῦ Ὀμήρου τὸ τοῦ Ἡρακλείτου περὶ πάντων τῶν ποιητῶν γενικῶς ῥηθὲν « ποιηταὶ ἄπιστοι βεβαιωταὶ τῶν ἀμφισβητουμένων »³, ἢ ἐναργεῖα ὅμως τῆς διαθέσεως εἶνε ἀναμφισβήτητος καὶ ὁ γενναῖος σκοπὸς τοῦ νὰ διδάξῃ τὸ ἐκάστοτε πρέπον καταφανέστατος. Ὁ Ὀμηρος περιγράφει, ἵνα τὰ ἄλλα παραλείπωμεν, ἐναργέστατα τὰς μάχας, σαφέστατα δὲ ὑποδεικνύει τί πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὁ ηγεμονικὸς ἀνὴρ καὶ πῶς δύναται αὐτὸς νὰ μορφωθῇ εἰς ἀληθῶς συνετὸν καὶ ὠφέλιμον διαχειριστὴν τῶν πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν πραγμάτων· διὸ καὶ δικαίως πάντες τὴν ποίησιν αὐτοῦ ὡς φιλοσόφημα θεωροῦσιν⁴.

Τραγωδία. — Ἡ τραγωδία διὰ τῆς ζωηρᾶς ἐξεικονίσεως τῶν ἐκάστοτε δρώντων προσώπων, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν εἰς ἐκάστην τῶν ψυχικῶν αὐτῶν διαθέσεων ἐνδεχομένων νὰ ῥηθῶσι λόγων, διὰ τῆς ἐπιμεμελημένης ἐξελίξεως τῶν ἀποτελεσμάτων, ἅτινα εἶνε δυνατὸν νὰ συνεπάγῃται ἐκάστοτε πᾶσα πρᾶξις ἢ σκέψις ἢ πάθος τῶν ἐν αὐτῇ δρώντων προσώπων, προσπαθοῦσα ἀδιακόπως νὰ θέσῃ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τὰ δεινὰ τούτων ἄγει τοὺς φιλομαθοῦντας εἰς βαθεῖας σκέψεις, προκαλεῖ τὰ δάκρυα καὶ τὸν ἔλεον αὐτῶν, καθιστᾷ αὐτοὺς συμπαθεῖς πρὸς τὰ παθήματα τῶν ἀναξιοπαθούτων καὶ τῶν ὀπωσδήποτε ταλαιπωρουμένων, πολλαχῶς οὕτω ἐκπλήττουσα καὶ ἐπιτερπῶς ψυχωγοῦσα διὰ τῶν πιθανωτάτων λόγων καὶ πράξεων τοὺς αὐτῇ ἐντυγχάνοντας. Ἄλλ' εἰ καὶ ἡ ὅλη κατασκευὴ αὐτῆς βασίζεται ἐπὶ τοῦ πιθανοῦ, οὐδέποτε δὲ ἐπὶ τῆς πραγματικότητος, δύναται οὐχ ἥττον νὰ γείνη ὠφελεία οὐ σμικρᾶς τοῖς ἀνθρώποις πάροχος, ὅταν δὲν ἀναγινώσκηται μόνον ἐκπλήξεως ἢ προσωρινῆς τέρψεως ἕνεκα, ἀλλ' ὅταν οἱ φιλομαθοῦντες, διαυγῇ συνείδησιν τῶν ἐκάστοτε ἐν αὐταῖς ἐκτυλισσομένων ἀνθρωπίνων περιπετειῶν λαμβάνοντες καὶ διδάγματα ἐκ

¹ 34, 2. 3. 4. — ² 34, 2. 3. 4. 34, 11, 20. — ³ 4, 40, 3. 2, 16, 6. —

⁴ 34, 4. 9, 16, 1. 12, 27, 10.

τῶν ἐν αὐταῖς ἐμφαινομένων ἀποτελεσμάτων, ἅτινα συνεπάγονται αἱ ἀγαθαὶ ἢ αἱ κακαὶ σκέψεις καὶ πράξεις τῶν ἐκάστοτε δρώντων προσώπων, ποριζόμενοι, ἀποφεύγωσι πᾶν κακὸν ὡς ὀλεθριον καὶ ζηλοῦσι πᾶν ἀγαθὸν ὡς σωτήριον¹.

21. Ἡ μουσικὴ.

Πλανῶνται πλάνην μεγάλην οἱ φρονουῦντες ὅτι ἡ μουσικὴ οὐδεμίαν ἠθοποιὸν δύναμιν κέκτηται, ἀλλ' ὅτι εἶνε παρεισηγμένη εἰς τοὺς ἀνθρώπους μόνον ἐπὶ ἀπάτῃ καὶ γοητείᾳ ἢ ὅτι καλλιεργείται μόνον τρυφῆς καὶ χλιδῆς ἕνεκα. Πλέον ἢ ἅπαξ καταφαίνεται ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων ὅτι ἡ μὲν ὀλιγωρία τῆς μουσικῆς ἀναποφεύκτως συνεπάγεται τὴν ἀγριότητα, τὴν ὠμότητα, τὰς παρονομίας, τὰ ἀσεβήματα, τὴν τραχύτητα τῶν φατριαστικῶν ἐρίδων, τὴν λυσσαλέαν φιλοδοξίαν καὶ τὴν τελείαν θηριωδίαν ἀνθρώπων τε καὶ ἐθῶν· ἡ δὲ ἄσκησις αὐτῆς ὄλως τὰ ἀντίθετα τούτων, τὴν εὐσέβειαν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν φιλανθρωπίαν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ μουσικὴ ἐξημεροῖ καὶπραϋννεὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἀτέραμον, μαλάσσει καὶ κερνᾷ τὸ τῆς φύσεως αὐθαδὲς καὶ σκληρόν, καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους εὐμενεῖς καὶ πράους καὶ εὐκαταλλάκτους καὶ εὐκοινωνήτους πρὸς ἀλλήλους, γενναίους ἐν τοῖς πολέμοις, εὐσεβεῖς πρὸς τὸν Θεόν. Ἄλλ' ἡ μεγίστη αὕτη ὠφέλεια εἶνε δυνατὴ μόνον, ὅταν ὀρθῶς ἡ μουσικὴ ἀσκήτῃται, ὃ ἐστίν, ὅταν ἐκ νηπίων μέχρι τῆς ἀνδρικής ἡλικίας αὐτῶν οἱ ἀνθρωποὶ ἄδωσιν ὕμνους καὶ παιᾶνας εἰς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἥρωας, ὅταν ἀσκῶνται εἰς ἐμβατήρια μετ' αὐλοῦ εὐτακτα καὶ ἐμμελῆ καὶ ὅταν ποιῶνται χρῆσιν τῆς μουσικῆς καὶ ἰδίᾳ ἐν πάσαις ταῖς σπουδαίαις τοῦ βίου περιστάσεσι καὶ δημοσίᾳ κατὰ πάσας τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς καὶ ἐθνικὰς ἐορτὰς ἐνώπιον πάντων τῶν συμπολιτῶν αὐτῶν, εἰς κοινὰς συνόδους καὶ θυσίας ἐπὶ τὸ αὐτὸ πάντων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, παιδῶν καὶ παρθένων, γερόντων καὶ νεανίσκων, συνεργομένων².

22. Ἡ γεωμετρία καὶ ἡ ἀστρονομία.

Ἡ γεωμετρία καὶ ἡ ἀστρονομία εἶνε μαθήματα ἀναγκαῖα καὶ εἰς ἄλλους μὲν περὶ ἄλλα τοῦ βίου ἐπιτηδεύματα ἀσχολουμένους, μάλι-

¹ 2, 56, 10-13. 24, 8^ο. Πρὸλ. καὶ 15, 36, 7 κέξ. — ² 4, 20 καὶ 21.

στα δὲ εἰς τοὺς περὶ τὰ στρατιωτικὰ διατρίβοντας¹, Διὸ ὀφείλουσι πάντων μάλιστα οὗτοι οὐ μόνον νὰ μὴ λησμονῶσι τὰ ἐν τοῖς σχολείοις ἐκ τῶν ἐπιστημῶν τούτων κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν αὐτῶν διδαχθέντα μαθήματα, ἀλλὰ καὶ νὰ προάγωσι τὰς γνώσεις αὐτῶν τοῦλάχιστον ἐπὶ τοσοῦτον, ἐφ' ὅσον εἶνε ἀναγκαῖον αὐτοῖς διὰ τὴν εὐόδωσιν τῶν πολεμικῶν ἐργασιῶν, εἰς ἃς εἶνε δυνατόν νὰ εὐστοχῇ τις μόνον, ἐὰν σὺν νῶι πράττῃ τὸ προτεθέν².

Εἶνε βέβαιον, ὅτι ἐν ταῖς στρατείαις πλειότερα εἶνε τὰ διαμαρτανόμενα τῶν κατορθουμένων. Ἐὰν ἐπισκοπήσῃ τις τὰ ἐν αὐταῖς συμβαίνοντα, πάραυτα θά ἴδῃ, ὅτι τὸ αἷτιον τῶν κατὰ ταύτας ἀποτυχῶν εἶνε μὲν ἐνίοτε καὶ συμπτώσεις τινὲς παρὰ δόξαν, οἷον ὄμβροι καὶ ποταμῶν ἐπιφοραὶ καὶ πάγων ὑπερβολαὶ καὶ χιόνες καὶ ὀμίχλαι πυκναὶ καὶ καταγιγίδες βίαιοι καὶ ἐπιδημίαι θανατηφόροι³, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶνε ἡ ἔλλειψις ἐπιστημονικῆς μαθήσεως καὶ μεθοδικῆς ἐμπειρίας τῶν ἡγουμένων, ἡ τυφλὴ καὶ ὄλως μηχανικὴ καὶ ἄλογος τριβὴ, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ ῥαθυμία αὐτῶν⁴, καταφρονούντων ἢ καὶ τέλειον ἀγνοούντων τὴν μεγάλην ἀξίαν καὶ τὴν κατὰ πᾶσαν πολεμικὴν πρᾶξιν ὀρθὴν χρῆσιν τοῦ δι' ἐκάστην αὐτῶν ἰδιάζοντος καιροῦ καὶ τόπου, τῶν ὠρισμένων συνθημάτων καὶ τῶν ἐπιτηδείων ὀργάνων καὶ συμπρακτόρων, δι' ὧν καὶ μεθ' ὧν ὡς ἄριστα ἐκάστη τούτων ἦτο δυνατόν νὰ συντελεθῇ⁵. Πολλαὶ πολεμικαὶ πράξεις ἀπέτυχον διὰ τὴν ἀκριτομυθίαν τῶν ἀρχηγῶν, ἐξαγγελιάντων ἐν τῇ κουφότητι καὶ τῇ ἀπερισκεψίᾳ καὶ τῇ ἀσθενείᾳ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν ἀκαίρως τὰ σκοπούμενα εἰς ἄλλους⁶. Ἄλλαι διὰ τὴν ἀνακρίθειαν τῶν συνθημάτων καὶ τὴν ἄγνοιαν τῆς ἀξίας τῶν διπλῶν συνθημάτων καὶ παρασυνθημάτων⁷. Ἄλλαι διὰ τὴν ἄγνοιαν τοῦ ἀκριβοῦς μεγέθους τῶν νυκτῶν, ἐπιχειρηθέντος ἐν ἡμέρᾳ ὅ τι εἶδει ἐν νυκτὶ νὰ διαπραχθῇ⁸. Ἄλλαι διὰ τὴν ἄγνοιαν τοῦ τρόπου τῆς ἀκριβοῦς καταμετρήσεως τοῦ ὕψους τῶν τειχῶν, ἀποτυχούσης τῆς ἐκπορθήσεως αὐτῶν διὰ τὸ ἀνυσοῦψές τῶν πρὸς τοῦτο κατασκευασθεισῶν κλιμάκων⁹. Ἄλλαι ἔνεκα δεισιδαιμονίας προερχομένης ἐκ τῆς ἀγνοίας τῶν στοιχειωδεδεσάτων τῆς ἀστρονομίας¹⁰.

Ἄλλ' ἵνα ἀπαμβλυθῇ πῶς ἡ ὀλεθρία δύναμις τῶν ἀποτυχῶν τού-

¹ 9, 20, 5. 9, 21, 5 καὶ 11. — ² 9, 21, 4. 9, 20, 1. 6. 8. 9, 12, 1. — ³ 2, 31, 10. 9, 16, 2. — ⁴ 1, 84, 6. 9, 12, 4. — ⁵ 9, 12, 8. — ⁶ 9, 13. Πρὸλ. καὶ 3, 50, 4. — ⁷ 9, 17. — ⁸ 9, 18. — ⁹ 5, 97, 6. 5, 98. 9, 18, 5 καὶ 8. — ¹⁰ 9, 19. 5, 78, 1 κέξ. Πρὸλ. καὶ 29, 6, 8 κέξ.

των, αἵτινες μεγίστην φθοράν τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνήκεστον ζημίαν τοῖς ἔθνεσι καὶ πολλήν αἰσχύνην τοῖς παραιτίοις προξενούσιν¹, εἶνε ἀνάγκη, ἐπειδὴ τὰ παρὰ δόξαν ἐν ταῖς στρατείαις συμβαίνοντα εἶνε πάμπολλα, τοῦλάχιστον ἐκεῖνα, περὶ ὧν εἶνε δυνατόν νὰ προῖδῃ τις, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ ὀλιγορῶνται ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων², ἀλλὰ τὰ μὲν ἐξ ἰδίας πείρας καὶ τριβῆς, τὰ δὲ ἐξ ἀπηκριβωμένων πληροφοριῶν, τὰ δὲ ἐξ ἰδίων μελετῶν, τὰ δὲ ἐξ ἐπιστημονικῆς μαθήσεως τῶν προσφόρων θεωρημάτων τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας νὰ γινώσκωνται καὶ ἔγκαιρος καὶ ἀρμόζουσα αὐτῶν χρῆσις ἐκάστοτε νὰ γίνηται³.

Τελεία τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας γνῶσις δὲν εἶνε ἀπολύτως ἀναγκαῖα διὰ τὰς καθ' ἕκαστον πολεμικὰς ἐργασίας. Ἀρκετὸν οἱ περὶ τὰ πολεμικὰ διατρίβοντες ἐκ μὲν τῆς γεωμετρίας νὰ γνωρίζωσι καλῶς καὶ νὰ ἐφαρμόζωσι δεόντως, ὅταν καιρὸς παρῆ, τὰ περὶ τῶν ἀναλογιῶν καὶ ὁμοιοτήτων τῶν σχημάτων⁴, νὰ δύνανται ἀκριβῶς καὶ ἀσφαλῶς νὰ ὀρίζωσι τὸ ἐμβαδὸν παντὸς σχήματος, νὰ καταμετρῶσιν εὐκόλως τὴν περίμετρον στρατοπέδων καὶ πόλεων, νὰ γινώσκωσι τὴν πολλαχῶς ποικίλλουσαν σχέσιν μεταξὺ τῆς περιμέτρου καὶ τοῦ ἐμβαδοῦ⁵, νὰ μεταβάλλωσι πᾶν σχῆμα εἰς ἕτερον ἰσοδύναμον, νὰ αὐξάνωσιν ἢ νὰ ἐλαττόνωσιν τὸ ἐμβαδὸν τῶν αὐτῶν σχημάτων⁶, νὰ δύνανται νὰ καταμετρῶσι τὰ διαφορὰ ὕψη τῶν τειχῶν καὶ ἐγγύθεν καὶ μακρόθεν⁷. Ἐκ δὲ τῆς ἀστρονομίας ἀρκετὸν νὰ ἔχωσιν ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους ποικίλων αὐξομειώσεων τῶν ἡμερῶν καὶ τῶν νυκτῶν, ὧν ἄνευ εἶνε ἀδύνατον νὰ γινώσκωσιν ἀκριβῶς τὰ ἐν θαλάσῃ καὶ ξηρᾷ διανυόμενα κατὰ τὰς στρατιωτικὰς πορείας διαστήματα, ἐξ ὧν οὐ μικρὸν ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία ἢ ἡ ἀποτυχία τῶν πολεμικῶν ἔργων· νὰ γνωρίζωσι δηλ. τὰς θερινὰς καὶ τὰς χειμερινὰς τροπὰς τοῦ ἡλίου, τὰς ἰσημερίας καὶ τὰς μεταξὺ τροπῶν καὶ ἰσημερίας αὐξήσεις καὶ μειώσεις τῶν ἡμερῶν καὶ τῶν νυκτῶν⁸· νὰ δύνανται νὰ εὕρισκωσιν ἐκάστοτε ἀκριβέστατα τὰς ὥρας τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτός, ἵνα γνωρίζωσι κατὰ ποίαν ὥραν πρέπει νὰ διατάττωσι τὰς ἐξεγέρσεις καὶ τὰς ἀναζυγάς, ἐν ἡμέρᾳ μὲν παρατηροῦντες τὴν σκιάν ἢ τὸ ἐν οὐρανῷ σημεῖον, εἰς ὃ ἐκάστοτε

¹ 9, 17, 8. 9, 18, 3 καὶ 9. 9, 19. — ² 9, 16, 2 κξξ. — ³ 9, 14, 1, 84, 6. — ⁴ 9, 20, 1. — ⁵ 9, 21. — ⁶ 9, 20, 2-4. — ⁷ 9, 19, 5. — ⁸ 9, 13, 6. 9, 14, 6. 9, 15, 2.

ὁ ἥλιος εὐρίσκεται ἢ τὰ διαστήματα, ἅτινα ἔχει ἤδη διανύσει ἐν τῷ οὐρανῷ, κατὰ τὴν νύκτα δὲ εὐδίας μὲν οὐσης παρατηροῦντες τὴν τάξιν τῶν δώδεκα ζῳδίων καὶ τὴν συνεχῆ καὶ ἐπάλληλον διαδοχὴν καὶ θέσιν αὐτῶν, συνφερείας δὲ οὐσης παρατηροῦντες διὰ τῶν νεφῶν τὴν ἐκάστοτε θέσιν τῆς σελήνης καὶ ἐξ αὐτῆς νὰ δύνανται νὰ τεκμαίρωνται τὴν ὥραν¹.

Πλὴν δὲ τῶν ἐκ τῆς ἀστρονομίας ἀναγκαιοτάτων τούτων γνώσεων ἀνάγκη ἐπίσης μεγίστην ἔχουσιν οἱ περὶ τὰ πολεμικὰ διατρίβοντες καὶ τῶν ἀστρονομικῶν ἐκείνων γνώσεων, δι' ὧν θὰ ἀπαλλάξωσι τὸ πνεῦμα αὐτῶν ἀπὸ τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ θὰ καταστῶσιν ἱκανοί, ὅπως φυσικῶς ἐξηγῶσι πάντα τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ συμβαίοντα².

Ἡ μικρὰ δὲ δυσκολία, ἣν ἐνέχει ἡ ἐκμάθησις τῶν τοιούτων καὶ τοσοῦτων γνώσεων, καὶ οἱ ὀλίγοι κόποι, οἵτινες ἀπαιτοῦνται πρὸς τοῦτο νὰ καταβληθῶσιν, εἶνε ὅλως δυσανάλογοι πρὸς τὴν μεγάλην ὠφέλειαν τὴν ἐξ αὐτῶν ἐν τοῖς πολεμικοῖς ἔργοις προερχομένην³. Ἐντεῦθεν γίνεται κατὰδῆλον ὅτι ὅσοι τῶν στρατιωτικῶν ἀποφεύγουσι τόσον μικροῦς κόπους ὑπὲρ πραγμάτων καλλίστων καὶ σεμνοτάτων ἐπὶ τῇ προφάσει, ὅτι δῆθεν τὰ παιδεύματα ταῦτα κείνται ἐκτὸς τοῦ κύκλου τοῦ κυρίου ἔργου αὐτῶν, εἶνε ὀλιγώτερον εὐσυνείδητοι καὶ ὀλιγώτερον φιλότιμοι πολλῶν τῶν ἀσκούντων τὰς βαναύσους τέχνας. Πολλοὶ τούτων, ἵνα καταστῶσι τέλειοι εἰς τὸ ἴδιον αὐτῶν ἔργον, οὐ μόνον ἐνδελεχῶς καὶ μετὰ ζήλου ἀσκοῦνται εἰς αὐτό, ἀλλὰ πολλάκις ὑποβάλλονται καὶ εἰς μυρίους κόπους, ὅπως ἐκμάθωσι πάντα τὰ μαθήματα ἐκεῖνα, ἅτινα οὐδεμίαν μὲν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ κύριον ἔργον αὐτῶν ἔχουσι, συντελοῦσι δ' ὅμως κατὰ τινὰ τρόπον εἰς τὴν ὅσον ἐνδέχεται τελειοτέραν ἐπιτέλεσιν αὐτοῦ⁴.

23. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι.

Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι συντελοῦσιν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐν τῇ φύσει τελουμένων καὶ εἰς τὴν ἀκριβεστάτην ἐξήγησιν τῶν ἐκάστοτε ἐν αὐτῇ προφανομένων. Δι' αὐτῶν καθίσταται τὸ πνεῦμα ἱκανὸν νὰ διακρίνη τὰ ἀληθῆ ἀπὸ τὰ ψευδῆ ἐν τοῖς περὶ τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων λεγομένοις⁵. Δι' αὐτῶν αἱ προλήψεις καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι, αἱ

¹ 9, 15, 4-15. — ² 9, 19, 1-5. — ³ 9, 14, 5. — ⁴ 9, 20, 5-10. — ⁵ 4, 39, 7 καὶ 11. Πρὸλ. καὶ 4, 40, 2-4, 43.

καταισχύνουσαι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ αἱ βλάπτουσαι καὶ ἀφαιρίζουσαι τὸν ἀνθρώπινον βίον, διασκεδάζονται. Ἐν χρόνοις ἐπὶ τοσοῦτον προηγημένοις ἐν τῷ πολιτισμῷ, ἐν χρόνοις καθ' οὓς πᾶσαι αἱ τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι ἐπὶ τοσοῦτον προέκοψαν, ὥστε εἶνε δυνατὸν νῦν πάντα τὰ ἐκάστοτε ἐν αὐταῖς προφαινόμενα ζητήματα νὰ ἀναλύωνται καὶ νὰ ἐξηγῶνται, τὸ νὰ πιστεῦη τις εἰς παράλογα καὶ ἀδύνατα, τὸ νὰ πιστεῦη τις εἰς τερατείας καὶ λογοποιίας περὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων εἶνε παιδαριῶδες, μανικὸν καὶ ὀλέθριον· διότι πῶς δὲν εἶνε παιδαριῶδες τὸ νὰ πιστεῦη τις σήμερον ὅτι θεῶν τινων ἀγάλματα ἐν ὑπαίθρῳ ὄντα, ὅταν χιονίζῃ, δὲν χιονίζονται, καὶ ὅταν βρέχῃ, δὲν βρέχωνται; πῶς δὲν εἶνε μανικὸν τὸ νὰ πιστεῦη τις σήμερον, ὅτι εἰς τινὰ ἄλση τῶν θεῶν τὰ στερεὰ σώματα ἐν φωτὶ τιθέμενα δὲν ποιοῦσι σκιάς; Ἀναντιρρόητως δὲ ἐπαίσχυντον καὶ ἀναμφιβόλως ἐπικίνδυνον εἶνε τὸ νὰ πιστεῦη τις ὅτι ἐν τισὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὡς ἐν τῇ ἐκλείψει τῆς σελήνης π. χ. ὁ Θεὸς ἀποτυποῖ τὴν ἀπαρέσκεϊαν αὐτοῦ πρὸς τινὰς σκέψεις καὶ ἀποφάσεις καὶ καταστάσεις τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ πασῶν λοιπὸν τῶν τοιούτων ἐπαίσχύντων καὶ ἐπικινδύνων πλανῶν ἀπαλλάσσειται τὸ πνεῦμα τὸ ἀνθρώπινον ὑπὸ τῆς «κατὰ φύσιν θεωρίας, ἧς ἀκριβεστέραν εὑρεῖν οὐ ῥάδιον»¹.

24. Αἱ βιογραφίαι.

Πάντες οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι σύμφυτόν τινα στοιχειώδη ἀγάπην καὶ ζῆλον πρὸς τὰ καλὰ καὶ τὰ σπουδαῖα· τούτου δ' ἕνεκα πάντες εὐχαρίστως ἐπιθυμοῦσι ν' ἀκούωσιν ὅ,τι εἶνε λόγου ἄξιον καὶ προθύμως προσέχουσιν εἰς ὅ,τι εἶνε γνώσεως ἄξιον². Αἱ βιογραφίαι τῶν ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἐνδιατρίβουσαι εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς φύσεως αὐτῶν, τῶν φυσικῶν αὐτῶν ὁρμῶν, τῆς παιδικῆς αὐτῶν ἀγωγῆς, τῶν νεωτερικῶν αὐτῶν ζήλων, τῶν περιφανῶν αὐτῶν πράξεων καὶ κατορθωμάτων, ἀναγινωσκόμεναι ἢ ἀκουόμεναι κινουσί, ὡς ἐκ τῆς οὐσίας αὐτῶν, τὴν περιέργειαν τῶν ἀκουόντων καὶ διαθέτουσιν αὐτοὺς λίαν εὐαρέστως. Ἀλλὰ πλὴν τούτου, ἐπειδὴ πέφυκε νὰ μιμῶνται ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ ζηλῶσι τοὺς ἐμψύχους ἄνδρας

¹ 4, 39, 11. 4, 42, 7. 16, 12, 3 κέξ. 9, 2, 5. 5, 78, 1. 9, 19, 1-5. 29, 6, 8. Πρὸλ. καὶ 10, 47, 12. — ² 6, 26, 12. —

καὶ ἐπειδὴ ἡ μετὰ τῶν χρηστῶν καὶ μεγαλοφρόνων καὶ μεγαλοπραγμόνων καὶ εὐψύχων καὶ συνετῶν καὶ φιλοπατρίδων ἀνδρῶν οἰαδῆποτε ἐπικοινωνία καὶ συμβίωσις εἶνε σφόδρα παιδευτική, ἔπεται ὅτι αἱ ἐκ τῶν τοιούτων ἀνδρῶν βιογραφίαι τὴν μετ' αὐτῶν πνευματικὴν ἐπικοινωνίαν καὶ συμβίωσιν τῶν φιλομαθούτων ἀπεργαζόμεναι, πλὴν τῶν ἄλλων, συντελοῦσι προσέτι τὰ μέγιστα καὶ εἰς τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ βίου αὐτῶν¹.

25. Ἡ ἱστορία.

Τὸ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας.

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀναγράφονται αἱ πράξεις τῶν πρὸ ἡμῶν γενομένων ἀνθρώπων, αἱ ποικίλαι βιωτικαὶ περιπέτεια αὐτῶν, καὶ αἱ ποικίλαι ἀποτυχία καὶ ἐπιτυχία τῶν προθέσεων καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν².

26. Ἡ παιδευτικὴ δύναμις τῆς ἱστορίας.

Ἡ φύσις τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ παιδευτικὴ δύναμις, ἣν κέκτηται ἡ ἀπικριβωμένη γνῶσις αὐτοῦ· ἡ φύσις καὶ ἡ δύναμις τῶν τρόπων, δι' ὧν εἶνε δυνατὴ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ ὀρθοπραγία.

Ἡ ἱστορία ἐπαρκῶς καὶ πρεπόντως μελετωμένη εἶνε ὠφελιμωτάτη. Διδάσκει πάμπολα πράγματα χρησιμώτατα εἰς πᾶσαν περίστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου³, καταδεικνύει τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ μὴ ὀρθὸν ἐν τῷ πρακτῷ, ὑποδεικνύει τὰ καθήκοντα καὶ τὰ ἀληθινὰ συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων, ἐξοτρύνει εἰς τὴν ζήλωσιν τῶν ἀγαθῶν καὶ εἰς τὴν φυγὴν τῶν κακῶν⁴, φωτίζει τὸν νοῦν καὶ κρατύνει τὴν βούλησιν κατὰ τὰς ποικίλας μεταβολὰς τοῦ βίου καὶ γυμνάζει καὶ παιδεύει ἄριστα πρὸς τὰς πολιτικὰς πράξεις⁵.

Αἱ σπουδαιόταται αὐταὶ ἐκ τῆς ἱστορίας ὠφέλειαὶ πηγάζουσι τὸ μὲν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς δυνάμεως, ἣν κέκτηται

¹ 7, 7, 8. 10, 21, 4 καὶ 11. 10, 22, 1-4. 32, 10, 5-11. 32, 11, 1. 10 καὶ 12. 32, 16, 1. — ² 1, 1, 1-3. 1, 35. 3, 63, 2 καὶ 8. 11, 2, 8. 29, 6^b, 3. — ³ 5, 75, 6. — ⁴ 2, 56, 11. 24, 8^a καὶ 8^b. 38, 14, 5. — ⁵ 1, 1, 2. 30, 6, 3.

ἡ ἀπηρεσιωμένη γνῶσις αὐτοῦ, τὸ δὲ ἐκ τῆς φύσεως καὶ τῆς δυνάμεως τῶν τρόπων, δι' ὧν εἶνε δυνατὴ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ ὀρθοπραγία.

Ἐπειδὴ δηλ. ἐν τῷ παρελθόντι ρίζοῦται τὸ παρόν, ἀποφύεται δὲ ἐκ τούτου τὸ μέλλον, διὰ τοῦτο οὐδὲν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου σύμπτωμα, εἴτε ἰδιωτικόν, εἴτε δημόσιον, εἶνε ἀπομεμονωμένον, πάντῃ ἀνεξάρτητον, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ὑφιστάμενον, ὅλως ἄσχετον πρὸς τὸ μέλλον ἢ πρὸς τὸ παρελθόν· ἀλλὰ πᾶν τούναντίον, πάντα συνεχονται, πάντα σφιγκτικῶς μετ' ἀλλήλων συνδέονται, πάντα σχετίζονται πρὸς ἄλληλα ὡς αἰτία καὶ αἰτιατά. Οὗτος δὲ εἶνε καὶ ὁ λόγος, δι' ὃν τὸ πρότερον γεγόμενον ἀσκεῖ μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ὕστερον συμβαινόντος, συμμεταβάλλον αὐτὸ καὶ συμμετασχηματίζον κατὰ τε τὴν ποιότητα, τὴν ἀξίαν καὶ τὴν δύναμιν πρὸς ἑαυτό. Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων σφόδρα ἐπίδηλον καθίσταται διὰ τί πρὸς τὴν συνετήν καὶ λυσιτελῆ διαρρύθμισιν τοῦ τε παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ἡ σωτηρία καὶ ἀτόμων καὶ πόλεων καὶ ἐθνῶν, οὐδὲν εἶνε ἀνυσιμώτερον τῆς ὀρθῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς βαθείας ἐπιγνώσεως τῶν κατὰ τὸ παρελθόν συμβάντων. Ταῦτα ὡς λαβόντα ὑπαρξιν ἐν τῷ προτέρῳ χρόνῳ, πρόκεινται ἤδη τοῖς πᾶσι κατὰ πάντα τὰ μέρη αὐτῶν καταφανῆ. Τὰ ἐλατήρια δηλ. τὰ παρακινήσαντα τοὺς διαπράξαντας αὐτά, ὁ τρόπος, καθ' ὃν διεπράχθησαν, ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν, ἔτι αἱ προαιρέσεις, τὰ σχέδια καὶ οἱ σκοποὶ ἀνθρώπων τε καὶ ἐθνῶν ἀντικατοπτρίζονται ἐναργέστατα ἐν τῷ παρελθόντι· καθόσον ὁ χρόνος φύσει κέκτηται τὴν δύναμιν τοῦ νὰ ἀποκαλύπτῃ πάντα, ὅσα ἐν τῷ παρόντι ἐπιμελῶς κρύπτουσιν οἱ ἀνθρώποι, οἵτινες συνηθέστατα ἄλλα λέγουσι καὶ ἄλλα διανοοῦνται, ἄλλα ὑπόσχονται καὶ ἄλλα πράττουσι, πάντοτε μὲν τὸ ἑαυτῶν σκοποῦντες, αἰετοτε δὲ πρὸς τὰς ἐκάστοτε διαθέσεις τῶν μεθ' ὧν ἀναστρέφονται μεθαρμοζόμενοι καὶ αἰετοτε τὸν φίλον, τὸν προστάτην καὶ τὸν σωτήρα ὑποκρινόμενοι, καθιστῶντες οὕτω δυσθεώρητον τὴν ἑαυτῶν ἐν τῷ παρόντι προαίρεσιν καὶ σκοτεινότητα τὸ ἀληθές. Ἐάν τις λοιπόν, τοιούτων οὐσῶν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ παρελθόντος, ἀνασκοπῇ τὰ ἐν αὐτῷ τελεσθέντα ἔργα ἐκάστου ἔθνους καὶ ἀτόμου, βεβαιότατα θὰ δύναται νὰ διακρίνῃ τοὺς εὐνοϊκῶς ἀπὸ τοὺς ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὸν καὶ τὸ ἑαυτοῦ ἔθνος διακειμένους, τοὺς ἀπλήστους καὶ φιλόρπαγας καὶ ἰδιοτελεῖς ἀπὸ τοὺς δικαίους καὶ ἐλευθερίους καὶ γενναίους, ὅπερ σπου-

δαιότατον διὰ τὸν βίον τῶν τε ἰδιωτῶν καὶ τῶν ἐθνῶν. Συμβαίνουνσι τῷ ὄντι οὐχὶ σπανίως ἐν τε τῷ ἰδιωτικῷ καὶ τῷ δημοσίῳ τῶν ἀνθρώπων βίῳ περιπτώσεις, καθ' ἃς, ὅπως σωθῆ τις ἐκ κινδύνου τινός ἢ κατορθώσῃ τι ἄξιον λόγου, ἔχει ἀνάγκην νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν καὶ τὴν συνεργασίαν καὶ ἄλλων. Φανερόν δὲ ὅτι ἐν τῇ τοιαύτῃ συνεργασίᾳ δὲν εἶνε ἀδιάφορον ἂν μετὰ φίλων καὶ χρηστῶν ἢ μετὰ δολίων καὶ ἰδιοτελῶν ἀνθρώπων συνεργάζεται τις· διότι ἂν οἱ πρὸς ἐπικουρίαν π. χ. καὶ συνεργασίαν ὡς φίλοι προσκληθέντες καὶ ὡς τοιοῦτοι ἐμφανιζόμενοι εἶνε δόλιοι καὶ ἰδιοτελεῖς, τότε πάντως βλάπτουσι καὶ διαφθείρουσι καὶ ὑποδουλόνουσιν ἀντὶ νὰ βοηθήσωσι τοὺς προσκαλέσαντας αὐτούς. Ἄλλὰ τοῦτο οὐδέποτε δύναται νὰ συμβῆ, ἂν οἱ προσκαλοῦντες ἄλλους ὡς συμπράκτορας φραντίζουσιν ἐκάστοτε, διερευνήσαντες πρότερον ἐν τῷ παρελθόντι τὸν βίον, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς πράξεις αὐτῶν, νὰ ἐξακριβώσωσι τὴν ποιότητα καὶ τὰς ἀληθεῖς διαθέσεις αὐτῶν. Ἡ ἐν τῷ παρελθόντι διαγωγή τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν εἶνε ἀσφαλέστατον τεκμήριον καὶ τῆς ἐν τῷ παρόντι ποιότητος αὐτῶν¹.

Ἄλλὰ πλὴν τούτου ἐξελεγχομένης τῆς ὀρθότητος καὶ τῆς χρησιμότητος ἢ μὴ χρησιμότητος τῶν γνώμων, τῶν φρονημάτων καὶ τῶν πράξεων ἐκάστου τῶν δρώντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ προσώπων ὑπὸ τῶν ἐν τῷ παρελθόντι ἀνελισσομένων γεγονότων, παρέχονται τοῖς ἐπιγιγνομένοις οἰονεῖ τύποι τῆς ἰδίας αὐτῶν διαγωγῆς, ὅψεποτε ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτῶν εὐρεθῶσιν εἰς παρομοίας περιστάσεις· διότι βλέποντες ἐν τῷ παρελθόντι τίνες γνῶμαι ἄγουσιν εἰς ἀγαθὸν ἀποτέλεσμα καὶ τίνες εἰς κακόν, τίνες πράξεις ἐγένοντο ὠφέλιμοι τοῖς πράξασι καὶ τίνες ἐπιζήμιοι, ἐκεῖνας μὲν ἀσπάζονται καὶ ζηλοῦσι, ταύτας δὲ ἀπορίπτουσι καὶ καταφρονοῦσιν².

Ἡ ἀπηκριβωμένη γνῶσις τῶν ἐν τῷ παρελθόντι γενομένων συντελεῖ προσέτι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀνθρωπίνην γνῶσιν καὶ εἰς διόρθωσιν τῶν ἀνθρώπων³, διότι ἐν τούτοις λαμπρότατα καταφαίνονται, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, ὅτι τὰ ἀνθρώπινα εἶνε σφόδρα ἄστατα καὶ ἄγαν εὐμετάβλητα⁴. Ὅ,τι νῦν χαμαὶ κείται, αὔριον εἰς ὕψος αἴρε-

¹ 9, 30, 8. 9, 21, 12. 10, 37, 9 κέξ. 3, 32, 7. 3, 31. 2, 7, 5. Πρβλ. καὶ 8, 2, 3. 12, 25*, 2. 1, 5, 3. Ἀπόσπ. 92. — ² 30, 6, 3. 1, 1, 1-6. Πρβλ. καὶ 12, 25*, 2. — ³ 1, 1, 1. 1, 35, 1. — ⁴ 15, 1, 12. 15, 6, 8. 15, 8, 3. 15, 34, 2. 29, 6*, 1.

ται· ὅ,τι νῦν ἀπαρασάλευτον θεμελιοῦται, αὔριον κατακρημνί-
 ζεται· ὁ ἰσχυρὸς κατασυντρίβεται, ὁ συντετριμμένος ἀνεγείρεται. Ὡς
 νήπια μεταχειρίζεται τοὺς ἀνθρώπους ἡ τύχη. Παίζει ἀκαταπαύ-
 στως μὲ ἡμᾶς. Ταπεινοὶ τοὺς ὑψηλοὺς, ἀνυφοὶ τοὺς ταπεινοὺς, δια-
 ψεύδει τὰς ἐλπίδας, ματαιοὶ τὰς προθέσεις, ἀνατρέπει τὰ σκοπού-
 μενα, κρημνίζει διὰ τὸν παρά λόγον τὰ κατὰ λόγον γιγνόμενα¹. ἂν
 δὲ προσκαίρως βοηθήσῃ τινὰ προσθεῖσα εἰς τὰς σκέψεις καὶ εἰς τὰς
 ἐπιθυμίας αὐτοῦ καὶ τὴν ἑαυτῆς ῥοπήν, πάραυτα, οἶονεὶ μεταμελη-
 θεῖσα ἐπὶ τούτῳ, λυμαινεται τὰ πρότερον διὰ πολλῶν κόπων καὶ βα-
 θείας συνέσεως καὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς ῥοπῆς κατορθωθέντα². Ἐντεῦθεν
 δὲ καὶ ἡ σοφωτάτη παροιμία «εὐτυχῆσαι μὲν ἄνθρωπον ὄντα δυνα-
 τόν, διευτυχῆσαι γὰρ μὴν ἀδύνατον»³. Ἡ μοῖρα τῶν ἀνθρωπίνων εἶνε
 νὰ ὑποπίπτωσι πάντα, ἔθνη, πόλεις, ἄνθρωποι, εἰς ταύτην τῆς τύ-
 χης τὴν παλιρρῦμην⁴. Ἀναλογιζόμενοι λοιπὸν οἱ φιλομαθοῦντες ὅτι
 ἔνεκα τῆς φύσεως ταύτης τῶν ἀνθρωπίνων εἶνε φυσικὸν τὰ πάντα νὰ
 προσδοκῶσιν, ἀφοῦ τὰ πάντα εἶνε δυνατόν νὰ πάθωσιν⁵. ἀναλογιζό-
 μενοι ὅτι τὴν μεγίστην εὐτυχιάν δύναται νὰ διαδεχθῇ ἡ μεγίστη ἀτυ-
 χία καὶ τάνάπαλιν⁶, γίνονται μετριοπαθεῖς, ταπεινόφρονες, ἐπιεικεῖς,
 συγγνώμονες, συνετοί, καρτερικοί, γενναῖοι, μεγαλόφρονες, πρᾶοι,
 φιλόανθρωποι καὶ μεγαλόψυχοι. Δὲν μεγαλαυχοῦσιν ἐπὶ τοῖς κατωρ-
 θωμένοις⁷, δὲν πράττουσι, δὲν λέγουσι, δὲν βουλευόνται περὶ οὐδενὸς
 ὑπερήφανα οὐδὲ ἀνήκεστα⁸, δὲν βουλευόνται περὶ τοῦ μέλλοντος ὡς
 περὶ ἤδη γεγονότος, δὲν θεωροῦσι τὰ οὐπω συντελεσθέντα ὡς ἤδη βέ-
 βαια⁹, δὲν ἔχουσιν ἀπόλυτον βεβαιότητα εἰς τὸ τελεσφόρον τῶν μέ-
 τρων, ἅτινα, καὶ ἐν τῇ ἄκρᾳ αὐτῶν συνέσει ἔστω, περὶ τῆς ἐπιτυ-
 χίας τοῦ προτιθεμένου λαμβάνουσι, δὲν μεθύουσιν ἐκ τῶν ἐπιτυχιῶν,
 δὲν σκέπτονται μωρῶς, δὲ πράττουσιν ἀλαζονικῶς, βουλευόνται ἀν-
 θρωπίνως περὶ τῶν ἐνεστώτων, ἔχουσιν ἐν νῷ μάλιστα ἐν τῇ ἀκμῇ
 τῆς εὐτυχίας αὐτῶν καὶ τὴν ἐναντίαν τύχην¹⁰, ἴσταται πρὸ τῆς συνει-
 δήσεως αὐτῶν πάντοτε ζωηρὸν τὸ Ὀμηρικὸν «ἔσσειται ἡμᾶρ, ὅταν ποτ'
 ὀλώλῃ Ἴλιος ἱρὴ | καὶ Πριάμος καὶ λαὸς εὐμμελίῳ Πριάμοιο»¹¹, εἶνε

¹ 5, 26, 12. 15, 6, 8. 29, 6^a. 39, 3, 1 καὶ 6. — ² 24, 9, 2. 29, 6^a, 2.
 40, 13, 3. — ³ 24, 9, 2. — ⁴ 15, 7, 1. — ⁵ 8, 23, 11. 15, 1, 8. 15, 8, 3.
 15, 17, 4. 21, 11, 4. — ⁶ 15, 7, 3 κέξ. 24, 9, 1. 39, 3, 1 καὶ 6. — ⁷ 8, 23,
 11. 29, 6^b. — ⁸ 15, 1, 8. 15, 7, 5. 29, 6^b. 39, 3, 3. — ⁹ 2, 4, 5. — ¹⁰ 15,
 1, 12. 15, 7, 5. 15, 17, 4. 21, 11, 4. 29, 6^a, 2. 37, 18 — ¹¹ 39, 3, 6,

καρτερόψυχοι καὶ θαρραλέοι, ἐνόσω ἀγωνίζονται· γενναῖοι καὶ μεγαλόψυχοι, ὅταν ἤττηθῶσι μετριοπαθεῖς καὶ φιλόανθρωποι, ὅταν νικήσωσι¹ μεταχειρίζονται πρᾶως καὶ μεγαλοψύχως τοὺς ἀτυχήσαντας ἐχθροὺς αὐτῶν², ὑποφέρουσι γενναίως καὶ μεγαλοψύχως τῆς τύχης τὰς μεταβολάς³, διατηροῦσιν ὀρθὸν καὶ ἀκατάβλητον τὸ φρόνημα καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν δεινοτάτων περιπετειῶν τοῦ βίου αὐτῶν, οὐδέποτε ἐπ' οὐδεμιᾶ ἀφορμῇ παρεκκλίνουσιν ἐκ τοῦ καθήκοντος, οὐδέποτε ἐπ' οὐδεμιᾶ ἀφορμῇ ἐκτραχηλίζονται εἰς ἀγεννές τι, ἀλλ' αἰετοπετὰ δέοντα ἐν νῷ ἔχοντες ἀπαρεγκλίτως τὰ πρόποντα πράττουσι, κρατερῶς ἀνθίστανται πρὸς πάντας τοὺς πειρασμούς, μεγαλοψύχως καὶ μετὰ τῆς μεγίστης καταφρονήσεως ἀπορρίπτουσι χάριν τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀξιοπρεπείας καὶ τὰ μέγιστα τῶν νομιζομένων ἀγαθῶν⁴, περὶ πλείστου ποιοῦνται τὴν πατρίδα καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν πίστιν παντὸς ἄλλου περιθλέπτου καὶ μακαριστοῦ ἀνθρώπινου ἀγαθοῦ⁵.

Ἡ ὠφέλεια τῆς ἱστορίας πηγάζει προσέτι καὶ ἐκ τῆς φύσεως καὶ τῆς δυνάμεως τῶν τρόπων, δι' ὧν εἶνε δυνατὴ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ ὀρθοπραγία.

Τρεῖς εἶνε οἱ τρόποι, καθ' οὓς οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦντες εἶνε δυνατὸν νὰ μὴ σφάλλωνται κατὰ τὸν βίον αὐτῶν. Πρῶτος ὁ ἐξ ἐπιλογισμοῦ· ὅταν τουτέστιν ἀναλογιζόμενός τις τὰ τε μέσα τὰ ἀπαιτούμενα πρὸς ὄντως τοῦ ἐκάστοτε σκοπομένου καὶ τὰς συνεπείας, αἰτινες θὰ προκύψωσιν ἐκ τῆς ὀντώσεως αὐτοῦ, καὶ σταθμιζῶν ἐπακριβῶς τὴν ἀξίαν αὐτῶν ὁρμᾷ πρὸς τὴν ὄντως τοῦ σκοπομένου. Δεύτερος ὁ ἐκ τῶν ἰδίων παθημάτων· ὅταν τις τουτέστιν ἀφρόνως ἐπιχειρήσας τι ἄλλοτε καὶ πολλὰ παθῶν ἐκ τούτου ἀποφεύγη ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸ αὐτό. Καὶ τρίτον ὁ ἐκ τῶν ἄλλοτρίων παθημάτων· ὅταν τουτέστιν ἄγῃται τις εἰς τὰς πράξεις αὐτοῦ ἔχων ὑπ' ὄψιν τὰ εἰς ὁμοίας περιστάσεις παθήματα τῶν ἄλλων. Καὶ ἔπρεπε μὲν οἱ ἄνθρωποι, ὡς ἔχοντες νοῦν, ἐξ ἀρχῆς προορῶντες τὸ συμβησόμενον νὰ ἔπραττον τὸ ὑπὸ τοῦ λόγου ἐκάστοτε ὡς ὀρθὸν καταδεικνύμενον, ἀλλ' ἐπειδὴ πολλὰ τῶν μελλόντων διαφεύγουσι τὴν ἀνθρωπίνην πρόνοιαν καὶ ἐπειδὴ πρὸς τὴν ἀσφαλῆ κρίσιν καὶ τὴν τελείαν ὀρθογνωμοσύνην ἀπαιτοῦνται πολλὰ καὶ ποικίλαι γνώσεις, ἃς δὲν εἶνε εὐκόλον πάντες οἱ ἄνθρωποι νὰ ἔχωσι, διὰ τοῦτο ὁ ἐν τοῖς ἀνθρώποις

¹ 18, 37, 7. — ² 15, 17, 4. 37, 16. — ³ 6, 1^a, 6. — ⁴ 6, 58, 8-13. 4, 30, 4. — ⁵ 10, 40, 9.

συνήθης πρὸς τὴν βιωτικὴν ὀρθοπραγίαν τρόπος δὲν εἶνε ὁ ἐξ ἐπιλογισμοῦ, ἀλλ' ὁ διὰ τῆς ἐπισκοπήσεως τῶν ἄλλοτὲ ποτε ἐν παρομοίαις περιστάσεσι συμβάντων καὶ ἡ κατ' αὐτὰ διαρρῦθμισις τῶν σκέψεων καὶ πράξεων αὐτῶν¹. Διὸ δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι κυρίως ἐν τοῖς ἀνθρώποις δύο μόνον τρόποι ὑπάρχουσι, δι' ὧν ἡ σύνεσις αὐτῶν κραινύνεται, ἡ ἐμπειρία αὐτῶν ἡ βιωτικὴ πολλαπλασιάζεται καὶ ὁ βίος αὐτῶν σώζεται καὶ βελτιοῦται· ἡ διὰ τῶν ἰδίων παθημάτων μάθησις καὶ ἡ ἐκ τῶν παθημάτων τῶν ἄλλων διδασκαλία. Τούτων ἡ μὲν διὰ τῶν ἰδίων παθημάτων μάθησις εἶνε μὲν ἐναργεστέρα, ἀπτομένη ἀμέσως τῶν ἀνθρώπων καὶ παραμένουσα ἀνεξίτηλος ἐν αὐτοῖς, εἶνε ὅμως ἐργωδεστέρα, ὀχληροτέρα καὶ κινδυνωδεστέρα· ἐνῶ ἡ διὰ τῶν ἀλλοτρίων παθημάτων διδασκαλία δὲν ἔχει μὲν τὴν ἐνάργειαν καὶ τὴν ἀμεσότητα καὶ τὸ ἀνεξίτηλον τῆς διὰ τῶν ἰδίων παθημάτων μαθήσεως, εἶνε ὅμως ἀβλαβεστάτη· διὸ μόνον οἱ μὴ ἔχοντες νοῦν παιδεύονται, ἐννοεῖται ὅσον εἶνε δυνατὸν ἄνθρωποι ἀνόητοι νὰ παιδευθῶσι, διὰ τοῦ κινδυνωδεστάτου τρόπου, διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν παθημάτων. Οἱ ὑγιᾶ ὅμως νοῦν ἔχοντες προσεκτικώτατα ἀποφεύγουσι τὴν διὰ τῶν οἰκείων περιπετειῶν κινδυνώδη διόρθωσιν ταύτην, προτιμῶσι δὲ πάντοτε τὴν ἀκίνδυνον, τὴν διὰ τῶν ἀλλοτρίων παθημάτων. Οἱ τοιοῦτοι δηλ. βλέποντες ἐναργῶς ἐπὶ τῶν ἀλλοτρίων ἀτυχιῶν καὶ παθημάτων καὶ συμπτωμάτων τὸ συμβαῖνον, κατανοοῦσι τὸ αὐτοῖς ἐκάστοτε συμπεριφέρτερον, βουλεύονται βέλτιον ὑπὲρ τῶν παρόντων πραγμάτων καὶ ρυθμίζουσι τὸν βίον αὐτῶν κατὰ ταῦτα, πρὶν ἢ ἐκτεθῶσιν αὐτοὶ εἰς κινδύνους καὶ πρὶν ἢ βλαθῶσιν ἀπερισκέπτως ῥιπτόμενοι εἰς τὰ τοῦ βίου πολυποικίλα συμπτώματα. Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων, ἐπειδὴ ἡ ἱστορία ἐνέχει ἄπειρα βιωτικὰ συμπτώματα καὶ περιλαμβάνει πλείστας καὶ ποικίλας περιπετείας τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ ἀπεικονίζει μυρίας ἀτυχίας καὶ συμφοράς, μυρίας ἐπιτυχίας καὶ κατορθώματα ἀνθρώπινα, προφανές ὅτι αὕτη ἀποβαίνει πᾶσι τοῖς ὑγιᾶ τὸν νοῦν ἔχουσι τὸ κάλλιστον παιδεῦμα πρὸς τὴν ἐν τῷ βίῳ ὀρθοπραγίαν. Ὀντως ἐναργεστάτα ἐν αὐτῇ τὰς τε ἀρχὰς καὶ τὰς συνεπειὰς πάσης ἀνθρωπίνης ἐπιχειρήσεως καθορῶντες καὶ μεγίστην ἐμπειρίαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐντεῦθεν ἀποκτώντες δύνανται οἱ ὑγιᾶ τὸν νοῦν ἔχοντες ἐπὶ παντός βιωτικοῦ συμπτώματος καὶ ἐπὶ πάσης βιωτικῆς

¹ 11, 6, 5. 21, 5, 6.

περιπέτειάς και κατὰ πάντα καιρὸν ἄνευ βλάβης ἀσφαλέστατα νὰ κρῖνωσι περὶ τοῦ ἐκάστοτε βελτίονος¹.

27. Ἡ παιδευτικὴ ὕλη τῆς ἱστορίας.

Αἱ δημιγορίαι οὐχὶ πλασταί, ἀλλ' αὐταὶ αἱ λεχθεῖσαι· αἱ πράξεις οὐχὶ παραπεποιημένα, ἀλλ' αὐταὶ αἱ γινόμεναι· ἐν πᾶσιν ἡ ἀλήθεια, καὶ μόνον ἡ ἀλήθεια· θεία ἢ οὐσία τῆς ἀληθείας· καθολικὴ ἢ ἱστορία, καὶ οὐχὶ μερική· περὶ πράξεις ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ περὶ κτίσεις πόλεων· περὶ τὰ καλὰ καὶ σεμνὰ τῶν ἀνθρώπων ἔργα μᾶλλον ἢ περὶ τὰ κακὰ καὶ αἰσχρά· περὶ τὰ ζηλωτὰ καὶ τὰ κατὰ φύσιν πάντοτε, οὐδέποτε περὶ τὰ πομπώδη καὶ καταπληκτικά· μακρὰν αἱ ἀνακρίβειαι, αἱ παραδοξολογίαι, αἱ φιλοεικίαι, αἱ λοιδορίαι, αἱ κενολογίαι, αἱ ψυχρολογίαι, αἱ ψευδολογίαι, αἱ αἰσχρολογίαι.

Ἄλλ' ὅπως ἡ ἱστορία καταστῆ τοιοῦτον ἐν τῇ βιωτικῇ ὀρθοπραγίᾳ ἐξοχὸν παιδεῦμα, ἐπειδὴ οὔτε πάσης ἱστορίας ἢ ἀνάγνωσις, οὔτε ἡ εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχε μελέτη αὐτῆς εἶνε ὠφέλιμος², δεόν ἢ τε ἐκλογὴ τῶν ἱστορικῶν ἀναγνωσμάτων καὶ ἡ μελέτη αὐτῶν νὰ γίνωνται κατὰ τινὰς ὠρισμένας ἀρχάς, καὶ δὴ κατὰ τὰς ἀρχὰς τὰςδε·

Πρῶτον. — Ἡ ἱστορία ἡ ἀξία λόγου πρέπει τοὺς λόγους τῶν δρώντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ προσώπων, ἐάν ποτε τοιοῦτοι ἐλέχθησαν, νὰ ἐκθέτῃ ὅπως αὐτοὶ ἀληθῶς ἐλέχθησαν, ἀποφεύγουσα ἐκ παντὸς τρόπου τοὺς πλαστοὺς καὶ ὑποβολιμαίους³.

Δεύτερον. — Ἡ ἱστορία ἡ ἀξία λόγου πρέπει νὰ ἐκθέτῃ τὰς πράξεις τῶν δρώντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ προσώπων ὅπως ἐγένοντο καὶ οὐχὶ νὰ διαστρέφῃ αὐτὰς ὑπὸ ἐμπαθείας ἢ νὰ παραμορφώῃ αὐτὰς ὑπὸ μεροληψίας. Ἡ ἐμπαθία καὶ ἡ μεροληψία οὐδαμοῦ πρέπει νὰ ἀναμιγνύωνται, τὸ ψεῦδος οὐδαμοῦ νὰ διεισδύῃ, πανταχοῦ δὲ καὶ πάντοτε ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ προφαίνεται· διότι μόνον ἐν τῇ ἀληθείᾳ κεῖται τὸ τέλος καὶ ἡ δύναμις τῆς ἱστορίας⁴. Ἡ λέξις, ἡ οἰκονομία καὶ τὰ τούτοις παρόμοια στοιχεῖα τῶν ἱστορικῶν συγγραμμάτων εἶνε μὲν ἀξία πολλῆς προσοχῆς, ἔχουσιν ὅμως δευτερεύουσαν ἀξίαν. Δύνανται ταῦτα πάντα νὰ εἶνε τέλεια, νὰ εἶνε πάγκαλα, ὅταν ὅμως ἐν

¹ 1, 35, 7 κέξ. 3, 63, 2 καὶ 8. 11, 2, 8. 29, 6b, 3. — ² 12, 25b, 2. 12, 25e, 2. 12, 25b, 4. — ³ 3, 20, 5. 12, 25b, 4. 12, 25b, 12, 25i, 3. — ⁴ 2, 56, 11. 12, 25e, 2. 34, 4, 2.

τῆ ἱστορίᾳ ἐμφιλοχωρήσῃ που τὸ ψεῦδος, τὰ πάντα ἀμαυροῦνται καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦτο πᾶν ἄλλο εἶνε τότε ἢ ἱστορία. Καὶ ἀντιστρόφως· δύναται ἡ λέξις, ἡ οἰκονομία καὶ τὰ τοιαῦτα νὰ εἶνε πως διημαρτημένα, ὅταν ὁμως τὸ ἱστορικὸν σύγγραμμα ἀντέχῃται ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ τῆς ἀληθείας, τότε εἶνε ἄξιον τῆς ἐπικλήσεως ταύτης¹. Ἡ ἀλήθεια εἶνε ἡ οὐσία τῆς ἱστορίας. Καθὼς τοῦ ζώου τῶν ὕψων ἀφαιρθεῖσων ἄχρηστον ἀποβαίνει τὸ ὑπολειπόμενον ὅλον, οὕτω καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας ἐὰν ἄρῃς τὴν ἀλήθειαν, τὸ καταλειπόμενον αὐτῆς ἀποβαίνει ἀνωφελέστατον διήγημα². Διὰ τοῦτο ὁ ἀληθὴς ἱστορικός, ὁ ἱστορικός ὁ σεβόμενος ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους θέλων νὰ ὠφελήσῃ, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρέπει ψευδόμενος νὰ παραμορφῆ καὶ νὰ διαστρέφῃ τοὺς λόγους ἢ τὰς πράξεις τῶν δρώντων προσώπων, διότι τότε ἡ ἱστορία αὐτοῦ οὐδαμῶς τοὺς μελετῶντας αὐτὴν δύναται νὰ ὠφελήσῃ. Ἐὰν δὲ ἐκ τῆς ἱστορίας ἀφαιρήσῃ τις τὸ δυνάμενον νὰ ὠφελήσῃ, τὸ λειπόμενον αὐτῆς γίνεται ὅλως ἄζηλον καὶ ἐντελῶς ἀνωφελές³. Καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ὁ ἀληθὴς ἱστορικός εὐλογεῖ καὶ διὰ τῶν μεγίστων ἐπαίνων μάλιστα κατακοσμεῖ καὶ τοὺς ἐχθίστους αὐτοῦ, ὅταν αἱ πράξεις αὐτῶν εἶνε λαμπραὶ καὶ γενναῖαι, ἐλέγχει δὲ καὶ ἐπονειδίστως ψέγει καὶ τοὺς φιλτάτους αὐτοῦ, ὅταν πλημμελῆ καὶ ἐπίφογα ἔργα διαπράξωσιν. Ὁ ἀληθὴς ἱστορικός οὐδέποτε πρέπει νὰ προσβλέπῃ εἰς τοὺς πράττοντας, πάντοτε πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν αὐτοῦ τὰ πραττόμενα· οὐδέποτε πρέπει νὰ εἶνε προκατειλημμένος περὶ τῶν ἱστορικῶν προσώπων, ἀλλὰ ἀναλόγως τῶν πράξεων αὐτῶν ὀφείλει καὶ νὰ ψέγῃ καὶ νὰ ἐγκωμιάζῃ αὐτούς· νὰ ψέγῃ, ὅταν ἐπίφογα πράττωσι, νὰ ἐγκωμιάζῃ, ὅταν ἐγκωμίων ἄξια πράττωσιν. Ἄνθρωποι εἶνε καὶ οἱ ἐν τοῖς πράγμασιν ἀναστρεφόμενοι· ὡς τοιοῦτοι δὲ ἀδύνατον εἶνε πάντοτε νὰ εὐστοχωῶσιν ἢ πάντοτε νὰ ἀμαρτάνωσι. Καὶ ψεκτὰ ἐπομένως καὶ αὐτοὶ καὶ ἐπαινετὰ θὰ πράξωσιν ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν. Ὑόγου ὅθεν οἱ αὐτοὶ καὶ ἐπαινοῦ ἀναγκαῖον εἶνε νὰ τυγχάνωσιν· ἄλλως μεροληπτοῦμεν, ἢ δὲ καὶ ἀσημότατα εἶνε οὐσιωδестаτῆ ἔλλειψις ἐν τῇ ἱστορίᾳ⁴.

Ἐὰν δὲ τις νομίζῃ ὅτι ἐκ φιλοπατρίας ἐπιβάλλεται εἰς τὸν ἱστορικὸν νὰ ἐξογκῶν μὲν ψευδόμενος τὰ κατορθώματα τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος καὶ νὰ ὑπερυψῶν τοὺς ἰδίους συμπολίτας, νὰ διαστρεβλόνη δὲ καὶ ἀσημότατα νὰ παριστᾷ τὰ κατορθώματα τῶν ἐναντίων καὶ

¹ 12, 12, 2. 16, 17, 9. 16, 18, 2. Πρβλ. καὶ 29, 6^a, 7. — ² 12, 12, 3 κέξ. — ³ 12, 25^b, 2. — ⁴ 1, 14, 4. 1, 48, 8. 10, 21, 8.

νά ἐφευρίσκη καὶ νά πλάττη ἐλαττώματα τῶν ξένων καὶ τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος αὐτοῦ· ἢ ἐάν τις νομίζῃ ὅτι εἰς τὸν τοιοῦτον ἐκ φιλοπατρίας δὲν προσήκει νά ψέγῃ τὰ τοῦ ἰδίου ἔθνους ἀμαρτήματα ἢ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, πλανᾶται. Ὅ ταῦτα δοξάζων ἀγνοεῖ τὰ καθήκοντα τοῦ φιλοπάτριδος καὶ συγγείει αὐτὰ πρὸς τὰ τοῦ δημοκόπου. Ἄνδρὸς φιλοπάτριδος καθῆκον εἶνε ἔργῳ νά βοηθῇ τοὺς ὁμοεθνεῖς αὐτοῦ κινδυνεύοντας, μοχθῶν καὶ ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ αὐτῶν, ὑπερασπίζων αὐτούς, ἐξευμενίζων καὶ περιστέλλων τὴν ὀργὴν τῶν ἰσχυρῶν. Ἄλλὰ τὸ νά φοβῆται τις τοὺς μετὰ παρρησίας λόγους καὶ νά διαστρέφῃ τὰ πράγματα καὶ νά ψεύδῃται, ἵνα μὴ ἐνοχλήσῃ τὰς ἀκοὰς τῶν ζώντων, πλὴν τοῦ ὅτι εἶνε κακότηες καὶ πάντῃ πολέμιον τῇ ἱστορίᾳ, εἶνε προσέτι καὶ σφόδρα ἐπιβλαβές· καθόσον ἐπαναλαμβανόμενων οὕτως τῶν αὐτῶν σφαλμάτων οὐδὲν εἶνε δυνατὸν νά διορθωθῇ καὶ πάντες σὺν τῷ χρόνῳ πάντως θὰ ἀφανισθῶσιν¹.

Ἡ γενναιότης καὶ ἡ σύνεσις τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, ὅπως καὶ ἡ ἀβουλία καὶ ἡ ἀγένεια αὐτῶν, δεόν νά ἐκτίθενται ἐν τῇ ἱστορίᾳ εὐπαρρησιάστως καὶ εἰλικρινῶς, ἵνα, ἐάν ποτε εἰς τὰς αὐτὰς περιστάσεις ἐμπέσωσιν ἢ αὐτοὶ ἢ ἄλλοι ὅμοιοι αὐτοῖς, δυνηθῶσι νά βουλευώσιν καὶ νά πράττωσι βέλτιον². Τὸ ψεῦδος εἶνε πάντοτε ἀλλοτριώτατον τῇ ἱστορίᾳ, ὅπως καὶ τὸ ἔκγονον αὐτοῦ, αἱ ἀντιφάσεις³. Καὶ διὰ τοῦτο πάντα ἱστορικὸν συγγραφέα τὸν ἄλλο τι περὶ πλείονος ποιούμενον ἢ τὴν ἀλήθειαν, εὐθύς πρέπει νά ἀπορρίπτωσιν οἱ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας ὠφέλειάν τινα ἀπεκδεχόμενοι ὡς ἄχρηστον ἢ, ὀρθότερον εἰπεῖν, ὡς ἐπιβλαβῆ⁴.

Πόσον μωροὶ εἶνε οἱ ψευδόμενοι! Πόσον ἄπειροί τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων εἶνε οἱ ἐπιχειροῦντες νά καταπλακώσωσι τὴν ἀλήθειαν! Ἡ ἀλήθεια κατ' οὐδένα τρόπον εἶνε δυνατὸν νά καταπλακωθῇ. Θεία εἶνε ἡ οὐσία καὶ ἀκαταγώνιστος ἡ δύναμις αὐτῆς. Ἐνῶ πᾶσαι τῆς γῆς αἱ πολύμορφοι μοχθηραὶ δυνάμεις λυσσαλέως καταπολεμοῦσιν αὐτήν, ἐνῶ πᾶσαι αἱ πιθανότητες συντάσσονται μετὰ τοῦ ψεύδους, ἐν τούτοις ἡ ἀλήθεια δι' ὅλως ἀγνώστων ὁδῶν ἀνεπαισθήτως εἰσδύεται εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅτῃ μὲν πάραυτα δεικνύει τὴν θεϊαν αὐτῆς δύναμιν, ὅτῃ δὲ καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ὑπὸ τοῦ ψεύδους ἐπισκοτισθεῖσα τέλος κατ' ἄγνωστον ἡμῖν καὶ ὅλως θαυμάσιον τρόπον ἐπι-

¹ 38, 1^d. 16, 14, 6 κέξ. Πρβλ. καὶ 40, 8. 9. 10. 13. — ² 30, 9, 20 κέξ. — ³ 3, 47, 6. — ⁴ 38, 1^d, 2.

κρατεῖ καὶ κατὰ κράτος κατανικᾷ καὶ τελέως ἀφανίζει τὸ ψεῦδος¹.

Τρίτον. — Ἡ ἱστορία ἡ ἀξία λόγου πρέπει νὰ μὴ εἶνε μερικὴ, ὑποθέσεις ἔχουσα μικράς, εὐπεριλήπτους καὶ στενάς, ἀλλὰ καθολικὴ, περιλαμβάνουσα πάντα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα καὶ ἀφηγουμένη τὴν οἰκονομίαν πάντων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γεγονότων, καὶ δὴ μετὰ τῆς προσηκούσης πλατύτητος καὶ οὐχὶ ἐν πτωχικῇ καὶ καταξήρῳ συντομίᾳ. Ἡ ἀφήγησις πράξεων ἐνὸς βασιλέως ἢ ἐνὸς τυράννου, ἢ ἀφήγησις ἀπομεμονωμένων τινῶν πολεμικῶν πράξεων καὶ μερικῶν πολιτικῶν ἐνεργημάτων, ἢ ἀφήγησις τῶν ἐν τινι ἰδιαιτέρᾳ περιστάσει λεχθέντων λόγων δὲν εἶνε μὲν τέλεον φορτικὴ εἰς τὸν φιλομαθοῦντα, εἶνε ὅμως τέλεον ἀνωφελής. Ἐν ταῖς τοιαύταις μερικαῖς ἀφήγησεσι παραμορφοῦνται συνηθέστατα τὰ πράγματα καὶ ψευδῶς ἀπεικονίζονται τὰ δρῶντα πρόσωπα, καθότι εἶνε, οὕτως εἶπεῖν, ἠναγκασμένοι οἱ συγγραφεῖς ἕνεκα τῆς σμικρότητος τῶν ὑποθέσεων, ἃς πραγματεύονται, τὰ μικρὰ μεγάλα νὰ ποιῶσι καὶ περὶ τῶν μηδὲ μνήμης ἀξίων πολλὰ καὶ σεμνὰ νὰ λέγωσιν. Οἱ δύστηνοι οὗτοι ἱστορικοὶ, οἱ ἀπλᾶς καὶ μονοειδεῖς ὑποθέσεις λαμβάνοντες, θέλοντες οὐχὶ διὰ τῆς πυκνότητος καὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ διὰ τοῦ πλήθους τῶν βιβλίων νὰ φαίνωνται καὶ νὰ νομίζωνται ἱστοριογράφοι, ἐξογκόνουσι πραγματικὰ τινὰ πεπραγμένα ἐν παρέργῳ, δημιουργοῦσιν ἐξ αὐτῶν ἔργα καὶ πράγματα σεμνοφανῆ ἐκτυλίσσοντες ἀγῶνας καὶ ἐξαγγέλλοντες διὰ παμπόλλων καὶ σεμνοτάτων λόγων παρατάξεις, ἐν αἷς πεζοὶ μὲν ὅτε δέκα, ὅτε καὶ μικρῶ πλείονες τούτων πίπτουσιν, ἰππεῖς δὲ καὶ πολὺ ἐλάττονες αὐτῶν, περιγράφουσιν ἐν ἀπορίᾳ πραγμάτων διὰ διωλυγίου φλυαρίας τοπογραφίας καὶ πολιορκίας σμικροτάτων πόλεων καὶ τὰ παρόμοια τούτοις μικρὰ καὶ οὐτιδανὰ πράγματα συνυφαίνοντες καὶ συρράπτοντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ πάσας τὰς ἐπινοίας καὶ τόλμας καὶ διαθέσεις, ὅσαι εἶνέ ποτε ἐνδεχόμενον ἐν παρομοίαις περιστάσει νὰ συμβῶσι καὶ ὅσας τυχὸν ἔμαθόν ποτε ὅτι συνέβησαν εἰς πάσας συλλήβδην τὰς διαπεφημισμένας μεγάλας πολιορκίας. Ἐν δὲ ταῖς δημηγορίαις, ἐνῶ ἔδει τὰ κατ' ἀλήθειαν ῥηθέντα νὰ διασαφῶσι καὶ τούτων τὰ κυριώτατα καὶ τὰ πραγματικώτατα νὰ ἐκθέτωσιν, αὐτοὶ πᾶν τούναντίον, μεγαλοποιοῦσι καὶ εἰς ἀνυπόφορον ἀπεραντολογίαν διατείνουσι δημηγορίας πεπλασμένας καὶ λόγους ἀσημάντους ῥητόρων οὐτιδανῶν².

¹ 13, 5, 4. — ² 3, 20, 5. 5, 33. 7, 7, 6. 29, 6*. 36, 1*, 4.

Αἱ τοιαῦται ἀπεραντολογίαί καὶ σμικρολογίαί καὶ ψευδολογίαί ἤκιστα βεβαίως δύνανται νὰ εἶνε ὠφέλιμοι καὶ ἕνεκα τοῦ ψεύδους, ὅπερ ἐνέχουσιν, ἀλλὰ καὶ διότι διασκορπιζόμενον τὸ πνεῦμα τοῦ περὶ τὰς τοιαύτας μερικᾶς ἱστορίας διατριβόντος εἰς ἀπομεμονωμένας μάχας καὶ εἰς μερικᾶς πράξεις καὶ λόγους ἀπορροφᾶται ὑπὸ τούτων καὶ ἀδυνατεῖ ἐκ τῶν πανσμικρῶν τούτων καὶ ὅλως μετ' ἀλλήλων ἀσυνδέτων τεμαχίων, οὕτως εἶπεν, τῶν ἐν ἀνθρώποις γεγονότων νὰ εὕρῃ τὸν σύνδεσμον τὸν συνδέοντα πάντα τὰ καθ' ἕκαστον ταῦτα εἰς ἓν ἀρμονικὸν καὶ σκόπιμον ὅλον καὶ νὰ διακρίνῃ τὰ μέσα, δι' ὧν ἐπιτελοῦνται, καὶ τὸ ὅλον σχέδιον, καθ' ὃ συντελοῦνται πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐξελισσόμενα γεγονότα¹. Ὅπως δὲ προσκεκολλημένος τις εἰς τὴν ἔρευναν οἰοῦδήποτε μερικῷ μόνον ἀμυδρᾷ ἔννοιαν τοῦ ὅλου εἶνε δυνατόν, οὐδέποτε δὲ γνῶσιν σαφεστάτην αὐτοῦ νὰ ἀποκτήσῃ, οὕτως ἀδύνατον εἶνε γνῶσιν σαφεστάτην περὶ τῶν νόμων τῶν ἱστορικῶν, τῶν διεπόντων τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος, περὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐν τῷ ἐνεργῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων ἐκφαινομένων παθῶν καὶ πράξεων, περὶ τῶν ἐλατηρίων πάσης ἀνθρωπίνης πράξεως καὶ περὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀποκτήσῃ τις μόνον περὶ τὰς μερικᾶς ἱστορίας ἐνδιατριβῶν· διότι αἱ τερπνόταται καὶ χρησιμώταται αὗται γνώσεις προκύπτουσι μόνον ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως καὶ τῆς βαθείας κατανοήσεως συλλήβδην πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ τῆς πρὸς ἀλλήλας συμπλοκῆς καὶ ὁμοιότητος καὶ διαφορᾶς αὐτῶν, ὅπερ ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς γνώσεως τῆς καθολικῆς ἱστορίας. Μόνον ἐνταῦθα δύναται τις νὰ ἴδῃ ὀφθαλμοφανῶς τὸν δάκτυλον, τὸν κατευθύνοντα πρὸς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ὠρισμένον σκοπὸν τὰ καθ' ἕκαστον, καὶ μόνον ἐνταῦθα δύναται τις νὰ ἴδῃ τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν καλλονὴν τῶν ἱστορικῶν δυνάμεων ἐναργέστατα, ἀπαράλλακτα ὅπως ἐναργέστατα βλέπει τις τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν καλλονὴν τοῦ ζῆου, ὅταν ἴδῃ οὐχὶ τὰ μέλη αὐτοῦ διερριμένα, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἔμψυχον καὶ καλὸν σῶμα τοῦ ζῆου ζῶντος καὶ κινουῦντος σύμπαντα τὰ πολυποίκιλα μέλη, ἐξ ὧν συγκροτεῖται. Καὶ πάλιν, ὅπως κατανοεῖ τις τὸ σχῆμα καὶ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἐν τῷ παντὶ τάξιν τῆς ὅλης οἰκουμένης οὐχὶ ἐκ τῆς ἀπομεμονωμένης θεᾶς ἐκάστης τῶν πόλεων αὐτῆς ἰδίᾳ, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ Σύμπαντος, οὕτω καὶ τὸν νοῦν τὸν διέποντα τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὸν συνέ-

¹ 1, 4. 3, 5, 9. 3, 10, 1 καὶ 2. 14, 1^ο.

χοντα ἐν τῷ ἐνιαίῳ τῆς οὐσίας αὐτοῦ συμπάσας τὰς ποικιλομόρφους τοῦ ἀνθρωπίνου βίου περιπετείας δύναται νὰ κατιδῆ τις οὐχὶ ἐκ τῆς μερικῆς, ἀλλ' ἐκ τῆς καθολικῆς ἱστορίας. Ἄλλ' ἐπειδὴ πέφυκεν ἡ γνῶσις τῶν κατὰ μέρος πραγμάτων νὰ διασαφηνίζηται καὶ νὰ βαθύνηται ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ ὅλου, ἡ δὲ ἐπιστήμη τούτου νὰ διευκολύνηται ὑπὸ τῆς γνώσεως τῶν κατὰ μέρος, διὰ τοῦτο ἀρίστη πρὸς παιδείαν τῶν ἀνθρώπων ἱστορία εἶνε ἐκείνη, ἣτις ἅμα μὲν μετ' ἀκριβείας ἐκθέτει τὰ κατὰ μέρος γενόμενα, ἅμα δὲ μετὰ τῆς προσηκούσης πλατύτητος διεξέρχεται καὶ τὰ καθόλου τῆς οἰκουμένης πράγματα¹.

Τέταρτον. — Ἡ ἱστορία ἡ ἀξία λόγου πρέπει νὰ μὴ κατατρίβηται εἰς κτίσεις πόλεων, νὰ μὴ ἐνδιατρίβῃ τουτέστιν εἰς τὴν κατὰ-ξηρον καὶ φορτικὴν ἐκθεσιν τοῦ πότε καὶ πῶς καὶ ποῦ ἐπεκτίσθησαν αὐταί. Αἱ τοιαῦται γνῶσεις οὐδαμῶς ὠφελουσί τοὺς φιλομαθοῦντας. Τούτους ὠφελεῖ ἡ ἀπηκριβωμένη καὶ πιστὴ καὶ ζωηρὰ ἀφήγησις περὶ τῆς φύσεως, περὶ τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς ἀγωγῆς, περὶ τῶν κλίσεων καὶ τῶν διαθέσεων καὶ τῶν ζήλων καὶ τῶν ἐπιφανεστάτων ἔργων τῶν διαλαμπάντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀνδρῶν. Αἱ τοιαῦται γνῶσεις ἔχουσι πολλὴν δύναμιν καὶ ἰκανὴν τοὺς τε πρεσβυτέρους νὰ εὐφράνωσι καὶ τοὺς νέους νὰ ὠφελήσωσι· καὶ τοῦτο, διότι φύσει ὁ ἄνθρωπος ζηλοῖ καὶ μιμεῖται τοὺς ἐμφύχους μᾶλλον ἄνδρας ἢ πᾶν ἄλλο τοῦ κόσμου τούτου ἄψυχον κατασκευάσμα².

Πέμπτον. — Ἡ ἱστορία ἡ ἀξία λόγου πρέπει νὰ μὴ παρασιωπᾷ μὲν καὶ τὰς παρανόμους πράξεις καὶ τὰς συμφορὰς τῶν δρώντων προσώπων, ἀλλὰ μάλιστα ἀναγκαῖον εἶνε νὰ ἐκθέτῃ, καὶ δὴ προθύμως καὶ εὐκρινῶς καὶ ἀμερολήπτως καὶ σεμνῶς, τὴν γενναιότητα, τὴν μεγαλοφυχίαν, τὴν καρτερίαν, τὴν ἠελοθυσίαν, τὴν πίστιν πρὸς τοὺς συμμάχους, τὴν μετριοπάθειαν πρὸς τοὺς πολεμίους καὶ ἐν γένει πάντα τὰ καλὰ καὶ δίκαια ἔργα αὐτῶν. Ἀκόλουθον καὶ ἴδιον τῆς ἱστορίας εἶνε ὁ ἔπαινος τῶν γενναίων πράξεων καὶ ἡ ἐπ' ἀγαθῷ μνήμη τῶν ἀξιολόγων προαιρέσεων. Τούτων ἡ ἀφήγησις ἔχει τὴν δύναμιν νὰ εὐφραίνῃ τοὺς φιλομαθοῦντας καὶ νὰ ἐξοτρύνῃ αὐτοὺς εἰς ἀπομίμῃσιν· διότι ὁ ἄνθρωπος πέφυκε νὰ ἐπηρεάζεται ὑπὸ τῶν σπουδαίων καὶ ζηλωτῶν ἔργων μᾶλλον παρά ὑπὸ τῶν παρανόμων καὶ φευκτῶν πράξεων³.

¹ 1, 4. 3, 1, 7. Πρβλ. καὶ 3, 5, 9. 5, 33, 3 κέξ. — ² 10, 21. 32, 16, 1.—
³ 2, 61. 7, 7, 8. 12, 15, 9. Πρβλ. καὶ 16, 17, 10.

Ἔκτον. — Ἡ ἱστορία ἡ ἀξία λόγου πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ ὅσον ἐνδέχεται πλεῖστον τὰς μακρὰς καὶ ἐμπεριστατωμένας ἀφηγήσεις βιωτικῶν περιπετειῶν ἐκπληκτικῶν, διότι αἱ ἐκπληκτικαὶ περιπέτειαι κινουσι μόνον κατ' ἀρχὰς ὀλίγον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεωμένου ἢ ἀκούοντος αὐτάς, ἐν ὅσῳ δηλ. ἐν τῷ νῶ αὐτῶν ἀνατέλλει ἡ ἔννοια ὅτι καὶ ἐκεῖνο, ὅπερ ἀδύνατον φαίνεται, εἶνέ πως δυνατὸν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ· ἀλλ' ὅταν τοῦτο ὅπωςδήποτε βεβαιωθῇ ποτε, τότε ἡ ἐμμονὴ ἐν τοῖς τοιοῦτοις καὶ ἡ διεκτραγώδῃσι καὶ ἡ ἐπανάληψις αὐτῶν εἶνε σφόδρα φορτικὴ καὶ τέλεον ἀνωφελής. Ἀπόδειξις δέ· ἂν τὸ τέλος τῆς διὰ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ὠτων πολυπραγμοσύνης εἶνε ἡ ὠφέλεια καὶ ἡ τέρψις, ἡ ἀφήγησις τοιοῦτων ἐκπληκτικῶν περιπετειῶν οὐδέτερον τούτων ἀπεργάζεται, καθότι πέφυκεν ὠφέλιμον μὲν νὰ εἶνε μόνον τὸ ζηλωτόν, τερπνὸν δὲ τὸ κατὰ φύσιν καὶ τὸ κατὰ τὴν κοινὴν ἔννοιαν τῶν ἀνθρώπων γινόμενον. Ἄλλ' αἱ ἐκπληκτικαὶ περιπέτειαι, παράλογά τινα βιωτικὰ συμπτώματα οὔσαι, οὔτε ζηλωταὶ οὔτε κατὰ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν κοινὴν ἔννοιαν τῶν ἀνθρώπων εἶνε· ἐπομένως ἡ ἐν ταύταις διατριβὴ εἶνε ὅλως ἀνωφελής¹.

Ἐβδομον. — Ἡ ἱστορία ἡ ἀξία λόγου πρέπει νὰ εἶνε ἀπληγμένη ἀνακριθειῶν, παραδοξολογιῶν, φιλονικειῶν, λοιδοριῶν, κενολογιῶν, μωρολογιῶν, ψυχρολογιῶν, ψευδολογιῶν, αἰσχρολογιῶν. Οἱ προσεδρεύοντες εἰς τοιοῦτου εἶδους συγγράμματα διαφθείρονται τέλεον· γίνονται δυσέριδες, φιλόνοι, δυσμετάθετοι, μερακιώδεις, σχολαστικοί, πεφυσιωμένοι, ἀναλήθεις².

28. Ὁ παιδευτικὸς τρόπος τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας.

Ζητητέον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ πῶς καὶ διὰ τί καὶ πόθεν ἕκαστον τῶν γεγονότων προέκυψεν· διακριτέον ἐν παντὶ γεγονότι τὴν αἰτίαν, τὴν πρόφασιν καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ· ζητητέον τὴν αἰτίαν τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας τῶν πραχθέντων ἢ ῥηθέντων· ἐγκυλιπτεῖον βαθέως εἰς τὰ αἴτια τῶν ἐκάστοτε γενομένων· προσεκτέον εἰς τὸν ἐνδόμυχον σύνδεσμον τῶν ἀποτελεσμάτων μετὰ τῶν αἰτίων αὐτῶν.

Ἄλλ' ὅπως ἔγκαρπος γένηται ἡ τῆς ἱστορίας μελέτη, δὲν ἀρκεῖ ἡ κατὰ τὰς ἄνω ἐκτεθεισὰς ἀρχὰς ἐκλογή τῶν ἱστορικῶν ἀναγνωσμάτων. Πρὸς τοῦτο ἀνάγκη καὶ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας νὰ γίνηται κατὰ

¹ 15, 36. — ² 12, 26^d καὶ 26^e.

τινα προδιαγεγραμμένον τρόπον, βασιζόμενον ἐπὶ τινων ὠρισμένων ἀρχῶν, τῶν ἐξῆς:

Πρῶτον. — Ὁ φιλομαθῶν δέον νὰ ἀναζητῇ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ πῶς καὶ διατί καὶ πόθεν ἕκαστον τῶν γεγονότων προέκυψεν. Μόνον ὁ τοιοῦτος τρόπος τῆς μελέτης καὶ μόνον ὁ τοιοῦτος τρόπος τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις συμβαινόντων καθιστᾷ τοὺς μελετῶντας τὴν ἱστορίαν ἱκανοὺς νὰ πράξωσι καὶ αὐτοὶ ἐν τῷ βίῳ ὀρθόν τι καὶ ὠφέλιμον· διότι ἐπιζόμενοι ἐκ τῆς τοιαύτης μελέτης νὰ ἀναλύωσιν ἕκαστον τῶν συμβαινόντων εἰς τὰ οὐσιωδέστατα ταῦτα συστατικὰ αὐτοῦ θὰ ἀποκτήσωσι τέλος τὴν δύναμιν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον νὰ ἀναλύσωσι καὶ τὰ αὐτοῖς προσπίπτοντα κατὰ τὸν ἐνεργὸν αὐτῶν βίον· τούτου δὲ γενομένου θὰ σταθμίζωσι τὰ ἐκάστοτε προσπίπτοντα κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτῶν ἀξίαν, θὰ προλαμβάνωσι καὶ θὰ ἐκσπῶσι πᾶν φυόμενον κακὸν ἤδη ἐν τῇ γενέσει αὐτοῦ καὶ θὰ μεθαρμόζωσι τὸν ἐκάστοτε τρόπον τῆς ἐνεργείας αὐτῶν πρὸς τὴν ἀληθῆ ἀξίαν καὶ σημασίαν τῶν ἐκάστοτε προφαινομένων συμπτωμάτων· ἐν τούτοις δὲ ἀκριβῶς κεῖται ἡ ὀρθοπραγία¹.

Δεύτερον. — Ὁ φιλομαθῶν δέον νὰ προσπαθῇ ἐν παντὶ ἱστορικῷ γεγονότῳ νὰ διακρίνῃ ἀκριβεστάτα ἀπ' ἀλλήλων τὰ τρία ταῦτα· τὴν αἰτίαν, τὴν πρόφασιν καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ. Ταῦτα, εἰ καὶ φαίνονται ὅμοια, διαφέρουσιν ἐν τούτοις οὐκ ὀλίγον ἀπ' ἀλλήλων· καθότι ἀρχὴ μὲν εἶνε ἡ πρώτη ἐπιβολὴ καὶ ἡ πρώτη πράξις τῶν πρὸ πολλοῦ ἀποφασισθέντων, αἰτία δὲ ἡ διάθεσις, τὸ συμφέρον καὶ ὁ ἐπιλογισμὸς περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐκτελέσεως, καὶ πρόφασις φαινομένη τις αἰτία². Οὕτω π. χ. τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν αἰτίαι ἦσαν ἡ ἀνάβασις τῶν μυρίων καὶ ἡ διάβασις τοῦ Ἀγησιλάου εἰς Ἀσίαν, δι' ὧν ἐγένετο καταφανὴς ἡ ἀνανδρία καὶ ἡ ῥαθυμία τῶν Περσῶν, ἔπειτα ἡ πεποιθησις τοῦ Φιλίππου περὶ τῆς ἀνωτέρας στρατιωτικῆς ἀξίας τῶν Μακεδόνων, ἡ εὐγενὴς φιλοδοξία αὐτοῦ ἀναλογιζομένου τὸ μέγεθος καὶ τὸ κάλλος τῶν ἐπομένων ἐκ τοῦ πολέμου τούτου ἄθλων καὶ ἡ ἐλπίς ὅτι ἡ Ἑλλάς θὰ ἐγένετο εὐνουστέρα πρὸς τὴν ἀρχὴν τὴν Μακεδονικὴν· πρόφασις ἡ τιμωρία δῆθεν τῶν Περσῶν διὰ τὴν πρότερον γενομένην ἐκστρατείαν αὐτῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀρχὴ ἡ διάβασις τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν³. Τοῦ μεταξὺ

¹ 3, 7, 4 κέξ. — ² 3, 6, 6 καὶ 7. 22, 19^a, 5. — ³ 3, 6, 6 κέξ. Πρβλ. καὶ 22, 19^a, 8.

Ἄντιόχου καὶ Ῥωμαίων πολέμου αἰτία ἦτο ἡ ὀργή τῶν Αἰτωλῶν ἐξοργισθέντων κατὰ τῶν Ῥωμαίων, οἵτινες μετὰ τὴν ἐπιτυχή διεξαγωγὴν τοῦ ἀπὸ κοινοῦ πρὸς τοὺς Μακεδόνας διαπολεμηθέντος πολέμου παρηγκώνισαν καὶ τέλος κατεφρόνησαν αὐτούς· πρόφασις ἡ ἐλευθέρωσις δῆθεν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀρχὴ ὁ κατάπλους τοῦ Ἄντιόχου εἰς Δημητριάδα¹. Τοῦ μεταξὺ Ῥωμαίων καὶ Ἀννίβου πολέμου αἰτία ἦσαν αὐταὶ· πρώτη τὸ κατὰ τῶν Ῥωμαίων σφοδρὸν καὶ ἀκοίμητον μῖσος τοῦ Ἀμίλκου, τοῦ Βάρκα ἐπικαλουμένου, πατὴρ δὲ τοῦ Ἀννίβου, δευτέρα ἢ μετὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου Καρχηδονικοῦ πολέμου παράνομος καὶ ἀπάνθρωπος πρὸς τοὺς Καρχηδόνιους πολιτεία τῶν Ῥωμαίων ἀγεννῶς ἐκμεταλλευθέντων τὴν ἐξ ἐπιτοπιῶν ταραχῶν δεινὴν θέσιν αὐτῶν, σφετερισθέντων δὲ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τὴν Σαρδόνα καὶ ἐκπιεσάντων παρ' αὐτῶν τὴν καταβολὴν χρηματικοῦ ποσοῦ κολοσσιαίου, τρίτη ἡ πεποιθήσις περὶ τῆς ἀξιωμαχοῦ πολεμικῆς δυνάμεως, ἣν εἶχον ἀποκτήσει οἱ Καρχηδόνιοι ἐκ τῶν κατὰ τὴν Ἰβηρίαν ἐπανειλημμένων ἐπιτυχιῶν²· ἀφορμὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀννίβου ἱκανοποιήσις τῶν φρονούντων τὰ τῶν Καρχηδονίων Ζακανθαίων, τῶν τιμωρηθέντων ἀδίκως δῆθεν ὑπὸ τῶν συμμάχων αὐτῶν Ῥωμαίων, ὡς διαιτητῶν προσκληθέντων ποτὲ κατὰ τὰς ἐμφυλίους αὐτῶν ἔριδας³ καὶ ἀρχὴ ἡ ὑπὸ τῶν Καρχηδονίων ἄλωσις αὐτῆς δὴ ταύτης τῆς κατὰ τὴν Ἰβηρίαν συμμάχου τῶν Ῥωμαίων πόλεως Ζακάνθης καὶ ἡ παρὰ τὰς συνθήκας διάβασις τοῦ αὐτόθι Ἰβηρος ποταμοῦ⁴. Κατὰ τὴν μελέτην δὲ τῆς ἱστορίας τὰ τρία ταῦτα πρέπει σαφῶς νὰ διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων, ἵνα μὴ συγχέωνται καὶ ἐκλαμβάνωνται ὡς αἰτίαι τῶν γεγονότων αἱ προφάσεις καὶ αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν. Ἡ ἄγνοια τῶν αἰτιῶν τῶν καθ' ἕκαστα γεγονότων εἶνε σφόδρα ἐπιβλαβής· τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀποβάλλουσιν οὕτω τὴν σημασίαν αὐτῶν, οἱ φιλομαθοῦντες ματαιοπονοῦσιν, ἡ παιδευτικὴ δύναμις τῆς ἱστορίας ἐμυθνεῖζεται, οὐδεὶς δὲ οὐδέποτε ὠφελεῖται. Μόνον ὁ γινώσκων τὴν αἰτίαν ἐκάστου γεγονότος ἐκτιμᾷ αὐτὸ κατὰ τὴν ἀληθῆ ἀξίαν αὐτοῦ καὶ μόνον ὁ γινώσκων τὴν αἰτίαν ἐκάστης ἐπιχειρήσεως λαμβάνει τὰ κατάλληλα μέτρα τὰ συντείνοντα πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν ἢ τὴν ἀποτυχίαν αὐτῆς⁵.

¹ 3, 7, 1-4. 3, 6, 4 καὶ 5. — ² 1, 88, 12. 3, 9, 6 καὶ 5. 3, 10. 3, 12, 7. 3, 13, 1. 3, 28, 2. 3, 30, 4. — ³ 3, 14, 10. 3, 15, 5-11. 3, 17. 3, 30, 1. Πρὸλ. καὶ 3, 6, 2 καὶ 3. 3, 30, 3. — ⁴ 3, 6, 2 καὶ 3. 3, 12, 7. 3, 13, 3, 29, 3. 3, 30, 3. 3, 35, 2. Πρὸλ. καὶ 3, 8. 3, 11. 3, 12. — ⁵ 3, 7, 4-8.

Τρίτον. — Ὁ φιλομαθῶν πρέπει ἐν τῇ ἱστορίᾳ νὰ ἀνερευνᾷ καὶ νὰ εὐρίσκη τὴν αἰτίαν, ἧς ἕνεκα ἢ ἐπέτυχεν ἢ δὲν ἐπέτυχε τὸ ἐκάστοτε πραχθὲν ἢ ῥηθέν. Διότι τὸ νὰ ἀρκῆται τις εἰς τὴν ἀφιλοσόφητον ἀνάγνωσιν μόνον τῶν γεγονότων ψυχαγωγεῖται μὲν πως, οὐδαμῶς ὁμῶς ὠφελεῖται· ἐνῶ, ὅταν ἀνερευνᾷ καὶ τὰς αἰτίας τὰς παραγαγούσας αὐτὰ εἰς τὸ εἶναι, τότε εἶνε δυνατὸν νὰ καρπωθῆ ἕκ τῆς ἱστορίας ὠφελείαν τινα εἰς τὸν βίον αὐτοῦ, καθότι μόνον τότε θὰ δύναται ἀναλογιζόμενος τὰ πάλαι ποτὲ ἐν τῇ ἱστορίᾳ συμβάντα, ἀγαθὰ τε καὶ κακὰ, καὶ συγκρίνων αὐτὰ πρὸς τὰ νῦν γιγνόμενα, νὰ εὐρίσκη τὰς ὁμοιότητας αὐτῶν καὶ νὰ ὀδηγῆται εἰς τὰς περὶ τοῦ μέλλοντος σκέψεις καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ ἀποφεύγων μὲν τὰ ἄλλοτε ποτε βλάβης καὶ ὀλέθρου προξενὰ τοῖς ἀνθρώποις γενόμενα, ἐπιχειρῶν δὲ τὴν πραγμάτων σκοπῶν ἀγίων καὶ λυσιτελεστάτων, πραγματοποιησίων ἄλλοτε ἐν τῇ μακρᾷ ἱστορίᾳ ἀποδειχθέντων ¹.

Τέταρτον. — Ὁ φιλομαθῶν δύναται νὰ ὠφελθῆ ἕκ τῆς ἱστορίας, ὅταν ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ αἷτια τῶν ἐκάστοτε γενομένων· ὅταν τουτέστι προσεκτικῶς παρακολουθῶν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐξελίσσονται τὰ ἐκάστοτε προφαινόμενα συμβεβηκότα, προσπαθῆ λεπτομερῶς ν' ἀναλύῃ καὶ βαθύτατα νὰ διαγιγνώσκῃ τὰς προαιρέσεις τῶν δρώντων προσώπων, ἀσφαλῶς νὰ κατανοῆ τοὺς διαφόρους χαρακτῆρας καὶ τὰ διάφορα συμφέροντα καὶ πάθη αὐτῶν, καὶ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ψιλὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐκάστοτε τελουμένων καὶ εἰς τὴν ξηρὰν ἔκθεσιν τῶν παντοίων βιωτικῶν περιπετειῶν. Τί θὰ ὠφελθῆ τις π. χ., ἐὰν ἀναγινώσκῃ περιγραφὰς μάχων καὶ πολιορκιῶν καὶ ἐξανδραποδισμῶν πόλεων καὶ ἐθνῶν, ὅταν δὲν γνωρίζῃ ἀκριβῶς τὰς αἰτίας, ὧν ἕνεκα ἕκαστον τούτων τελεῖται, καὶ ἀγνοῆ τοὺς λόγους, ὧν ἕνεκα τούτων ἄλλα μὲν ἐπέτυχον, ἄλλα δὲ ἀπέτυχον; Μόνον ἢ ἀκριβῆς ἐξέτασις καὶ ἡ τελεία γνῶσις τῶν αἰτίων τῆς ἐκάστοτε διαγωγῆς τῶν δρώντων προσώπων καὶ μόνον ἢ ἀκριβῆς γνῶσις καὶ ἡ τελεία κατανόησις τοῦ ἀληθοῦς τρόπου, καθ' ὃν συνέβησαν τὰ γενόμενα, δύναται νὰ ὠφελήσῃ τοὺς φιλομαθοῦντας. Τὰ τέλη τῶν πράξεων ψυχαγωγοῦσι μόνον, δὲν ὠφελοῦσιν οὐδὲ ἐπανορθοῦσι τὸν βίον. Ὁ φιλομαθῶν ὠφελεῖται, ὅταν ἐξετάσῃ ἀκριβῶς τὰς σκέψεις τῶν δρώντων προσώπων καὶ τὰ ἐλατήρια τῶν τελουμένων πράξεων· ἐπανορθοῦται δέ, ὅταν ἐξακριβώσῃ τὸν κατὰ μέρος χειρισμὸν ἐκάστης πράξεως καὶ

ἀκριβῶς μάθη τὰ αἰτία, ἐξ ὧν ἕκαστα τῶν πραγμάτων γεννῶνται, ἀυξάνουσι, εὐδοοῦνται καὶ ἀποτυγχάνουσι· διότι, μόνον οὕτω εἶνε δυνατόν τὰ ἐκάστοτε γιγνόμενα νὰ ἐξοτρύνωσιν εἰς ζωηρὰν ἐνέργειαν σύμπασαν τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν. Τῷ ὄντι, ἂν ἡ ἱστορία δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἐξαίρη τὴν φαντασίαν, νὰ ὀξύνῃ τὴν κρίσιν, νὰ ἀνακινή τὸ συναίσθημα καὶ νὰ διαλευκαίνῃ καὶ ἀναπτύσῃ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, περιορίζεται δὲ μόνον εἰς τὴν πλήρωσιν τοῦ νοῦ τῶν φιλομαθοῦντων ἐκ γεγονότων καὶ προσώπων καὶ χρονολογιῶν καὶ τῶν τοιούτων, οὐδὲν ἐξ αὐτῆς ὄφελος. Αἱ ξηραὶ αὗται γνώσεις δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὀξύνωσιν τὴν κρίσιν τῶν φιλομαθοῦντων καὶ νὰ ἐξεγείρωσιν τὰ συναισθήματα αὐτῶν, ἐπομένως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς ἐπιτηδεῖους εἰς τὸ νὰ χαίρωσιν ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς καὶ νὰ ἄχθωνται ἐπὶ τοῖς κακοῖς, τοῦθ' ὅπερ ἐστὶν ἡ βᾶσις πάσης ἠθικότητος καὶ ἡ πηγὴ πάσης ἐν τῷ βίῳ ὀρθοπραγίας. Ἄλλὰ τοῦτο εἶνε δυνατόν νὰ συντελεσθῇ μόνον, ὅταν ἐπὶ παντός προφαινομένου βιωτικῆς συμπτώματος καὶ ἐπὶ πάσης συντελουμένης πράξεως προσεκτικῶς ἀναλύηται καὶ νουνεχῶς ἐξετάζηται ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ σκοπός, ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ οὐσία τῶν προαιρέσεων τῶν δρώντων προσώπων· καὶ τοῦτο, διότι πέφυκεν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα νὰ μὴ ἔχη τὴν αὐτὴν σημασίαν πάντοτε, ἀλλὰ διάφορον ἐκάστοτε ἀναλόγως τῶν διαφόρων προσώπων καὶ τῶν διαφόρων ἐλατηρίων καὶ τῶν διαφόρων αἰτίων καὶ σκοπῶν τῶν πράξεων αὐτῶν· ἐπομένως ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἐνέργημα ἢ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πάθος δύναται νὰ προκαλῆ διαφόρους ἐκάστοτε σκέψεις καὶ νὰ ἐξεγείρῃ διάφορα ἐκάστοτε συναισθήματα· οὕτω π. χ. τὸ τύπτεσθαι τοὺς ἐλευθέρους πολίτας ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ ἀπολύτως φαίνεται καταδικαστέον, καὶ ἐν τούτοις, ὅταν ἀμυνόμενός τις τύπῃ τὸν ἐπιτιθέμενον ἐλευθέρου πολίτην, τοῦτο εἶνε δίκαιον· ὅταν δὲ τύπῃ αὐτὸν ἐπὶ διορθώσει καὶ μαθήσει, τοῦτο εἶνε μάλιστα τιμῆς καὶ χάριτος πρόξενον. Ἐπι τὸ φονεῦσαι πολίτην θεωρεῖται, καθόλου εἰπεῖν, ὡς τὸ μέγιστον ἀσέβημα καὶ μεγίστων προστίμων ἄξιον, καὶ ἐν τούτοις ὁ μὲν φονεύσας πολίτην μοιχὸν ἢ κλέπτην θεωρεῖται ἀθῶος, ὁ δὲ προδότην ἢ τύραννον ἄξιος τῶν μεγίστων τιμῶν. Ἐκ πάντων τούτων ἀριδῆλως καταφαίνεται, ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἄξιαν ἔχει μόνον ἡ προαίρεσις τῶν δρώντων προσώπων καὶ ἡ αἰτία ἢ ἐκκαλοῦσα εἰς τὸ εἶναι τὰ τελούμενα ἐκάστοτε, οὐδέποτε δὲ αὐτὰ τὰ τελούμενα· διὸ οἱ φιλομαθοῦντες, ἵνα ἐθισθῶσιν εἰς τὸ νὰ

κρίνωσιν ὀρθῶς τὰς τοῦ βίου περιπετείας, καὶ ἵνα καταστῶσι ποτε ἐπιτήδειοι εἰς τὸ νὰ χαίρωσιν ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς καὶ νὰ ἄχθωνται ἐπὶ τοῖς κακοῖς εἶνε ἀνάγκη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὰς προαιρέσεις μάλιστα τῶν δρώντων προσώπων καὶ τὰ αἷτια τῶν ἐκάστοτε γενομένων καὶ οὐχὶ τὰ τελούμενα νὰ ἐξετάζωσιν¹.

Πέμπτον. — Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐπανάρθωσιν τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, ὅταν ὁ φιλομαθῶν ἀναζητῶν καὶ εὐρίσκων τὰ αἷτια ἐκάστου τῶν ἱστορικῶν γεγονότων κατορθῶν νὰ παρακολουθῆ καὶ σαφῶς νὰ διαβλέπῃ τὰ ἀποτελέσματα καὶ τὰς συνεπείας ἐκάστου τελεσθέντος ἔργου, ἐπιτύχη δὲ οὕτω νὰ φαντάζηται πάντα τὰ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐκτυλισσόμενα γεγονότα ὡς ἀλληλένδετα, ὡς ἀποτελοῦντα μίαν καὶ μόνην σειρὰν γεγονότων συνδεομένων πάντων κατὰ τὸ αἷτιον καὶ αἷτιατόν, ὡς συγκροτοῦντα ἓνα ὄργανισμὸν ἐκ πλείστων μερῶν συναπαρτιζόμενον, ὃν ἕκαστον, εἰ καὶ φαίνεται ὅλως ἀνεξάρτητον καὶ ἀσύνδετον ἀπὸ τῶν ἄλλων, εἶνε ὅμως συνδεδεμένον οὐχ ἤττον μετ' αὐτῶν εἰς ἓν ὅλον διὰ τῆς δυνάμεως τῆς συγκρατούσης καὶ ἐμψυχούσης τὸ ὅλον, διὰ τῆς μονοειδοῦς βουλήσεως καὶ τοῦ ἐνιαίου νοῦ τοῦ διεπόντος τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος².

Ἐν τῷ διοργανισμῷ τοῦ Σύμπαντος κεῖται πάντα τὰ γιγνόμενα νὰ ἔχωσι τὰ αἷτια αὐτῶν, τὰ ὅποια ὅταν ποτὲ τελειωθῶσι καὶ λάθωσιν ὑπαρξιν, τότε ἀναγκαίως καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν ἐξηρητημένα ἀποτελέσματα πραγματοποιοῦνται. Εἰς τὸν διοργανισμὸν τοῦ Σύμπαντος κεῖται ἐπίσης τὰ αὐτὰ ἢ παρόμοια ἢ διάφορα αἷτια, τὰ αὐτὰ ἢ παρόμοια ἢ διάφορα ἀποτελέσματα νὰ ἔχωσιν ὀφέποτε λοιπὸν κατὰ τὴν πορείαν τῶν χρόνων καὶ τὴν διαβίωσιν τῶν παντοδαπῶν ἐθνῶν τὰ αὐτὰ αἷτια λαμβάνωσιν ὑπαρξιν, τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα θὰ ἐπισυμβαίνωσι καὶ ὀφέποτε τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα συμβαίνωσι, τὰ αὐτὰ αἷτια θὰ ἔλαβόν ποτε ὑπαρξιν. Ἐχοντες ὅθεν ὑπ' ὄψιν τὴν παγκόσμιον ταύτην ἐξάρτησιν τῶν γεγονότων ἐκ τῶν αἰτίων αὐτῶν, ἔχοντες ἐπίσης ὑπ' ὄψιν τὴν ἀμοιβαίαν ἀναγκαιότητα τῆς συνδέσεως καὶ πραγματοποιήσεως ἀμφοτέρων τούτων ὀφείλουσιν οἱ τὴν ἱστορίαν μελετῶντες μάλιστα πάντων νὰ ἐξακριβῶσι τὰ τε αἷτια τῶν ἐν αὐτῇ ἐμφανιζομένων πολυμόρφων ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ τὰ διάφορα ἀποτελέσματα αὐτῶν. Οὕτω δὲ ἀναγινωσκομένη ἡ ἱστορία ἀποβαίνει τῇ ἀληθείᾳ θησαυρὸς ἀνεξάντλητος βιωφελῶν γνώσεων, ὃν ἡ ἐπί-

¹ 2, 56, 13. 6, 1^b. 11, 18^a. 14, 1^a, 3. 22, 19^a. 5. — ² 3, 32, 6.

γνωσις εἶνε, ὡς πολλάκις ἐλέχθη, ἀπολύτως ἀναγκαία πρὸς τε τὸν ὀρθὸν διαχειρισμὸν τῶν ἐκάστοτε προσπιπτόντων βιωτικῶν πραγμάτων καὶ πρὸς τὴν διόρθωσιν τοῦ βίου ἡμῶν. Μανθάνομεν οὕτω δηλ. τὰ αἷτια τὰ ἐπάγοντα ὀλέθρια ἀποτελέσματα ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀποφεύγομεν αὐτά. Μανθάνομεν τὰ αἷτια τὰ ἐπάγοντα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπιδιώκομεν αὐτά. Οὕτω δὲ καὶ σώζομεν τὸν βίον ἡμῶν καὶ ἐπανορθοῦμεν αὐτόν¹.

29. Ἡ γεωγραφία.

Ἡ σπουδαιότης τῆς γεωγραφίας συνδιδασκαλία τῆς ἱστορίας μετὰ τῆς γεωγραφίας

Ἡ γεωγραφία εἶνε ἐν τῶν σπουδαιωτάτων μαθημάτων. Αὕτη ἐν πρώτοις θεραπεύει μίαν τῶν πρώτων τῆς ψυχῆς ἀναγκῶν. Πάντες οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι τὴν ἐπιθυμίαν νὰ γνωρίσωσι τὰ ἄγνωστα μέρη τῆς οἰκουμένης καὶ μάλιστα, ἐὰν μὲν εἶνε δυνατόν, ἰδίους ὀφθαλμοῖς νὰ ἴδωσιν ἐκεῖνα τῶν μερῶν τῆς γῆς, τὰ ὅποια ἔχουσι τι παρηλλαγμένον καὶ διάφορον τῶν ἄλλων, ἄλλως, ἐὰν τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν, τοῦλάχιστον νὰ ἔχουσι περὶ τούτων ἐν τῷ νῷ αὐτῶν ἐννοίας καὶ τύπους ὅσον τὸ δυνατόν προσεγγίζοντας πρὸς τὴν ἀλήθειαν².

Πλὴν τούτου ἡ γεωγραφία εἶνε ὠφέλιμος καὶ εἰς τὴν καθόλου ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, διότι τῇ βοηθείᾳ ταύτης τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ βιωτικῇ ὀρθογνομωσύνη καὶ ὀρθοπραγίᾳ προάγον τοὺς φιλομαθοῦντας μάθημα, ἡ ἱστορία, καθίσταται πολὺ διδακτικωτέρα καὶ πολὺ παιδευτικωτέρα. Ἡ ἱστορία συνδιδασκομένη μετὰ τῆς γεωγραφίας εἶνε ἐξόχως τερπνὴ καὶ παιδευτικὴ. Ὁ μελετῶν τὴν ἱστορίαν, ὅταν ἀκριβῶς γινώσκῃ τὸν τόπον, ἐνθα ἐξετυλίχθησαν τὰ ἀνθρώπινα γεγονότα, τὴν φύσιν δηλ. τῆς χώρας, τὴν θέσιν, τὰ ἰδιώματα αὐτῆς τε ταύτης καὶ τῶν αὐτῇ παρακειμένων τόπων, τὸν ἀμοιβαῖον συσχετισμὸν τῶν καθ' ἕκαστον μερῶν, ἐξ ὧν συναπαρτίζεται αὕτη, τὸ μέγεθος μὲν δηλ. καὶ τὸν ἀμοιβαῖον συσχετισμὸν τῶν λιμένων, τῶν θαλασσῶν καὶ τῶν νήσων, περὶ ναυμαχιῶν προκειμένου, τὸ μέγεθος δὲ καὶ τὸ ὕψος τῶν ὄρεων, τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῶν ποταμῶν, τὸν πληθυσμὸν καὶ

¹ 1, 1. 1, 4. 1, 61, 2. 2, 58, 14 καὶ 15. 3, 7, 4 κέξ. 3, 31, 11 κέξ. 4, 2, 10. 6, 1^b. 6, 8, 6. 12, 25^b. 2. — ² 4, 38, 12.

τὰς παντοίας δυνάμεις τῶν πόλεων, τὰς παντοδαπὰς ποικιλίας τοῦ ἐδάφους καὶ τὸν ἀμοιβαῖον συσχετισμὸν πάντων τούτων, περὶ πεζομαχιῶν προκειμένου, τότε θὰ ἐννοῇ σαφέστατα καὶ θὰ εὐφραίνηται τούτου ἕνεκα διεξερχόμενος ἕκαστον τούτων ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Πέφυκεν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ εὐφραίνηται, ὅταν κατανοῇ τι βαθέως καὶ ὅταν γινώσκῃ μᾶλλον τὸ πῶς ἐγένετο ἕκαστον τῶν γεγονότων παρὰ τὸ γεγονὸς αὐτό· ἐνῶ, ὅταν ἀγνοῇ τοὺς τόπους καὶ τὴν φύσιν τῆς χώρας, ἐν ἣ ἐξετυλίχθησαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἡ περὶ αὐτῶν ἀφήγησις γίνεται ἀσαφής, συγκεχυμένη καὶ ἀκατάληπτος, ἐπομένως ἀνωφελὴς πάντῃ καὶ δυσάρεστος λίαν¹.

30. Αἱ ἐξ αὐτοψίας καὶ αἱ ἐκ διδασκαλίας γεωγραφικαὶ γνώσεις.

Μόνον ἀμυδρὰν ἔννοιαν τῶν τόπων διὰ τῆς καταλλήλου διδασκαλίας αὐτῶν δύναται ὁ φιλομαθὴς νὰ σχηματίσῃ· ἐναργῆ καὶ ἀνεξίτηλον γνῶσιν αὐτῶν δύναται νὰ ἀποκτήσῃ μόνον, ὅταν ἰδίους ὀφθαλμοῖς ἴδῃ αὐτούς².

Ἄλλ' ἐν τῇ γεωγραφίᾳ ἡ τοιαύτη ἐξ αὐτοπαθείας γνῶσις διὰ λόγους λίαν εὐνόητους οὔτε εἰς πάντας οὔτε πάντοτε διὰ πάντα τῆς γῆς τὰ μέρη εἶνε δυνατὴ· ἐπειδὴ δὲ οὐχ ἤττον χάριν τῆς σαφήνειας εἶνε ἀπόλυτος ἀνάγκη ἐν τῇ ἀφηγήσει τῶν γεγονότων νὰ μὴ ἀγνοῶνται οἱ τόποι, ἐν οἷς ταῦτα ἐγένοντο, διὰ τοῦτο πάντως πρέπει νὰ εὑρεθῇ τις τρόπος, δι' οὗ θὰ εἶνε δυνατόν, λόγου γινομένου περὶ τῶν ἀγνοουμένων τόπων, νὰ ἄγωνται ὅπωςδῆποτε εἰς ἀληθινὰς καὶ γνωρίμους ἐννοίας οἱ φιλομαθοῦντες. Ὅτι δὲ τοῦτο εἶνε ἀναγκαιότατον ἀρκεῖ ἀπλῆ τις σκέψις νὰ πείσῃ πάντας· διότι ἂν ἐκφέρωνται ἀπλῶς τὰ ὀνόματα τῶν ἀγνοουμένων τόπων καὶ ποταμῶν καὶ πόλεων, ὅπερ συνηθέστατα γίνεται, οὐδὲν ὄφελος ὡς πρὸς τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν κατανόησιν, καθόσον ἢ τε σαφήνεια καὶ ἢ κατανόησις φύσει παρέπονται μόνον τῷ γνωστῷ³.

Ὁ τρόπος οὗτος, τὸ ἀπλῶς δηλ. παραθέτειν κατὰ τὰς ἀφηγήσεις τὰ γεωγραφικὰ ὀνόματα, δύναται ἀβλαβῶς νὰ ἐφαρμόζηται μόνον ἐπὶ τῶν γνωριζομένων τόπων, καθότι κατορθοῦται καὶ οὕτω νὰ ἐπι-

¹ 1, 41, 7. 2, 14, 3. 3, 36, 1. 5, 21, 4. 10, 9, 8. Πρβλ. καὶ 3, 58 καὶ 59.—

² 12, 28^a. — ³ 3, 36. 58. 59. 12, 4^b, 4 καὶ 5.

φους, ἐμμέσως δὲ οἱ χείμαρροι καὶ οἱ ποταμοὶ διὰ τῶν ἀλλοιώσεων, ἄς ἐπιφέρουσιν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς.

Οὕτω π. χ. πάντων τῶν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη τόπων τὸ Βυζάντιον εἶνε κατὰ θάλασσαν εὐκαιρότατον πρὸς τε ἀσφάλειαν καὶ εὐδαιμονίαν. Τὸ αἴτιον δὲ τούτου εἶνε ἡ ἔξοχος, ἡ ἀπαράμιλλος αὐτοῦ θέσις· διότι κείμενον εἰς τὸ στόμα τοῦ Πόντου, δεσπόζει αὐτοῦ οὕτως, ὥστε δὲν εἶνε δυνατὸν μῆτε νὰ εἰσπλεύσῃ τις εἰς αὐτόν, μῆτε νὰ ἐκπλεύσῃ τις ἐξ αὐτοῦ παρά τὴν θέλησιν τῶν Βυζαντίων· ἔχοντος δὲ τοῦ Πόντου πολλὰ τῶν πρὸς τὸν βίον εὐχρήστων τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις πάντων τούτων κύριοι εἶνε οἱ Βυζάντιοι, αὐτοὶ ἐπιτρέποντες καὶ αὐτοὶ ἀποκωλύοντες κατὰ βούλησιν τὴν ἐξαγωγὴν αὐτῶν¹.

Ἔτι, ἐπειδὴ κατὰ τὸ στόμα τὸ συνάπτον τὸν Πόντον καὶ τὴν Προποντίδα σχηματίζεται ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ Βυζαντίου ἕνεκα τῆς προεξοχῆς τοῦ ἀκρωτηρίου Ἑρμαίου στενώτατος ὁ πορθμός, διὰ τοῦτο ὁ ῥοῦς τοῦ ἐκ τοῦ Πόντου πρὸς τὴν Προποντίδα κατερχομένου ὕδατος, τοῦ ἀποτόμως ἐντὸς τοῦ στενοῦ τούτου μέρους εἰσερχομένου, μεταβάλλεται συχνάκις προσπίπτων ἀπὸ τῆς μιᾶς ὄχθης εἰς τὴν ἄλλην καὶ πυκνότατα κατ' ὄξειαν γωνίαν ἀνακλώμενος μέχρι τοῦ Βυζαντίου. Ἐνταῦθα τὸ ῥεῦμα διασχιζεται καὶ μικρὸν μὲν μέρος αὐτοῦ εἰσέρχεται εἰς τὸν Κεράτειον κόλπον, τὸ δὲ πλεῖον πάλιν ἀπονεύει συχνάκις ἀνακλώμενον ἀπὸ τῆς μιᾶς ὄχθης εἰς τὴν ἄλλην, μέχρις οὐ ἕνεκα τῶν πολλῶν ἀνακλάσεων καὶ ἕνεκα τοῦ πλάτους τοῦ πόρου περὶ τὴν Καλχηδόνα κατενεχθῆ πάλιν κατ' εὐθείαν δι' αὐτοῦ. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς εἶνε τὸ αἴτιον τοῦ ἐπικαίρου τῆς πόλεως τῶν Βυζαντίων, διότι ἕνεκα τῆς πρὸς ταύτην κατευθύνσεως τῶν ρευμάτων διευκολύνονται σφόδρα οἱ πρὸς αὐτὴν πλόες. Προσέτι, ἐπειδὴ ὁ νότος καὶ οἱ ἐτησῖαι πνέουσιν ἐνταῦθα συχνότατα καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ Ἑλλησπόντου μὲν τρέχει τις πρὸς τὸ Βυζάντιον διὰ τῶν νοτίων ἀνέμων, ἐκ τοῦ Πόντου δὲ πρὸς τὸν Ἑλλησποντον διὰ τῶν ἐτησίων, διὰ τοῦτο καθίσταται εὐκολώτατος ὁ πλοῦς ὁ ἀπὸ Βυζαντίου ἐπὶ τὰ τῆς Προποντίδος στενὰ κατ' Ἄβυδον καὶ Σηστόν καὶ ἐκεῖθεν πάλιν ὡσαύτως ἐπὶ τὸ Βυζάντιον. Νῦν ἀντιστρόφως, ἡ ἔλλειψις ἐκείνου, ὅπερ καθιστᾷ τὸ Βυζάντιον πόλιν εὐκαιροτάτην, καθιστᾷ τὴν πρὸς τὴν ἀντιπέραν χώραν κειμένην Καλχηδόνα πόλιν ἀκαιροτάτην· διότι τὸ μὲν Βυζάντιον κεῖται ἐπὶ τοῦ ῥοῦ, ἡ δὲ Καλχηδὼν μακρὰν αὐτοῦ, ἐπομένως ὁ

πρὸς αὐτὴν κατάπλους καὶ ὁ ἀπ' αὐτῆς ἀπόπλους καθίσταται δυσκολώτατος, ἐνῶ πρὸς τὸ Βυζάντιον εὐκολώτατα καὶ οἰονεὶ κατ' ἀνάγκην φέρεται τις ὑπὸ τοῦ ροῦ¹. Ἐπειτα ὑπάρχουσι θέσεις τινὲς καὶ πόλεις τινὲς οὕτως εὐκαίρως κείμεναι, ὥστε χρησιμεύουσι συχρότατα ὡς τὸ θέατρον, ἐν ᾧ ἐξελίσσονται σπουδαιότατα ἱστορικὰ γεγονότα, σπουδαιῶς ἐπιδρῶντα ἐπὶ τε τῆς πορείας τῆς παγκοσμίου ἱστορίας καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν κατοικούντων αὐτάς. Ἡ τοιαύτη δὲ καὶ τοσαύτη σπουδαιότης τῶν τοιούτων τοποθεσιῶν δὲν δύναται νὰ κατανοηθῆ τόσον διὰ τῆς περιγραφῆς αὐτῶν, ὅσον διὰ τῆς παραθέσεως καὶ συγκρίσεως πρὸς ἄλλας τοποθεσίας ὁμοειδῆς. Τοιαύτη τις θέσις π.χ. εἶνε τὸ μεταξὺ τῆς Ἀβύδου καὶ Σηστοῦ στενὸν καὶ τοιαύτης τινὸς ὑψίστης ἱστορικῆς σημασίας πόλις εἶνε ἡ Ἀβυδος. Αὕτη ὡς ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς εἶνε οἰονεὶ πύλη τις, δι' ἧς ἡ Ἀσία καὶ ἡ Εὐρώπη ἐπικοινωνοῦσι πρὸς ἀλλήλας, ἢ ἐπιβάθρα τις, δι' ἧς ἀπὸ τῆς Εὐρώπης γίνεται εἰς τὴν Ἀσίαν ἡ μετάβασις καὶ τάνάπαλιν. Τούτου δ' ἕνεκα πολλάκις σπουδαιότατα ἱστορικὰ γεγονότα ἐνταῦθα ἐξετυλίχθησαν. Ἄλλ' ὅπως κατανοηθῆ καλῶς ἡ ἕξοχος αὕτη σημασία τῆς θέσεως ἐν ἧ ἡ Ἀβυδος, πρέπει νὰ συγκριθῆ καὶ νὰ ἀντιπαραβληθῆ πρὸς τὴν ἐν Εὐρώπῃ ὁμοειδῆ αὐτῆς θέσιν, πρὸς τὸ κατὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας στενόν. Ἐκ τῆς συγκρίσεως καὶ τῆς ἀντιπαραβολῆς ταύτης θὰ κατασταῶσι καταφανέστεραι ἅμα μὲν αἱ ὁμοιότητες καὶ αἱ ἀνομοιότητες, ἅμα δὲ καὶ τὰ αἷτια τῆς ὁμοιότητος ἢ ἀνομοιότητος τῆς ἱστορικῆς σημασίας ἑκατέρας τῶν πρὸς ἀλλήλας ἀντιπαραβαλλομένων καὶ συγκρινομένων τούτων θέσεων. Τὸ μεταξὺ τῆς Σηστοῦ καὶ Ἀβύδου στενὸν εἶνε ἐν πολλοῖς ὅμοιον πρὸς τὸ κατὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας στόμιον, εἶνε ὅμως καὶ ἐν τισιν διάφορον, ἐξ οὗ ἀκριβῶς προκύπτει καὶ ἡ διάφορος ἑκατέρου αὐτῶν ἱστορικὴ σημασία. Στενὸν καὶ αἱ Ἡρακλαιοὶ στήλαι, στενὸν καὶ τὸ μεταξὺ Ἀβύδου καὶ Σηστοῦ διάστημα. Δύο θάλασσαί ἐνόνονται διὰ τοῦ ἐνός, δύο θάλασσαί ἐνόνονται καὶ διὰ τοῦ ἐτέρου. Ἐκ τοῦ Ὠκεανοῦ εἰσπλέομεν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς Μεσόγειον θάλασσαν διὰ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν, ἐκ τῆς καθ' ἡμᾶς Μεσογείου θαλάσσης εἰσπλέομεν εἰς τὴν Προποντιδα καὶ τὸν Πόντον διὰ τοῦ μεταξὺ Ἀβύδου καὶ Σηστοῦ διαστήματος. Ἄλλ' ὁ Ὠκεανὸς καὶ ἡ Μεσόγειος θάλασσα, ἃς ἐνόνει τὸ κατὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας στενόν, εἶνε θάλασσαί μεγαλῆτεραι τῆς Μεσογείου καὶ τῆς

¹ 4, 43 καὶ 44.

Προποντιδός και τοῦ Πόντου, ἃς ἐνόησε τὸ μεταξὺ Σησοῦ και Ἀβύδου στενόν. Ἀνάγκη ὄθεν και ὁ πόρος ὁ κατὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας νὰ εἶνε μεῖζων τοῦ κατὰ τὸν Ἑλλησποντον και δὴ και ἀνάλογος τοῦ μεγέθους τῶν δι' αὐτῶν ἐνουμένων θαλασσῶν. Ὡστε ἡ διαφορότης τοῦ μεγέθους τῶν θαλασσῶν συνεπάγεται τὴν διαφορότητα τοῦ πλάτους τῶν πορθμῶν, αὕτη τὴν διαφορότητα τῆς ἐπιμιξίας τῶν ἐκατέρωθεν τῶν παραλίων τοῦ πορθοῦ οἰκούντων ἀνθρώπων και αὕτη τὴν διαφορότητα τῆς τύχης τῶν κατοίκων τούτων και τῆς σπουδαιότητος τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πορθμῶν προκαλουμένων. Κατὰ ταῦτα μεγαλητέραν ἱστορικὴν σημασίαν ἔχει τὸ κατὰ τὴν Ἀβυδον στενόν ἢ τὸ κατὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας διότι ἐκεῖνο, ὡς ἐκ τῆς στενότητος τοῦ πορθμοῦ, και νὰ γεφυρωθῆ και νὰ πλωτευθῆ ὑπὸ τῶν ἐκατέρωθεν κατοικούντων λαῶν εὐκόλως και ἀφόβως δύναται, ἐνῶ τὸ κατὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας στενόν, ὡς ἐκ τῆς εὐρύτητος αὐτοῦ και ὡς ἐκ τῆς ἀγνωσίας τῆς ἔξω θαλάσσης, οὔτε νὰ γεφυρωθῆ δύναται οὔτε νὰ πλωτευθῆ εὐκόλως και ἀφόβως κατορθοῦται. Τούτου δ' ἕνεκα τὰ ἔθνη τὰ κατοικοῦντα ἐκατέρωθεν τοῦ στενοῦ τούτου, τὰ ἔθνη τὰ κατοικοῦντα πρὸς τὰ πέρατα τῆς Λιβύης και τῆς Εὐρώπης δηλ. μένουσι σχεδὸν τελείως ἀνεπίμικτα. Ὅταν δὲ εἰς ταῦτα προσθήσῃ τις και ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀβυδηνῶν ἔχει λαμπρὸν λιμένα, δυνάμενον νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀπὸ παντὸς ἀνέμου τοὺς εἰς αὐτὸν ὀρμούντας, και ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαγῆ κατὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα ὑπάρχει ἄλλος ὄρμος ἀσφαλῆς ἕνεκα τῆς ὀξύτητος και βίας τοῦ κατὰ τὸν πόρον ῥοῦ, ἀναλογισθῆ δὲ τελευταῖον ὅτι τὸ μεταξὺ Ἀβύδου και Σησοῦ στενόν χωρίζει τὴν Εὐρώπην και τὴν Ἀσίαν, τὰς δύο ταύτας ἐστίας τοῦ ἐν ἀνθρώποις πολιτισμοῦ, και ὅτι ἡ Ἀβυδος εἶνε οἶονεῖ ἡ πύλη ἢ ἀπὸ τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν Ἀσίαν μετάγουσα, πάραυτα ἐννοεῖ, και δὴ και βαθύτατα, τὸν λόγον τῆς τε μεγίστης ἱστορικῆς σημασίας τῆς Ἀβύδου και τοῦ κατ' αὐτὴν στενοῦ και τῆς ἐλαχίστης σπουδαιότητος τοῦ κατὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας πορθμοῦ¹.

¹ 16, 29. — Ἐν 1, 42, 1 συγκρίνονται ἡ Σικελία και ἡ Πελοπόννησος, αὕτη μὲν ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἐκεῖνη δὲ ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἰταλίαν. Πρὸς τὴν Ἡρόδοτον 4, 99 και 100, ἐνθα ἡ Ταυρικὴ συγκρίνεται πρὸς τὴν Ἀττικὴν και τὴν Ἰαπυγίαν.

32. Φυσικὴ γεωγραφία.

Καὶ οὐ μόνον ἡ θέσις, ἀλλὰ καὶ τὸ κλίμα καὶ ἡ ποιότης τοῦ ἐδά-
φους σπουδαιότατα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἄν ὑπάρχωσι μεταξὺ
τῶν διαφορῶν λαῶν διαφοραὶ ὡς πρὸς τὰ ἦθη, τὰς μορφάς, τὰ χρώματα
καὶ τὰ πλείστα τῶν ἐπιτηδευμάτων, τὸ αἷτιον πάντων τούτων εἶνε
μάλιστα ἡ διαφορότης τῶν κλιμάτων καὶ τῶν τόπων· διότι πεφύ-
καμεν πάντες κατ' ἀνάγκην νὰ ἐξομοιωμεθα πρὸς τὸ κλίμα καὶ τὸν
τόπον, ἐν ᾧ ζῶμεν. Κλίματα ψυχρὰ καὶ σκληρὰ καὶ στυγνὰ καὶ τό-
ποι σκληροὶ καθιστῶσι τὰς ψυχὰς τῶν ἐν αὐτοῖς, διαβιούντων λαῶν
τραχείας, τὰ ἦθη δριμέα, τὴν φύσιν ἐν γένει αὐθάδη καὶ σκληρὰν καὶ
τὸν βίον σκληρὸν καὶ ἐπίπονον¹. Κλίματα εὐκρατα καὶ χώρα εὐδαί-
μων πᾶν τούναντίον· καθιστῶσι τὰ ἦθη τῶν κατοικούντων ἡμερα καὶ
φιλόανθρωπα καὶ κοινωνικά², τὸν δὲ βίον αὐτῶν εὐδαιμονέστατον·
διότι καὶ τὰ ζῶα ἐνταῦθα γίνονται πολύγωνα καὶ οἱ ἐν τῇ χώρᾳ καρ-
ποὶ οὐδέποτε ἐκλείπουσι καὶ ἡ εὐθηνία τῶν ἐπιτηδείων εἶνε μεγίστη
καὶ τὰ τέκνα πολλὰ καὶ οἱ ἄνδρες εὐσώματοι καὶ ὠραῖοι καὶ τολμη-
ροί³. Ἄλλ' ὅταν ὑπέμετρος εἶνε ἡ ἀρετὴ τῆς γῆς, τότε καὶ ὑπέρ-
μετρος ἐπισωρεύεται πλοῦτος. Τούτου δὲ γενομένου οἱ ἄνθρωποι ἐξο-
κέλλουσιν εἰς τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν, γίνονται ἄνανδροι καὶ ἀπόλε-
μοι, περιπίπτουσιν εἰς τὰς μεγίστας συμφορὰς καὶ ἐπὶ τέλους ἀπο-
βάλλουσι καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν⁴.

Ἄν δὲ τὸ κλίμα, ἡ θέσις τῆς χώρας καὶ ἡ ποιότης αὐτῆς ἐπι-
δρῶσιν ἀμέσως ἐπὶ τοῦ βίου καὶ τῶν τυχῶν τῶν ἀνθρώπων, οἱ χεῖ-
μαρροι ὁμως καὶ οἱ ποταμοὶ ἐπιδρῶσιν ἀμέσως μὲν ἐπὶ τοῦ μετασχη-
ματισμοῦ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, ἐμμέσως δὲ ἐπὶ τοῦ βίου καὶ τῶν
τυχῶν τῶν ἀνθρώπων.

Οἱ χεῖμαρροι κοιλαίνουσιν, ἐκχααδροῦσι καὶ διακόπτουσι τόπους
ἠλιθίτους, συμπαρασύρουσι πᾶν γένος ξύλων καὶ χωμάτων καὶ λί-
θων, καὶ ἐπιχώνουσιν ἐκτάσεις ἀπεράντους· ἄλλοιοῦσι δὲ ἐπὶ τοσοῦτον
τὰς χώρας, εἰς ἃς καταφέρονται, ὥστε εἶνε ἐντελῶς ἀδύνατον μετὰ
παρέλευσιν χρόνου τινός νὰ ἀναγνωρίσῃ τις πλέον αὐτάς⁵.

Οἱ δὲ ποταμοὶ οὐχὶ κατὰ διαλείμματα καὶ προσωρινῶς ὡς οἱ χεῖ-

¹ 4, 21. — ² 34, 9, 3. — ³ 2, 15. 34, 8, 4 κέξ. — ⁴ 7, 1. — ⁵ 4, 41, 9.
4, 70, 7.

μαρροὶ καταφερόμενοι, ἀλλ' ἀκαταπαύστως ῥέοντες καὶ ἐνδεδεγῶς λίθους καὶ ξύλα καὶ χαῦν συμπαρασύροντες γίνονται παραίτιοι πολὺ μεγαλύτερων ἀλλοιώσεων τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς ἢ οἱ χεῖμαρροι¹. Ὑπερπληροῦσι τὰς θαλάσσας καὶ τὰς λίμνας καὶ ἐν γένει πάντα τὰ κοιλώματα, εἰς ἃ εἰσρέουσι, διὰ τῆς συνεχοῦς ἐπιρρύσεως ὑδάτων παμπόλλων, ἅτινα ἀπορρέοντα καὶ φερόμενα συνεχῶς διὰ τῶν ὑπαρχόντων στομάτων σχηματίζουσι θαλάσσια ῥεύματα ὀρμητικώτατα πολλάκις² σμικρύνουσι διὰ τῶν ἀκαταπαύστων ἐπιχώσεων αὐτῶν τὴν τε ἔκτασιν τῶν κοιλωμάτων, εἰς ἃ εἰσρέουσι, καὶ τὸ βάθος αὐτῶν³· μεταβάλλουσι τὰ πελάγη εἰς λίμνας καὶ τενάγη⁴· σχηματίζουσι θίνας καὶ ταινίας⁵ καὶ ἐπὶ τέλους θάττον ἢ βράδιον ὀλοχερῶς ἐγchwόνουσι καὶ τέλεον ἐκχεροῦσι τὰ κοιλώματα, εἰς ἃ εἰσρέουσι, πολλαχῶς οὕτω τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς ἀλλοιοῦντες καὶ τὰ μάλιστα ἐπὶ τοῦ βίου καὶ τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων ἐπιδρῶντες⁶.

33. Αἱ μορφαὶ τῆς διδασκαλίας καὶ αἱ μέθοδοι αἱ διδακτικαί.

Καὶ οὐ μόνον οἱ γονεῖς, τὰ σχολεῖα, αἱ συναναστροφαί, ἡ ἕξις ἐν τοῖς καλοῖς, ὁ ζῆλος πρὸς αὐτὰ καὶ τὰ μαθήματα, ἀλλὰ καὶ αἱ μορφαὶ τῆς διδασκαλίας καὶ αἱ μέθοδοι αἱ διδακτικαὶ συντελοῦσιν οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὴν καθ' ὅλου παιδείαν τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἀρίστη τῶν μορφῶν τῆς διδασκαλίας εἶνε ἡ ἐξ αὐτουργίας καὶ αὐτοπαθείας διδασκαλία. Δύο εἶνε οἱ τρόποι τῆς ἀποκτήσεως γνώσεων, ὁ ἐξ ἀκοῆς καὶ ἀναγνώσεως καὶ ὁ ἐξ αὐτοπαθείας καὶ αὐτουργίας. Αἱ γνώσεις αἱ ἀποκτώμεναι κατὰ τοὺς δύο τούτους τρόπους εἶνε ἐντελῶς διάφοροι ἀπ' ἀλλήλων, ἀμυδραὶ μὲν αἱ ἐξ ἀκοῆς καὶ ἀναγνώσεως ἀποκτώμεναι, ἐναργεῖς δὲ αἱ ἐξ αὐτοπαθείας καὶ αὐτουργίας⁷. Τοῦτο εἶνε πολὺ φυσικόν· ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῆς ἀκοῆς, τῶν δύο τούτων ὀργάνων, ἅτινα παρέσχεν ἡμῖν ἡ φύσις, ἵνα πυνθανώμεθα καὶ πολυπραγμονώμεν πάντα, οἱ μὲν ὀφθαλμοὶ εἶνε ἀληθινώτεροι, «ὀφθαλμοὶ γὰρ ἀκριβέστεροι μάρτυρες», κατὰ τὸν Ἡράκλειτον, ἡ δὲ ἀκοή ὑπο-

¹ 4, 41, 8. — ² 4, 39, 2 καὶ 7. — ³ 4, 39, 9. 4, 40, 8. — ⁴ 4, 40, 9. 4, 42, 4 καὶ 6. — ⁵ 4, 41, 1-8. 4, 42, 4. — ⁶ 4, 40. 42. 43. 44. — ⁷ 12, 25^a, 3. 12, 28^a, 5. 21, 15, 8. ἴδ. καὶ ἀνωτ. σελ. 59, § 30.

λείπεται πολὺ τῶν ὀφθαλμῶν ὡς πρὸς τε τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἀκριβείαν. Τὴν μεγάλην ταύτην ἀλήθειαν πάντες οἱ σπουδαίως ἐγκύψαντες εἰς τὰ ἀνθρώπινα μῖα φωνῇ ἀνομολογοῦσιν. Ὁ ἐν πᾶσι θαυμάσιος ἱστορικός καὶ δεινότατος ἐν ταῖς γνωμολογίαις Ἐφορος λέγει ὅτι πασῶν τῶν ἐμπειριῶν κρατίστη εἶνε ἐκείνη, ἣτις ἀποτυποῦται ἐν τῷ νῷ ἡμῶν, ὅταν ἡμεῖς αὐτοὶ εἴμεθα παρόντες ἐν τοῖς πράγμασιν· ὁ δὲ Θεόπομπος ἄριστος λέγει καὶ δυνατώτατος ἐν μὲν τοῖς πολεμικοῖς τὸν ἐν πλείστοις κινδύνοις παρατυχόντα, ἐν δὲ τῷ λόγῳ τὸν πλείστων πολιτικῶν ἀγῶνων μετασχόντα, ἐν δὲ τῇ ἱατρικῇ καὶ κυβερνητικῇ τὸν μεγάλην πείραν διὰ τῆς αὐτουργίας καὶ αὐτοπαθείας ἀποκτήσαντα. Ἄλλ' ἔτι ἐμφαντικώτερον ὁ Ὅμηρος λέγει περὶ τούτων. Ὁ δαιμόνιος οὗτος ποιητὴς θέλων νὰ ὑποτυπώσῃ τὸν ἰδεώδη τύπον τοῦ πραγματικοῦ ἀνδρὸς καὶ ὡς τοιοῦτον τὸν Ὀδυσσεᾶ προθέμενος λέγει·

« ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάχθη »

καὶ μικρὸν προβάς λέγει·

« πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω·
πολλὰ δ' ὁ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὄν κατὰ θυμὸν »

καὶ προσέτι·

« ἀνδρῶν τε πολέμους, ἀλγεῖνά τε κύματα πείρων »¹.

Ὁ δὲ Πλάτων λέγει πού τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ὅτι τότε τὰ ἀνθρώπινα θὰ ἔχωσι καλῶς, ὅταν ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἢ οἱ βασιλεῖς φιλοσοφήσωσιν. Ὅ,τι δὲ ὁ Πλάτων περὶ τῶν βασιλείων λέγει, ἀπαράλλακτα τὸ αὐτὸ δύναται νὰ ῥηθῇ καὶ περὶ τῶν ἱστορικῶν, ὅτι δηλ. τὰ τῆς ἱστορίας τότε θὰ ἔχωσι καλῶς, ὅταν ἢ οἱ ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ διαπρέψαντες ἄνδρες ἐπιχειρήσωσι νὰ γράψωσιν αὐτὴν ἢ ὅταν οἱ ἐπιβαλλόμενοι νὰ γράψωσιν αὐτὴν νομίσωσιν ἀναγκαίαν τὴν ἐξ ἀμέσου ἀντιλήψεως γνῶσιν καὶ τὴν ἐξ αὐτοπαθείας ἐμπειρίαν τῶν πραγμάτων ἐκείνων, ὧν τὴν ἀφήγησιν ἐπαγγέλλονται, « πρότερον δ' οὐκ ἔσται παῦλα τῆς τῶν ἱστοριογράφων ἀνοίας ». Τῷ ὄντι ἡ αὐτουργία καὶ ἡ ἐκ τῆς πλάνης καὶ τῆς θεᾶς αὐτοπάθεια εἶνε τὸ ἀσφαλέστατον μέσον πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων ἐναργεστάτων. Αἱ τοιαῦται γνώσεις διαφέρουσιν, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, κατὰ τὴν ἐνάργειαν τῶν ἐξ ἀκοῆς καὶ τῶν ἐκ τῶν βιβλίων ἀποκτωμένων τόσον, ὅσον διαφέρουσι τὰ κατ' ἀλήθειαν οἰκοδομήματα καὶ αἱ κατ' ἀλήθειαν τοποθεσίαι

¹ 12, 27.

τῶν ἐν ταῖς σκηνογραφίαις ἀπεικονισμάτων αὐτῶν, ἴσως δὲ καὶ πολὺ πλείοτερον τούτων¹.

Καὶ οὐ μόνον κατὰ τὴν ἐνάργειαν αἱ ἐξ αὐτοψίας καὶ αὐτοπαθείας γνώσεις εἶνε ἀσυγκρίτῃ τῷ λόγῳ ὑπέρτεραι τῶν ἐξ ἀκοῆς καὶ ἐξ ἀναγνώσεως, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ζωηρότητα τῆς ἐκθέσεως αὐτῶν καὶ κατὰ τὰ συναισθήματα, τὰ ὅποια ἐξεγείρουσι, καὶ κατὰ τοὺς ζήλους, τοὺς ὁποίους ἐντίκτουςιν εἰς τοὺς ἀκούοντας καὶ μελετῶντας αὐτάς. Ἀληθινοὺς ζήλους ἐντίκτουςιν εἰς τοὺς φιλομαθοῦντας μόνον «οἱ δι' αὐτῶν πεπορευμένοι τῶν πραγμάτων» συγγραφεῖς καὶ οὐχὶ οἱ ἐν τοῖς μελετητηρίοις αὐτῶν ἐκ πολλῶν καὶ ποικίλων βιβλίων συρράπτοντες τὰ συγγράμματα αὐτῶν. Τούτων αἱ μὲν περιγραφαὶ τῶν ἀντικειμένων εἶνε ἑλλιπεῖς καὶ ψευδεῖς, ἡ δὲ ἐκθεσις τῶν γεγονότων ἄψυχος, ἐπιτετηδευμένη καὶ ψυχρά, ἀψύχους ἀπεργαζομένη καὶ ψυχρῶς διαθέτουσα τοὺς φιλομαθοῦντας, ἐνῶ τῶν «δι' αὐτῶν τῶν πραγμάτων πεπορευμένων» αἱ μὲν τῶν ἀντικειμένων περιγραφαὶ εἶνε ἀκριβεῖς καὶ πισταί, ἡ δὲ ἐκθεσις τῶν γεγονότων φυσικὴ, ζωηρὰ καὶ θερμῆ, συγκινοῦσα τοὺς φιλομαθοῦντας καὶ συναρπάζουσα αὐτούς².

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὴν ἐνάργειαν τῶν γνώσεων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν βαθύτητα αὐτῶν ἐπάναγκες ὁ φιλομαθῶν νὰ ἔχη ἤδη ἐν τῷ νῶ αὐτοῦ προσλαμβανούσας τινὰς παραστάσεις, οἰκείας πρὸς τὰς ἐκάστοτε προσαγομέναις γνώσεσι· ἄλλως, ὅταν οὐδὲν σημεῖον ἐπαφῆς ὑπάρχη μεταξὺ τῶν ἐν τῷ νῶ τοῦ φιλομαθοῦντος ἀποτεθησαυρισμένων γνώσεων καὶ τῶν γνώσεων τῶν καθ'οἰονδήποτε τρόπον αὐτῷ ἐξωθεν ἐπιφερομένων, οὐδεμίαν μάθησιν εἶνε δυνατὴ, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον μάθησιν ἀκριβοῦς. Ἡ τελεία κατανόησις πέφυκε νὰ συντελῆται μόνον, ὅταν ἐκάστη ἐξωθεν ἐπιφερομένη νέα γνώσις μετὰ προηγουμένην ἀντιπαραβολὴν καὶ σύγκρισιν πρὸς τὰς ἤδη ἐν τῷ νῶ ἀποτεθησαυρισμένας ἀπορρίπτεται, ἂν εὐρεθῇ παρακεχαραγμένη καὶ κίβδηλος, καὶ ἀποθησαυρίζεται ἐν αὐτῷ, ἂν εὐρεθῇ γνήσια καὶ καθαρὰ³.

Ἔτι, τὰ ἐκάστοτε προκείμενα πρέπει νὰ παρέχωνται τοῖς φιλομαθοῦσι διατεταγμένα κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς διατάξεως τῆς διδακτικῆς ὕλης «βαίνει ἀπὸ τῶν γνωστῶν ἐπὶ τὰ ἄγνωστα». Εἶνε πρόδηλον ὅτι, ὅπως γένη κατανοητὸν τὸ ἐκάστοτε πρὸς μάθησιν προκείμενον, εἶνε ἀνάγκη ἡ διάνοια νὰ ἐρείδῃται ἐπὶ τι καὶ νὰ ἐφαρμόζη

¹ 12, 25^ο. 25^ς. 28 καὶ 28^α. 21, 15, 8. 10, 11, 4. Πρὸβλ. καὶ 16, 14, 2 καὶ 3. — ² 10, 11, 4. 12, 25^β. — ³ 18, 28^α. 7 καὶ 8. Πρὸβλ. καὶ 3, 36, 7. 3, 38, 4 καὶ 5.

τοῦτο ἐπί τι γνωστόν, ἄλλως καθίσταται ἀκατανόητον τὸ λεγόμενον ἢ ἀκουόμενον καὶ ἀπλοῦς βόμβος λέξεων οὐδαμῶς τὴν διάνοιαν κινῶν. Μόνον ὅταν οἱ φιλομαθοῦντες ἀφορμῶνται ἐκάστοτε ἀπὸ τινων ἀληθινῶν καὶ γνωρίμων ἐννοιῶν δύνανται νὰ ἐννοῶσι τὰ ἀγνοούμενα¹. Διὸ εἶνε ἀνάγκη περὶ τῶν λέγεσθαι μελλόντων νὰ ἀφορμώμεθα πάντοτε ἀπὸ τινων ἀρχῶν ὁμολογουμένων καὶ γνωριζομένων². Τὰ ἀγνωστα δὲν εἶνε δυνατόν νὰ κατανοήσωμεν, ἐὰν διὰ τῆς διανοίας δὲν φέρωμεν αὐτὰ ἐπί τι τῶν προειρημένων γνωστῶν καὶ συνήθων³. Ὅσον δὲ ἐπιβλαβὲς εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν εἶνε τὸ ἀσχολεῖσθαι διαρκῶς μὲ ἀγνωστα πράγματα, ἄλλο τόσον ἐπιβλαβὲς εἶνε καὶ τὸ ἀσχολεῖσθαι διαρκῶς μὲ πράγματα ἐντελῶς γνωστά. Οἱ πολλοὶ λόγοι περὶ πραγμάτων ἐντελῶς γνωστῶν καὶ ἡ μακρὰ περὶ αὐτῶν ἐνασχόλησις εἶνε καθαρὰ ματαιοπονία καὶ τελεία μωρολογία⁴.

Πρὸς κατανόησιν ἐπίσης τῶν διδασκομένων καλὸν νὰ προηγήται σύντομός τις περίληψις τοῦ ἐκάστοτε πρὸς διδασκαλίαν προκειμένου, μεθ' ὃ νὰ ἔπηται ἀπηκριβωμένη καὶ λεπτομερὴς ἡ ἔκθεσις αὐτοῦ. Αἰ τοιαῦται περιλήψεις ἐξεγείρουσι τὴν περιέργειαν τῶν φιλομαθοῦντων πρὸς τὸ ἐκάστοτε διδασκῆσόμενον, κινουσι ζωηρότατον τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς αὐτό, δὲν ἀφίνουσι τὸν νοῦν νὰ ἐκχέηται εἰς ἐκάστην τῶν λεπτομερειῶν αὐτοῦ καὶ νὰ ἀπορρόφᾶται ὑπὸ ἐκάστης τούτων λησμονῶν τό τε ὅλον καὶ τὸν συσχετισμὸν τῶν καθ' ἕκαστα πρὸς ἀλλήλα, καὶ κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν καθ' ἕκαστα συνέχουσιν ἐν τῷ νῷ εἰς ἓν ὅλον τὰ παμποικίλια μέρη, ἐξ ὧν τοῦτο ἀποτελεῖται⁵.

Εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλομαθούτων συντελεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ποικιλία τῶν πνευματικῶν ἐνασχολήσεων. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι πολλοὶ εἰσιν οἱ φρονοῦντες ὅτι τὸ μονοειδὲς τῶν ἐντυπώσεων καὶ ἡ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους παρακολούθησις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου τοῦ ἐπιστητοῦ ψυχαγωγεῖ καὶ ὠφελεῖ τοὺς φιλομαθοῦντας καὶ προσέχοντας, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶνε ὀρθόν. Ἀκριβῶς τὸ ἐναντίον τούτου εἶνε ὀρθόν. Ἡ ποικιλία καὶ ψυχαγωγεῖ καὶ ὠφελεῖ τοὺς φιλομαθοῦντας. Μάρτυς τούτου ἀψευδὴς ἡ φύσις. Ἀπλῆ παρατήρησις τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων ἀρκεῖ νὰ πείσῃ ἕκαστον ὅτι οὐχὶ ἡ πολυχρόνιος ἐμμονὴ εἰς τὰ αὐτὰ καὶ ἡ ἀδιάπτωτος συνέχεια τοῦ αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ μεταβολὴ καὶ τὰ διαλείμματα καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ἐντυπώσεων εἶνε οἰκεία τῇ φύσει ἡμῶν.

¹ 3, 36, 3 κέξ. — ² 5, 31, 8. — ³ 3, 36, 7. Πρὸς. καὶ 3, 38, 4 κέξ. — ⁴ 12, 25^κ, 7. — ⁵ 14, 1^α, 1. 11, 1^α, 1 κέξ.

Ἄν ἐπισκοπήσωμεν τὰ συμβαίνοντα ἐν ἐκάστῳ τῶν αἰσθητηρίων, θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ φύσις ἀηδιάζει μὲν καὶ ἀποστέργει τὴν μονοτονίαν, ἀνέχεται δὲ καὶ στέργει τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν μεταβολήν. Ἡ ἀκοὴ π. χ. οὔτε κατὰ τὰς μελωδίας οὔτε κατὰ τὰς λεκτικὰς ὑποκρίσεις εὐδοκεῖ συνεχῶς νὰ ἐπιμένῃ εἰς τὰς αὐτὰς στάσεις· τοῦναντίον, ὁ μεταβολικὸς τρόπος καὶ ἐν γένει πᾶν τὸ διερριμμένον καὶ μεγίστας καὶ πυκνοτάτας ἀλλαγὰς ἔχον κινεῖ αὐτήν. Ἡ γεῦσις δὲν δύναται ἐπὶ πολὺν καιρὸν νὰ ἐπιμένῃ οὔδὲ εἰς τὰ πολυτελέστατα βρώματα, ἀλλὰ σικχαίνεται ταῦτα καὶ χαίρει ταῖς μεταβολαῖς· γνωστότατον δὲ ὅτι αὕτη πολλάκις διὰ τὴν ποικιλίαν προσηνεστέρας ἀποδέχεται τὰ λιτὰ τῶν ἐδεσμάτων ἢ τὰ πολυτελῆ. Ἡ ὄρασις ἦκιστα δύναται ἐπὶ πολὺν χρόνον νὰ μένῃ ἀτενίζουσα πρὸς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ σημεῖον πάντοτε. Κινεῖ καὶ αὐτήν, ὅπως καὶ πάντα τὰ λοιπὰ αἰσθητήρια, ἡ ποικιλία καὶ ἡ μεταβολὴ τῶν ὀρωμένων. Καὶ οὐ μόνον εἰς τὰ αἰσθητήρια παρατηρεῖται ἡ ἰδιορρυθμία αὕτη τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς πνευματικὰς δυνάμεις. Ἐκαστος τῶν πνευματικῶς ἀσχολουμένων γινώσκει ἐξ ἰδίας πείρας ὅτι ἡ περὶ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον τοῦ ἐπιστητοῦ πολυχρόνιος καὶ ἀμετάβλητος τῶν διανοημάτων κατεύθυνσις καταπονεῖ, ἐνῶ ἡ ἐπαλλαγὴ τῶν πνευματικῶν ἐνασχολήσεων ἐπαναπαύει καὶ εὐφραίνει. Τόσον ἡ φύσις ἡμῶν χαίρει τῇ ποικιλίᾳ καὶ ἀχθεταὶ τῇ μονοτονίᾳ¹.

Ἄλλὰ καὶ ἐν τούτῳ δὲν πρέπει νὰ περιπίπτωμεν εἰς τὰ ἄκρα. Ἄν τὸ διδασκόμενον ἐκάστοτε διακόπτεται συχνὰ πυκνὰ ὑπὸ παρεκβάσεων καὶ αὐταὶ ὑπ' ἄλλων παρεκβάσεων καὶ αὐταὶ ὑπ' ἄλλων καὶ οὕτως ἐπ' ἄπειρον, τότε ἡ πληθὺς αὕτη τῶν συγχρόνως προσφερομένων ἑτεροειδῶν καὶ ἑτερομόρφων γνώσεων οὐ μόνον δὲν εὐφραίνει καὶ δὲν ὠφελεῖ τοὺς φιλομαθοῦντας, ἀλλὰ τοῦναντίον δυσαρεστεῖ καὶ βλάπτει αὐτοὺς σφόδρα. Σύγχυσις κατέχει τὸν νοῦν αὐτῶν καὶ ἴλιγγος καταλαμβάνει αὐτούς. Οὐδεμία γνῶσις εἶνε εὐκρινής, οὐδεμία εἶνε μόνιμος. Πᾶσα προγενεστέρα καταπλακώνεται ὑπὸ πάσης μεταγενεστέρας καὶ σύμπασαι ἐκτριβόνται ἐκ τοῦ νοῦ ἀμοιβαίως συγκρουόμεναι καὶ πρὸς ἀλλήλας ἐπιτριβόμεναι². Τὸ μέτρον καὶ ἐν τούτοις εἶνε τὸ ἄριστον. Ἄλλὰ τὸ μέτρον αὐτὸ καὶ ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἐν πᾶσι τοῖς λοιποῖς ἀνθρωπίνοισι πράγμασι, δὲν αὐτοσχεδιάζεται οὔδὲ διδάσκεται εἰς μίαν στιγμὴν. Εὐρίσκεται ἢ μᾶλλον ἀποκτᾶται μετὰ βαθεῖαν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν καὶ μετὰ πολυχρόνιον ἀσκησὶν καὶ μεγάλῃν πείραν³.

¹ 39, 1^a. Πρὸλ. καὶ 39, 1^b. — ² 3, 57, 4. — ³ 12, 21^a, 4. Πρὸλ. καὶ 9, 15, 1.

Τὰ ἐκ τῆς ἱστορίας διδάγματα.

Οὐδὲν τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γίνεται εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε· πάντα προέρχονται ἐκ τινῶν αἰτιῶν. — Ὁ τρόπος τῆς ἐξελίξεως τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων δὲν ρυθμίζεται κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῶν ἀνθρώπων· ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ τοῦ ἐξελισσομένου καὶ ἐκ τῆς ποιότητος τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιστοιχίζοντος αὐτὸ κόσμου. Ἀποτυχία καὶ ἐπιτυχία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. — Δύο αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων, αἱ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κείμεναι διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους ὑφισταμένη ἀνωτάτη κοσμοδιοικητικὴ Ἀρχή. — Πάντα τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συντελοῦνται κατὰ νόμους αἰωνίους καὶ ἀμεταβλήτους. — Νόμοι αἰώνιοι καὶ ἀμετάβλητοι· Τὸ θεῖον ἀποστρέφεται καὶ τιμωρεῖ πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ παρανομίαν. — Οἱ παραβαίνοντες τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἱ ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ὑπὸ τῶν παθῶν βλάπτονται καὶ ἀφανίζονται. Οἱ τηροῦντες τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἱ ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ νοῦ εὐδοκίμοι καὶ προκόπτουσιν. — Τὰ ἔθνη τὰ βλακεύοντα καὶ τοῦ πρέποντος ὀλιγωροῦντα μαραίνονται καὶ ἀφανίζονται. Τὰ ἔθνη τὰ σωφρονούντα καὶ τοῦ πρέποντος ἐπιμελούμενα θάλλουσι καὶ κλείζονται. Ὁ ὑπὲρ πατρίδος ἀγών. — Ἡ στρατιωτικὴ ἀγωγή τῶν πολιτῶν εἶνε τὸ πρῶτιστον καὶ ἱερώτατον καθήκον πάσης πολιτείας· μόνον δι' αὐτῆς σώζονται τὰ ὕψιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀγαθῶν, ἡ ἰσηγορία, ἡ παρρησία καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ εἰρήνη εἶνε ἀγαθὸν πολυτιμώτατον, ἀλλὰ μόνον ὅταν ἄγῃται μετὰ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πρέποντος. Ὁ πόλεμος εἶνε κακὸν φοβερώτατον, ἀλλ' εἶνε ἀναγκαῖότατος καὶ ἐπωφελέστατος εἰς τὸν βίον τῶν ἐθνῶν. Ἡ πολυχρόνιος εἰρήνη ἐκθληθῆναι τὰ ἔθνη καὶ προπαρασκευάζει τὴν ὑποδοῦλωσιν αὐτῶν. Ὁ πόλεμος κρατύνει τὰ ἔθνη καὶ προφυλάττει τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν. — Τοὺς ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνας εὐγενέστατον καὶ ἀσφαλέστατον εἶνε νὰ διαπολεμῶσι μέχρι τελείας ἐξαντλήσεως αὐτοὶ οἱ πολῖται. Ἡ συναντιληψὶς τῶν ξένων, ἀναγκαιοτάτη μόνον ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, εἶνε σφόδρα ἐπισφαλής. — Ἡ περὶ τοῦ πολέμου ἀπόφασις εἶνε ἔργον τῶν προεστώτων τῆς πολιτείας καὶ οὐχὶ τῶν νέων οὐδὲ τοῦ ὄχλου. Ὁ πόλεμος εἶνε ὁμοίος πυρκαϊᾷ. Ἐκ τῆς ποιότητος τῶν ἀρχηγῶν, τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πολεμικῶν μέσων ἐξαρτᾶται ἡ τύχη τῶν πολέμων. Ἡ ἐκλογή τοῦ καταλλήλου καιροῦ, πρόφασις τις εὐσχήμεων πρὸς κήρυξιν τοῦ πολέμου καὶ ἐπιστημονικὴ σύνταξις τῶν πολεμικῶν δυνάμεων ἀναγκαῖότατα πρὸς αἰσίαν διεξαγωγὴν τῶν πολέμων. Τὸ πολεμικὸν δίκαιον οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ παραβαίνηται. Οἱ μακροχρόνιοι πόλεμοι καταφθεύουσι τὰ ἔθνη. — Τὰ ἔθνη τὰ ἐν ἐπονεδίστῳ πονηροκρατίᾳ καταστηπόμενα εἶνε καταδεδικασμένα εἰς πολιτικὸν θάνατον· εἰμάρται αὐτοῖς τάχιον ἢ βράδιον νὰ ἐκλείψωσιν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς. — Καὶ ἐν ταῖς συνηθεστάταις ἐκπάνσεσι τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐθνῶν ἡ δεσποτεία τῶν αἰωνίων καὶ ἀμεταβλήτων νόμων, καθ' οὓς ἄγονται τὰ ἀνθρώπινα, εἶνε ἀπόλυτος. — Οἱ χρηστοὶ προεστώτες τῶν δημοσίων πραγμάτων δι' ἐξόχων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προτερημάτων πεπροικισμένοι καὶ ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐξυπηρετήσιν τῆς πα-

τρίδος αὐτῶν ἀφωσιωμένοι κοσμίως διαβιοῦσι, μεγάλη ἐπιδιώκουσιν, ὑψηλά φρονοῦσι, γενναῖα πράττουσι, σεμνά καὶ καλὰ ἀπεργάζονται. — Οἱ φαῦλοι προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων ἐστερημένοι τῶν στοιχειωδεστάτων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ ἀφωσιωμένοι ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀγεννῶν αὐτῶν παθῶν ὑβριστικῶς διαβιοῦσι, μοχθηρὰ ἐπιδιώκουσι, ταπεινὰ φρονοῦσι, φαῦλα πράττουσιν, ἐπάσχυντα καὶ ὀλέθρια ἀπεργάζονται. — Οἱ χρηστοὶ τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες περιεκοσμημένοι δι' ἐξόχων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ διὰ παντός τοῦ βίου αὐτῶν παντὶ τρόπῳ προσαποκτῶντες σοφίαν καὶ ἐμπειρίαν στρατιωτικὴν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοῦ σταδίου αὐτῶν ἐμφαίνουσι τὴν ἔξοχον αὐτῶν στρατιωτικὴν φύσιν. Ἐἶνε ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν στρατόν, ἀγαπῶνται καὶ λατρεῖνται ὑπ' αὐτοῦ. Ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε προνοητικοί, τολμηροί, ἐπίμονοι, δραστήριοι, ἀνδρείοι, ἐξυφουσι τὸ φρόνημα τῶν στρατιωτῶν, παρίστανται κατὰ τὰς μάχας, ἀγωνίζονται ἐν τοῖς πρώτοις, πληθύνονται, καί, ὅταν εἶνε ἀνάγκη, ἀποθνήσκουσιν ἢ αυτοκτονοῦσιν. — Οἱ φαῦλοι τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες ἐστερημένοι καὶ τῶν στοιχειωδεστάτων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ ἐν παυχῶν ἀμαθεῖα κυλινδούμενοι διὰ παντός τοῦ στρατιωτικοῦ αὐτῶν βίου ἐκφαίνουσι τὴν βοσκηματώδη αὐτῶν φύσιν. Ἐἶνε ἀφωσιωμένοι εἰς τὸ σαρκίον αὐτῶν, μισοῦνται καὶ περιφρονοῦνται ὑπὸ πάντων. Ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε ἀπρονοητοί, ἄτολμοι, ἀναποφάσιστοι, βῆθυμοι, δειλοί, ἐσπεύρουσιν εἰς τὸν στρατόν τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ τὴν ἀπελπίσιν, ὑποχωροῦσι πάντοτε πρὸ τῶν πολεμίων, τρέπονται πρῶτοι εἰς φυγὴν, καθικτεύουσι φίλους καὶ ἐχθροὺς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ σαρκίου αὐτῶν. — Ἡ ἀξία καὶ τὸ τέλος τῶν χρηστῶν καὶ φαύλων προεστῶτων τῶν κοινῶν. — Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς ἐκ νεότητος ἐμφαίνουσι τὴν ὑψηλὴν αὐτῶν φύσιν, περιεκοσμοῦνται ὑπὸ ἐξόχων προτερημάτων, εἶνε ἐνάρετοι, εὐσεβεῖς, δίκαιοι, εὐεργετικοί, ἔχουσι προαίρεσιν ὑψηλὴν καὶ φρόνημα γενναῖον, ἐργάζονται νυχθημερόν ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τοῦ ἔθνους αὐτῶν, μοχθοῦσι καὶ κινδυνεύουσι καὶ ἀποθνήσκουσιν ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς λαμπρότητος τῆς βασιλείας αὐτῶν, τιμῶμενοι τὸν βίον διάγουσι, μακαριστοὶ τελευτῶσιν. — Οἱ φαῦλοι βασιλεῖς κατασχύνουσι τὸ ὑψηλὸν τῆς βασιλείας πρόσχημα, εἶνε σάρκιοι καὶ βοσκηματώδεις, ἔχουσι προαίρεσιν ταπεινὴν καὶ φρόνημα καπηλικόν, προσέχουσι ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ σαρκίου αὐτῶν, τὴν φροντίδα περὶ τῶν δημοσίων εἰς ἄλλους ἐγκαταλείποντες. Τὸ ἔθνος σήπεται, ἡ βασιλεία περιφρονεῖται, ἡ δυναστεία σαλεύεται, ὁ βασιλεὺς γίνεται τύραννος. — Οἱ τύρανοι εἶνε τὰ βδελυρώτατα τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων. Ἔργον αὐτῶν εἶνε τὸ κακοποιεῖν, τὸ δεσπόζειν ἀκόντων διὰ τοῦ φόβου, τὸ μισεῖν καὶ τὸ μισεῖσθαι. Πανάθλια τὰ τυραννόμενα ἔθνη. Θηρία ἀνήμερα οἱ τύρανοι, ὧν ἡ ἀπό τοῦ προσώπου τῆς γῆς καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐξόντωσις εἶνε εὐεργεσία τοῖς ἀνθρώποις καὶ ὑπηρεσία τοῦ θεοῦ πολλῶν ἐπαίνων καὶ μεγίστων τιμῶν ἀξία. — Ἡ ἐπὶ τῶν βασιλέων, καὶ ἰδίως τῶν νεαρωτέρων, ἐπίδρασις τῶν αὐλικῶν καὶ τῶν φίλων τῶν περιστοιχιζόντων αὐτοὺς εἶνε τεραστία τὸ μέγεθος καὶ καταπληκτικὴ τὴν δύναμιν. Οἱ χρηστοὶ αὐλικοί καὶ φίλοι τῶν βασιλέων εἶνε ἄνδρες πάσης τιμῆς ἄξιοι ἐπωφελέστατα ἐπὶ τε τῶν βασιλέων καὶ τῆς τύχης τῶν ἔθνων ἐπιδρῶντες. Οἱ φαῦλοι αὐλικοί καὶ φίλοι τῶν βασιλέων εἶνε ἀνθρωποὶ ἄθλιοι καὶ μοχθηροὶ ὀλεθριώτατα ἐπὶ τε τῶν βασιλέων καὶ τῆς τύχης τῶν ἔθνων ἐπιδρῶντες. Ἀνάγκη ὑψίστη τῆς τε βασιλείας καὶ τοῦ λαοῦ νὰ καταβάλληται πᾶσα φροντίς ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων, ὅπως οἱ περιστοιχιζόντες τοὺς βασιλεῖς, καὶ μάλιστα τοὺς νεαρωτέρους αὐτῶν, ὧν ἄνδρες σπουδαῖοι καὶ χρηστοί. — Ὑψηλὴ ἡ ἀξία τῶν ἐκ τῆς ἱστορίας διδασμάτων καὶ μεγίστη ἡ δύναμις αὐτῶν πρὸς ἐπανόρθωσιν τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων.

34. Ἡ αἰτιότης τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων.

Οὐδὲν τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γίνεται εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε· πάντα προέρχονται ἐκ τινῶν αἰτιῶν.

Ἡ ἐπισταμένη μελέτη τῆς ἱστορίας δύναται πολὺ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν διόρθωσιν τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, διότι ἐξ αὐτῆς πορίζεται τις πολλὰ καὶ σοφὰ βιωτικὰ διδάγματα¹.

Ἐκ τῆς ἱστορίας οἱ ἄνθρωποι μνηθάνουσι ὅτι οὐδὲν τῶν ἐν τοῖς ἀθρώποις γίνεται εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε, ἀλλὰ πάντα, τὰ τε κατὰ λόγον καὶ τὰ παρὰ λόγον νομιζόμενα, συντελοῦνται ἐκ τινῶν αἰτιῶν, αἵτινες ἅμα λάθῳσι ποτε ὑπαρξιν, κατ' ἀνάγκην, κειμένην ἐν τῷ διοργανισμῷ τοῦ Σύμπαντος, πάντως θὰ παραγάγῃσι τὰ ἀνάλογα αὐταῖς ἀποτελέσματα².

Ἄλλ' αἱ αἰτίαι αὗται δὲν εἶνε ἐξ ἴσου εὐκατάληπτοι, διότι τινὲς μὲν αὐτῶν εἶνε καταφανέσταται, ἄλλαι σφόδρα δύσληπτοι καὶ οὐκ ὀλίγαι καὶ τέλειον ἀπερινόητοι, ἅτε ἐκ παμπόλλων καὶ μετ' ἀλλήλων ὅσον ἐνδέχεται ἀφανῶς συμπεπλεγμένων καὶ εἰς ἓν ὁμοίομορφον ὅλον συναφασμένων στοιχείων συναπαρτιζόμεναι. Καὶ οἱ μὲν φιλοπονώτεροι καὶ φιλομαθέστεροι τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀδῆλων τούτων καὶ εἰς τὰ ζοφερώτατα βῆθη τῶν γεγονότων κεκρυμμένων αἰτιῶν, σὺν ἄκρᾳ ὑπομονῇ ἀνερευνῶντες τὰ τε μύχια ἐκάστου γεγονότος καὶ τὰ μετ' αὐτοῦ εἴτε ἐγγύθεν εἴτε καὶ πόρρωθεν ἐξηρητημένα, εὐρίσκουσι τὰ ἔχνη ἐν τῇ πολυδαιδάλῳ ταύτῃ καὶ ὅλως ἀφανεῖ περιπλοκῇ αὐτῶν καὶ σαφῶς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον καθορίζουσι τὴν οὐσίαν καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὸν ἐφ' ἐκάστου τῶν γεγονότων ἰδιάζοντα τρόπον τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν, ἀλλ' οἱ ῥαθυμότεροι καὶ ἀμουσότεροι ἀποδίδουσι τὰ τοιαῦτα γεγονότα εἰς τὴν τύχην καὶ εἰς τὴν εἰμαρμένην καὶ εἰς τὸ αὐτόματον τὴν ἄγνοιαν οὕτω καὶ τὴν ῥαθυμίαν αὐτῶν περὶ τὴν ζήτησιν τῶν ἀληθινῶν αἰτιῶν διὰ τῶν ἀορίστων τούτων ἐννοιῶν ἐπικαλύπτοντες. Ἡ τοιαύτη τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων ἀντίληψις εἶνε οὐ μόνον σφαλερὰ, ἀλλὰ καὶ σφόδρα βλαπτική. Καὶ σφαλερὰ μὲν, διότι αἱ λέξεις τύχη, εἰμαρμένη, αὐτόματον καὶ αἱ ταύταις παρόμοιαι, αἵτινες ὑπὸ τῶν πολλῶν συχρότατα ὡς αἰτίαι τῶν ἐν ἀνθρώποις συμβαινόντων ὑπολαμβάνονται,

¹ 1, 1, 1 κέξ. 1, 35, 1 κέξ. — ² 2, 38, 5. Ἰδ. καὶ ἀνωτ. σ. 57, ε'.

οὐδὲν οὐσιῶδες δηλοῦσιν, οὐδὲν ἀντικειμενικὴν ὕπαρξιν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν πραγμάτων ἔχον ὑπεμφαίνουσιν, ἀλλ' εἶνε φιλοὶ τῆς διανοίας τύποι, ἐν οἷς πάμπολλαι τῆς τε διανοίας καὶ τοῦ συναισθήματος ἡμῶν φύρδην μίγδην κεχυμέναι ἀδυναμίαι καὶ τυφλώσεις ἐμπεριλαμβάνονται. Ἡ ἀμάθεια, ἡ ἀκρισία, ἡ δεισιδαιμονία καὶ ἡ ἀταλαιπωρία περὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γενομένων ὑποκρύπτεται ὑπὸ τὰς οὐδὲν οὐσιῶδες σημαίνουσας ταύτας λέξεις τύχην, εἰμαρμένην καὶ τὰς παρομοίας ταύταις. Βλαπτικὴ δὲ εἶνε ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις συμβαινόντων, διότι ὅταν ταῦτα εἰς τύχας καὶ εἰς αὐτόματα καὶ εἰς εἰμαρμένους, εἰς ἀορίστους τουτέστι καὶ σκοτεινὰς καὶ ὅλως ἀκαταλήπτους ἀρχὰς ἀνάγονται, οὐδεμία ἀνάγκη ὑφίσταται τότε πλέον τῆς ἐπιμόνου ἐκζητήσεως καὶ τῆς εὐστόχου εὐρέσεως τῶν ἀληθινῶν αἰτίων ἐκάστου τῶν γεγονότων. Παρίστανται δ' οὕτω πάντα τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συμβαίοντα εἰς τὸν ἐπισκοποῦντα αὐτὰ ὡς τινα ἀποκυήματα ἰδιοτροπίας καὶ αὐθαιρεσίας τῶν κενῶν τούτων καὶ ὅλως ἀπεριλήπτων κοσμοδιοικητικῶν δῆθεν ἀρχῶν, τῆς εἰμαρμένους καὶ τῆς τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου, ὅλως ἄσχετα πρὸς ἔμφρονάς τινος καὶ ἀμεταβλήτους καὶ ἀείποτε τὰς αὐτὰς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐπαναλαμβανομένας ἀρχάς, ὡς ὅλως ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων, ἀσκόπως εἰς τὸν κόσμον εἰσερχόμενα, τυφλῶς δι' αὐτοῦ πορευόμενα καὶ ἀσήμως ἐξ αὐτοῦ ἐξερχόμενα, οὐδὲν ἔχνος τῆς διαβάσεως αὐτῶν ἐγκαταλείποντα. Ὅταν δὲ τὰ ἀνθρώπινα γεγονότα οὕτω παρασταθῶσιν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ἀνθρώπων, τότε, πλὴν τῶν ἄλλων, καὶ οὐδέποτε οὐδαμῶς ἡ ἐπίγνωσις αὐτῶν εἶνε δυνατὸν νὰ συντελέσῃ πως εἰς τὴν ἐπανάρθωσιν τοῦ βίου ἡμῶν· διότι αὕτη πέφυκε νὰ συντελῆται μόνον ἐκ τῆς βαθείας γνώσεως τῶν ἀληθινῶν αἰτίων, ἅτινα πάντως ὑπάρχουσιν εἰς τὰ καθ' ἕκαστον πραττόμενα¹.

Ἄλλὰ πρὸς τὴν ἔρευναν καὶ τὴν εὕρεσιν τούτων ἀπαιτεῖται, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, σύμφυτός τις δύναμις πνευματικὴ, φιλοπονία καὶ πολυμαθεία· διότι ὅταν οἱ τὰ ἀνθρώπινα διερευνῶντες στερωῶνται τούτων, ἐπειδὴ δὲν εἶνε δυνατὸν πλέον νὰ ἐκτιμῶσι προσηκόντως τὴν ἀξίαν καὶ τὴν δύναμιν τῶν περιστάσεων, καθ' ἃς πράξις τις τελεῖται, τὰ ἐλατήρια, ὑφ' ὧν ἄγονται ὁ τε πρᾶκτων καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ συνερ-

¹ 18, 54, 11. 16, 32, 4. 32, 16, 3. 37, 4. Ἄπ. 141. Πρὸλ. καὶ 15, 21, 13. 7, 8, 1 κέξ. 32, 23, 3. 10, 3, 7. Ἰδ. καὶ ἀνωτ. σελ. 55, δ' καὶ παρακατιῶν ἐν τῷ Παραρτήματι.

γοῦντες καὶ οἱ πρὸς αὐτὸν πολεμῶς διακείμενοι, τὴν σύμφυτον πνευματικὴν δύναμιν, τὴν ποιότητα τοῦ χαρακτῆρος καὶ τὸ βάθος τῶν γνώσεων τῶν δρώντων προσώπων καὶ τὸν εὐστοχον καὶ εὐκαιρον τρόπον τῆς συναρμογῆς πάντων τούτων τῶν στοιχείων, ἐξ ὧν πᾶσα σπουδαία πράξις συναπαρτίζεται, τότε βεβαίως εἰμαρμένως τινὰς καὶ τύχας καὶ αὐτόματα καὶ καιροὺς θὰ ὑπολαμβάνωσιν ὡς ἀρχὰς τῶν πράξεων ἐκείνων, αἵτινες εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀποτελέσματα, ὅτε μὲν τῆς ἀγχινοίας, τοῦ λογισμοῦ, τῆς προνοίας, τῆς εὐβουλίας, τῆς ἐλευθεριότητος, τῆς μεγαλοψυχίας, τῆς σεμνότητος, τῆς σωφροσύνης, τῆς φιλοπονίας, τῆς δραστηριότητος καὶ ἐν γένει τῶν ἐξόχων διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τῶν χειριζόντων τὰ καθ' ἕκαστον πράγματα¹, ὅτε δὲ τῆς ὑψίστης φιλοπατρίας², τῆς μακροχρονίου ἀσκήσεως καὶ τῆς καταπληκτικῆς τόλμης ἀρχόντων τε καὶ ἀρχομένων³ καὶ συνηθέστατα τοῦ ἐξαίσιου διοργανισμοῦ τοῦ πολιτεύματος⁴.

Ἄλλὰ πλὴν τούτου καὶ καταπλησσομένοι οἱ ἄνθρωποι ἐνίοτε ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν ἐγχειρημάτων καὶ ἐκ τῆς ὅλης ἀνεπίστου ἐπιτυχοῦς ἐκβάσεως πραγμάτων δυσχερεστάτων καὶ ὅλως ἀσυνήθων, εὐκόλως παρασύρονται εἰς τὸ νὰ ὑπολαμβάνωσιν τὸν ταῦτα πράττοντα ὡς ὄν τι ἀνώτερον τῶν συνήθων ἀνθρώπων, ὡς ἐπιτυχῆ τινα κατορθοῦντα τὰς ἐπιβολὰς αὐτοῦ παραλόγως καὶ ἐκ ταῦτομάτου καὶ οὐχὶ διὰ τῶν δυνάμεων τῶν συνήθως τοῖς ἀνθρώποις ὑπαρχουσῶν. Νομίζουσι δὲ οὕτω οἱ θαυμασταὶ αὐτοῦ ὅτι ἐξαίρουσι δῆθεν τὴν ἀξίαν αὐτοῦ καὶ θειότερον καὶ θαυμαστότερον ἀποφαίνουσιν αὐτὸν ἀγνοοῦντες ἀμφοτέρα, καὶ ὅτι θειότατοι ἄνδρες καὶ τοῖς θεοῖς προσφιλέστατοι εἶνε μόνον οἱ εὐλόγιστοι καὶ οἱ φρένας ἔχοντες, καὶ ὅτι ἐπαινεται καὶ θαυμασταὶ εἶνε μόνον ἐκεῖναι αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων, αἵτινες οὐχὶ ὑπὸ τοῦ αὐτομάτου καὶ τῆς τύχης, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ ἐξόχου νοῦ καὶ τῶν βαθειῶν φρενῶν συντελοῦνται⁵.

¹ 10, 3, 7. 7, 8, 1 κέξ. 32, 23, 4. 40, 5, 8. 32, 16. 18, 12, 2. 10, 9, 2. 11, 16, 4. 15, 34 καὶ 35. Πρβλ. καὶ 15, 21, 3. — ² 1, 59, 6. — ³ 1, 64. Ἀπόσπ. 82. — ⁴ 1, 1, 5. 40, 14, 5. — ⁵ 10, 2, 18, 28, 4 κέξ.

35. Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων.

Ὁ τρόπος τῆς ἐξελίξεως τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων δὲν ῥυθμίζεται κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῶν ἀνθρώπων· ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ τοῦ ἐξελισσομένου γινομένου καὶ ἐκ τῆς ποιότητος τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιστοιχίζοντος αὐτὸ κόσμου. Ἀποτυχία καὶ ἐπιτυχία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων.

Πᾶν πράγμα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἔχον ἰδίαν φύσιν καὶ ἀκολουθοῦν τοὺς ἐν αὐτῷ καὶ τῷ περιστοιχίζοντι κόσμῳ κειμένους νόμους πορεύεται ἀναγκαιῶς τὴν ὁδόν, ἣν ἡ φύσις αὐτοῦ καὶ ὁ περιστοιχίζων οὗτος λοιπὸς κόσμος διαγράφει αὐτῷ, οὐδαμῶς ἐκ τῆς πορείας αὐτοῦ ταύτης ὑπὸ τῶν ἀνθρωπίνων ὀρέξεων, ἐπιθυμιῶν καὶ σχεδίων παρεκτρεπόμενον. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων, ὅταν τὸ πνεῦμα τὸ ἀνθρώπινον ἐπισκοπῆσάν ἀκριβῶς τὴν ἰδιόρρυθμον ἐκάστου τῶν πραγμάτων φύσιν, τὴν ποιότητα καὶ τὴν δύναμιν ἐκάστου τῶν περιστοιχίζόντων αὐτὸ καὶ ἐν διηνεκεῖ ἀλληλεπιδράσει μετ' αὐτοῦ διατελούντων κοσμικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἰδιοφυᾶ ἐν τῇ ἀνελίξει αὐτῶν πορείαν, συνφθὰ τούτοις βούληται καὶ ἐνεργῆ, τότε ἡ ἐπιτυχία τοῦ ποθουμένου εἶνε — ὅσον, ἐννοεῖται, ἀνθρωπίνως δύναται νὰ ὑπολογισθῆ — ἀρκετὰ ἐξησφαλισμένη· ὅταν ὅμως ἐν ἀγνοίᾳ πάντων τούτων, παρὰ τὴν ἰδιότητα καὶ τὴν σύμφυτον αὐτῶν δύναμιν ἐνεργῆ, τότε ἡ ἀποτυχία εἶνε ἄφευκτος. Ἐν τοῖς τοιούτοις δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ αὐτό, ὅπερ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἐνέργειαν τῶν χειροποιήτων μηχανῶν. Ὅπως δηλ. αὕτη εἶνε τὸ φυσικὸν καὶ ἀναγκαῖον παραγόμενον τῆς τε φύσεως τῶν καθ' ἕκαστον μερῶν, ἐξ ὧν συναπαρτίζεται τὸ ὅλον μηχανήμα, τοῦ συσχετισμοῦ τῶν καθ' ἕκαστον μερῶν πρὸς ἄλληλα κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν νόμων τῶν φυσικῶν καὶ τῆς ποιότητος τῆς ἀμοιβαίας ἀλληλεπιδράσεως πάντων, οὕτω καὶ πᾶσα πράξις ἀνθρωπίνη εἶνε τὸ φυσικὸν καὶ ἀναγκαῖον παραγόμενον τῆς τε φύσεως τῶν καθ' ἕκαστον στοιχείων, ἐξ ὧν συναπαρτίζεται τὸ καλούμενον αἷτιον, καὶ τοῦ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἐγκοσμίων διατάξεων συσχετισμοῦ τῶν καθ' ἕκαστον τούτων στοιχείων πρὸς ἄλληλα καὶ τῆς ποιότητος τῆς ἀμοιβαίας ἀλληλεπιδράσεως πάντων αὐτῶν. Καὶ πάλιν, ὅπως ἐν ταῖς μηχαναῖς καὶ τὸ ἐλάχιστον συστατικόν, εἰς ἥλος π. χ. εἰς τροχίσκος, ἐν σμικρὸν ἔμβολον ἂν λείψῃ ἢ ἐκτοπισθῆ, ματαιοῦται ἡ δύναμις τῶν ἀκεραίων ὑπολει-

πομένων ἀπειροπληθῶν καὶ μεγίστων μερῶν τοῦ μηχανήματος καὶ ἀποκωλύεται ἡ ὅλη ἐνέργεια αὐτοῦ, οὕτω καὶ ἐν ταῖς πράξεσιν, ἐν στοιχείῳ τῆς αἰτιότητος ἂν λείψῃ ἢ παραφθαρῇ, ἡ ὅλη πράξις ματαιοῦται. Πᾶσα π. χ. πολεμικὴ πράξις ἀπαιτεῖ καιρὸν κατάλληλον, χρόνον ἐπαρκῆ, τόπον ἀρμόδιον, μυστικότητα ἄκραν, συνθήματα ὀρισμένα, μέσα πολεμικὰ ἀρμόδια καὶ ἐπαρκῆ, συμπράκτορας ἐπιτηδείους καὶ σχέδιον πολεμικὸν προλελογισμένον καὶ σοφόν. Νῦν φανερόν ὅτι, ἐὰν εὐστοχος χρῆσις πάντων τούτων γένηται, ἡ ἐπιχειρήσις θὰ ἐπιτύχῃ· ἂν ὅμως παραλειφθῇ τι τούτων, ἡ ὅλη πρόθεσις θὰ ἀποτύχῃ. Τίνος δ' ἕνεκα ἡ φύσις τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἶνε τοιαύτη, ὥστε ἡ παράλειψις ἐνός τῶν στοιχείων τῶν πρὸς ὄντως οἰασθήποτε πράξεως προαπαιτουμένων νὰ ματαιήσῃ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐνέργειαν πάντων τῶν λοιπῶν, εἶνε ἡμῖν ἄγνωστον. Ἡμεῖς γινώσκομεν μόνον ὅτι οὕτω ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γίνεται. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο πάντοτε οὕτω γίνεται, διὰ τοῦτο ὀφείλουσιν οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν μηδενὸς τῶν στοιχείων τῶν προαπαιτουμένων πρὸς ὄντως τούτων νὰ ἀμελῶσιν, ἀλλ' ἐπισταμένως διερευνῶντες ἢ παρ' ἄλλων ἐμπειροτέρων διαπυθνόμενοι ταῦτα νὰ μὴ ἀποκάνωσιν εἰς τὴν περὶ αὐτῶν σκέψιν καὶ ἐνέργειαν, πρὶν ἢ τελέως βεβαιωθῶσιν ὅτι πάντα καλῶς ἔχουσιν· ἄλλως θὰ συμβῇ καὶ εἰς αὐτοὺς τὸ καὶ εἰς πολλοὺς μέχρι τοῦδε συμβάν, νὰ φαίνωνται μὲν τὰ ἐπινοήματα καὶ τὰ σχέδια καὶ οἱ σκοποὶ αὐτῶν κατὰ τὸν χρόνον τῆς σκέψεως πιθανὰ καὶ δυνατὰ, νὰ ἐξελέγχωνται δέ, ὅταν ἐπιστῇ ἡ ὥρα τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῶν, ὡς τελέως μωρὰ καὶ ὄλως ἀδύνατα¹.

Τῇ ἀληθείᾳ, ἐὰν ᾗτο τόσοσιν εὐκολοσ ἢ διάπραξις τῶν ἔργων, ὅσων καὶ αἰ περὶ αὐτῶν φλυαρία, τότε οὐ μόνον θὰ ἐπετύγχανον ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσιν αὐτῶν πάντες, καὶ οἱ μᾶλλον κοῦφοι καὶ ἀλαζόνες καὶ ἀμαθεῖς², ἀλλὰ καὶ οὐδαμῶς ἀναγκαῖα θὰ ᾗτο πλέον ἐν τῷ κόσμῳ ἡ σύνεσις καὶ ἡ βαθεῖα μελέτη τῆς φύσεως καὶ τῆς πορείας ἐκάστου τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἀφοῦ οὐδαμῶς ἀναγκαῖον θὰ ᾗτο πλέον νὰ γνωρίζῃ τις τὰς κατὰ φύσιν ἀρχὰς ἐκάστου πράγματος καὶ τὰς γενέσεις καὶ τὴν αὐξησησ καὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν μεταβολὴν καὶ τὸ τέλος, πότε δηλ. καὶ πῶς καὶ ποῦ θὰ καταντήσῃ πάλιν τὸ νῦν ἐπιχειρούμενον, ἐν οἷς κατ' ἐξοχὴν κείται τὸ ὀρθῶς πράττειν, ἀφοῦ ἡ περὶ αὐτῶν φλυαρία θὰ ᾗτο ἀρκετὴ πρὸς ὀρθοπραγίαν³.

¹ 9, 12, 8. 29, 12. Πρὸλ. καὶ 9, 14. — ² 5, 33^b. — ³ 6, 4, 12.

36. Αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων.

Δύο αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων, αἱ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κείμεναι πνευματικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους ὑψισταμένη ἀνωτάτη κοσμοδιοικητικὴ Ἀρχή.

Ἄλλ' ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀναγράφει οὐχὶ σπανίως καὶ παράδοξά τινα πράγματα, τὰ ὅποια ἀναγκάζουσι καὶ τὸν βαθύτατα σκεπτόμενον περὶ τῆς πορείας τῶν ἀνθρωπίνων νὰ τροποποιήσῃ πως καὶ νὰ μεταβάλῃ τὴν εἰς τὴν τοιαύτην ὑπαιτιότητα τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργημάτων πίστιν αὐτοῦ. Οὐχὶ σπανίως δηλ. ἐν τῇ ἱστορίᾳ βλέπει τις ἀνθρώπους ἐξ εὐτελεστάτου γένους ὀρμωμένους, ταπεινοὺς ὄλως καὶ χυδαίους, ἀνισχύρους δὲ πάντῃ πολιτικῶς, εἰς μεγίστην δύναμιν ἐξαρθέντας, ἀκμαίαν δὲ αὐτὴν ἐπὶ μακρότατον χρόνον διατηρήσαντας καὶ ἐν αὐτῇ ἐνδόξως ἐναποθανόντας¹. Ἄλλοτε πάλιν βλέπει τις ἐν αὐτῇ ἀνθρώπους εἰς ἀνήκεστα δεινὰ καὶ μετὰ τοὺς ἀκριβεστάτους αὐτῶν ὑπολογισμοὺς περιπεσόντας², ἀνθρώπους μακαρίους εἰς μεγάλην ἐλευσιότητα περιελθόντας, ἀνθρώπους ἐνδόξους καὶ ἰσχυροὺς εἰς μεγάλην δυστυχίαν βυθισθέντας³, ἀνθρώπους νομίζοντας ὅτι μετὰ μακροὺς ἀγῶνας καὶ πολυμύχθους ἐργασίας ἐξησφάλισαν ἤδη ἑαυτοῖς βίον ἀνετον ἀκριβῶς εἰς τὸν καιρὸν, καθ' ὃν ταῦτα ἐσκέπτοντο, εἰς τὰ μέγιστα τῶν δεινῶν περιπεσόντας⁴, ἀνθρώπους συνετωτάτους καὶ μεγαλοψύχους πάντα τὰ ἔλλογα καὶ ἀνδρώδη μέσα πρὸς διεξαγωγὴν τῶν προθέσεων αὐτῶν μετελθόντας καὶ ἐν τούτοις τέλει ἀποτυχόντας καὶ οἰκτρῶς ἀφανισθέντας⁵, ἀνθρώπους χρηστοτάτους καὶ συνετωτάτους πάντα τὰ ἔλλογα μέτρα πρὸς διεξαγωγὴν τῶν προθέσεων αὐτῶν λαβόντας καὶ τὸ δίκαιον μάλιστα ὑπὲρ αὐτῶν ἔχοντας ὑποχειρίους ἐν τούτοις ἀνθρώπων ἀδικωτάτων καὶ παρανομωτάτων γενομένων⁶, ἢ ἀντιστρόφως, ἀνθρώπους κακοὺς καλῶς τὸν βίον αὐτῶν τελευτήσαντας⁷, ἀνθρώπους εἰς πράγματα χαλεπώτατα περιπεσόντας καὶ εἰς περιπετείας δυστυχεστάτας περιπλακέντας καὶ ἐν τούτοις ὄλως ἀνελπίστως ἐξ αὐτῶν ἀπαλλαγέντας⁸. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ συνηθέστατα δύναται τις νὰ ἴδῃ τὸ σήμερον ἀκμαῖον καὶ εὐτυχές

¹ 15, 34 καὶ 35. Ἀπόσπ. 20 καὶ 78. — ² 2, 7, 1 κέξ. — ³ 5, 26, 12. 24, 9. 39, 3, 7. — ⁴ 29, 6d. — ⁵ 9, 8, 13. 16, 32. — ⁶ 8, 1b, 1. — ⁷ 32, 20a, 3. — ⁸ 3, 4, 5.

ἔθνος, αὔριον εἰς τὰς μεγίστας συμφορὰς περιπίπτον· τὸ νῦν τὸν ἔσχατον κίνδυνον διατρέχον, αὔριον ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς δόξης αὐτοῦ ἐξαιρούμενον· τὸ σήμερον λαμπρόν, αὔριον ἀφανιζόμενον· τὸ σήμερον ἀφανές, αὔριον λαμπρυνόμενον· τὸ σήμερον τὰς μεγίστας βλάβας ὑποστάν, αὔριον ἐντελῶς ἀκέραιον καὶ ἰσχυρόν¹. Ἔτι τὰ μέγιστα τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τὰ φέροντα ῥοπήν εἰς τὴν ὅλην πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος φαίνονται ὅτι ἀποβαίνουσιν οὐχὶ κατὰ τοὺς ἀνθρωπίνους ὑπολογισμούς, ἀλλὰ κατὰ σχέδιόν τι πόρρω ἀπέχον τοῦ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκάστοτε σχεδιαζομένου².

Ταῦτα καὶ τὰ τούτοις παρόμοια οὐχὶ σπανίως ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων ἀπαντῶντα ἄγουσιν ἡμᾶς εἰς τὴν σκέψιν ὅτι πλὴν τῆς τόλμης, τῆς νοημοσύνης, τῆς συνέσεως, τῆς ἀρετῆς, τῆς δραστηριότητος καὶ τῶν λοιπῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων ἀπαιτεῖται καὶ ἄλλη τις δύναμις νὰ συνδράμῃ, ὅπως εἰς τέλος αἱ ἡμέτεραι προθέσεις ἔλθωσιν³. Οὕτω δὲ ἀναγκάζομεθα, τὰ ἀνθρώπινα βαθύτερον ἐπισκοποῦντες, δύο αἰτίας τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐξελισσομένων νὰ παραδεχθῶμεν· τὰς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κειμένας διανοητικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις καὶ τινὰ ἄλλην δύναμιν ἐκτὸς τῶν ἀνθρώπων κειμένην, τὴν ἀνωτάτην κοσμοδιοικητικὴν Ἀρχὴν, ἣτις συνέχει τὸν κόσμον εἰς ἓν ὅλον ἔλλογον καὶ ἣτις ἐπιμιγνυμένη εἰς τὰ τῶν ἀνθρώπων κατευθύνει συμπάσας τὰς πράξεις αὐτῶν ἀπαρεγκλίτως κατὰ τι ὅλως ἴδιον κοσμοδιοικητικὸν καὶ ἐντελῶς τοῖς ἀνθρώποις ἄγνωστον σχέδιον, ὅτε μὲν ὑποβοηθοῦσα, ὅτε δὲ ἀντιπράττουσα, ἄλλοτε παρακωλύουσα καὶ οὐχὶ σπανίως καὶ τέλειον ἀνατρέπουσα τὰ ἀνθρώπινα σχέδια⁴.

37. Πάντα τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις δυντελοῦνται κατὰ νόμου αἰωνίου καὶ ἀμεταβλήτους.

Οὕτω κατὰ σχέδιον ἡμῖν ἄγνωστον καὶ πρὸς σκοπὸν τοῖς ἀνθρώποις ἀπερινόητον διαπεραίνονται τὰ καθ' ἡμᾶς! Ἐντεῦθεν δὲ προκύ-

¹ 29, 6^ο. 38, 1^α - 38, 1^δ. 1, 31, 8. 5, 76, 11. 9, 21, 13. — ² 2, 70, 2. 29, 6^ο. 40, 5, 7-9. — ³ 3, 5, 7. 15, 34, 4. 35, 15, 7. — ⁴ 1, 3, 4. 1, 4, 1-5. 4, 2, 4. 8, 4, 3 καὶ 4. 15, 9, 4 καὶ 5. 21, 13, 8. 22, 6, 4. 29, 6^ο καὶ 6^δ. 37, 4, 1-4. 40, 5, 8. 15, 21, 3. 24, 9^α, 3. Πρὸλ. καὶ 2, 4, 3. 15, 16, 6. 20, 6, 6. Ἀναλυτικώτερον περὶ τούτων ἐν τῷ Παραρτήματι.

πτεῖ ὅτι φαίνονται ἡμῖν πάντα τὰ ἀνθρώπινα εὐμετάβολα, ἐπισφαλῆ καὶ ἀσταθῆ, καὶ ἐν τούτοις πάντα τὰ οὕτως ἡμῖν φαινόμενα τελεσιουργοῦνται κατὰ τινες νόμους, οἵτινες ἀπόρροια ἢ μᾶλλον ἔκφανσις τῆς οὐσίας τῆς ἀπερινοήτου ταύτης αἰτίας τῶν ἐν ἀνθρώποις γενομένων ὄντες, εἶνε τελέως ἀμετάβλητοι, εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα οἱ αὐτοὶ ἀείποτε παραμένοντες καὶ ἐπὶ ὁμοίων περιστάσεων οἱ αὐτοὶ διηνεκῶς ἐπαναλαμβάνόμενοι. Τούτους ἐν τῇ καθολικῇ μάλιστα ἱστορίᾳ ἐν μέρει ἐκφαινόμενους ἐκ παντὸς τρόπου ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ μάθῃ καὶ διὰ παντὸς τοῦ βίου αὐτοῦ ζωηροῦς ἐν τῇ ἑαυτοῦ συνειδήσει νὰ τηρῆ, ὅπως κατὰ τούτους συμμετασχηματίζων τὸν βίον αὐτοῦ σώζεται, ὅσον, ἐννοεῖται, ἀνθρωπίνως εἶνε δυνατὸν νὰ σώζηται τις ἐκάστοτε ¹.

38. Τὸ θεῖον ἀποστρέφεται καὶ τιμωρεῖ πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ παρανομίαν.

Τοιοῦτοι αἰώνιοι καὶ ἀμετάβλητοι νόμοι, καθ' οὓς ἀπὸ καταβολῆς κόσμου τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις διοικοῦνται, ὡς ἡ ἱστορία μεγαλοφώνως διδάσκει, εἶνε ὅτι τὸ θεῖον ἀποστρέφεται καὶ τιμωρεῖ πᾶσαν παρανομίαν ², ἀναστάτους ἄρδην καὶ πανωλέθρους ποιοῦν τοὺς βαρέως ἀμαρτάνοντας ἀνθρώπους τε καὶ ἔθνη ³.

Ἐριννύες ὑπάρχουσιν εἰς τὸν κόσμον τοῦτον καὶ τιμωραὶ καὶ ὄργῃ Θεοῦ καὶ κατάρα! Ἡ παροιμία «ἔστι Δίκης ὀφθαλμὸς» εἶνε ἀληθεστάτη· καταφαίνεται δὲ πάντοτε ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων ἡ τελεία δεσποτεία καὶ τὸ ἀπόλυτον κῦρος αὐτῆς. Ὅταν τις ἀσεβήσῃ ἢ παρανομήσῃ πως, πάντως θὰ τιμωρηθῆ. Βαρύτερον ἀσεβεῖ τις καὶ βαρύτερον παρανομεῖ, βαρύτερον καὶ τιμωρεῖται. Ἄτυχαι βιωτικαὶ μέγισται καὶ ταραχαὶ ψυχῆς δεινόταται καταλαμβάνουσι προϊόντος τοῦ χρόνου τοὺς ἀθλίους ἀμαρτωλοὺς. Ἀπὸ τοῦ χρόνου δὲ τῆς διαπράξεως τοῦ ἐγκλήματος μέχρι τοῦ χρόνου τῆς τιμωρίας ἀδιακόπως νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν καταδασανίζονται ὑπὸ τῶν ἐλέγχων τῆς συνειδήσεως αὐτῶν οἱ ἄθλιοι ⁴.

¹ 1, 1. 1, 4. 1, 35, 1. 2, 38, 5. 6, 3, 2. 15, 24, 3 κέξ. 18, 15, 5 κέξ. 24, 8^a. Ἴδε καὶ ἄνωτ. σελ. 49, γ'. — ² 1, 84, 10. 4, 81, 5. 4, 19, 3. 12, 23, 3 κέξ. 18, 54, 6-12. 31, 11. 32, 25, 14. 39, 1, 10. 39, 2, 1. — ³ 15, 20. 20, 6 καὶ 7. — ⁴ 24, 8. 24, 8^a. 18, 15, 12 κέξ. Ἴδε καὶ ἄνωτ. σελ. 6.

Ποτέ, ποτέ τὸ κακὸν δὲν μένει ἀτιμώρητον ¹. Ὁ ἐπιχειρῶν κακόν τι κατὰ τοῦ ἄλλου πάντως βλάπτεται· τάχιον ἢ βράδιον τὸ κακὸν τοῦτο ἀναποδράστως θὰ στραφῆ κατ' αὐτοῦ τοῦ κακοποιοῦ ². Οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν ἀφανίζονται καὶ τὸ σπέρμα αὐτῶν ἐξολοθρεύεται ³. Οἱ προδόται τῆς πατρίδος αὐτῶν ἀφανίζονται καὶ τὸ γένος αὐτῶν ἐξολοθρεύεται ⁴. Οἱ βασιλεῖς, οἱ καταπροδίδοντες τὰ ἔθνη αὐτῶν ἀφανίζονται καὶ τὸ γένος αὐτῶν ἐξολοθρεύεται ⁵. Οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ αὐλικοὶ οἱ ἐπιβουλευόμενοι τοὺς βασιλεῖς αὐτῶν, οἱ ἀῆροντες θρασεῖαν τὴν χεῖρα κατ' αὐτῶν, οἱ ἐπαναστατοῦντες κατ' αὐτῶν, ἀφανίζονται καὶ τὸ γένος αὐτῶν ἐξολοθρεύεται ⁶. Οἱ ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν βασιλέων μηχανορράφοι καὶ κακοπράχμονες ἀφανίζονται καὶ τὸ γένος αὐτῶν ἐξολοθρεύεται ⁷. Οἱ γινόμενοι ὄργανα ἀνοσιῶν ἀνθρώπων πρὸς ἐκτέλεσιν μιᾶν ἔργων ἀφανίζονται καὶ τὸ γένος αὐτῶν ἐξολοθρεύεται ⁸. Οἱ στασιασταὶ ἀφανίζονται ⁹. Οἱ δολοφόνοι ἐξολοθρεύονται ¹⁰. Οἱ λαοὶ οἱ παράνομοι καὶ ἀσεβεῖς κακοδαιμονοῦσι καὶ ἐκλείπουσιν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς ¹¹. Τὰ ἔθνη τὰ τετραμμένα εἰς ἀλαζονείαν καὶ φιλοπλουτίαν καὶ ῥαθυμίαν κακοδαιμονοῦσι καὶ ἐκλείπουσιν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς ¹². Τὰ ἔθνη τὰ συχνὰ μεταβάλλοντα τὴν νομοθεσίαν αὐτῶν κακοδαιμονοῦσι καὶ ἀφανίζονται ¹³. Οἱ ἄδικα πράττοντες, οἱ ἀσεβεῖς, οἱ ὕβρισταί, οἱ μιαιοί, οἱ παράνομοι ἐπισύρουσι τὴν ὄργην τοῦ θεοῦ, μισοῦνται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐκλείπουσιν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς· ἐνῶ οἱ δίκαια πράττοντες, οἱ εὐσεβεῖς, οἱ μετριοπαθεῖς καὶ οἱ μεγαλόψυχοι εὐλογοῦνται ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἀγαπῶνται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ εὐδοκιμοῦσιν ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν ¹⁴. Οἱ παρὰ φύσιν τὸν βίον διάγοντες παρὰ φύσιν καὶ τελευτῶσιν αὐτόν ¹⁵. Τιμωροῦνται ὑπὸ τοῦ θεοῦ, τιμωροῦνται καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ¹⁶.

Οὕτως ἔχουσι τὰ τοῦ κόσμου τούτου. Πέφυκεν ἡ ἀγριότης, ἡ

¹ 25, 6, 7. — ² 4, 87, 11. 5, 16, 9. 15, 19, 4. 15, 20, 6. — ³ 5, 27, 8 καὶ 9. 15, 33, 6 κέξ. — ⁴ 5, 74, 1-5. 5, 76, 11. 33, 3, 2. Πρβλ. καὶ 2, 59, 4 καὶ 5. 2, 60, 6 κέξ. — ⁵ 4, 33, 6. — ⁶ 5, 27, 8. 5, 28, 6 κέξ. 5, 54, 3-8. 5, 100, 7. 8, 23, 3 καὶ 8. Πρβλ. καὶ 5, 29, 6-5, 52, 9. 5, 54, 1. 5, 57, 6. — ⁷ 5, 56, 13 κέξ. 15, 28, 8. 15, 33, 6 κέξ. Πρβλ. καὶ 15, 32, 4 κέξ. — ⁸ 15, 25^b. 15, 33, 11 κέξ. Πρβλ. καὶ 23, 14, 4 καὶ 5. — ⁹ 1, 85, 6. 1, 86, 4. 1, 87, 10. 1, 88, 5. 11, 30, 1-4. — ¹⁰ 4, 48, 9. 24, 12, 13. — ¹¹ 33, 8, 3. — ¹² 37, 4, 6. — ¹³ 13, 1^a, 1. — ¹⁴ 27, 8, 4. 2, 59, 4 καὶ 7. 2, 60, 1 κέξ. — ¹⁵ 18, 54, 11. — ¹⁶ 4, 21, 7-10.

σκληρότης, ἡ ἀδικία, ἡ ὕβρις, ἡ μιαιρία, ἡ ἀσέβεια, ἡ κακουργία νὰ ἐξεγείρωσι τὴν καταφρόνησιν, τὴν βδελυγμίαν, τὴν ὀργὴν πάντων καὶ νὰ ἐπάγωνται βλάβην καὶ ὄλεθρον εἰς τοὺς ἀθρώπους· ἡ δὲ ἠπιότης, ἡ ἐπιείκεια, ἡ φιλανθρωπία, ἡ καλοκάγαθία, ἡ εὐσέβεια, ἡ μεγαλοψυχία καὶ ἡ ἀγαθοεργία νὰ καθιστῶσι τὸ ὄνομα τῶν ἀθρώπων θαυμαστὸν καὶ ἔνδοξον, τὸν δὲ βίον αὐτῶν ἀπρόσκοπτον καὶ εὐδαίμονα¹.

39. Ὁ ἠθικὸς νόμος.

Οἱ παραβαίνοντες τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἱ ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ὑπὸ τῶν παθῶν βλάπτονται καὶ ἀφανίζονται. Οἱ τηροῦντες τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἱ ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ νοῦ εὐδοκιμοῦσι καὶ προκόπτουσιν.

Ἡ ἱστορία διδάσκει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀγερωχία πάντοτε ταπεινοῦται². ἡ ἀμάθεια, ἡ ῥαθυμία, ἡ ὀλιγωρία, ἡ εὐπιστία, ἡ ἀνανδρία, ἡ ἀκρασία, ὁ ἐκδεδιητημένος βίος πάντοτε ὄλεθρον ἐπάγονται³. ἡ ἀβουλία, ἡ ἀσυνεσία, ἡ καταλαλιά, ἡ ῥιψολογία εἶνε κακὰ σφοδρὰ ἐπιζήμια τοῖς ἀθρώποις, πληροῦντα τὸν βίον αὐτῶν παντοίας κακοδαιμονίας καὶ συνηθέστατα τὸν παντελῆ ὄλεθρον αὐτῶν ἐπάγοντα⁴. τὸ παραλόγως πιστεύειν τοῖς πράγμασι καὶ ἡ ἀκάθεκτος φιλοδοξία πάντως βλάβης καὶ ὀλέθρου παραίτια γίνονται⁵. ἐξ ἴσου ἄφρον εἶνε τὸ τολμᾶν περριττᾶ καὶ τὸ μηδὲν τολμᾶν⁶. Καὶ ἀντιστρόφως, ἡ ἐπιμέλεια ἡ δραστηριότης, ἡ φρόνησις, ἡ ἀγχίνοια, ἡ γενναιότης, ἡ τόλμη, ἡ σωφροσύνη, ἡ σταθερότης καὶ ἡ ψυχραιμία εἶνε ὠφελιμώτατα εἰς τὸν βίον τῶν ἀθρώπων καὶ σωτηριωδέστατα· ὁ ἐπιμελὴς καὶ τολμηρὸς καὶ φρόνιμος καὶ εἰς τὰς χαλεπωτάτας ἀτυχίας ἂν περιπέσῃ, εὐρίσκει τὸν τρόπον, ὅπως ἐξέλθῃ ἐξ αὐτῶν καὶ εὐδοκιμήσῃ ἐπὶ τέλους⁷. ὁ ἀγχίνους καὶ τὰς μεγίστας πράξεις πολλὰκις δύναται νὰ ἐπιτελέσῃ ὀλίγον μοχθῶν καὶ ὀλίγα δαπανῶν⁸. ὁ γενναῖος καὶ σταθερὸς καὶ ψυχραῖμος ἐν μὲν ταῖς ἐπιτυχίαις, ἐπειδὴ δὲν συναρπάζεται ὑπ' αὐ-

¹ 27, 8, 4. 4, 21, 7-10. 5, 9, 10, 11, 12. 18, 54, 11. — ² 1, 53, 3. 37, 18. — ³ 4, 57, 3-10. 5, 48. 5, 72, 7. 5, 73, 11. 5, 75, 3 κέξ. 5, 88, 3. 8, 29, 1 κέξ. 8, 32, 6 κέξ. 8, 37, 3. 11, 3, 1. 15, 34, 6. Πρὸς. καὶ 7, 3, 4. 7, 15^a, 2-7. 8, 16, 5. 8, 19, 12. 12, 26, 3. 14, 2, 8. 14, 4, 9. 31, 24, 11. — ⁴ 2, 7, 1-13. 3, 4, 5. 32, 6, 5 κέξ. Πρὸς. καὶ 15, 25^a, 23 κέξ. — ⁵ 3, 70, 7 καὶ 8. — ⁶ 4, 34, 2. — ⁷ 5, 88. 31, 21, 12 καὶ 13. — ⁸ 5, 10, 4.

τῶν, ἔχει νήφοντα τὸν νοῦν καὶ εὐρίσκει ἐκάστοτε τὰ κατάλληλα μέσα πρὸς ἐξακολούθησιν καὶ ἐξασφάλισιν αὐτῶν, ἐν δὲ ταῖς ἀτυχίαις, ἐπειδὴ δὲν συντρίβεται ὑπ' αὐτῶν, διατηρεῖ ἀκεραίαν καὶ ἀπαρασάλευτον τὴν κρίσιν αὐτοῦ, δράττεται τῆς πρώτης τυχούσης εὐκαιρίας, ἐπιμένει, καρτερεῖ καὶ ἐπὶ τέλους εὐδοκιμεῖ. Ποσάκις δὲν βλέπει τις ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀπολέσαντας μὲν τὰ πάντα ἐκείνους, οἵτινες πρὸ μιᾶς στιγμῆς ἐφαίνοντο ὅτι ἦσαν κύριοι αὐτῶν, διότι μεθύοντες ὑπὸ τῆς ἐπιτυχίας δὲν ἠδύναντο νὰ ὠφεληθῶσιν ἐκ τῶν κατορθωμάτων αὐτῶν, κυρίου δὲ τῶν πραγμάτων γενομένους ἐκείνους, οἵτινες πρὸ ὀλίγου ἐφαίνοντο ὅτι εἶχον ἤδη καταβληθῆ καὶ τέλεον ἐξαφανισθῆ, διότι ἐγνώριζον γενναίως καὶ σωφρόνως νὰ ὑφίστανται τῆς τύχης τὴν καταφορὰν καὶ δυσμένειαν καὶ μετ' εὐψυχίας καὶ καρτερίας νὰ ἐπιδιώκωσι τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ καθήκοντος αὐτῶν¹.

Ἐπίσης ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι οἱ ἐρίζοντες καὶ μὴ ὁμονοῦντες ἀδελφοὶ καὶ συμπολίται καὶ προεστώτες τῶν πραγμάτων οὐ μόνον ἑαυτοὺς ἀφανίζουν, ἀλλὰ καὶ τὰς περιουσίας καὶ τὰ τέκνα καὶ τὰς πατρίδας αὐτῶν ἄρδην ἐξολοθρεύουσιν, ἐνῶ οἱ ὁμονοῦντες, οἱ μετριοπαθεῖς, οἱ μὴ τετυφωμένοι, οἱ στέργοντες ἀλλήλους καὶ παραβλέποντες τὰ σφάλματα ἀλλήλων, πλὴν τοῦ ὅτι σωτῆρες πάντων, καὶ περιουσιῶν καὶ τέκνων καὶ οἰκῶν καὶ πατρίδος γίνονται, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῆς καλλίστης φήμης καὶ δόξης διαβιοῦσιν².

40. Ἡ τύχη τῶν ἔθνων.

Τὰ ἔθνη τὰ βλακεύοντα καὶ τοῦ πρέποντος ὀλιγόρουντα μαραίνονται καὶ ἀφανίζονται. Τὰ ἔθνη τὰ σὺφρονοῦντα καὶ τοῦ πρέποντος ἐπιμελούμενα θάλλουσι καὶ κλείζονται. Ὁ ὑπὲρ πατρίδος ἀγών.

Ἡ ἱστορία ἐπίσης διδάσκει ὅτι τὰ ἔθνη ἐν ὅσῳ πειθαρχοῦσι τοῖς νόμοις καὶ τιμῶσι τοὺς ἄρχοντας αὐτῶν καὶ σέβονται ὅ τι εἶνε σεβασμοῦ ἄξιον, αὐξάνουσι καὶ προκόπτουσι, ὅσον μικρὰ καὶ ἂν εἶνε· πάραυτα δὲ ἀφανίζονται, καὶ τὰ μέγιστα καὶ ἰσχυρότατα καὶ πολυ-

¹ 10, 13 καὶ 14. 10, 36. 11, 3 καὶ 4. 31, 21, 11. 12. 13. 32, 14, 12 κέξ.—
² 1, 82, 4. 1, 88, 6. 2, 18, 8. 2, 19, 3. 2, 21, 5 καὶ 6. 2, 40, 1. 3, 49, 8. 3, 110, 3. 10, 6, 5. 10, 7, 3. 24, 8^a, 2 κέξ. 28, 2, 3. 30, 2, 9. 31, 18. 31, 26 καὶ 27. 32, 1 καὶ 2. 33, 5. 37, 8, 6. Πρὸς. καὶ 29, 11, 9.

χροινιώτατα ἀκόμη, πείραν πάντων τῶν κακῶν ἐν τῷ μεταξὺ λαμβάνοντα, ὅταν οἱ πολῖται περιστῶσιν εἰς ἔριδας καὶ ταραχὰς ἐμφυλίους, ὅταν δὲν ὑπακούωσιν εἰς τοὺς ἄρχοντας αὐτῶν καὶ ὅταν περιφρονῶσι καὶ δὲν σέβωνται ὅτι σεβάσμου ἄξιον εἶνε¹.

Ἐπίσης ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι ὁ ἀπράγμων καὶ ἐκτεθηλυμμένος καὶ τρυφηλὸς βίος, ἡ ἀκολασία καὶ ἡ πολυτέλεια φθείρουσι τοὺς πολίτας, ἀφανίζουσι τοὺς στρατοὺς καὶ ἐξολοθρεύουσι τὰ ἔθνη². ἡ φιλαργυρία μωροὺς καὶ ἀλογίστους καὶ μικρολόγους καὶ παραβάτας τῶν καθηκόντων καὶ καχυπόπτους καθιστῶσα, καὶ ἐν γένει οἰκτρῶς ἀπαμβλύνουσα καὶ αἰσchrῶς διαστρέφουσα καὶ τέλειον ἀπονεκρόνουσα τοὺς ἀνθρώπους, ἐκφαυλίζει, διασειεῖ, καταρρίπτει καὶ ἀφανίζει καὶ οἶκος ἐπιφανεστάτους καὶ ἔθνη ἐνδοξότατα καὶ κράτη ἰσχυρότατα³. ἡ ἀλαζονεία, ἡ φιλοχρηματία καὶ ἡ ῥαθυμία τῶν πολιτῶν, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ ἀνικανότης τῶν ὑπαλλήλων, ἡ μικρόνοια καὶ ἡ ἀρχομανία καὶ ἡ ὀχλοκοπία καὶ ἡ ῥαθυμία καὶ ἡ ἀνανδρία τῶν προϊσταμένων ἐξαφανίζουσιν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς καὶ ἔθνη ἐνδοξα καὶ κράτη ἰσχυρότατα⁴. ὁ ζῆλος πρὸς πράγματα λάμποντα μὲν ἐξωθεν, ἀσήμαντα δ' ὅλως κατ' οὐσίαν, καὶ ἡ ὀλιγωρία τοῦ καθήκοντος ἀφανίζουσι τὰ ἔθνη, ἡ δὲ ἀρετὴ καὶ ἡ σεμνότης καὶ ἡ μεγαλοψυχία καὶ ἡ ἐν τοῖς ὅπλοις ἄσκησις καὶ ἡ εὐγενὴς ἀμιλλα καὶ ἡ εὐψυχία καὶ ἡ γενναϊότης τῶν πολιτῶν κατακοσμοῦσι, σώζουσι καὶ κλείζουσιν αὐτά⁵.

Εἰς ὅσον χαλεπὰς περιστάσεις καὶ ἀν εὐρεθῆ ἔθνος τι, ὅταν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο περὶ τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ καλοῦ φροντίζη, ὅταν ἐκθύμως καὶ γενναιοψύχως ῥίπτηται εἰς τοὺς κινδύνους, ὅταν μετὰ φρονήσεως βαίηνη εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ, ὅταν εἶνε πρόθυμον εἰς πᾶσαν θυσίαν καὶ ὀδηγῆται ὑπ' ἀνδρῶν φιλοτίμων καὶ ἀνδρώδη τὴν ψυχὴν ἐχόντων, ὑπ' ἀνδρῶν ὄντως προστατῶν τοῦ ἔθνους, τὴν ψυχὴν αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δόξης καὶ τῆς σωτηρίας αὐτοῦ θεμένων, τότε δύναται μὲν τὸ ἔθνος αὐτὸ νὰ ὑποστῆ μεγίστας βλάβας, ἀλλὰ νὰ ἀφανισθῆ εἶνε ἀπολύτως ἀδύνατον· τὸ μὲν διότι πέφυκε τὸ ἀτρόμητον καὶ τὸ μεγαλόψυχον τῶν μαχομένων ἀνδρῶν νὰ συντρίβη καὶ νὰ καταπλήσῃ τοὺς ἐχθρούς, τὸ δὲ διότι ὅτε παρὰ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων φύσει

¹ 1, 71, 5 καὶ 7. 2, 41, 9. 4, 17, 4. 4, 21, 6. 4, 22, 3 κέξ. 4, 53, 7 κέξ. 4, 54. 4, 81, 13. 10, 6, 5. 24, 8^a, καὶ 8^b. — ² 2, 5, 6 κέξ. 18, 41, 3. 31, 24. 32, 2, 3. — ³ 28, 8, 6. 28, 9. 29, 1^a. 1^b. 29, 2. — ⁴ 10, 23, 9. 15, 34, 6. 26, 2. 37, 4, 6. — ⁵ 2, 9, 6. 4, 58, 11. 9, 10, 1 καὶ 12. 11, 8, 9.

ἐπακολουθῶν τοῖς ἄδικα πάσχουσι καὶ τοῖς εὐψύχως ἀγωνιζομένοις ἔλεος, καὶ ἡ κατὰ πάντας τοὺς εὐγενεῖς ἀγῶνας φύσει ἐπισυμβαίνουσα ἀθρόα ἐξέγερσις συμπασῶν τῶν γενναίων ὁρμῶν σύμπαντος τοῦ ἔθνους οὐχὶ σπανίως παρεκτρέπουσι τὴν φορὰν τῶν πραγμάτων καὶ τέλεον μεταβάλλουσιν αὐτά. Οἱ ἰσχυροὶ τῆς γῆς μεταμέλονται διὰ τὴν πρὸς οὕτως εὐψυχα ἔθνη ἀσπλαγχνίαν καὶ σκληρότητα αὐτῶν, αἱ τεράστιαι ἀπώλειαι αὐτῶν ταχέως ἐπανορθοῦνται καὶ ἡ εὐκλεία παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ζωηρὰ διαμένει. Τῆς πατρίδος κινδυνευούσης πρέπει ἐκθύμως πάντες νὰ ρίπτωνται εἰς τὸν κάλλιστον τοῦτον ἀγῶνα, νὰ ἀποτολμῶνται δὲ τὰ πάντα, καὶ τὰ παρὰ λόγον ἀκόμη, ὅταν πάντα τὰ κατὰ λόγον δοκιμασθέντα οὐδαμῶς λυσιτελεῖ ἀποδειχθῶσιν. Ἐντεῦθεν δ' ἔπεται ὅτι οὐδέποτε, οὐδὲ ἐν ταῖς ἐκπληκτικωτάταις περιστάσεσι, πρέπει νὰ συνθοροβῶνται καὶ νὰ συνταράττωνται τὰ ἀνδρώδη ἔθνη, ἀλλὰ θαρραλέως νὰ ἀντεπεξέρχωνται κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ὅσον πολλοὶ καὶ ἂν εἴνε, ὅσον τελείως ἐξωπλισμένοι καὶ ἂν εἴνε, ὅσα μέσα πολεμικὰ καὶ ἂν διαθέτωσιν. Οἱ ὑπὲρ πατρίδος καὶ τέκνων μαχόμενοι εἴνε ἀνυπόστατοι τὴν ὁρμὴν. Ὁ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος ἀγὼν εἶνε τι θεῖον, ἐμφυτῆ δύναμιν ἀκαταγώνιστον εἰς τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνιζομένους, δι' ἧς τῶν ἐχθρῶν αἱ μυριάδες διασκορπίζονται, αἱ τόλμαι ἀπαμβλύνονται καὶ αἱ παμμίγισται παρασκευαὶ ἐξουδενίζονται. Οὔτε ἅπαξ οὔτε δις ἐπέιδη μέχρι τοῦδε ὁ κόσμος ἀνδρας εὐαρίθμους, ἀλλὰ μεγαλοψύχους, ἐμπνεομένους ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πάτριον αὐτῶν χώραν νὰ μεταβάλλωνται εἰς γίγαντας ἀπέναντι πολυαριθμῶν ἐχθρῶν καὶ ἀνελπίστως καὶ ἐνδόξως νὰ διασκορπίζωσιν αὐτούς. Ὅταν δὲ οἱ ὑπὲρ τῆς πατρῖου χώρας ἀγωνιζόμενοι οὐδαμῶς ἐκπλήττωνται ἀπὸ τὸ ποσὸν τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ θαρραλέως ἀντεπεξέρχωνται κατ' αὐτῶν, ἐμφρόνως καὶ μετὰ λογισμοῦ βαίνωσι διὰ τῶν κινδύνων, καρτερικῶς πάντα τὰ δεινὰ ὑπομένωσι καὶ μεγαλοψύχως μέχρι τῆς ἐξαντλήσεως καὶ τῆς τελευταίας αὐτῶν ἐλπίδος ἀγωνίζονται, τότε οὐ μόνον ἡ κινδυνεύουσα αὐτῶν χώρα βεβαίως σώζεται, ἀλλὰ καὶ ἡ μνήμη αὐτῶν εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα εὐλογητὴ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπινου γένους παραμένει. Ὅπως δὲ βεβαίως σώζονται τὰ μεγαλόψυχα καὶ τολμηρὰ ἔθνη, ὅπως βεβαίως ἡ ἀνδρώδης καὶ γενναία στάσις τῶν πολιτῶν μεταβάλλει τὴν τύχην τῶν ἐθνῶν, καὶ τῶν βαρύτερα δυστυχισάντων ἔτι, ὅπως βεβαίως ἡ εὐτολμία διατηρεῖ τὴν πατρίδα ἄθι-

κτον καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἀκεραίαν καὶ δὲν κατασιχύνει τὸ γένος, οὕτως ἐπίσης βεβαίως ἀφανίζονται, καὶ δὴ αἰσχυρῶς καὶ ἐπονειδίστως, ἐκεῖνα τὰ ἔθνη, ὅσα εἶνε ἄπιστα πρὸς τοὺς συναγωνιζομένους, ὅσα εἶνε ἄνδρα, ὅσα δὲν ἔχουσι νοῦν καὶ ὅσα μετὰ τῆς μεγίστης ἀναισχυντίας τὰς ἀτιμωτικωτάτας πράξεις πράττουσιν¹.

41. Ὁ πόλεμος καὶ ἡ εἰρήνη.

Ἡ στρατιωτικὴ ἀγωγή τῶν πολιτῶν εἶνε τὸ πρῶτιστον καὶ ἱερώτατον καθῆκον πάσης πολιτείας· μόνον δι' αὐτῆς σώζονται τὰ ὑψίστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀγαθῶν, ἡ ἰσηγορία, ἡ παρρησία καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ εἰρήνη εἶνε ἀγαθὸν πολυτιμώτατον, ἀλλὰ μόνον ὅταν ἄγεται μετὰ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πρέποντος. Ὁ πόλεμος εἶνε κακὸν φοβερώτατον, ἀλλ' εἶνε ἀναγκαιότατος καὶ ἐπωφελέστατος εἰς τὸν βίον τῶν ἐθνῶν. Ἡ πολυχρόνιος εἰρήνη ἐκθλύνει τὰ ἔθνη καὶ προσπαρασκευάζει τὴν ὑποδούλωσιν αὐτῶν. Ὁ πόλεμος κρατύνει τὰ ἔθνη καὶ προφυλάττει τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν.

Εἶνε σφόδρα ἐσφαλμένη ἡ γνώμη τῶν φρονούντων ὅτι, ἐπειδὴ ὁ πόλεμος συνεπάγεται τὴν ἀπώλειαν πολλῶν καὶ πολυτίμων ἀγαθῶν, τὸν θάνατον δηλ. παμπόλλων ἀνθρώπων, τὴν δυστυχίαν πολλῶν οἰκογενειῶν, τὴν ἀπώλειαν πολλῶν περιουσιῶν, τὸν ἀφανισμόν πολλῶν καὶ ἀνθηρῶν πόλεων καὶ τὰ τοιαῦτα, διὰ τοῦτο οὐδέποτε οὐδαμῶς πρέπει νὰ ἐπιχειρῶσιν αὐτὸν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλ' αἰεποτε ἡσυχίαν ἄγοντες νὰ ὑπομένωσι καὶ τὰ αἴσχιστα καὶ βλαβερώτατα μᾶλλον παρὰ νὰ ἐκτίθενται εἰς τοὺς φοβεροὺς τούτους κινδύνους. Ναι, ὁ πόλεμος εἶνε τῷ ὄντι φοβερόν τι καὶ συνεπάγεται ὁμολογουμένως τὸν ἀφανισμόν πολλῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν· ἀλλὰ τούτων ὑπάρχουσιν ἄλλα ἀγαθὰ πολὺ ἀνώτερα, ἡ ἰσηγορία, ἡ παρρησία, ἡ ἐλευθερία, ὑπὲρ τῆς ἀποκτήσεως καὶ τῆς διαφυλάξεως τῶν ὁποίων ἐκθύμως πρέπει εἰς τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους νὰ ριπτώμεθα καὶ προθύμως εἰς πᾶσαν θυσίαν νὰ υποβαλλώμεθα καὶ ἀγογγύστως πᾶσαν κακουχίαν νὰ ὑφιστάμεθα, οὐδαμῶς δ' οὐδέποτε τούτων τῶν τιμαλφεστάτων ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν κινδυνεύοντων εἰρήνην νὰ ἄγωμεν. Κάκιστα ἔπραξε καὶ τούτου ἕνεκα πολλοῦ φόγου ἄξιος εἶνε ὁ Πίνδαρος, ὅστις, ἵνα συγκαλύψῃ

¹ 1, 31, 8. 2, 35. 4, 58, 7. 4, 80, 4 καὶ 5. 5, 76, 11. 6, 58, 13. 33, 15^a. 4. 38, 1^a-1^d. 40, 4, 8. Πρὸς καὶ 11, 12, 3. 11, 13, 6.

τὸν φόβον καὶ τὴν ἀντεθνικὴν συμπεριφορὰν τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ
Θηβαίων καταπροδοσάντων τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ Μηδικά, ἐποίησε
τοὺς στίχους τούτους,

« Τὸ κοινόν τις ἀστῶν ἐν εὐδία τιθεὶς
ἐρευνῆσάτω μεγαλόνορος ἡσυχίας τὸ φαιδρὸν φῶος ».

Τῆς γνώμης ταύτης οὐδεμία εἶνε αἰσχροτέρα, οὐδεμία βλαβερωτέρα,
καίπερ ἐχούσης ποιὰν τινα ἐπίφρασιν ἀληθείας· διότι, ναὶ μὲν ἡ εἰρήνη
εἶνε κάλλιστον καὶ λυσιτελέστατον πρᾶγμα, ἀλλ' εἶνε τοιαύτη μόνον,
ὅταν ἄγῃται μετὰ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πρέποντος, ἐνῶ, ὅταν ἄγῃται
μετὰ κακίας καὶ δειλίας ἐπονειδίστου, εἶνε πάντων τῶν ἐν ἀνθρώποις
αἰσχιστον καὶ βλαβερώτατον¹. Μόνον οἱ ἀγνοοῦντες τὴν φύσιν τῶν
ἀνθρωπίνων δύνανται νὰ ὑποτιμῶσι τὴν ἀξίαν τῆς εἰρήνης καὶ νὰ
παρολιγωρῶσιν αὐτῆς. Ἡ εἰρήνη, ὅταν εἶνε δυνατόν νὰ ἄγῃται μετὰ
τοῦ δικαίου καὶ τοῦ καθήκοντος, εἶνε πολυτιμώτατον ἀγαθόν. Ἄλλὰ
τοῦτο δυστυχῶς πάντοτε δὲν εἶνε δυνατόν! Ἡ μοῖρα τῶν ἀνθρωπίνων
δὲν εἶνε τοιαύτη! Αὕτη ἠθέλησεν ἀγαθὸν μέγα καὶ ἀναμφισβήτητον
ὡς ἡ εἰρήνη, δῶρον αὐτόχροημα οὐράνιον, ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως
τοῦ ὁποίου πάντες θερμῶς παρακαλοῦσι τὸν Θεόν, καὶ ὑπὲρ τῆς
ἀποκτήσεως τοῦ ὁποίου τὰ πάντα ὑπομένουσιν οἱ ἄνθρωποι, νὰ μὴ
εἶνε δυνατόν διὰ παντὸς νὰ τηρῆται ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων, νὰ
εἶνε δὲ ἀναπόφευκτον τὸ φοβερώτατον τῶν πραγμάτων, ὁ πόλεμος!
Εἶνε ἄπληστοι καὶ φθονεροὶ καὶ κοῦφοι οἱ ἄνθρωποι. Ὁ πλοῦτος καὶ
τὸ κάλλος τῆς χώρας τῶν ἄλλων ἐξεγείρει τὰς ἀρπακτικὰς διαθέσεις
αὐτῶν, ἡ εὐημερία καὶ ἡ εὐκλεία τῶν ἄλλων δάκνει αὐτούς, ἡ ἐκάστοτε
παροῦσα κατάστασις ἀπαρέσκει αὐτοῖς, καταφρονοῦσι τὰ ἴδια,
ἐπιθυμοῦσι τὰ ἀλλότρια. Ἐντεῦθεν ἡ κυριώτερα αἰτία τῶν πολέμων·
διότι οἱ θέλοντες ἢ νὰ διατηρήσωσι τὰ ἴδια ἀγαθὰ, ἀπειλούμενα
ὑπὸ τῶν ἐπιβουλεύοντων αὐτά, ἢ ἀπολεσθέντα νὰ ἐπανακτήσωσιν
αὐτά, εἶνε ἠναγκασμένοι νὰ ἀντεπεξέλθωσι κατὰ τῶν ἀρπάγων
καὶ τῶν ἀπλήστων, ἄλλως στεροῦνται ἀγαθῶν πολὺ καὶ τῆς
ζωῆς αὐτῆς πολυτιμοτέρων. Στεροῦνται τοῦ τιμαλφεστάτου δώρου,
τοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δωρηθέντος, τῆς ἐλευθερίας.
Ἐντεῦθεν ἡ ἀναγκαιότης τοῦ πολέμου. Ἄλλ' ἵνα τὰ ἔθνη τελεσφόρως
ἀντεπεξέρχωνται κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν, ὅταν καιρὸς παρῆ,
εἶνε ἀνάγκη λίαν ἐγκαίρως, τῆς εἰρήνης ἔτι ὑπαρχούσης, νὰ λαμβά-

¹ 4, 31. Πρβλ. καὶ 12, 26, 3 κέξ.

νηται ἡ μεγίστη φροντίς ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων περὶ τῶν πρὸς πόλεμον ἀναγκαίων χρημάτων καὶ παρασκευῶν καὶ περὶ ἀγωγῆς πολεμικῆς τοῦ ὅλου ἔθνους¹.

Οἱ φρόνιμοι λαοὶ οὐδέποτε ἐπ' οὐδεμιᾶ ἀφορμῇ ἀμελοῦσι τῶν πολεμικῶν παρασκευῶν, οὐδέποτε ἐπ' οὐδεμιᾶ ἀφορμῇ ἀμελοῦσι τῆς στρατιωτικῆς ἀγωγῆς τοῦ ἔθνους. Ἡ παραμέλησις τούτων ἐπάγεται ἀναποδράστως τὴν κατὰπτωσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, τὴν ἀπώλειαν ὑψίστων ἐθνικῶν συμφερόντων, ἐθνικὸν ὄνειδος βαθύτατον καὶ ἐθνικὰς συμφορὰς ἀνηκέστους². Οἱ ἄπειροὶ πρὸς πᾶσαν πολεμικὴν χρεῖαν καὶ οἱ ἀπαρασκευοὶ πρὸς πόλεμον γίνονται ταχέως λεία καὶ βορὰ τῶν ἄλλων³.

Καὶ ἄλλως δὲ ἡ στρατιωτικὴ ἀγωγή τῶν πολιτῶν καὶ ὁ πόλεμος αὐτὸς ἀποδείκνυνται συντελεστικώτατα πρὸς τε τὴν ὑγείαν τῶν ἐθνῶν καὶ τὴν σωτηρίαν αὐτῶν⁴.

Ἐπειδὴ δηλ. πάντων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὄντων καὶ γιγνομένων ὑπάρχει τις κατὰ φύσιν αὔξησις, μετὰ δὲ ταύτην ἀκμὴ καὶ ἔπειτα φθορὰ⁵, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἔθνη, ὄντα τινὰ καὶ ταῦτα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τυγχάνοντα, ὅσον καὶ ἂν ἀκμάσωσί ποτε, πάντως θὰ ἔλθῃ καιρὸς, καθ' ὃν θὰ παρακμάσωσι καὶ ἐπὶ τέλους καὶ ὅλως θὰ ἀφανισθῶσιν. Τὸ Ἴλιον, οἱ Ἀσσύριοι, οἱ Μῆδοι, οἱ Πέρσαι, οἱ Μακεδόνες ἄλλοτε ἐγένοντο πανίσχυροὶ, ἀλλὰ τί τῆς ἰσχύος αὐτῶν σώζεται νῦν;⁶ Τῆς μοιραίας ταύτης πορείας καὶ τύχης πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἐθνῶν δύο εἶνε μάλιστα τὰ αἴτια, αἱ ἐχθρότητες καὶ αἱ ἐπιβουλαὶ τῶν ἀλλοφύλων καὶ αἱ διχόνοιαὶ καὶ αἱ ταραχαὶ τῶν ὁμοφύλων. Ἡ φύσις τοῦ πρώτου αἰτίου εἶνε δυσπερίληπτος, διότι πολύμορφοι εἶνε αἱ ἐχθρότητες καὶ πολυειδεῖς αἱ ἐπιβουλαὶ τῶν ἐξῶθεν. Ἡ φύσις τοῦ δευτέρου εὐπερίληπτος, διότι μονοειδῆς εἶνε ἡ διχόνοια καὶ αἱ ἐκ ταύτης ἀθλιότητες τῶν ἐθνῶν. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ φύσις τῶν δύο τούτων αἰτίων τῆς φθορᾶς παντὸς ἔθνους ἔχει οὕτως, ὁ τρόπος ἐν τούτοις καὶ τὰ μέσα τῆς ἀποσοβῆσεως τῶν ἐκ τούτων κινδύνων ἔχει ὅλως ἀντιστρόφως πρὸς τὴν φύσιν αὐτῶν. Εὐκόλος εἶνε ὁ τρόπος τῆς ἀποσοβῆσεως τῶν ἐξῶθεν ἐπιβουλῶν, δύσκολος ὁ τρόπος τῆς ἀποσοβῆσεως τῶν ἔσωθεν κινδύνων. Πελογισμένη καὶ ἐπαρκῆς στρατιωτικὴ

¹ 1, 7, 2 κέξ. 1, 9, 7. 2, 17, 3. 2, 18, 4. 4, 74. 13, 9, 4. — ² 4, 7, 6-7. 5, 62, 7 κέξ. 9, 54, 4. — ³ 4, 75, 5. — ⁴ 1, 9, 7. — ⁵ 6, 51, 4. 6, 57, 1. — ⁶ 39, 3. 29, 6^ο.

τοῦ ἔθνους διοργάνωσις, ἰδοὺ τὸ πᾶν ἰδοὺ ὁ προχειρότατος καὶ ὁ τελεσφορώτατος τρόπος τῆς ἀποσοδήσεως τῶν κινδύνων τῶν ἐκ τῶν ἐπιβουλῶν καὶ τῶν ἐχθροτήτων τῶν ἔξωθεν εἰς τὰ ἔθνη ἐπιικρεμαμένων· ἐνῶ πρὸς ἀποσόδησιν τῶν ἐν τοῖς πολίταις πρὸς ἀλλήλους γενομένων διχονοιῶν καὶ στάσεων οὐ μόνον δὲν εἶνε τόσοσ προχείρος ὁ τρόπος τῆς παρασκευῆς καὶ τῆς βοθηείας, ἀλλ' εἶνε καὶ σφόδρα δύσχρηστος, μεγάλης ἐπιδειξιότητος καὶ διαφερούσης ἀγχινοίας τῶν ἀρχόντων δεόμενος. Συμβαίνει δηλ. ἐν τούτοις ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι· τὰς βλαβεράς αἰτίας τὰς προερχομένας ἔξωθεν, τὸ ψῦχος δηλ., τὸ καῦμα, τοὺς κόπους, τὰ τραύματα καὶ τὰ τούτοις παρόμοια εἶνε δυνατὸν καὶ πρὶν γείνωσι νὰ προλάβῃ τις καὶ ἀφοῦ γείνωσιν εὐκόλως νὰ θεραπεύσῃ· ἀλλὰ τὰς αἰτίας τὰς προερχομένας ἔσωθεν, ἐξ αὐτοῦ τοῦ σώματος, τὰ φύματα π. χ. καὶ τὰς παντοδαπὰς τῶν διαφόρων ὀργάνων νόσους δυσχερὲς μὲν νὰ προίδῃ τις, δυσχερὲς δ' ἐπίσης καὶ γενομένας νὰ θεραπεύσῃ. Ὅπως δὲ ἐνταῦθα σωτήριον εἶνε νὰ μὴ ἀφίνωνται τὰ σώματα ἐπὶ πολὺ νὰ ῥαθυμῶσι καὶ νὰ σχολάζωσιν, ἀλλὰ διὰ τῆς γυμναστικῆς καὶ τῆς ἐργασίας νὰ καθίστανται ὑγιᾶ καὶ εὖρωστα, νὰ ἀποσοβῶνται δ' οὕτω τὰ νοσογόνα αἷτια, οὕτω καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν οἱ πολῖται καὶ οὐδέποτε μὲν, ἀλλὰ μάλιστα ὅταν τὰ πράγματα εὐρωῶσι καὶ τὰ ἐπιτήδεια δαφιλῶς ὑπάρχωσι, δὲν πρέπει νὰ ῥαθυμῶσι καὶ νὰ σχολάζωσιν, ἀλλ' αἰέποτε νὰ ἐργάζωνται, αἰέποτε νὰ ἀσκῶνται ἐν τοῖς ὅπλοις καὶ αἰέποτε νὰ ἔχωσι τὸν νοῦν αὐτῶν ἐστραμμένον πρὸς μεγάλην τινα κοινὴν ἰδέαν, καὶ πρὸς σπουδαίαν τινα κοινὴν ἐπιχείρησιν¹. Ἡ μακροχρόνιος σχολὴ καὶ ἀνεσις διαφθείρει τοὺς ἀνθρώπους². Ἡ πολυχρόνιος εἰρήνη ἐκθλύνει τὰ ἔθνη, ἀπαμβλύνει πάσας τὰς γενναίας ὀρμάς, καὶ ἀφανίζει πάσας τὰς γενναίας προθυμίας αὐτῶν³, ἡ δὲ ἐν τοῖς ὅπλοις ἀσκησις ἐπιρρωνύει τὸ φρόνημα τῶν πολιτῶν, ἀσφαλιζει τὰ ἔθνη καὶ ἀναδεικνύει αὐτὰ ἔνδοξα καὶ κραταιά⁴.

¹ 5, 66, 6. 6, 10. 11, 25, 2-9. 32, 19, 6 κέξ. Πρβλ. καὶ 6, 46, 7. 6, 48 2-6. 6, 50, 1 καὶ 2. 6, 57. — ² 1, 66, 10. — ³ 32, 2, 3. 32, 19, 6-8. — ⁴ 1, 9, 7. Πρβλ. καὶ 32, 15, 1.

42. Ἡ ἐπέμβασις τῶν ξένων.

Τοὺς ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνας εὐγενέστατον καὶ ἀσφαλέστατον εἶνε νὰ διαπολεμῶσι μέχρι τελείας ἐξαντλήσεως αὐτοὶ οἱ πολῖται. Ἡ συναντίληψις τῶν ξένων, ἀναγκαιοτάτη μόνον ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, εἶνε σφόδρα ἐπισφαλής.

Τοὺς εὐγενεῖς ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνας κάλλιστον καὶ συμφερώτατον εἶνε οἱ πολῖται διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων νὰ διαγωνίζωνται, ἄνευ τῆς συνεπιουρίας ξένων. Μόνον ὅταν ἐξαντληθῶσι πάντα τὰ μέσα καὶ διαψευσθῶσι πᾶσαι αἱ ἐλπίδες αὐτῶν, ἐπιτρέπεται νὰ καταφεύγῃ καὶ εἰς τὰς τῶν ξένων βοήθειαν¹. διότι μωρὸν πάλιν εἶνε τὸ νὰ νομίζῃ τις ὅτι πρὸς εὐδόκιμον διεξαγωγὴν πάσης ἐπιχειρήσεως ἀρκουσί πάντοτε αἱ ἴδιαι αὐτοῦ δυνάμεις καὶ ἀσύνητον τῆς ἐσφαλμένης ταύτης γνώμης ἕνεκα νὰ παραμελῇ τις τελείως τῆς συνεπιουρίας καὶ τῆς συναντίληψεως τῶν ἐξωθεν². Ἐν χρόνοις ὑψίστων κινδύνων καὶ ἐν ἐπιχειρήσεσι μεγίσταις ἢ τε σύσεις καὶ ἢ ἀνάγκη ἐπιβάλλουσι νὰ ἐπικαλώμεθα καὶ τὴν τῶν ξένων συναντίληψιν, ὅτε ἐπάναγκες καθίσταται νὰ προσέχωμεν πολὺ καὶ νὰ προφυλατῶμεθα ἐπιμελῶς, ὅπως μὴ ἀντὶ ὠφελείας ὀλέθρου παραίτιοι γένωνται οἱ πρὸς βοήθειαν προσκληθέντες οὗτοι ξένοι. Οἱ λαοί, ἀλλὰ μάλιστα οἱ προϋστάμενοι αὐτῶν, πρέπει νὰ γνωρίζωσι καλῶς ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀγωνιζομένων εἶνε ἐν τοῖς κινδύνοις τοῖς πολεμικοῖς τὸ κράτιστον τῶν στοιχείων, δι' ὧν συντελεῖται ἢ κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἐπιτυχία καὶ ὅτι ἡ ἀρετὴ τῶν πολιτῶν εἶνε τὸ μόνον ἀσφαλὲς ἔρεισμα καὶ ἡ μόνη πραγματικὴ δύναμις, ἐφ' ἧς δέον νὰ στηρίζωνται σύμπασαι τοῦ ἔθνους αἱ ἐλπίδες, καὶ παρ' ἧς λογικὸν εἶνε νὰ ἀπεκδεχῶμεθα τὰ μέγιστα καὶ κάλλιστα καὶ οὐχὶ οἱ ξένοι οὐδ' ἢ παρ' αὐτῶν βοήθεια³. Ἀλλὰ προσκαλέσαντες αὐτοὺς ὅπως δὴποτε πρέπει μὲν νὰ ἐμπιστευθῶμεθα αὐτοὺς καὶ πιστῶς μετ' αὐτῶν νὰ συμπράττωμεν⁴, ἀλλὰ δὲν εἶνε ἀνάγκη πάλιν καὶ νὰ ἐκμυστηρευθῶμεθα πάντα τὰ σχέδια καὶ πάντα τὰ διανοήματα ἡμῶν φρόνιμον εἶνε πρὸς αὐτοὺς νὰ εἴμεθα προφυλακτικοὶ καὶ ἐχέμυθοι⁵, τοῦθ' ὅπερ δὲν εἶνε καὶ τόσον εὐκολον, ὅσον φαίνεται· διότι ἡ σιωπὴ καίτοι εἶνε τὸ ἐλαφρότατον τῶν ἐν ἀνθρώποις, εἶνε ὅμως τὸ

¹ 2, 47, 1. 2, 50, 7 κέξ. — ² Ἀποσπ. 20. Πρβλ. καὶ 18, 13, 4. — ³ 3, 31, 5. 9, 10. Ἀπ. 53. — ⁴ 2, 61, 10 κέξ. — ⁵ 8, 23, 11.

δυσβαστακτώτατον. Λέγοντες ὅμως ταῦτα δὲν ἐννοοῦμεν νὰ εἶνε οἱ ἄνθρωποι καὶ τελῆως δὺςπιστοι πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ θέλομεν νὰ μὴ εἶνε καὶ τελῆως εὐπιστοι. Διςχυριζόμεθα ὅτι ἀμφοτέραι αὗται αἱ ἀκρότητες εἶνε φευκαί· διότι ὅσον ἀνωφελές καὶ ἐπιβλαβές εἶνε τὸ νὰ μὴ ἔχη τις εἰς οὐδένα ἄνθρωπον πεποιθησιν, τόσον ἀνόητον πάλιν νὰ νομίζη τις πάντας τοὺς ἀνθρώπους προθύμους εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν μόνον τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ δικαίου¹.

Τὰ δὲ ἔθνη τὰ μὴ ἔχοντα τὴν ἀπαιτουμένην σύνεσιν καὶ τόλμην, ὅπως διεκδικῶσι τὸ κατὰ δύναμιν διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων τὰ ἐκάστοτε ἀπειλούμενα συμφέροντα αὐτῶν, ἀλλὰ ἐπιδιώκοντα τὴν προστασίαν καὶ σύμπραξιν τῶν ἄλλων καὶ παρ' αὐτῶν ἀναμένοντα ὅ,τι μόνον ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων ἔδει νὰ ἀναμένωσιν, ἄς θέσωσι καλῶς ἐν τῷ νῷ αὐτῶν ταῦτα, ἵνα μὴ αἴφνης καὶ ὄλως ἀπροσδοκῆτως εὐρεθῶσιν ὑποδεδουλωμένα ὑπὸ τῶν πρὸς βοήθειαν προσκληθέντων τούτων φίλων. Οἱ λαοὶ ὀφείλουσιν οὐχὶ ἄνευ προφανοῦς καὶ μεγίστης ἀνάγκης, οὐδ' ἄνευ πολλῆς προσοχῆς ἐπιπολαίως καὶ τυχαίως νὰ ἐκλέγωσι τοὺς συμμάχους καὶ προστάτας αὐτῶν. Ὅταν ὅμως ἐκλέξωσιν αὐτούς, τότε ὀφείλουσι νὰ εἶνε πιστότατοι καὶ προθυμότατοι σύμμαχοι καὶ κεκρυγμένοι ἐχθροὶ τῶν πολεμίων αὐτῶν. Ἡ πολιτικὴ ἐν ταῖς τοιαύταις περιστάσεσιν ἢ ἐπαμφοτερίζουσα οὐ μόνον οὐδεμίαν ὠφέλειαν, ἀλλὰ μάλιστα μεγίστην βλάβην δύναται νὰ ἐπιφέρῃ. Ὅταν ἐπιστῇ σπουδαῖος κίνδυνος, μὴ ἔχοντες οἱ λαοὶ προκατεσκευασμένους φίλους προθύμους εἰς τὸ νὰ ὑποστῶσιν ἀληθινῶς μετ' αὐτῶν πάντα κίνδυνον, ἀναγκάζονται ἢ νὰ γείνωσι δοῦλοι τῶν πολεμίων ἢ φεύγοντες τὴν δουλείαν νὰ γείνωσιν ἀνάστατοι μετὰ τέκνων καὶ γυναικῶν ἐγκαταλείποντες τὴν πατρίδα αὐτῶν².

Ἄλλὰ δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ! Ἄς προσέχωσιν ὅσοι τῶν λαῶν εἶνε ζηλωταὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐλευθερίας καὶ ἀξιοπρεπείας μῆτε εἰς πολλὰς σχέσεις πρὸς τυράννους νὰ ἔρχωνται μῆτε ἀλλοφύλους γνωστούς ἐπὶ πλεονεξίᾳ εἰς βοήθειαν αὐτῶν νὰ προσκαλῶσι μῆτε πολλὴν ἐμπιστοσύνην πρὸς τὰς ὑποσχέσεις καὶ τοὺς λόγους τῶν μοναρχῶν νὰ ἔχωσιν. Οἱ τύραννοι φύσει ἀποστρέφονται τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἐπομένως ἐκ παντὸς τρόπου ζητοῦσι νὰ καταπνίξωσι πᾶσαν αὐτῆς ἐκφανσιν. Οἱ ἀλλόφυλοι οἱ πλεονέκται μετὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν ἐχθρῶν, καθ' ὧν προσκαλοῦνται, συνήθως ὑποδουλόνουσιν καὶ αὐτούς

¹ 8, 2, 2. 8, 38. 21, 7, 1. — ² 4, 32. Πρβλ. καὶ 9, 21, 12.

καὶ τοὺς προσκαλέσαντας αὐτούς. Οἱ μονάρχαι ρυθμίζουσιν αἰείποτε τὴν διαγωγὴν αὐτῶν μόνον κατὰ τὸ ἴδιον αὐτῶν συμφέρον, οὐδαμῶς δὲ οὐδέποτε κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ πρέποντος καὶ τοῦ καλοῦ, οὐδὲ κατὰ τὰς πρὸς τοὺς ἄλλους συμπαθείας, ὧν ἄλλως καὶ πάντῃ ἔρημος εἶνε ἡ ψυχὴ αὐτῶν¹. Οἱ μονάρχαι οὐδένα νομίζουσι φίλον, οὐδένα ἐχθρόν. Τὰς ἐχθρας καὶ τὰς φιλίας αὐτῶν μετροῦσι πάντοτε κατὰ τὸ συμφέρον αὐτῶν. Προβάλλουσι κατ' ἀρχὰς τὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας καὶ φίλους προσαγορεύουσι καὶ συμμάχους τοὺς κοινωνοὺς τῶν αὐτῶν ἐλπίδων, ἀλλ' ὅμως ἀφοῦ ἐπιτύχωσιν ὅ,τι προέβητο, πάραυτα μεταβάλλουσι διαγωγὴν καὶ μεταχειρίζονται τοὺς ἐμπιστευθέντας αὐτούς οὐχὶ συμμαχικῶς πλέον, ἀλλὰ δεσποτικῶς². Ὑπηκόους θέλουσι τοὺς ἀνθρώπους οἱ μονάρχαι καὶ πειθαρχοῦντας εἰς αὐτούς καὶ οὐχὶ συμμάχους οὐδὲ ἴσους πρὸς αὐτούς. Τῆς ἰσότητος εἶνε ἄσπονδοὶ ἐχθροὶ οἱ ἐπὶ τῶν θρόνων καθήμενοι³.

43. Οὐδία, τέχνη, δύναμις καὶ διεξαγωγὴ τῶν πολέμων.

Ἡ περὶ τοῦ πολέμου ἀπόφασις εἶνε ἔργον τῶν προεστώτων τῆς πολιτείας καὶ οὐχὶ τῶν νέων οὐδὲ τοῦ ὄχλου. Ὁ πόλεμος εἶνε ὅμοιος πυρκαϊῇ. Ἐκ τῆς ποιότητος τῶν ἀρχηγῶν, τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πολεμικῶν μέσων ἐξαρτᾶται ἡ τέχνη τῶν πολέμων. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ καταλλήλου καιροῦ, πρόφασις τις εὐσχήμων πρὸς κήρυξιν τοῦ πολέμου καὶ ἐπιστημονικὴ σύνταξις τῶν πολεμικῶν δυνάμεων ἀναγκαιότατα πρὸς αἰσίαν διεξαγωγὴν τῶν πολέμων. Τὸ πολεμικὸν δίκαιον οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ παραβαίνηται. Οἱ μακροχρόνιοι πόλεμοι καταφθείρουσι τὰ ἔθνη.

Ὁ πόλεμος εἶνε τὸ φοβερώτατον τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη⁴. Οἱ πρεσβύτεροι γνωρίζοντες ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐξ αὐτοπαθείας τὰ δεινὰ, ἅτινα συνεπάγεται ὁ πόλεμος, εἶνε σφόδρα προσεκτικοὶ εἰς τὴν περὶ τούτου ἀπόφασιν αὐτῶν. Οἱ νέοι ὅμως πλήρεις ὀρμῆς ἀλόγου καὶ ἄπειροι τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου ὄντες ἐξάπτονται καὶ παραφέρονται περὶ πολέμου προκειμένου. Οὐδεμίαν γνῶσιν ἔχοντες τῶν παμπόλλων ὄρων τῶν προαπαιτουμένων πρὸς αἰσίαν διεξ-

¹ 8, 1^b, 6. 9, 37, 7 κέξ. 15, 24^a. Πρὸλ. καὶ 18, 13, 4. 23, 8. 27, 4, 7. —

² 2, 47, 5. 15, 24^a. — ³ 22, 5, 8. Πρὸλ. καὶ 2, 42, 3. 2, 62, 3. 23, 8, 6. —

⁴ Ἴδε ἀνωτ. σελ. 85 κέξ.

αγωγὴν αὐτοῦ, οὐδεμίαν πείραν ἔχοντες τῶν δεινῶν ἀπωλειῶν, ἃς συνεπάγεται, οὐδεμίαν ἔννοιαν ἔχοντες τῆς ἀγχιτρόφου τύχης αὐτοῦ ἀλόγως ὀρμῶσι πρὸς αὐτόν¹. Οἱ ὀρθῶς βουλευόμενοι περὶ πολέμου πρέπει νὰ ἔχωσι μὲν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἐκάστοτε παροῦσαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ μάλιστα πρέπει διηνεκῶς νὰ ἀναλογίζωνται τὰ ἀποτελέσματα ἐκάστης σκέψεως, ἐκάστης ἀποφάσεως καὶ ἐκάστης ἐνεργείας αὐτῶν². Μόνον οἱ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν δημοσίων πραγμάτων ἰστάμενοι δύνανται νὰ γνωρίζωσι τί εἶνε πόλεμος καὶ πόσον διάφορος εἶνε τῆς εἰρήνης καὶ οὐχὶ οἱ νέοι οὐδὲ ὁ ὄχλος³. Οἱ νέοι εἶνε ἄπειροι, δὲν γνωρίζουσι τὰ πράγματα τοῦ κόσμου⁴. Ὁ ὄχλος εἶνε ἄφρων, δὲν δύναται νὰ σκεφθῆ ὅπως πρέπει⁵. Ὁ πόλεμος εἶνε πυρκαϊᾶ ὅμοιος. Βεβαίως εὐκόλον εἶνε νὰ θέσῃ τις πῦρ εἰς δάσος πυκνόν, ἀλλ' εἶνε εὐκόλον ἔπειτα κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ προαίρεσιν νὰ κατασβέσῃ τὴν ἄπαξ ἀναφθεῖσαν πυρκαϊάν; Εἶνε εὐκόλον ἔπειτα κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ προαίρεσιν νὰ κατευθύνῃ αὐτήν; Ἡ φλόξ ὑπὸ τῶν ἀνέμων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κυβερνωμένη καὶ ὑπὸ τῆς ὑποκειμένης ὕλης τρεφομένη φέρεται ὅπου τύχῃ. Ὁρμᾶ μὲν καὶ κατ' ἄλλας διευθύνσεις, ἀλλ' ὀρμᾶ πολλάκις ἐπ' αὐτόν τὸν ἐμπρήσαντα πρῶτον. Οὕτω καὶ ὁ πόλεμος· ὅταν ἄπαξ ὑπεκκαυθῆ ὑπὸ τινος, ποτὲ μὲν αὐτόν τοῦτον πρῶτον ἀφανίζει, ποτὲ δὲ φέρεται φθεῖρων ἀδίκως καὶ δικαίως πᾶν τὸ εἰς αὐτόν παραπεσόν, αἰείποτε νέας φάσεις λαμβάνων, διαφυσώμενος, ὡς ὑπὸ ἀνέμων, ὑπὸ τῆς ἀγνοίας τῶν πλησιαζόντων⁶.

Ἡ ἀβουλία, ἡ ἀγένεια, ἡ δειλία, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ λοιπὴ οὐδενία τῶν ἡγουμένων εἶνε ὀλέθρια εἰς τὴν ἔκβασιν τῶν πολέμων⁷. Ἡ ἀγένεια, ἡ δειλία, ἡ ἀπειρία τῶν στρατιωτῶν ἐπίσης· ἀγενεῖς καὶ δειλοὶ ἢ νεοσύλλεκτοι καὶ ἀνάσκητοι στρατιῶται, ἀνάσκητα καὶ ἐκ τοῦ προχείρου συνειλεγμένα πληρώματα, νεοσύλλεκτα καὶ πρωτόπειρα πάσης κακοπαθείας καὶ παντὸς δεινοῦ ἐπιβατικὰ διασκορπίζονται ὑπὸ πολεμίων γενναίων, ἡσκημένων καὶ ἐμπειροπολέμων⁸. Ἡ ἔλλειψις τῶν προσηκόντων καὶ ἐπαρκῶν πολεμικῶν μέσων, ἡ ἔλλειψις

¹ 2, 21, 2. Πρβλ. καὶ 4, 34, 6 καὶ 9. 6, 9, 4 κίξ. Ἀπόσπ. 168. — ² Ἀπόσπ. 39. — ³ 2, 21, 2. 12, 25κ, 4. — ⁴ 4, 24, 1. 6, 8, 4. Πρβλ. καὶ 24, 2, 2. 31, 19, 7. Ἀπόσπ. 168. — ⁵ 11, 29, 9. Πρβλ. καὶ 22, 12, 9-16. — ⁶ 11, 4, 4 κίξ. — ⁷ 1, 31, 1. 1, 32, 2 καὶ 7. 1, 52, 2. 3, 81. 3, 105, 8 καὶ 9. 5, 85, 11. 9, 12, 4. 10, 32, 7. 11, 14, 2. 11, 42, 2. Πρβλ. καὶ 18, 28, 6-12. — ⁸ 1, 61, 4 κίξ. 3, 70, 10. 3, 89, 7. 3, 106, 5. 3, 108, 6. 3, 109, 12. 5, 85, 13. Πρβλ. καὶ ἀπόσπ. 53.

τροφῶν καὶ ἡ ἀτέλεια τοῦ ὀπλισμοῦ εἶνε ἐπίσης ὀλέθρια εἰς τὴν ἔκ-
 θασιν τῶν πολέμων¹. Αἰσίαν δὲ τροπὴν λαμβάνουσι τὰ κατὰ τὸν
 πόλεμον, ὅταν οἱ ἡγούμενοι τοῦ στρατεύματος εἶνε ἄνδρες προνοη-
 τικοὶ καὶ τολμηροί, ἄνδρες ἔμφρονες καὶ ἔμπειροὶ τοῦ ἔργου αὐτῶν².
 ὅταν οἱ στρατιῶται εἶνε ἄριστα ἡσκημένοι εἰς τὰ πολεμικὰ καὶ ἐμ-
 πειροπόλεμοι³. ὅταν τὰ μέσα τοῦ πολέμου εἶνε τέλεια⁴. ὅταν πάντες
 αὐστηρῶς πειθαρχῶσιν εἰς τὰ παραγγελλόμενα⁵. ὅταν πάντες εἶνε
 ἄνδρες ἄνδρεῖοι καὶ ἀτρόμητοι⁶. ὅταν ἕκαστος φιλοδοξῇ νὰ σπεύσῃ,
 ὅπου ὁ κίνδυνος εἶνε μέγιστος⁷. ὅταν πάντες εἶνε ἄνθρωποι γενναῖοι
 ἐν νῷ ἔχοντες οὐχὶ τὸ ζῆν, ἀλλὰ τὴν σωτηρίαν τῶν γυναικῶν καὶ
 τῶν τέκνων αὐτῶν, τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος, τὴν δόξαν τῶν προ-
 γόνων, τὴν τιμὴν τῶν ὀπλων⁸. ὅταν πάντες ἀμετάτρεπτον ἔχωσι τὴν
 ἀπόφασιν ἢ νὰ νικήσωσιν ἢ νὰ ἀποθάνωσιν. Ὅταν στρατὸς ἄξιος τῆς
 σεμνῆς ταύτης ἐπικλήσεως ὀρμήσῃ εἰς τὴν μάχην ἔχων ἀμετάτρε-
 πτον τὴν ὑπερήφανον καὶ ἀνδρικήν ταύτην ἀπόφασιν, εἶνε ἀπροσμά-
 χητος, ἡ τόλμη αὐτοῦ εἶνε ἀνυπόστατος, ἡ ἐρμὴ αὐτοῦ ἀνεπίσχετος,
 ὑπερισχύει τῶν πολεμίων, κατασυντρίβει αὐτούς, νικᾷ καὶ σώζει τούς
 τε οἰκείους καὶ τὴν πατρίδα αὐτοῦ⁹.

Περὶ πολέμου προκειμένου ἀνάγκη οἱ ἐνδιαφερόμενοι περὶ τῆς αἰ-
 σίας ἐκβάσεως αὐτοῦ καὶ περὶ τῆς ὑπολήψεως τοῦ ἔθνους αὐτῶν νὰ
 λάβωσιν ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλα τινὰ πράγματα συνήθως μὴ τυγχάνοντα
 τῆς προσηκούσης προσοχῆς ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων.

Ἐν πρώτοις ἡ ἐκλογή τοῦ καταλλήλου καιροῦ καὶ εὐσχημῶν τις
 πρόφασις πρὸς κήρυξιν τοῦ πολέμου εἶνε ἀναγκαῖότατα. Κατὰ πάσας
 τὰς ἀνθρωπίνους ἐπιχειρήσεις, ὡς γνωστόν, ἡ ἐκλογή τοῦ καταλλήλου
 καιροῦ καὶ ἡ εὐστοχος χρῆσις αὐτοῦ ἔχει μεγίστην δύναμιν, ἐνῶ τὸ
 ἀστοχεῖν τούτων εἶνε ἡ πηγὴ τῶν μεγίστων συμφορῶν· ἂν δὲ τοῦτο
 οὕτως ἔχει, κατὰ τὸν πόλεμον, τὴν μεγίστην πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων

¹ 2, 3, 3 κέξ. Πρὸλ. καὶ 3, 89, 9. 3, 90, 2. 18, 32, 7 κέξ. — ² 1, 52, 1.
 1, 59, 2. 2, 33, 1. 3, 89, 5. 3, 105, 8 καὶ 9. 8, 12, 8. 18, 28, 6 καὶ 8.
 Πρὸλ. καὶ 3, 71, 6. 11, 14, 2. — ³ 1, 61, 3 κέξ. 3, 35, 8. 3, 89, 5. 10,
 24, 7. 11, 32, 7. — ⁴ 2, 30, 7 καὶ 8. 10, 15, 1. 11, 32, 7 καὶ 8. 15, 13, 2.
 Πρὸλ. καὶ 15, 14, 6. 15, 15, 8. 18, 25, 2. 18, 28, 6 καὶ 9. 18, 37, 7 κέξ. —
⁵ 2, 34, 14. 3, 44, 12. 4, 24, 4 κέξ. — ⁶ 2, 9, 5. 3, 108, 5. Πρὸλ. καὶ 2,
 33, 9. 5, 100, 1. Ἀπ. 53. — ⁷ 3, 64, 10. 35, 4, 11. — ⁸ 3, 44, 12. 3, 63,
 10. 3, 64, 2 καὶ 10. 3, 109, 7 κέξ. 6, 52, 7. — ⁹ 3, 63, 9-14. 3, 109, 8
 κέξ. 15, 10, 6 καὶ 7. Πρὸλ. καὶ 2, 32, 10. 3, 89, 6. 6, 58, 11.

ἐπιχειρήσεων, τοῦτο πρέπει νὰ ἰσχύη βεβαίως πλείοτερον ἢ κατὰ πᾶσαν ἄλλην ἀνθρωπίνην ἐπιχείρησιν¹. Ἐπειτα εἶνε ἀνάγκη καὶ εὐσχημονός τινος προφάσεως πρὸς κήρυξιν τοῦ πολέμου, διότι, ὅταν ὁ πόλεμος νομισθῆ δίκαιος, τότε καὶ τὰ κατ' αὐτὸν κατορθώματα νομίζονται δίκαια καὶ ἀξιόλογα καὶ τὰ κατ' αὐτὸν ἀτυχήματα γίνονται ὀλιγώτερον ἐπισφαλῆ, ἐνῶ πρόφασις ἀσχημῶν καὶ φαῦλη τὰ ἐναντία τούτων ἀπεργάζεται².

Ἐμβαίῳν τις εἰς τὸν πόλεμον πρέπει νὰ φαίνεται ὅτι ἐμβαίνει εἰς αὐτὸν κατ' ἀνάγκην· πρέπει νὰ φαίνεται ὅτι ῥίπτεται εἰς τοὺς μεγίστους κινδύνους, ἵνα ὑπερασπισθῆ τὰ συμφέροντα καὶ τὴν τιμὴν τῆς πατρίδος αὐτοῦ ἀπειλούμενα ὑπὸ τῆς ὕβρεως καὶ τῆς πλεονεξίας τῶν ὑπεναντίων καὶ οὐχὶ ἵνα ἀδικήσῃ καὶ ἀρπάσῃ· τὸ τοιοῦτον εἶνε σφόδρα ἀσύνητον καὶ ἐξόχως ἐπιβλαβές. Ὅλος ὁ κόσμος θὰ διάκειται σφόδρα δυσμενῶς πρὸς αὐτούς. Τὰς ἀδικίας καὶ τὰς ζημίας τὰς ἐπισυμβαίνουσας κατὰ τὰς ἔριδας, οἰασθήποτε φύσεως καὶ ἂν εἶνε αὐται, καὶ κατὰ τοὺς πολέμους ἐπιφέρουσι πάντες τοῖς ἄρχουσι χειρῶν ἀδίκων³.

Ἐπειτα οἱ πόλεμοι οἱ γενόμενοι πρὸς ξένους καὶ μακρὰν τῆς ἰδίας χώρας εἶνε ὀλιγώτερον ἐπιζήμιοι καὶ ὀλέθριοι εἰς τὰ ἔθνη ἢ αἱ ἐμφύλιοι στάσεις καὶ ταραχαί, αἱ ἐν αὐτῇ τῇ χώρᾳ ἐπισυμβαίνουσαι⁴. Οἱ βάρβαροι λαοί, ὅσον πλῆθος καὶ ἂν ἔχωσι, ὅσον καλῶς καὶ ἂν εἶνε παρεσκευασμένοι, ὅσην ὀρμὴν καὶ τόλμην καὶ ἂν δεῖξωσιν, ὅσον αἰφνῆδιοι καὶ ἀνέλπιστοι αἱ ἐφοδοὶ αὐτῶν καὶ ἂν εἶνε, πολὺ ἐπικίνδυνοι δὲν εἶνε· διότι ἡ ἀσυνταξία τῶν πολυπληθῶν δυνάμεων αὐτῶν καὶ ἡ ἀνεπισημοσύνη περὶ τὸν χειρισμὸν τῶν πολεμικῶν ἔργων καθιστᾷ εὐφθαρτον τὴν δύναμιν καὶ ἀβλαβῆ τὴν μανίαν αὐτῶν, ὅταν οἱ λαοί, καθ' ὧν ὀρμῶσιν, εἶνε ἀκατάπληκτοι, φιλοπάτριδες, καλῶς συντεταγμένοι καὶ ἐπιστήμονες τῆς στρατιωτικῆς τέχνης⁵.

Παντοειδεῖς βλάβας καὶ φθοράς τῶν πολεμίων συνεπάγεται ὁ πόλεμος, ὡς γνωστόν. Τούτων τινὲς μὲν εἶνε δίκαιαι, τινὲς δὲ ἀδικοὶ, καὶ ἄλλαι ἀνόσιοι καὶ ἀσεβεῖς. Ὑπάρχει δίκαιον τοῦ πολέμου, τὸ ὅποῖον πάντες οἱ πεπολιτισμένοι στρατοὶ πρέπει νὰ τηρῶσι. Βεβαίως εἶνε δίκαιον τοῦ πολέμου τὸ βλάπτειν τοὺς πολεμίους⁶, ἀλλὰ δὲν εἶνε καὶ πᾶσα βλάβη τῶν πολεμίων δίκαια. Ἡ ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀφαι-

¹ 3, 70, 8. 9, 15, 1. 10, 43, 2. 27, 18, 1. — ² 36, 1b. Ἀπόσπ. 94. Πρὸς 3, 15, 11. — ³ 9, 35. — ⁴ 1, 71, 7. — ⁵ 2, 35. — ⁶ 9, 36, 4.

ρεσις καὶ ὁ ἀφανισμὸς φρουρίων, λιμένων, πόλεων, πλοίων, προμηθειῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν παραπλησίων τούτοις εἶνε κατὰ τοὺς νόμους τοῦ πολέμου καὶ ἐπιτρέπονται ὑπὸ τοῦ πολεμικοῦ δικαίου¹. ἢ κατὰ τὴν ἄλωσιν τῶν ἐχθρικών πόλεων διαρπαγὴ καὶ κατάθεσις εἰς τὸ ἴδιον ταμεῖον τοῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου αὐτῶν ἔχει λόγον τινά², συντελοῦσι πάντα ταῦτα εἰς τὸ νὰ κατὰστῶσιν ἀσθενέστεροι οἱ πολέμιοι καὶ ἰσχυρότεροι αἱ δυνάμεις καὶ πλειότερα τὰ μέσα τῶν πολεμουμένων αὐτούς³, διότι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ τις κατὰ τοὺς πολέμους, ἐὰν δὲν ἐξασθενήσῃ μὲν τοὺς πολέμιους, ἐνισχύσῃ δὲ τὰς ἑαυτοῦ δυνάμεις⁴.

Ἡ φθορὰ ὅθεν καὶ ὁ ἀφανισμὸς καὶ ἡ διαρπαγὴ τούτων καὶ τῶν παρομοίων τούτοις πραγμάτων τῶν πολεμίων εἶνε κατὰ τοὺς νόμους τοῦ πολέμου· ἡ φθορὰ ὅμως καὶ ὁ ἀφανισμὸς καὶ ἡ διαρπαγὴ πραγμάτων, τὰ ὁποῖα μῆτε αὐξήσιν τινα εἰς τὰ ἴδια πράγματα νὰ παράσχωσιν εἶνε ἱκανά, μῆτε ἐλάττωσιν τινα εἰς τὰ τῶν πολεμίων νὰ ἐπιφέρωσι δύνανται, εἶνε παρὰ τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου καὶ τεκμήριον σαφέστατον τῆς βαρβαρότητος καὶ ὠμότητος τοῦ ἤθους τῶν διαπραττόντων ταῦτα⁵. Μόνον βάρβαροι καὶ ὠμαὶ ὄρδαὶ φθείρουσι τοὺς καρπὸς τῶν ἐναντίων, κόπτουσι τὰ δένδρα αὐτῶν, ἀφανίζουσι τὰ κτήματα αὐτῶν, πυρπολοῦσι τὰς κατοικίας αὐτῶν⁶. Μόνον συμμορίαὶ ληστῶν ἀρπάζουσι καὶ εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν μετακομίζουσι τὰ ἐπιπλα τῶν πολεμίων, τὰς εἰκόνας αὐτῶν, τὰ ἀγάλματα αὐτῶν⁷. Μόνον ἐξεσθηκότα τῶν φρενῶν τέρατα διαπράττουσι παρανομίας καὶ ὠμότητας ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἀνταποδίδουσι τὰ ἴσα εἰς τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν⁸. Μόνον λυσσῶντα καθάρματα βεβηλόνουσι τοὺς ναοὺς τῶν πολεμίων, φθείρουσι τὰ ἱερὰ αὐτῶν, ἀφανίζουσι τὰ ἀναθήματα αὐτῶν, συντρίβουσι τοὺς ἀνδριάντας αὐτῶν⁹. Μόνον μιὰ βδελύγματα ἀσεβοῦσι πρὸς τοὺς αἰχμαλώτους¹⁰. Μόνον στυγεροὶ κακοῦργοι κακοποιοῦσι καὶ φονεύουσι τοὺς σώσαντας αὐτοὺς ἄλλοτε, τοὺς εὐγενῶς κατὰ τὸν πόλεμον προσενεχθέντας, τοὺς εὐεργέτας αὐτῶν¹¹. Στρατοὶ ὅμως πεπολιτισμένοι οὐδὲν τούτων πράττουσι, διότι οὐδὲν τούτων εἶνε κατὰ τοὺς νόμους τοῦ πολέμου¹². Ταῦτα πάντα εἶνε ὄργια ἀγρίων καὶ βαρβάρων ὀρδῶν καταισχύνοντα τοὺς διαπράτ-

¹ 5, 11, 3 κέξ. — ² 9, 10, 11. — ³ 5, 11, 3. — ⁴ 9, 10, 11. — ⁵ 5, 11, 4, 9, 10, 12. — ⁶ 25, 3α. — ⁷ 9, 10, 2 καὶ 12. Πρὸς. καὶ 40, 7, 1 κέξ. 40, 8, 10. — ⁸ 5, 11, 1. 7 κέξ. — ⁹ 5, 11, 4. 7, 14, 3. — ¹⁰ 39, 2, 1. — ¹¹ 2, 58, 8. — ¹² 7, 14, 3. 5, 11, 4. 2, 58, 8. 39, 2, 1.

τοντας αὐτά, ἀτιμάζοντα τὴν πατρίδα καὶ ζημιοῦντα αὐτὴν σφόδρα¹. Τὰ ἔθνη δὲν κοσμοῦνται οὐδὲ εὐδαιμονοῦσι διὰ τῶν ἐκ λαφυραγωγίας προελθόντων πραγμάτων καὶ κοσμημάτων τῶν πολεμίων· τὰ ἔθνη κοσμοῦνται διὰ τῶν ἀρετῶν τῶν πολιτῶν αὐτῶν καὶ εὐδοκίμοῦσι διὰ τῆς εἰς τὰ πάτρια ἀφοσιώσεως, διὰ τῆς φιλεργίας καὶ τῆς λιτότητος αὐτῶν ἐν τῷ βίῳ². Εἶνε δὲ ἀσύνητον πολιτικῶς καὶ σφόδρα ἐπιζήμιον εἰς τὰ συμφέροντα τὰ ἐθνικὰ ἢ μέχρι τελείου ἀφανισμοῦ ἀνοικτήριμων ἐρήμωσις τῆς χώρας τῶν πολεμίων· ἀποθηριοῦνται οἱ στερούμενοι τῶν πρὸς τὸ ζῆν καὶ εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα ἀμετάθετον ποιοῦσι τὴν πρὸς τοὺς ἐρημωτάς ὀργὴν αὐτῶν³. Τὸ μὴ ἀνταποδιδόναι τοῖς ἐχθροῖς τὰς ἴσας ὀμότητας κατὰ τὸν πόλεμον καὶ παρανομίας συντελεῖ σφόδρα εἰς τὴν ἀγαθὴν ὑπόληψιν τῶν ἔθνῶν⁴. Ἡ πραότης καὶ ἡ μεγαλοψυχία καθυποχρεώνει τοὺς ἐχθροὺς καὶ προκαλεῖ τὴν βαθυτάτην αὐτῶν εὐγνωμοσύνην⁵. Βασιλικῶς καὶ μεγαλοψύχως πρέπει νὰ μεταχειρίζηται τις τὴν πρὸς τὸν θεὸν εὐσέθειαν καὶ τὴν πρὸς τοὺς πολεμίους ὀργὴν⁶. Τὸ νὰ νικήσῃ τις τοὺς πολεμίους διὰ τῆς καλοκάγαθίας καὶ διὰ τῆς αὐστηρᾶς τηρήσεως τοῦ δικαίου εἶνε ὠφελιμώτερον τοῦ νὰ ἐξοντώσῃ τις αὐτοὺς ἐν τῷ πολέμῳ⁷. Οἱ ἀγαθοὶ ἄνδρες δὲν πολεμοῦσιν, ὅπως ἀπολέσωσι καὶ ἀφανίσωσι τοὺς πολεμίους, ἀλλ' ὅπως ἐπαναφέρωσι τὸ ὑπ' αὐτῶν προσβληθὲν δίκαιον εἰς τὴν προτέραν αὐτοῦ θέσιν καὶ ὅπως ἀποκαταστήσωσιν αὐτὸ σεβαστόν. Οἱ ἀγαθοὶ ἄνδρες δὲν ἀφανίζουνσι μετὰ τῶν ἀδικούντων καὶ τοὺς μηδὲν ἀδικούντας, ἀλλὰ μᾶλλον συσώζουσιν μετὰ τῶν ἀναιτίων καὶ τοὺς παραιτίους τῶν ἀδικιῶν⁸.

Ἐνταῦθα εὐκαιρον νὰ σημειωθῶσι καὶ τάδε·

Ἡ συνέχεια τῶν πολέμων καταφθείρει τὰ ἔθνη⁹. Οἱ πολῖται ὑφίστάμενοι πλείστας κακουχίας καὶ ὑποβαλλόμενοι εἰς πλείστας εἰσφορὰς ἀγανακτοῦσι καὶ αἰσθάνονται ζωηρὰν τὴν διάθεσιν πρὸς μεταβολὴν τῶν καθεστώτων¹⁰. Δανειῶν δὲ συνομολογουμένων ἕνεκα τῶν πολεμικῶν δαπανῶν καὶ τοῦ δημοσίου χρέους τούτου ἕνεκα ἐξογκουμένου σὺν τῷ χρόνῳ γενικὴ ἐπέρχεται πενία, ὅτε συνταρασσομένη ἐπὶ τινα χρόνον ἢ πολιτεία τὸ κατ' ἀρχὰς ἀνατρέπεται ἐπὶ τέλους καὶ ἀφανίζεται¹¹.

¹ 9, 10, 12. 5, 12, 2. 7, 14, 3. — ² 9, 10, 1 κέξ. — ³ 7, 14, 3. 25, 3^a. — ⁴ 5, 11, 7 καὶ 8. — ⁵ 5, 11, 9. 9, 36, 5. — ⁶ 5, 12, 1. — ⁷ 5, 12, 2. — ⁸ 5, 11, 5. — ⁹ 2, 62, 3. — ¹⁰ 14, 9, 5. — ¹¹ 13, 1 καὶ 1^a.

44. Ἡ τύχη τῶν πονηροκρατουμένων ἔθνων.

Τὰ ἔθνη τὰ ἐν ἐπονειδίστῳ πονηροκρατία κατασηπόμενα εἶνε καταδικασμένα εἰς πολιτικὸν θάνατον· εἴμαρται αὐτοῖς τάχιον ἢ βράνᾳ ἐκλειψῶσιν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς.

Εἶνε νόμος ἱστορικὸς ἀπαράβατος ὅτι ἔθνος ἀσύνετον, ὑπὸ ἀρχόντων μικροφρόνων καὶ ἀρχολιπάρων διοικούμενον, κατασυντριβεται μὲν πάραυτα καὶ διαθρυμματίζεται εἰς τὴν πρώτην πρὸς ξένα ἔθνη σύρραξιν, ἀπορροφᾶται δὲ σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ὑποδουλοῦται ὑπὸ παντὸς συνετοῦ καὶ γενναίου καὶ ἰσχυροῦ γειτονικοῦ ἔθνους¹.

Ὁ ἀναπόφευκτος οὗτος ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν ξένων καὶ τῆς γειτονίας λαῶν συνετῶν καὶ ἰσχυρῶν ἐπικρεμάμενος ὄλεθρος εἰς πᾶν ἀσύνετον καὶ διεφθαρμένον ἔθνος ἐπίσχηται πως καὶ ἐπιβραδύνεται, ὅταν οἱ προεστῶτες αὐτοῦ ὁμοφωνῶσι καὶ ἐν ἐνὶ πνεύματι ὑπὲρ τῆς κοινῆς σωτηρίας συμπράττωσιν, ὅταν περισυλλέγωσι, διοργανώσωσι καὶ κατὰ πάντα τρόπον ἐνισχύωσι τὰς ἐθνικὰς δυνάμεις², ὅταν παρακολουθοῦντες μετὰ προσοχῆς καὶ αἰσθανόμενοι τὸ ἐπικίνδυνον τῆς αὐξήσεως τῶν δυνάμεων καὶ τὸ ὀλέθριον τῆς ἀναπτύξεως τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς πολυπραγμοσύνης τῶν ξένων καὶ ἰδίως τῶν ὁμόρων ἔθνων προσπαθῶσι πάσῃ μηχανῇ νὰ ἀποκωλύσωσι τὴν ὑπὲρ τὸ μέτρον αὐξήσιν τῆς ἰσχύος αὐτῶν³. Ἄλλ' ὅταν ἕνεκα τῆς παχυνοίας καὶ τῆς ἀγενεῖας τῶν ἀδεξίων καὶ διεφθαρμένων προεστῶτων οὐδὲν τούτων ἐπιτελεσθῇ, αὐξήθη δὲ ὑπὲρ τὸ μέτρον ἡ δύναμις τῶν ὁμόρων ἔθνων καὶ παρασχεθῇ ποτε αὐτοῖς ἀφορμὴ νὰ ἀναμιχθῶσιν εἰς τὰς ὑποθέσεις αὐτοῦ, τότε ἀποβάλλον καθ' ἑκάστην μέρος τι τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ θὰ κἀταντήσῃ ποτὲ νὰ ἀπολέσῃ τέλος τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἀνεξαρτησίαν καὶ νὰ ὑποδουλωθῇ ἐντελῶς ὑπ' αὐτῶν⁴.

45. Ἡ δεσποτεία τῶν αἰωνίων νόμων.

Καὶ ἐν ταῖς συνηθεστάταις ἐκφάνσεσι τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνων ἡ δεσποτεία τῶν αἰωνίων καὶ ἀμεταστάτων νόμων, καθ' οὓς ἄγονται τὰ ἀνθρώπινα, εἶνε ἀπόλυτος.

Ἐκ τῆς ἱστορίας ἐπίσης δύναται τις νὰ μάθῃ καὶ ἄλλα πάμπολλα χρῆσιμώτατα εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον διδάγματα. ὡς π. χ. τὸ φυ-

¹ 5, 104, 1-10. 25, 9^b, 1. — ² 5, 104, 1-6. 4, 32, 10. — ³ 1, 10, 6. 1, 83, 3 καὶ 4. — ⁴ 1, 83, 3-4. 4, 32, 3-7. 25, 9^b, 2 καὶ 6. Ἰδ. κατωτ. σ. 104 κέξ.

λάξαι τὰ ἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερον¹. Ἐν τοῖς πλείστοις τῶν ἀνθρωπίνων ἔργων οἱ μὲν κτησάμενοι πρὸς τὴν τήρησιν, οἱ δὲ ἔτοιμα παραλαβόντες πρὸς τὴν ἀπώλειαν εἶνε ἐπιτήδειοι². Τὰ σπουδαῖα πράγματα μόνον διὰ σπουδαίων ἀνδρῶν ἐπιτελοῦνται· ὅταν δὲ σπουδαῖα πράγματα γελοῖοι ἀνθρωποὶ ἐπιβάλλωνται νὰ ἐπιτελέσωσιν, ὄνειδος καὶ συμφορὰ ἐπακολουθεῖ³. Ἀλόγιστος καὶ μανικὸς ὁ ἐπιβαλλόμενος νὰ ἐκτελέσῃ μεγάλα πράγματα καὶ γενναῖα αὐτὸς κακοήθης καὶ ἄτιμος ὢν⁴. Ἀνόητος καὶ κακὸς συνάμα ὁ νομίζων ὅτι, ὅταν αὐτὸς ἔχη κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμούς, οἱ ἄλλοι δὲν βλέπουσιν⁵. Εὐήθης καὶ μάταιος ὁ νομίζων ὅτι διὰ τῶν λόγων εἶνε δυνατόν ποτε νὰ ἐπικρυβῶσι τὰ πράγματα, τὰ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἐναργέστατα προκείμενα⁶.

Ἡ ἀγχνίονα καὶ ἡ τόλμη ἔχουσι μεγίστην ἀξίαν ἐν τοῖς ἀνθρώποις· προάγουσι τάχιστα, καὶ δὴ καὶ παρὰ τὴν ἡλικίαν, εἰς τὰ μέγιστα τῶν ἀξιωματῶν τοὺς κεκτημένους τὰ ἔξοχα ταῦτα προτερήματα⁷. Ἡ κατὰ τὸν βίον καλοκάγαθία καὶ ἡ ἐν προτέροις χρόνοις εἰς σπουδαίας περιστάσεις ἐπιδειχθεῖσα ἀνδρώδης καὶ συνετὴ διαγωγὴ εἶνε προσόντα περιφανῆ, ὧν ἕνεκα ἡ πατρὶς κινδύνου ἐπιστάντος καταφεύγει εἰς τοὺς ἔχοντας αὐτὰ⁸. Ἡ καλοκάγαθία, ἡ χρηστότης, ἡ τιμιότης καὶ ἡ ἀγαθότης τῶν ἐν δυνάμει καὶ ἐξουσίᾳ ἀνδρῶν καὶ ἔθνων προσελκύει τὴν ἀγάπην, τὴν ἐμπιστοσύνην, τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ τὴν ἀφοσίωσιν τῶν ἀρχομένων ἀνθρώπων τε καὶ ἔθνων· διαπράττεται δ' οὕτω ἡρέμα καὶ ἡσυχῶς ὅ,τι ἄλλως διὰ τῶν ὄπλων καὶ διὰ πολλῶν μόχθων καὶ μεγίστων κινδύνων μόλις δύναται νὰ διαπραχθῇ. Πᾶν δὲ τούναντίον ἀπεργάζεται ἡ ὕβρις, ἡ ἀλαζονεία, ἡ ἀγριότης, ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἡ πικρία τῶν ἀρχόντων. Κατορθοῦται μὲν πως διὰ τῶν μισητῶν τούτων τρόπων νὰ ἐμποιηθῇ προσωρινῶς τοῖς ἀρχομένοις φόβος τις, ἀλλ' εἰς τὴν πρώτην τυχοῦσαν εὐκαιρίαν ἐξανίστανται ἄγριοι οἱ πιεζόμενοι καὶ ὕβριζόμενοι καὶ καταδυναστεύομενοι καὶ προβαίνουσιν εἰς συνομοσίας καταχθόνιους, εἰς ἀποστασίας ἀγρίας, εἰς πράξεις ὠμὰς, εἰς ἔργα μιὰρὰ καὶ ἀνόσια, εἰς ἔργα παρὰ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἦθη. Ἡ κακὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἰσχυόντων καὶ κρατούντων ἔθνων ἀπαλλοτριοῖ καὶ πολεμίους καθιστᾷ πάντας, καὶ συμμάχους καὶ φίλους καὶ ὑπηκόους· διὸ καὶ

¹ 10, 36, 1 κέξ. — ² 6, 2^a, 20. — ³ 24, 5, 12. — ⁴ 15, 24^a, 2. — ⁵ 4, 27, 7. — ⁶ 4, 17, 1 καὶ 2. — ⁷ 2, 63, 3. — ⁸ 3, 107, 8.

ὅταν ἐπιλάβωνται ποτε εὐκαιρίας τινός οἱ τοιοῦτοι ἐκδικοῦνται ἀγρίως καὶ βλάβπτουσι τὰ μέγιστα τοὺς καταδυναστεύοντας αὐτούς¹.

Ἐπίσης δὲν εἶνε δυνατόν οὔτε νὰ προστατῇ τις τῶν κοινῶν ὀλιγορῶν τῶν κατὰ τὸν ἴδιον βίον οὔτε νὰ ἀπέχη τῶν δημοσίων χρημάτων ζῶν πολυτελέστερον ἢ ὅσον ἐπιτρέπουσιν οἱ ἴδιοι αὐτοῦ πόροι². Ἡ πενία κωλύει τὴν ἐπιτέλεσιν μεγάλων πραγμάτων καὶ πληροῖ τὸν τε ἰδιωτικὸν καὶ δημόσιον βίον ἀμφισθητήσεως, ἐρίδων, ὀργῆς καὶ πολλῶν ἄλλων ὀλεθρίων κακῶν³. Ὁ πλοῦτος μόνον μετὰ νοῦ χειριζόμενος γίνεται χρησιμώτατος εἰς πᾶσαν τοῦ βίου περίστασιν, ὅταν ὁμως ἀφρόνως κατασπαθᾶται, γεννᾷ φθόνους καὶ ἐπιβουλάς, ἀπεργάζεται τὴν διαφθορὰν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς καὶ γίνεται συνηθέστατα παραίτιος ἀνηκέστων κακῶν καὶ τελείας ἀπωλείας τῶν ἔχόντων αὐτόν⁴. Αἱ ἐπιφανεῖς καὶ παράδοξοι πράξεις γεννῶσι βαρεῖς τοὺς φθόνους καὶ ὀξείας τὰς διαβολάς, ὑφ' ὧν οἱ μὲν ἐγχώριοι διὰ τε τὰς συγγενείας καὶ τὸ πλῆθος τῶν φίλων, καίπερ σφοδρῶς διασειόμενοι, ἀντέχουσιν· ἐνῶ οἱ ξένοι καταβάλλονται, συντριβονται καὶ ἀφανίζονται⁵. Τῶν συνετῶν ἡγεμόνων τῶν ὀλων αἱ πράξεις εἰς μὲν τοὺς ἐπιπολαίως κρίνοντας τὰ πράγματα φαίνονται ὡς παράβολοι καὶ τολμηραί, εἰς δὲ τοὺς ὀρθῶς λογιζομένους ὡς ἀσφαλεῖς καὶ νουνεχεῖς⁶. Ἐπειδὴ δὲ εὐκολώτατα οἱ ἄνθρωποι ψέγουσι καὶ προχειρότατα ἐπιτιμῶσι τοὺς ἄλλους⁷, διὰ τοῦτο, ὅταν κατὰ τινος ὑποψιθουρισθῇ τι, δίκαιον καὶ συμφέρον εἶνε, πρὶν ἢ δεχθῶμεν τὴν διαβολήν, ἀκριβέστατα πρότερον νὰ ἐξετάζωμεν περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ πράγματος καὶ εἶτα νὰ πιστεύωμεν εἰς τὰ κατ' αὐτοῦ θρυλλούμενα⁸.

Συνήθως ἐπιτιμῶνται καὶ δυσφημοῦνται καὶ συκοφαντοῦνται οἱ διαχειριζόμενοι τὰ δημόσια πράγματα. Ἄλλ' ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι οὔτοι οὔτε νὰ εὐστοχῶσι πάντοτε εἶνε δυνατόν οὔτε νὰ σφάλωνται συνεχῶς εἶνε φυσικόν καὶ ἐπειδὴ αἱ περιστάσεις, ὑφ' ἃς διατελοῦντες πράττουσι τὰ ἐκάστοτε πραττόμενα, εἶνε πολλαὶ καὶ διάφοροι, ἄγνωστοι μὲν ἡμῖν αἱ πλεῖσταί, διάφοροι δὲ τῶν καθ' ἡμᾶς περιστάσεων ἄλλαι, διὰ τοῦτο ὀρθόν καὶ δίκαιον εἶνε ἀκριβῶς διερευνῶντες τοὺς τότε καιροὺς καὶ τὰς τότε περιστάσεις καὶ πρὸς αὐτὰς ἀντιπαραβάλλ-

¹ 1, 70, 6 κέξ. 1, 72 κέξ. 1, 88, 3. 7, 12, 8-12. 10, 6, 3-5. 10, 17, 7-15. 10, 36, 3 κέξ. Πρβλ. καὶ 25, 3^α. — ² 10, 20, 5. — ³ 5, 93, 3 καὶ 4. 9, 10, 11. Πρβλ. καὶ 13, 1, 1. — ⁴ 18, 41, 2. — ⁵ 1, 36, 3. — ⁶ 2, 64, 2. — ⁷ 12, 25^α. 28, 9^α. — ⁸ 4, 85, 4 καὶ 5.

λοντες καὶ συσχετίζοντες τὰς πράξεις αὐτῶν ἄλλας μὲν τούτων νὰ ἐπιτιμῶμεν, ἄλλας δὲ νὰ συγχωρῶμεν, οὐδέποτε δὲ ἀνεξαιρέτως καὶ ἀδιακρίτως πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῶν πραττόμενον ἀλογίστως καὶ ἀσκέπτως νὰ μεμφώμεθα. Τοῦτο εἶνε νοσηρὰ τῆς πολιτείας κατάστασις. Εἶνε φλυαρία ἀνθρώπων οὐτιδανῶν ἐν ἀργίᾳ τὸν βίον αὐτῶν διαγόντων. Βλάβη δὲ οὐ σμικρὰ προκύπτει εἰς τὰ κοινὰ πράγματα ἐκ τῆς ἀδολεσχίας τῶν ἀργῶν τούτων πολιτῶν, οἵτινες ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἐν ἀσφαλείᾳ αὐτοὶ καθήμενοι καὶ μακρὰν ὄλως τῶν πραγμάτων εὐρισκόμενοι, ὅπου καὶ ἂν εὐρεθῶσιν, εἴτε ἐν τοῖς συμποσίοις, εἴτε ἐν τοῖς περιπάτοις, εἴτε ἐν ταῖς λοιπαῖς καθημεριναῖς διατριβαῖς, πάντοτε ἀνά στόμα ἔχουσι τὰς πράξεις τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχόντων, ποτὲ μὲν ἐπιτιμῶντες τὰ ὑπ' αὐτῶν πραττόμενα, ποτὲ δὲ ἀπαριθμοῦντες τὰ δῆθεν ὑπ' αὐτῶν παραλειπόμενα. Ἐκ τῆς ἀκαίρου ταύτης ἀδολεσχίας καὶ εὐρεσιλογίας τῶν οὐτιδανῶν τούτων ἀργῶν ἀνθρώπων βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ὑποσκάπτεται ἡ ὑπόληψις τῶν ἀρχόντων, αἴρεται ἀπ' αὐτῶν ἡ ὀφειλομένη ἐμπιστοσύνη τῶν ἀρχομένων, ἐκλείπει ὁ προσήκων πρὸς αὐτοὺς σεβασμὸς τῶν ἐχθρῶν καὶ οὕτω ἀφανίζεται πᾶσα ἐπιχείρησις πρὸς ἀνήκεστον βλάβην τῶν δημοσίων συμφερόντων¹.

Ἄλλὰ ὑπὲρ πάντας τοὺς οὐτιδανοὺς τούτους κηφῆνας βδελυρώτατοι καὶ εἰς τὴν πολιτείαν ἐπιβλαβέστατοι εἶνε οἱ κοῦφοι καὶ τετυφωμένοι ἐκείνοι νεανίσκοι, οἵτινες, ἐπὶ βραχὺ εἰς ξένας χώρας μεταβάντες, ἐκεῖθεν δὲ μόνον τὸν τρόπον τῆς ὑποδέσεως καὶ τῆς ἀμφίσεως καὶ τὰ λοιπὰ πρὸς ἀλαζονείαν ἐπιτήδεια παραλαβόντες, μετὰ τὴν εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν ἐπάνοδον ὑπολαμβάνοντες ὅτι αὐτοὶ μὲν ἐγένοντο ἄνδρες διὰ τὴν ἐκδημίαν, οἱ δὲ συμπολιταὶ αὐτῶν ἔμειναν ἀνδράποδα καὶ βλάκες, περιφρονοῦσι τοὺς πάντας, ζηλοτυποῦσι τοὺς ἰσχύοντας καὶ συγκρούονται πρὸς αὐτοὺς, πολλὰ αὐθάδη ἐστομίζοντες καὶ πλείονα ὑβριστικὰ πράττοντες². Ἄλλὰ καὶ τούτων ἔτι χείρονες, καθάρματα μιὰρὰ αὐτόχρομα, εἶνε οἱ διεσθαρμένοι ἐκείνοι ἄνθρωποι, οἵτινες, ὑπὸ ξένην κυριαρχίαν τῆς πατρίδος αὐτῶν διατετελούσης, ἐκ καταπτύστου φιλοδοξίας διαβάλλουσι πρὸς τοὺς κυριάρχους τοὺς εὐδοκιοῦντας πολιτικούς τῆς πατρίδος αὐτῶν ὡς φιλελευθέρους καὶ ἐπικινδύνους εἰς τὰ καθεστῶτα, πολλὰς ἐνοχλήσεις οὕτω καὶ μεγάλας ζημίας εἰς τοὺς χρηστοὺς τούτους συμπολίτας αὐτῶν

¹ 1, 14, 7. 8, 1^b, 29, 1^a. Πρὸς. καὶ 2, 64, 2. 6, 11^a, 10. — ² 16, 22, 3 κέξ.

ἐπάγοντες καὶ εἰς δεινὴν ταραχὴν καὶ μέγαν κίνδυνον τὰς πατρίδας αὐτῶν ἐμβάλλοντες¹.

Ἔτι ὁ χαρακτήρ τῶν γειτόνων ἐπιδραῖ οὐκ ὀλίγον ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἔθνων. Γείτονες κακοὶ ἐμβάλλουσιν εἰς αἰδίων καὶ δυσχερῆ πόλεμον τὰ ὄμορα ἔθνη. Καθ' ἑκάστην προκαλοῦνται δυσαρέσκεια καὶ γεννῶνται πόλεμοι. Πᾶσα ὑποχώρησις προκαλεῖ τὴν θρασύτητα αὐτῶν, αὕτη προκαλεῖ ἢ μείζονα τῆς προτέρας ὑποχώρησιν ἢ πόλεμον. Τῆς καταστάσεως ταύτης οὐδεμία εἶνε ἀθλιωτέρα. Ἀθλιότης ἐκ τοῦ πολέμου, ἀθλιότης ἐκ τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν ἐν εἰρήνῃ συντελεσθέντων ἔργων, ἀθλιότης ἐκ τῆς ἀβεβαιοότητος τοῦ μέλλοντος καὶ ἐν γένει κατάστασις οἰκτρὰ καὶ ἐλσεινή². Γείτονες δὲ ἀγαθοί, γείτονες γενναῖοι, ἡμεροὶ, πεπολιτισμένοι, πολλαχῶς γίνονται ὠφέλιμοι τοῖς ὁμόροις ἔθνεσι· βοηθοῦσιν αὐτοὺς ἐν ὄρᾳ ὑψίστου κινδύνου, μεταδίδουσιν αὐτοῖς ὅ,τι ἔχουσιν ἀγαθόν, ἐξοτρύνουσιν αὐτοὺς εἰς ἀπομίμησιν³. Ὅταν ἔθνος τι ἀφίχθῃ ποτε εἰς μέγαν βαθμὸν δόξης καὶ δυνάμεως καὶ μετὰ ἐπανειλημμένα ἀτυχήματα καὶ μετὰ πολυχρόνιον πονηροκρατίαν πάλιν ἐναπομένουσιν αὐτῷ ζώπυρά τινα τῆς προγονικῆς μεγαλοφροσύνης λαμπρῶς ἐκφαινόμενα, ὅταν καιρὸς παρῆ⁴. Τὰ χρηστὰ ἔθνη τὰ ἐν τιμιότητι καὶ καλοκάγαθιᾳ τὸν βίον αὐτῶν διάγοντα καὶ σμικρότατα ὄντα τυγχάνουσι τῆς ἀμερίστου ὑπολήψεως πάντων. Τὰς συμβουλάς αὐτῶν εἰς χαλεπὰς περιστάσεις καὶ τὰ μέγιστα ἔθνη ἐπιζητοῦσι καὶ τὴν δαιτησίαν αὐτῶν, ὅταν ταύτης ἀνάγκη ἔχωσιν, ἐξαιτοῦνται⁵. Καὶ τέλος τὸ μέγιστον τῆς ἱστορίας διδάγμα ὅτι ἐκ τῆς ποιότητος τῶν προῖσταμένων τῆς πολιτείας ἐξαρτᾶται κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ τύχη τῶν ἔθνων⁶.

46. Οἱ χρηστοὶ προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων.

Οἱ χρηστοὶ προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων δι' ἐξόχων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προτερημάτων περικεκοσμημένοι καὶ ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐξυπηρετήσιν τῆς πατρίδος αὐτῶν ἀφωσιωμένοι κοσμίως διαβιοῦσι, μεγάλα ἐπιδιώκουσιν, ὑψηλὰ φρονοῦσι, γενναῖα πράττουσι, σεμνὰ καὶ καλὰ ἀπεργάζονται.

Οἱ χρηστοὶ προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων εἶνε φρόνιμοι⁷,

¹ 27, 13. — ² 4, 45. — ³ 22, 4, 8. 34, 9, 3. — ⁴ 20, 5, 4. — ⁵ 2, 39. — ⁶ 1, 35, 4 κέξ. 1, 37, 3. 3, 81, 10 καὶ 11. 3^ο, 20^ο, 2. — ⁷ 1, 62, 3. 1, 64, 6. 2, 43, 3. —

πιστεύουσι οὐχὶ τῇ τύχῃ, ἀλλὰ τοῖς συλλογισμοῖς¹, εἶνε μεγαλόφρονες, μεγαλοπράγμονες, μεγαλόψυχοι, ἄνδρες βαθυτάτου σεβασμοῦ καὶ θερμότητος ἀγάπης ἄξιοι². Εἶνε μετριόπαθεῖς καὶ συνετοί· ἀφίνουσι ἐνίοτε καὶ τοὺς πολιτικούς ἀντιπάλους αὐτῶν νὰ γίνωνται ὑπέρτεροι ἐν τισὶν ἀσημάντοις πράγμασιν³. Εἶνε σοβαροὶ καὶ ἀξιοπρεπεῖς· δὲν εὐρεσιολογοῦσι πρὸς πᾶν τὸ προτεθὲν διαβούλιον, δὲν φλυαροῦσι φλυαρίαν διωλύγιον, δὲν ἀπαγγέλλουσι λόγους διεξοδικούς, ὁμιλοῦσι μόνον, ὅταν εἶνε ἀπόλυτος ἀνάγκη, καὶ τότε πάλιν μόνον ἐκεῖνα λέγουσιν, ὅσα ἀρμόζουσι πρὸς τὸν ἐκάστοτε ὑποκείμενον καιρόν⁴. Εἶνε ἐμβριθεῖς καὶ περιεσκεμμένοι· βουλευόμενοι καὶ νομοθετοῦντες δὲν ἀποβλέπουσι μόνον πρὸς τὸ παρόν, ἀλλ' ἔχουσι ὑπ' ὄψιν μᾶλλον τὸ μέλλον, διότι παράλογον εἶνε πολεμοῦντες μὲν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὴν ζωὴν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας τῶν ἰδίων τέκνων νὰ θυσιάσωσι, βουλευόμενοι δὲ καὶ νομοθετοῦντες μηδαμῶς νὰ φροντίζωσι περὶ τοῦ μετὰ ταῦτα χρόνου⁵. Εἶνε σώφρονες· ἐπ' οὐδεμιᾷ ἀφορμῇ ἐπιλανθάνονται ἑαυτῶν· καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῆς μεγίστης εὐδαιμονίας οὐδέποτε ἐξοκέλλουσι εἰς ὕβριν, εἰς ἀκρασίαν, εἰς ἀκολασίαν⁶. Εἶνε μεγάλθυμοι καὶ μεγαλόφρονες· οὐδέποτε ἐπιδιώκουσι τὴν προαγωγὴν τῶν ἰδίων συμφερόντων διαβάλλοντες, ῥαδιουργοῦντες καὶ συκοφαντοῦντες τοὺς ἄλλους καὶ βδελύσσονται ἐξ ὅλης ψυχῆς τὴν κατάχρησιν τῶν εἰς αὐτοὺς ἐμπιστευθέντων μυστικῶν πρὸς ἴδιον ὄφελος⁷. Εἶνε τίμιοι· διατηροῦσι καθ' ἅπαντα τὸν βίον αὐτῶν καθαρὰς τὰς χεῖρας καὶ ὑψηλὸν τὸ μέτωπον καὶ ἐγκαταλείπουσιν ὡς κληρονομίαν τοῖς ἀπογόνοις αὐτῶν οὐχὶ πλοῦτη μεγάλα οὐδὲ κτήματα προσοδοφόρα, ἀλλὰ μόνον τὸ τετιμημένον ὄνομα αὐτῶν⁸. Ἔχουσι φύσιν γενναίαν καὶ προαίρεσιν ὑψηλὴν· εἶνε μεγαλοπρεπέστατοι καὶ ἐλευθεριώτατοι εἰς τὰς ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ θυσίας αὐτῶν⁹, ἀφοσιοῦνται ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς πατρίδος αὐτῶν, ὑφίστανται μεγαλοψύχως καὶ ἄνευ οὐδενὸς ἐγωῦστικῆς ὑστερολογισμοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δόξης αὐτῆς καὶ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας καὶ ἀσφαλείας τῶν συμπολιτῶν αὐτῶν παντοσειδεῖς κακουχίας καὶ στερήσεις καὶ θυσίας, ἐκτίθενται εὐψύχως καὶ γενναίως εἰς παντοσειδεῖς κινδύνους, ἐντεινοῦσι τὰς δυνάμεις αὐτῶν καὶ δεικνύουσι φρόνημα ὑψηλὸν καὶ θάρρος ἀκατάβλητον,

¹ 10, 7, 3. — ² 4, 35, 7. — ³ Ἀπ. 27. — ⁴ 36, 1^a, 3. — ⁵ 1, 72, 7. 13, 1^a, 2. — ⁶ 8, 12, 9. Πρβλ. καὶ 3, 81, 3. — ⁷ 30, 4, 15 καὶ 16. — ⁸ 32, 8. Πρβλ. καὶ 18, 34, 4 καὶ 7. — ⁹ 1, 59, 6.

μάλιστα ὅταν οἱ κίνδυνοι εἶνε μέγιστοι¹. Πολιτεύονται νουνεχῶς καὶ συμφώνως πάντοτε πρὸς τοὺς ἐκάστοτε καιροὺς καὶ τὰ ἀληθῆ συμφέροντα τῆς πατρίδος αὐτῶν². Πολιτεύονται μετὰ παρρησίας καὶ οὐχὶ πρὸς χάριν³. Οὐδέποτε κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν παρασύρονται ὑπὸ τῶν φωνασιῶν τῶν ὄχλων, οὐδέποτε συμματαβάλλονται κατὰ τὰς διαθέσεις τῶν ἄλλων, οὐδέποτε μεθαρμόζουσι τὴν διαγωγὴν αὐτῶν πρὸς τὴν διαγωγὴν τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἀπαρεγκλίτως καὶ ἀμεταστάτως, ὡς ἄνθρωποι διαυγεστάτην συνείδησιν τοῦ ἐκάστοτε σκοπούμενου ἔχοντες καὶ ὡς ἄνδρες βέβαιον καὶ ὑψηλὸν τὸ ἦθος κεκτημένοι, πράττουσι πάντοτε μόνον ὅτι εἶνε ὀρθὸν καὶ ἀξιοπρεπές, καὶ μόνον ὅτι εἶνε σύμφωνον πρὸς τὴν ἀληθῆ θέσιν τῶν ἐκάστοτε ἐπιχειρουμένων πραγμάτων⁴. Οὐδαμῶς οὐδέποτε ἀφίστανται ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς προθέσεως αὐτῶν, οὐδέποτε κάμπτονται ὑπὸ τῶν παρεξηγήσεων, τῶν δυσφημιῶν καὶ τῆς καταφρονήσεως τῶν ὄχλων⁵, οὐδέποτε παρασύρονται ὑπὸ τῆς καταλαλιᾶς τῶν ἀσυνέτων συμπολιτῶν αὐτῶν, οὐδὲ ὑπὸ τῆς ζηλοτυπίας καὶ τῆς ἐχθρότητος καὶ τῶν ἀπειλῶν τῶν φιλοδόξων ἀντιπάλων αὐτῶν, οὐδὲ ὑπὸ τῆς κατ' αὐτῶν ἐξεγέρσεως τῆς κοινῆς γνώμης⁶, οὐδέποτε ὑπ' οὐδενὸς καταπληκτικοῦ ἢ ἀπροσδοκίτου πτοοῦνται οὐδὲ διασαλεύονται ἐν ταῖς ἀποφάσεσιν αὐτῶν⁷, οὐδέποτε ἐν οὐδεμιᾷ ἀτυχίᾳ λιποψυχοῦσιν οὐδὲ συντρίβονται⁸, ἀλλ' ἀμετάβλητοι αἰετοτε καὶ οὐδαμῶς οὐδέποτε ἀλλοιούμενοι ὑπὸ τῶν περὶ αὐτοὺς ἐπισωρευομένων παντοειδῶν δυσχερειῶν ἀπαρασάλευτοι ἐπὶ τῆς ἐξ ἀρχῆς προθέσεως αὐτῶν διαμένουσιν⁹. Ἀπαύστως δὲ περὶ τοῦ μέλλοντος, πῶς καὶ τί δέον νὰ πραχθῆ, διανοούμενοι¹⁰ ἀπαύστως ἀνδρωδῶς φρονοῦντες καὶ δραστηρίως ἐνεργοῦντες καὶ περιεσκεμμένως πρᾶττοντες στερεῶ τῷ ποδὶ ἀπαρεγκλίτως βαίνουσι πρὸς τὴν ὄντως τῶν ἀρχικῶν προθέσεων αὐτῶν¹¹.

Οἱ ἐπὶ τῶν δημοσίων πραγμάτων τεταγμένοι φροντίζουσι καὶ διευκρινίζουσι τὰς ἀληθεῖς προαιρέσεις καὶ τοὺς γνησίους καὶ πραγματικούς σκοποὺς τῶν τε διαλυομένων τὰς ἔχθρας καὶ τῶν συντιθεμένων τὰς φιλίας λαῶν, ἵνα, ἀκριβῶς γινώσκοντες πότε ἕνεκα τῶν περιστά-

¹ 1, 70, 1 κέξ. 40, 4, 8. Πρὸλ. καὶ 10, 41, 6. — ² 18, 13, 4. Ἀπόσπ. 143. Πρὸλ. καὶ 18, 14. — ³ 24, 9, 3. — ⁴ 2, 64, 3-7. 15, 4, 10. 28, 6, 3. — ⁵ 3, 94, 4 καὶ 8. — ⁶ 3, 103, 3. 5, 107, 6 καὶ 7. Πρὸλ. καὶ Ἀπ. 104. — ⁷ 3, 92, 3. — ⁸ 3, 85, 10. Πρὸλ. καὶ 3, 102, 5. — ⁹ 3, 89, 2. 3, 92, 3. 3, 103, 6. — ¹⁰ 3, 85, 10. — ¹¹ 3, 85, 10. 3, 118, 7. 5, 107, 7.

σεων καὶ τῆς ἀδυναμίας καὶ τῆς ἀπελπισίας αὐτῶν καὶ τότε ἐξ εἰλικρινοῦς καὶ ἀδόλου διαθέσεως πολιτεύονται οὕτω, πρὸς μὲν τοὺς καιροφυλακτοῦντας, ὅπως ἐπαναλάβωσι τὰς ἐχθρικὰς αὐτῶν ἐνεργείας, ὧσιν ἐφεκτικοὶ καὶ προφυλακτικοί, τοὺς δὲ εἰλικρινῶς ἀγαπῶντας αὐτοὺς ἀφρόβως ἐμπιστεύονται καὶ προθύμως συμπράττωσι μετ' αὐτῶν¹.

Πολέμου ἐπικειμένου οἱ ἀγαθοὶ προεστώτες τῶν πραγμάτων τῆς πολιτείας πρᾶττουσιν ὅτι εἶνε δυνατόν πρὸς αἰσίαν διεξαγωγὴν αὐτοῦ· παρασκευάζονται δραστηρίως καὶ νουνεχῶς, διαβουκολοῦσι κατὰ πάντα τρόπον τοὺς ἐχθροὺς μέχρι ἀποπερατώσεως τῶν πολεμικῶν παρασκευῶν, συλλέγουσιν ἐπιμελῶς τὰς ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους πολεμικὰς δυνάμεις καὶ συντάττουσιν αὐτάς, συναθροίζουσι νέας δυνάμεις, πορίζονται τὰς ἀπαιτουμένας τροφὰς καὶ πάντα ἐν γένει τὰ πρὸς πόλεμον χρειώδη, πορίζονται ἀφθονα πολεμοφόδια προσέχοντες ὅπως ταῦτα ὧσιν ὅτι ἄριστα, ἀναθέτουσι τὰ τε κατὰ τὴν προμήθειαν τῶν ὀπλων καὶ τὸν πορισμὸν πάντων τῶν πρὸς πόλεμον ἀναγκαίων εἰς τοὺς ὁμολογουμένως τιμιωτάτους καὶ ἐμπειροτάτους τῆς χώρας ἄνδρας, ἀναθέτουσι τὴν ἀρχηγίαν τῶν διαφόρων στρατιωτικῶν σωμάτων εἰς τοὺς στρατιωτικούς ἄνδρας, τοὺς ὁμολογουμένως γενναιότερον τὸ φρόνημα, μεγαλητέραν τὴν εἰδικότητα καὶ πλειοτέραν τὴν πολεμικὴν ἐμπειρίαν ἔχοντας².

Χαλεπὸς δὲ εἶνε ὁ κληρὸς ἐκείνων τῶν χρηστῶν τῆς πολιτείας ἀρχόντων, οἵτινες ἔχουσι τὴν πικρὰν τύχην νὰ προϊστάνται ἐθνῶν κατασπέντων ἢ δὴ ἐκ τῆς μακροχρονίου πονηροκρατίας καὶ ἐπηρεαζομένων ἀπὸ πολλοῦ ἤδη εἰς τὴν ἐλευθέραν πορείαν αὐτῶν ὑπὸ Κρατῶν ξένων, εὐρώστων καὶ ἰδιοτελῶν. Οἱ ἀτυχεῖς προϊστάμενοι τῶν βαρυδαιμονούντων τούτων ἐθνῶν ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐκ τῶν δύο σκοπῶν, οὓς ἐπιδιώκει πᾶσα πολιτεία, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ συμφέροντος, κατ' ἀνάγκην πρέπει τὸ συμφέρον νὰ ἐπιδιωχθῇ, ὅταν τὸ ἄριστον καὶ προτιμότερον, τὸ καλόν, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ³. ἔχοντες προσέτι ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ διαφύγῃ ἐπὶ τέλους τὸν μοιραῖον ὄλεθρον ἢ πατρίς αὐτῶν, εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς ὁποίας ἤρχισαν ἤδη νὰ ἀναμιγνύωνται οἱ ξένοι⁴, μετέρχονται πάντα ἐκεῖνα τὰ συνετὰ μέσα, δι' ὧν θὰ εἶνε δυνατόν νὰ ἐπέλθῃ τὸ μοιραῖον τοῦτο τέλος

¹ 3, 12, 5. ² 4, 30, 4 καὶ 5. — ³ 5, 63, 1-14. 5, 65, 1. — ⁴ 25, 9^a, 2. — ⁴ 25, 9^b, 6. Ἰδ. καὶ ἀνωτ. σελ. 97, § 44.

ὅσον τὸ δυνατὸν βραδύτερον. Πᾶσαν ἄλλην πολιτικὴν θεωροῦσιν ἐσφαλμένην, ἐπιτηδεῖαν μόνον εἰς τὸ νὰ ἐπιταχύνη τὸν ὄλεθρον τῆς πατρίδος αὐτῶν¹. Φρονοῦσι — καὶ τῇ ἀληθείᾳ ὀρθότατα — ὅτι ὁ χρόνος τῆς ἀπωλείας τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν τοιούτων λαῶν συντομεύεται, ἂν εἰς πᾶν πρόσταγμα τῶν ἰσχυρῶν ξένων παιδαριωδῶς δυστροποῦσιν, ἀπονενομημένως ἀνθίστανται, ἀπρεπῶς ὀργίζονται καὶ ἀναιδῶς φλυαροῦσιν· ἂν, ὅταν ἀναγκασθῶσι νὰ ἐπιτελέσωσι πρόσταγμά τι, πράττουσι τοῦτο μετὰ προφανοῦς δυσαρρεσκείας, ὡς τινα δύσκολα καὶ πικρὰ γραΐδια, μεμψιμοιροῦντες, χαλεπαίνοντες, ἀπαυθαδιζόμενοι². ἢ τάνάπαλιν, ἂν ἀναισχύντως καὶ ἀνελευθέρως τοὺς ἰσχυροτέρους τούτους ξένους κολακεύοντες εὐπειθῶς καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀντιρρήσεως προθυμοποιούνται, ὡς τινες δορυάλωτοι, παρὰ τὸ δέον, νὰ πράττωσι πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῶν κελεύομενον, καὶ πᾶν τὸ αὐτοῖς ἀρέσκον, εἰς πᾶσαν περίστασιν ἀγεννῶς πρὸς αὐτοὺς προστρέχοντες, τυφλῶς καὶ δουλικῶς εἰς τὴν προκοπὴν πάντων τῶν σχεδίων αὐτῶν συνεργοῦντες³. Οἱ συνετοὶ πολιτικοὶ τοῦ πάντως εἰς πολιτικὸν θάνατον καταδεδικασμένου ἀτυχοῦς τούτου ἔθνους εἶνε μὲν προσηνεῖς καὶ περιποιητικοὶ πρὸς τοὺς ξένους, τοὺς ἰσχυροτέρους, ἀλλὰ παρεμβάλλουσι, ἐντός, ἐννοεῖται, τῶν ὁρίων τῆς εὐσχημοσύνης καὶ τῆς εὐπρεπείας, πάντοτε καὶ προσκόμματα τινα εἰς τὰς ὀρέξεις αὐτῶν· δὲν ἐκτελοῦσιν ἀμέσως καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀντιρρήσεως τὰ παραγγελόμενα ὑπ' αὐτῶν, ἀλλ' ὀχυροῦμενοι ὅπισθεν ὅτε μὲν τῶν ἰδίων νόμων, ὅτε δὲ τῶν συνθηκῶν, ἄλλοτε τοῦ δικαίου καὶ ἄλλοτε τῶν κοινῶν πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις νομίμων ἀνθίστανται, ὅσον τὸ δυνατὸν πλείοτερον, καὶ παρεμποδίζουσι, ὅσον ἀνθρωπίνως πλέον εἶνε δυνατόν, τὴν εἰς τὰ ἀνήλια βάραθρα τῆς πολιτικῆς ἀφανείας μοιραίαν καταφορὰν τοῦ ἔθνους, οὗτινος ἔχουσι τὴν μεγίστην ἀτυχίαν κατὰ τοὺς δυστυχεῖς τούτους χρόνους νὰ προίστανται. Ἔργον θλιβερόν, ἀλλὰ καθήκον ἱερόν⁴.

¹ 25, 9^b, 2. 6. 7. — ² 25, 9^a, 3. 27, 6, 10. — ³ 25, 9^b, 4. 28, 4, 9. 27, 13, 12. — ⁴ 25, 9^b, 2 κέξ. 40, 8, 5. 29, 9^b, 6 καὶ 7.

47. Οἱ φαῦλοι προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων.

Οἱ φαῦλοι προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων ἐστερημένοι τῶν στοιχειωδεστάτων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ ἀφωσιωμένοι ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐξυπηρετήσιν τῶν ἀγεννῶν αὐτῶν παθῶν ὑβριστικῶς διαβιοῦσι, μοχθηρὰ ἐπιδιώκουσι, ταπεινὰ φρονοῦσι, φαῦλα πράττουσιν, ἐπαίσχυντα καὶ ὀλέθρια ἀπεργάζονται.

Οἱ φαῦλοι προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων ἐκ τῶν τριόδων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκπηδῶντες καὶ ἐκ τῆς ἀγορᾶς συνήθως προερχόμενοι¹ δὲν ἔχουσι νοῦν², εἶνε κοῦφοι καὶ ἐπιπόλαιοι³, ἐκλογίζονται εὐήθως καὶ παιδικῶς τὰ παρόντα⁴, ἀδυνατοῦσι νὰ ἀτενίσωσι πρὸς τὸ μέλλον καὶ νὰ προῖδωσιν αὐτό⁵, εἶνε ἀμαθεῖς καὶ παχύνοι⁶, ἀκρατεῖς καὶ ἀκόλαστοι, εἰς τὴν θεραπείαν τῶν ἀγεννῶν παθῶν αὐτῶν ἀφωσιωμένοι⁷ καὶ ἀείποτε εἰς τὸ κατ' ἰδίαν συμφέρον ἐκκεχυμένοι⁸.

Οἱ ἄνθρωποι οὗτοι εἰς τὰ πράγματα τῆς πολιτείας προερχόμενοι γίνονται μεγάλων συμφορῶν παραίτιοι τοῖς ἔθνεσιν⁹. εἶνε θορυβώδεις καὶ παραχώδεις ἀναστατοῦντές ἀείποτε τοὺς συμπολίτας αὐτῶν¹⁰, ὡμοὶ καὶ παράνομοι ἐμβάλλοντες εἰς διηνεκὴ ἀκαταστασίαν τὰς χώρας αὐτῶν¹¹, πολιτεύονται προπετῶς καὶ ἀλογίστως, πτοοῦνται εἰκῆ καὶ παιδαριωδῶς, καταλύουσιν ὅ,τι πρὸ μιᾶς στιγμῆς ἀπεφάσισαν, φέρονται βαναύσως καὶ αὐθαδῶς πρὸς τὰ ὄμορα ἔθνη καὶ τὰ ξένα κράτη, οὐδένα τῶν εἰθισμένων τύπων τῆς φιλανθρωπίας πρὸς αὐτὰ τηροῦσιν¹².

Προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων γενόμενοι ἄνθρωποι ἀχρεῖοι καὶ ἀγεννεῖς τὰς ψυχάς, ἄνθρωποι ἄφρονες καὶ ἀσύνητοι, ἀμαθεῖς καὶ ἀναίσχυντοι, παράνομοι καὶ δωροδόκοι, ἀνανδρῶν καὶ ἐξηχρειωμένοι, πλεονέκται καὶ ἀρχομανεῖς, θρασεῖς καὶ ὑβρισταὶ οἰονδήποτε ἔθνος, ἀκόμη καὶ τὰ εἰς μεγίστην πολιτικὴν δύναμιν ἀφικθέντα ποτέ, ἀκόμη καὶ τὰ γενναῖα καὶ φιλελεύθερα καὶ σφόδρα ἐνδοξα διὰ τε τῶν ἀρετῶν τῶν πολιτῶν καὶ τῆς χρηστότητος καὶ δεξιότητος αὐτῶν γενόμενά ποτε, τέλεον ἀφανίζουσι διαλύοντες τοὺς συνεκτικούς δεσμούς αὐτῶν, ἀμαυροῦντες τὴν λαμπρότητα αὐτῶν, ἐκμηδενίζοντες τὴν δύ-

¹ 25, 8, 1. — ² 40, 3, 9. — ³ 24, 5, 5. — ⁴ Ἀπόσπ. 45. — ⁵ 24, 5, 8. — ⁶ 38, 3, 6. — ⁷ 24, 5, 9-12. — ⁸ 4, 22, 1. — ⁹ 4, 32, 2. 24, 5, 9. — ¹⁰ 32, 20, 1. 32, 21, 1. — ¹¹ 32, 21, 5. — ¹² 27, 2, 10. 38, 3, 6 κξ. 38, 4, 4.

ναμιν αὐτῶν, διαφθείροντες αὐτά, καταλύοντες τὴν ἐλευθερίαν καὶ παρρησίαν αὐτῶν, ἐμπλέκοντες αὐτὰ εἰς κινδύνους φοβερούς, ἐξωθοῦντες αὐτὰ εἰς πράξεις ἐπονειδίστους καὶ ὀλεθρίας¹.

Οἱ ἀχρεῖοι προεστῶτες οὗτοι οὐδαμῶς ὑπ' ὄψιν ἔχοντες τὸ κοινὸν συμφέρον, οὐδαμῶς φροντίζοντες ὑπὲρ τῆς τῶν πολλῶν σωτηρίας, οὐδαμῶς παθαινόμενοι ἐκ τῶν συμφορῶν τῶν ἰδίων αὐτῶν συμπολιτῶν διάγουσι βίον σκανδαλωτέστατον, ἀκολαστότατον, ὑβριστικώτατον καὶ τυραννικώτατον², ἐκδαπανῶσι τὰς δημοσίους προσόδους ὡς ἰδίαν αὐτῶν περιουσίαν οὐδαμῶς περὶ νόμων, οὐδαμῶς περὶ κοινῶν δόγματος φροντίζοντες³, ἐπιβάλλουσι τὰ βάρη καὶ κατανέμουσι τὰς πρὸς τὴν πολιτείαν ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν εἰκῆ καὶ ἀνίσως⁴, ἐπιβάλλουσι φόρους ἀδίκους καὶ δυσβαστάκτους τοῖς ἐχθροῖς αὐτῶν⁵, καταδημαγωγοῦσι τὸν ὄχλον⁶, ἐγκαταλείπουσι ἀδίκαστα τὰ τε ἐγκλήματα καὶ τὰς ἄλλας ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις τῶν ἀργῶν καὶ χυδαίων καὶ θρασέων ὀπαδῶν αὐτῶν⁷, διευκολύνουσι αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ μὴ ἀποτίωσι τὰ χρέη αὐτῶν, εἰς τὸ νὰ μὴ φυλακίζονται ἢ φυλακίζόμενοι νὰ ἀποφυλακίζονται ὅτι τάχιστα⁸, μισθοδοτοῦσι αὐτοὺς ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου⁹, προσεπινοοῦσι χάριν αὐτῶν καθ' ἑκάστην νέους τρόπους χαρίτων, αἵτινες φαίνονται μὲν προσωρινῶς καὶ μόνον κατὰ τὴν στιγμήν τὴν πρώτην ὅτι εἶνέ πως τοῖς πολλοῖς, τοῖς λαμβάνουσιν αὐτάς, ὠφέλιμοι, πράγματι δ' ὅμως ἀποβαίνουσι τοῖς πᾶσι σὺν τῷ χρόνῳ ὀλεθριώταται¹⁰. κατεξάνιστανται κατὰ τῶν ἀντιπολιτευομένων αὐτοὺς, φέρονται ἀτίμως πρὸς αὐτοὺς, διαβλάλλουσι καὶ διασύρουσιν αὐτοὺς, διασπείρουσι φήμας συκοφαντικὰς κατ' αὐτῶν¹¹, ἐμπαίζουσι καὶ δολιεύονται τοὺς προστατεύοντας αὐτοὺς, φέρονται ἀβλαβῶς πρὸς αὐτοὺς, ἐθελοκακοῦσι¹², ἀνηκουστοῦσι τῶν φιλικῶν καὶ φρονίμων συμβουλῶν τῶν φίλων καὶ ξένων¹³, θεραπεύουσι τὴν ματαιότητα καὶ τὴν κενοδοξίαν τὴν ἐθνικὴν¹⁴, ἀναθοροβοῦσιν αἰεὶ ποτε καὶ συνταράττουσι τὰ πράγματα φοβούμενοι μὴ αὐτῶν καταστάτων ἐκφανῆ ποτε ἢ ἰδίᾳ αὐτῶν κακία καὶ ἐπακολουθήσῃ ἢ ταύτῃ προσή-

¹ 4, 35, 14 καὶ 15. 20, 4. 5. 6. 26, 3, 14. 40, 5, 4 καὶ 5. Πρβλ. καὶ 4, 60. 18, 14, 9. 28, 5, 5. — ² 20, 4. 24, 5, 9. 25, 8, 6. 31, 13, 6. Πρβλ. καὶ 39, 2, 6-16. — ³ 25, 8, 4. — ⁴ 40, 2, 4. Πρβλ. καὶ 25, 8, 3. — ⁵ 15, 21, 2. 38, 3, 10. 40, 2, 6 καὶ 11. — ⁶ 15, 21, 2. 25, 8, 2. — ⁷ 20, 6, 1-4 23, 2, 2. 7. 10. — ⁸ 38, 3, 10. — ⁹ 20, 6, 2 καὶ 3. — ¹⁰ 20, 6, 4. — ¹¹ 26, 1, 9. 26, 2. 28, 5, 5. 30, 10, 9. 38, 4, 7. — ¹² 38, 2, 7-10. 38, 3, 5 καὶ 8. — ¹³ 38, 4, 3. 38, 5, 1. — ¹⁴ 38, 4, 8. —

κουσα και δικαία τιμωρία¹, ἐξωθοῦσι τὸ ἔθνος εἰς ἐπιβλαβεῖς και ἀυθάδεις ἐπιχειρήσεις², ἐκμεταλλεύονται τὸ εὐερέθιστον και εὐπιστον τῶν ὄχλων, κινουῖσι, παροξύνουσι και ἐξαπατῶσιν αὐτοὺς δι' ἐπαγγελιῶν ψευδῶν, ἀποκρύπτουσι ἀπ' αὐτῶν τὴν ἀληθῆ κατάστασιν τοῦ ἔθνους, μεγαλοποιουῖσι τὰς ἐθνικὰς δυνάμεις, τερατεύουσι τερατείας παχυτάτας περὶ ξένων συμπαθειῶν και φιλιῶν και ἐπικουριῶν και συμμαχιῶν, ἀπειλοῦσι τοὺς φρονιμωτέρους θέλοντας νὰ ἐπίσχωσι τὴν δαιμονοβλάβειαν αὐτῶν, ἐνσπείρουσι τὸν τρόμον εἰς τοὺς φρονίμους πολίτας ἀνοσίως και ἀθέως διαβᾶλλοντες αὐτοὺς εἰς τὰ πλήθη ὡς προδότας, ὡς συμπράττοντας μετὰ τῶν ἐχθρῶν, ὡς εὐνοοῦντας πλεῖον τοὺς ἐχθροὺς ἢ τὴν γεννήσασαν, ἐξεικονίζουσι τὴν συνετὴν αὐτῶν διαγωγὴν ὡς προδοτικὴν, χαρακτηρίζουσι τὴν ἐπιφυλακτικὴτητα και τὴν προσοχὴν και τὴν ὀλιγολογίαν αὐτῶν ὡς συμπτώματα φανερὰ προδοσίας αἰσχυρᾶς, τὰ ὀθενδήποτε και ὑφ' οἰουδήποτε ὑπὲρ τῆς κοινῆς σωτηρίας ὀρθότατα και πρακτικώτατα παραινούμενα διασύρουσιν ὡς πρὸς τὸ ἴδιον συμφέρον τῶν παραινούντων και ὡς πρὸς τὴν ἴδιαν αὐτῶν ὀφέλειαν λεγόμενα, παροξύνουσι κατ' αὐτῶν διὰ τῶν ἀγενεστάτων μέσων και τῶν ἀναίσχυντοτάτων ψευδολογιῶν τοὺς ὄχλους ἔτοιμοι δ' ὄντες πρὸς πᾶσαν παρανομίαν χλευάζουσι, ὕβριζουσι, συλλαμβάνουσι, δεσμεύουσι, εἰς τὰς φυλακὰς ἀπάγουσι, εἰς θάνατον καταδικάζουσι πάντα ὀρθοφρονοῦντα, πάντα ἀντιδοξοῦντα, ὡς παραιτίους δῆθεν πάντων τῶν ἐνεστώτων κακῶν. Ἀναίσχυντοι δὲ και παράνομοι, δωροδόκοι και ἄπληστοι κατὰ τὸν χειρισμὸν τῶν κοινῶν πραγμάτων ὄντες ἐξαναγκάζουσι τοὺς ἀγαθοὺς συμπολίτας αὐτῶν νὰ πιστεύουσιν ὡς τὸν μόνον τρόπον τῆς ἰδίας ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῆς ἀσεβείας και παρανομίας τῶν ὀμοφύλων αὐτῶν ἀρχόντων και ὡς τὴν μόνην σωτηρίαν αὐτῶν τὴν εἰς τοὺς ξένους ὕποταγὴν σύμπαντος τοῦ ἔθνους και ἐξ ὀλης ψυχῆς νὰ εὐχωνται νὰ ἐπέλθῃ ὀτι τάχιστα ἢ περιπόθητος ἐκεῖνη ἡμέρα. Οὕτω δὲ τὰ ἀπαίσια και θεοστυγῆ ταῦτα καθάρματα, οἱ βδελυροὶ και κατὰπτυστοι οὗτοι προσεστώτες τῶν ἔθνῶν, γίνονται παρὰίτιοι τοῦ νὰ ἐξουδετερωθῇ μὲν τέλεον ἢ ἐπὶ τῆς πολιτείας ἐπίδρασις τῶν ἀγαθῶν αὐτῆς στοιχείων, νὰ ἐπαυξηθῇ δὲ βαθμηδὸν και κατ' ὀλίγον ἐν ταῖς πόλεσιν ὀ ἀριθμὸς και νὰ μεγαλυνηῇ ἢ θρασύτης τῶν ἐργαστηριακῶν και βαναύσων ἀνθρώπων³, οὔτινες

¹ 40, 4, 7. 38, 4, 10. — ² 38, 5, 6. — ³ 1, 80, 3. 25, 8. 38, 4, 16. 38, 3, 40, 4, 5. Πρὸλ. και 1, 80, 3.

ἀδυνατοῦντες ὅλως περὶ τε τοῦ παρόντος νὰ κρίνωσι καὶ περὶ τοῦ μέλλοντος νὰ προνοήσωσι καὶ δελεαζόμενοι ἑκάστοτε διὰ τινων μικρῶν χαρίτων καὶ εὐκολιῶν καὶ καταδημαγωγούμενοι ὑπὸ τῶν ἀσυνειδήτων τούτων πολιτικῶν διὰ κακοηθεστάτων τινῶν ἐπαγγελιῶν πιστεύουσι πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῶν λεγόμενον καὶ εἶνε ἔτοιμοι πρὸς πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῶν παραγγελλόμενον¹. Ἀποθρασυόμενοι δὲ οὕτω βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀνέχονται καὶ ὑποστηρίζουσι καὶ προάγουσιν εἰς τὰς ὑπάτας ἀρχὰς τοὺς χειρίστους, ἐκλέγουσιν ὡς ἀντιπροσώπους καὶ πέμπουσιν εἰς τὰς κοινὰς συνόδους καὶ τὰ βουλευτήρια τοὺς χειρίστους, τοὺς ἀμαθεστάτους, τοὺς ἀπειροτάτους, τοὺς μαινομένους, τοὺς ἐχθροὺς τῶν θεῶν καὶ οὐχὶ σπανίως καὶ τοὺς αὐτόχρημα θανασίμους ἐχθροὺς τῆς πατρίδος, τοὺς μάλιστα καταπτύστους προδότας, κολάζουσι τοὺς ἐναντιούμενους εἰς αὐτούς, ἐπιθυμοῦσι τὰ ἀλλότρια καὶ οὕτω ἀνεπαισθήτως μὲν, ἀπαύστως ὅμως καὶ ἀπαρεγκλίτως ἐξωθεῖται τὸ ταλαίπωρον ἔθνος εἰς βεβαιοτάτον ὄλεθρον².

Ἡ ἀκρισία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἡ δυσθυμία καὶ ἡ ταραχὴ, ἡ κατέχουσα τὰ δύσμοιρα ταῦτα ἔθνη εἶνε ἐλεινὴ καὶ ἀξιοδάκρυτος³. Ἀκόμη καὶ οἱ ἐχθροὶ εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ συγκινηθῶσι βλέποντες τὸ μέγεθος τῆς ἀθλιότητος τῶν ταλαίπωρων τούτων ἔθνων⁴. Πράγματα μόνον κατ' ἐπιφάνειαν ὁμοιά πως, κατ' οὐσίαν δὲ πάντως ἀντίθετα, ἐκλαμβάνονται ὡς ἐντελῶς τὰ αὐτά. Ὁ πανοῦργος, ὁ πονηρός, ὁ κακοήτης καὶ ὁ κακομήχανος ὄχλοκόπος ἐκλαμβάνεται ὡς δεινός, ὡς ἔμπειρος, ὡς ἐπιστήμων, ὡς ἐντριβῆς πολιτικός. Ἡ κακοτεχνία, ἡ σκευωρία, ἡ πανουργία, ἡ πονηρία, ἡ μηχανορραφία ἐκλαμβάνονται ὡς σύνεσις, ὡς φρόνησις, ὡς περινοία, ὡς εὐβουλία, ὡς σοφία, ὡς ἐμπειρία⁵. Ὅταν δὲ καταντήσῃ ποτε οὕτω νὰ διαστραφῶσιν αἱ ἐννοιαὶ τῶν τόσφ σπουδαίων τούτων πραγμάτων, τότε πλέον ἢ κοινὴ ἐλεινότης εἶνε ἄμετρος. Αἱ πόλεις πληροῦνται ἀκρισίας, ταραχῆς καὶ δυσθυμίας τοσαύτης, ὥστε μακαρίζουσι μὲν οἱ ἐπιζῶντες τοὺς ἀποθανόντας, ἐλεοῦσι δὲ τοὺς εἰς τὰς ἐκστρατείας πορευομένους καὶ προορώμενοι τὸ μέλλον οἰκτείρουσι καὶ ταλανίζουσιν ἑαυτοὺς τε καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν⁶. Ἀναρχία τελεία καὶ ἀθλιότης μεγίστη⁷. Οἱ ὑφιστά-

¹ 38, 3, 10 κέξ. — ² 15, 21, 3. 26, 3, 14. 38, 2, 8 κέξ. 38, 3, 8. Πρὸλ. καὶ 26, 1, 6 καὶ 9. 28, 5, 5. — ³ 38, 4, 1. 23, 10*, 3. 40, 2, 8. 40, 3, 4. — ⁴ 40, 3, 7. — ⁵ 23, 10*, 3 κέξ. — ⁶ 40, 2, 8 καὶ 9. — ⁷ 40, 3, 4 καὶ 7.

μενοι γίνονται αὐθάδεις¹, αἱ ἀναγκαστικαὶ εἰσφοραὶ ἐκπιέζονται διὰ παντὸς βαρβάρου καὶ ὤμου τρόπου², αἱ αὐτοχειρίαι γίνονται πυκνόταται, ὁ ἐκπατρισμός συνηθέστατος, ἡ ἐρήμωσις τῶν τέως ἀνθηρῶν πόλεων μεγίστη καὶ οἰκτροτάτη, αἱ ἀμοιβαῖαι προδοσίαι πάμπολλαι³, αἱ μωραὶ δημόσιοι πράξεις καὶ αἱ ἐπιβλαβεῖς καὶ αἱ παράνομοι καὶ αἱ ἀσεβεῖς πυκνόταται⁴, ἡ κατάπτωσις καὶ ἡ ἀνδραποδωδία τῆς κοινωνίας βαθεῖα καὶ ἐπαίσχυντος⁵, ὁ ἀφανισμός πάντων τέλειος καὶ ἐπονείδιστος⁶.

Ἐν ὅσφ οἱ ὄχλοι θὰ εἶνε εὐπαραλόγιστοι καὶ πρὸς πᾶν εὐάγωγοι, οἱ δὲ προστάται αὐτῶν καὶ καθηγεμόνες φίλαρχοι καὶ ἀφιλότιμοι καὶ ὄχλοκόποι, πάντοτε ταῦτα θὰ ἐπαναλαμβάνωνται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ· πάντοτε θὰ συμβαίνωσι ταραχαί, βλάβαι καὶ ἀφανισμοὶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ἀπαράλλακτα ὅπως, ἐνόσφ ὑπάρχει θάλασσα καὶ ἄνεμος, πάντοτε θὰ ὑπάρχωσι τρικυμίαι καὶ ναυάγια καὶ καταποντισμοὶ ἐν τῇ θαλάσῃ. Ἡ μεταξὺ θαλάσσης καὶ ἀνέμων σχέσις εἶνε ἀκριβῶς ἡ αὐτή, οἷα καὶ ἡ μεταξὺ ὄχλων καὶ πολιτικῶν ἀρχόντων. Καθὼς δηλ. ἡ θάλασσα αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν εἶνε στάσιμος καὶ γαληνὴ καὶ ἀβλαβὴς τοῖς ναυτιλλομένοις, ἐξίσταται δὲ τῆς ἰδίας αὐτῆς φύσεως καὶ γίνεταί ἕστατος, τρικυμιώδης καὶ ἐπιβλαβὴς τοῖς προσπελάζουσι καὶ χρωμένοις αὐτῇ, ὅταν ἄνεμοι σφοδροὶ εἰς αὐτὴν ἐμπέσωσιν, οὕτω καὶ οἱ ὄχλοι· ἐνῶ ἐκ φύσεως εἶνε στάσιμοι, ἤσυχοι καὶ ἀβλαβεῖς, διαστρέφονται αἴφνης καὶ γίνονται ταραχώδεις, ἄγριοι καὶ ὀλέθριοι, ὅταν πολιτικοὶ ἄρχοντες ἀσυνειδήτοι, ἀχρεῖοι καὶ ὄχλοκόποι ἐμπέσωσιν εἰς αὐτοὺς καὶ διασειώσωσι καὶ ἀναταράξωσιν αὐτοὺς⁷.

Οὐδὲν ἀληθέστερον τούτου, ὅτι οἱ ἀχρεῖοι προεστῶτες τῶν πραγμάτων γίνονται ὀλέθρου ἀφεύκτου παραίτιοι τοῖς ἔθνεσι⁸. Καὶ πιθανὸν μὲν ἐπὶ τινα χρόνον νὰ ἐξοικονομῶνται ὡπωςοῦν τὰ πράγματα καὶ νὰ μὴ γίνηται ἀμέσως ἐπίδηλον ὅτι ἀπαρεγκλίτως καὶ γοργῶ τῷ ποδὶ καταφέρονται συλλήθδην πάντες, ἄρχοντές τε καὶ ἀρχόμενοι, πρὸς τὸν ὀλεθρον, ἀλλ' ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ τῶν πολιτικῶν σφαλμάτων ἐπαναλαμβάνομένων καὶ τῆς κοινῆς ἀθλιότητος ἐξογκουμένης καὶ τῶν ἐθνικῶν συμφορῶν ἐπισωρευομένων ἐπὶ τέλους οἰκτρῶς καταποντίζονται καὶ ἀτίμως ἀπαξάπαντες ἀφανίζονται⁹.

¹ 40, 2, 10. — ² 40, 2, 5 κέξ. — ³ 40, 3, 5-10. — ⁴ 38, 4, 4, καὶ 8. — ⁵ 20, 4. 20, 6. — ⁶ Ἀπόσπ. 109. — ⁷ 11, 29, 9. 22, 12, 9-16. — ⁸ 32, 20^a, 2. — ⁹ 4, 32.

Τὰ ἔθνη ταῦτα ὡς ἐκ τῶν ἐπανελημμένων ἀμαρτημάτων τῶν προεστώτων αὐτῶν περιέρχονται εἰς ἀθλίαν κατάστασιν καὶ περιπλέκονται εἰς παντοῖα πράγματα, ἐξ ὧν πάντοτε θετραυσμένα ἐξέρχονται. Ὅταν δέ ποτε τοῦτο συμβῆ, τότε τὰ δύσμοιρα ταῦτα ἔθνη ἐμπιπτουσιν εἰς παραλόγους τινὰς ὁρμὰς καὶ παρασκευάς, ἀπαράλλακτα ὅπως οἱ ταλαιπωρούμενοι ἐκ μακροχρονίων ἀσθενειῶν· ὅπως δηλ. οὗτοι, ὅταν καὶ μεθ' ὄλην τὴν ὑπακοὴν αὐτῶν εἰς τοὺς ἰατροὺς καὶ μεθ' ὄλην τὴν ἀκριβῆ ἐκπλήρωσιν τῶν παραγγελμάτων αὐτῶν οὐδεμίαν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως αὐτῶν βλέπωσιν, ἀπελπίζονται ἐκ τῆς δυνάμεως τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἐλλόγων θεραπευτικῶν μέσων καὶ καταφεύγουσιν εἰς τὰ οὐτιδανώτα καὶ τὰ παραλογώτατα, εἰς τοὺς θύτας παραδείγματος χάριν καὶ τοὺς μάντις καὶ τὰς ἐπωδὰς καὶ τὰ περιάμματα, οὕτως ἀκριβῶς διάκεινται ψυχικῶς καὶ τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς πράττουσι καὶ τὰ πανάθλια ἐκεῖνα ἔθνη, τὰ ὅποια οὐδεμίαν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως αὐτῶν ἐκ τῶν νομίμων καὶ τῶν λογικῶν μέσων διαβλέπουσι. Παρατηροῦντες οἱ κακοδαίμονες οὗτοι λαοί, ὅτι πάντα ἀποβαίνουσι παρὰ τὴν δόξαν αὐτῶν, ἀναγκάζονται νὰ προσέχωσιν εἰς πᾶν τὸ λεγόμενον καὶ νὰ συλλαμβάνωσι παντὸς εἶδους ἐλπίδας· διότι πολὺ φυσικὸν εἶνε, ὅταν πάντως πρέπει νὰ τελεσθῆ τι καὶ δὲν κατορθοῦται τοῦτο διὰ τῶν ἐλλόγων μέσων, νὰ καταφεύγωσιν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰ μέσα τὰ παράλογα. Διὸ καὶ τοὺς ἄρχοντας, οὓς τὴν μίαν στιγμὴν ἀποδοκιμάζουσι, μετὰ μίαν στιγμὴν ἐπιδοκιμάζουσι. Τὰ μέτρα, ἅτινα ταύτην τὴν στιγμὴν πρὸς αἰσίαν διεξαγωγὴν τοῦ ἐκάστοτε προκειμένου ὡς κατάλληλα λαμβάνουσιν, ἀπορρίπτουσι μετὰ μίαν στιγμὴν ὡς ἀκατάλληλα, ὅπως πάλιν ὀλίγω βραδύτερον τὰ αὐτὰ ὡς κατάλληλα ἐπαναλάβωσιν. Ἀθλιότης καὶ ἐλειονότης ἀξιοδάκρυτος, ἱκανὴ καὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοὺς νὰ κινήσῃ εἰς ἔλεον¹.

Ἀνεξαίρετως πάντοτε τῶν προεστώτων ἡ ἄνοια καὶ ἡ ἐμβροντησία ἔχει πάντας μετὰ τῶν τέκνων καὶ τῶν γυναικῶν, οἰοῦντι ὑπὸ χεიმάρρου τινὸς λάβρου προωθούμενους καὶ μετὰ βίας φερομένους, εἰς πρόδηλον ὄλεθρον². Ἀνεξαίρετως πάντοτε τῶν προεστώτων ἡ ἀσέβεια, ἡ παρανομία, ἡ σκαιότης, ἡ κτηνωδία ἐξωθεῖ τὰ ἔθνη εἰς πόλεμον ἐμφύλιον, καθ' ὃν πάντες ἀποθηριούμενοι τὰς ψυχὰς ἐπιχειροῦσι παντὸς εἶδους ἀνοσιουργήματα, μιαρίας καὶ ὠμότητας· πληροῦται

¹ 33, 15 40, 3, 7. 1, 31, 1. — ² 40, 3, 1 καὶ 2.

δ' οὕτω ὁ βίος ἀκρισίας καὶ φόνου καὶ παρανομίας, οὐδὲν δὲ ἐκ λογισμοῦ καὶ προθέσεως ἐπιτελεῖται, πάντοτε δὲ εἰκῆ καὶ φύρδην ἄγονται καὶ φέρονται, ὡς ὑπὸ λαίλαπός τινος συναρπαζόμενα καὶ στροβιλιζόμενα¹. Ἀνεξαίρετως πάντοτε τῶν προεστώτων ἡ αὐθαιρεσία, ἡ σκληρότης, ἡ ἀδικία, ἡ ἄνοια, ἡ ἐμβροντησία πληροὶ τὰ ἔθνη ἀκρισίας, ταραχῆς, δυσθυμίας καὶ τελείας ἀπελπισίας², καθιστᾷ πάντας τοὺς πολίτας ἐμπλήκτους καὶ ἀναισθητοὺς, ἀδυνατοῦντας ἔνεκα τῶν ἰδίων δυστυχημάτων καὶ τῶν ἰδίων ἀθλιοτήτων νὰ ἰδῶσι καὶ νὰ προλάβωσι τὸν κοινὸν καὶ βέβαιον ὄλεθρον³, ἐξωθεῖ τὰ ἔθνη εἰς παντὸς εἶδους μωρίας καὶ παρανομίας⁴ καὶ ἐπάγεται τέλος τὴν ἀπώλειαν καὶ τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῶν⁵, ὅπως συνέβη πάλαι ποτε εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας καὶ ὅπως θὰ συμβαίη πάντοτε εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ὡς ἄν τις προΐστανται τῶν ἔθνων ἄνδρες τοῦ φυχράματος τῶν τότε προεστώτων τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας, ἄνδρες ὡς ὁ Δίκαιος, ὁ Δαμόκριτος, ὁ Ἀλκαμένης, ὁ Θεοδέκτης, ὁ Ἀρχικράτης καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον χυδαῖον καὶ μικροπύρρον τῆς ἐξηχειρωμένης Ἑλληνικῆς κοινωνίας σκύβαλον⁶.

48. Οἱ χρῆστοὶ τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες.

Οἱ χρῆστοὶ τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες περικεκοσμημένοι δι' ἐξόχων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ διὰ παντός τοῦ βίου αὐτῶν παντὶ τρόπῳ προσαποκτῶντες σοφίαν καὶ ἐμπειρίαν στρατιωτικὴν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τοῦ σταδίου αὐτῶν ἐμφαίνουσι τὴν ἐξοχὸν αὐτῶν στρατιωτικὴν φύσιν. Εἶνε ἀφωσιμένοι εἰς τὸν στρατόν, ἀγαπῶνται καὶ λατρεύονται ὑπ' αὐτοῦ. Ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε προνοητικοί, τολμηροί, ἐπίμονοι, δραστήριοι, ἀνδρεῖοι, ἐξυψοῦσι τὸ φρόνημα τῶν στρατιωτῶν, παρίστανται κατὰ τὰς μάχας, ἀγωνίζονται ἐν τοῖς πρώτοις, πληγόνονται, καί, ὅταν εἶνε ἀνάγκη, ἀποθνήσκουσιν ἢ αὐτοκτονοῦσιν.

Οἱ ἀγαθοὶ τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες εἶνε ὑπὸ τῆς φύσεως δι' ἐξόχων προτερημάτων πεπρωκοισμένοι⁷. Εἶνε νουεχεῖς⁸, ἔμφρονες⁹,

¹ 30, 14. — ² 40, 2. — ³ 40, 3, 1. Πρὸλ. καὶ 40, 5, 7. — ⁴ 38, 2, 9. 38, 3, 11. 38, 4, 4. 40, 3, 2 καὶ 9. Πρὸλ. καὶ 2, 21, 8. 38, 5, 9. — ⁵ 40, 5, 9 καὶ 12. Πρὸλ. καὶ ἀπόσπ. 82. — ⁶ 40, 4, 8-10 — ⁷ 3, 87, 6. 10, 22, 1. 33, 8, 6. Πρὸλ. καὶ 10, 14, 10. — ⁸ 1, 54, 6. 3, 89, 3. Ἀπόσπ. 59. Πρὸλ. καὶ 9, 12, 1. — ⁹ 1, 66, 2. 3, 87, 6. 3, 89, 3.

ὀξύνοι¹, ἀγχίνοι², τῇ γνώμῃ ἄριστοι³, ἔχουσι νουεχῆ καὶ ἐστῶτα τὸν λογισμὸν⁴, εἶνε προνοητικοί⁵, ἐπιμελεῖς⁶, ἐπιδέξιοι⁷, σῶφρονες⁸, κόσμιοι⁹, μετρίοφρονες¹⁰, δίκαιοι¹¹, γενναῖοι¹², τολμηροί¹³, πρακτικοί¹⁴, ἔχουσι φύσιν καὶ ἦθος βασιλικόν¹⁵, εἶνε ἄνδρες ἀγαθοί¹⁶.

Ἄλλ' ὅπως καταστῆ τις ἀγαθὸς στρατηγός, δὲν ἀρκοῦσι μόνον τὰ φυσικὰ προτερήματα· πρὸς τοῦτο εἶνε ἀνάγκη νὰ συνδράμωσι καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ σπουδαιότατα στοιχεῖα. Περιφανεῖς οἰκογενεακαὶ παραδόσεις¹⁷, ἀνατροφή ἐπιμεμελημένη¹⁸, διδάσκαλοι νοήμονες καὶ μεγαλόφρονες¹⁹, ἐπιστημονικὴ μόρφωσις ἀρτία²⁰, μελέται ἐνδελεχεῖς²¹, ἀναστροφή καὶ συμβίωσις μετ' ἀνδρῶν γενναιοφρόνων²², συνεργασία καὶ συμβίωσις μετὰ στρατηγῶν μεγαλοφυῶν²³, ἀσκήσις ἐν τοῖς ὅπλοις²⁴ καὶ τριβὴ καὶ πείρα ἐν τοῖς πολέμοις²⁵ εἶνε τὰ ποικίλα καὶ σπουδαιότατα ἐκεῖνα στοιχεῖα, ἅτινα προσηκόντως μετὰ τῶν ἐξόχων φυσικῶν προτερημάτων ἐπιμιγνύμενα δύνανται νὰ καταστήσωσι τινὰ τέλειον κατὰ τε τὰς ἐπιβολὰς καὶ τὰς πράξεις στρατηγόν²⁶.

Καὶ μειράκια ἔτι ὄντες οἱ τοιοῦτοι ὑπεμφαίνουσι κατὰ τε τὰς στρατείας καὶ τὰς μάχας τὴν ἐν αὐτοῖς ἐγκρυπτομένην ἐξοχὸν στρατηγικὴν εὐφυΐαν²⁷, ἧς ἕνεκα προκαλοῦσι τοὺς ἐπαίνους τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν στρατευμάτων²⁸ καὶ προσελκύουσι τὴν εὐνοίαν πάντων τῶν συστρατευομένων, οἵτινες πρὸς αὐτοὺς ἀποβλέπουσιν, ἐάν ποτε εἰς τὸν στρατηγὸν συμβῆ τι ἀπευκταῖον κατὰ τὸν πόλεμον, καὶ ἐν πλήρει πεπειθήσει αὐτοὺς ἀναδεικνύουσιν ὡς διαδόχους, ὁψέποτε οὗτος ἐκλίπῃ²⁹. Οὕτω δὲ οἱ τοιοῦτοι, νεώτατοι ὄντες, καθίστανται στρατηγοί³⁰, ἀπὸ ταύτης ἤδη τῆς ἡλικίας ἀρχόμενοι πράξεις ἐπιφανεστάτας νὰ συντελῶσιν³¹.

¹ 2, 67, 4. — ² 2, 36, 3. 8, 36, 10. 11, 16, 4. 11, 19, 5. 11, 25, 8. 18, 28, 6. 33, 8, 6. — ³ 1, 64, 6. — ⁴ 3, 105, 9. — ⁵ 1, 52, 1. 2, 33, 6. 3, 47, 7. 3, 76, 13. 3, 105, 9. — ⁶ 11, 25, 8. 3, 76, 13. — ⁷ 18, 28, 6. — ⁸ 8, 12, 9 καὶ 10. 10, 19, 3. — ⁹ 10, 19, 3. — ¹⁰ 3, 40, 2. 8, 12, 9. 10, 38, 3. — ¹¹ 8, 12, 9. — ¹² 8, 1^b, 1. 16, 5, 7. — ¹³ 1, 52, 1. 1, 59, 2. 1, 64, 6. 1, 74, 9. 2, 36, 3. 2, 43, 3. 3, 47, 7. 3, 61, 4. 8, 12, 10. 8, 36, 10. Ἀπόσπ. 59. — ¹⁴ 11, 25, 8. — ¹⁵ 10, 40, 5. — ¹⁶ 11, 2, 1. — ¹⁷ 32, 9, 12. 32, 10, 5. — ¹⁸ 10, 22, 1. 32, 10, 6. — ¹⁹ 10, 22, 1-5. 32, 10, 8. — ²⁰ 9, 13, 6. 9, 14, 1 καὶ 5. 9, 15, 2 καὶ 7. 9, 16, 4. 9, 19, 5. 9, 20, 1. 5. 6. 8. 9. 1, 84, 6. Πρβλ. καὶ 9, 13, 7. — ²¹ 9, 14, 1 καὶ 3. — ²² 10, 22, 4 καὶ 5. 32, 10, 8. 9. 12. 32, 11, 1. — ²³ 8, 12, 10. 21, 7, 3. — ²⁴ 21, 7, 4. — ²⁵ 9, 14, 1 καὶ 4. 21, 7, 3. 33, 8, 6. — ²⁶ 5, 29, 2. Πρβλ. καὶ 1, 84, 6. 21, 7, 4. — ²⁷ 2, 67, 4-8. 2, 68, 2. 2, 69, 1. — ²⁸ 2, 68, 2. — ²⁹ 3, 13, 4. — ³⁰ 2, 36, 3. — ³¹ 10, 6, 10. 10, 9, 1.

Οἱ ἀγαθοὶ στρατηγοὶ φιλοτίμως διάκεινται πρὸς τοὺς κινδύνους¹, εἶνε φοβεροὶ τὴν τόλμην², μόνον τὸν θεὸν φοβοῦνται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἄλλον δ' οὐδένα³. Εἶνε παρὰβολοὶ⁴, ὑπομένουσι πολλοὺς καὶ παραβόλους πόνους καὶ κινδύνους καὶ ταλαιπωρίας⁵, εἶνε ἐμβριθεῖς καὶ σοβαροί, ἀποφεύγουσι τὰς ἐπιδειξεις καὶ τὰς πομπάς⁶, δὲν ἀπασχολοῦνται εἰς μικρά, σύμπεσαν τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἀπορροφῶσι τὰ μεγάλα⁷. Εἶνε εὐσταθεῖς, ἀκλόνητοι καὶ ἀκράδαντοι εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν⁸. Ἀποφασίζουσι τι μετὰ ὄριμον σκέψιν καὶ μένουσι σταθεροὶ ἐπὶ τῆς ἀποφάσεως αὐτῶν ταύτης. Καταφρονοῦνται, δυσφημοῦνται, διασύρονται ὡς δειλοὶ, ὡς καταπλησσομένοι τὸν κίνδυνον, ὡς ἀγεννῶς καὶ νωθρῶς διαχειριζόμενοι τὰ πράγματα, ἀλλ' ἀδιάφορον αὐτοὶ οὐδαμῶς παρεκτρέπονται ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῶν σχεδίου καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ μεταβάλλουσι τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν⁹. Ἐν ταῖς ἀτυχεῖαις δὲν προοῦνται, δὲν ταράσσονται, δὲν συγχύζονται¹⁰. φέρουσι καλῶς καὶ γενναίως τὰς περιπετείας καὶ τὰς συμφοράς¹¹. Εἶνε συνετοὶ· διακρίνουσιν πότε εἶνε καιρὸς νὰ ἐνεργήσωσι καὶ πότε νὰ ἀπρακτήσωσι, πότε εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτύχωσιν κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν καὶ πότε δὲν εἶνε δυνατόν, πότε θὰ νικήσωσι καὶ πότε θὰ ἡττηθῶσιν¹². Δὲν περιπίπτουσιν εἰς ὀλέθρια ἀλογήματα¹³, δὲν διαψεύδονται εἰς τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτῶν¹⁴, δὲν ἀποτυγχάνουσιν εἰς τὰ σχέδια αὐτῶν¹⁵, τὰ πράγματα ἐξελίσσονται κατὰ τὰς προθέσεις αὐτῶν¹⁶. Εἶνε σκεπτικοὶ· προβλέπουσι τὸ μέλλον¹⁷, δυσπιστοῦσι¹⁸, δὲν πιστεύουσιν εὐκόλως¹⁹, δὲν πιστεύουσι τὸν πρῶτον τυχόντα²⁰. Εἶνε ἐχέμυθοι²¹ καὶ κρυψίνοι²²· ὑποκρίνονται οὐχὶ σπανίως καὶ πάντοτε ὁσάκις εἶνε ἀνάγκη²³. Εἶνε μεγαλόψυχοι²⁴· ἀναστρέφονται καθαρῶς καὶ ἐγκρατῶς εἰς τὰ πράγματα²⁵, φέρονται μετὰ προσηνείας καὶ πραότητος πρὸς πάντας, καὶ μάλιστα ὅταν εἶνε ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτῶν ἰσχύϊ καὶ δυ-

¹ 3, 65, 7. — ² 1, 60, 8. — ³ 18, 1, 7. — ⁴ 3, 61, 4. — ⁵ 8, 12, 9. —
⁶ Ἀπόσπ. 77. — ⁷ Ἀπόσπ. 132. — ⁸ 1, 40, 5. 9, 3, 2 καὶ 3. — ⁹ 3, 90, 6.
3, 92, 3-8. 3, 94, 4 καὶ 8. — ¹⁰ 18, 33, 4 κέξ. — ¹¹ 11, 2, 3. — ¹² 1, 62, 6.
33, 8, 8. Πρβλ. καὶ 9, 15, 1. — ¹³ 9, 16, 5. — ¹⁴ 3, 17, 11. — ¹⁵ 3, 17, 1. —
¹⁶ 3, 43, 11. — ¹⁷ 1, 59, 11. 1, 66, 2. 2, 47, 4. 2, 67, 4. 3, 17, 4. 3,
18, 9. 3, 53, 1. 4, 22, 12. 5, 92, 7. 11, 21, 2. Πρβλ. καὶ 4, 72, 2. 38,
1b, 2. — ¹⁸ 1, 78, 5. 3, 52, 6 καὶ 7. 3, 53, 1. — ¹⁹ 8, 23, 11. Πρβλ. καὶ 3,
9, 4 κέξ. 3, 99, 8. — ²⁰ 8, 19, 2. 8, 21, 3. 9, 14, 3. Πρβλ. καὶ 16, 37, 8.—
²¹ 9, 13, 2 κέξ. — ²² 8, 28, 7. 10, 6, 7. 10, 9, 1 καὶ 5. 14, 3, 4. — ²³ 3,
52, 6. — ²⁴ 8, 12, 10. 10, 40, 6-9. — ²⁵ 40, 11, 2.

νάμει¹, φέρονται φιλανθρώπως πρὸς τοὺς αἰχμαλώτους², μεταχειρίζονται μεγαλοψύχως τοὺς ὑποτεταγμένους³, πείθονται ταῖς γνώμαις τῶν εἰδικωτέρων ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα καὶ ἐμπειροτέρων⁴. Εἶνε ἀξιοπρεπεῖς καὶ ὑπερήφανοι· οὐδὲν πράττουσιν ἀνάξιον τῶν προγεγονότων ἔργων, οὐδὲν πράττουσι καταδεέστερον τῶν παρ' αὐτῶν προσδοκιῶν τοῦ ἔθνους⁵. Εἶνε φιλοπάτριδες· τὰ πάντα ὑπομένουσιν ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος, τῆς τιμῆς καὶ τῆς δόξης τῆς πατρίδος αὐτῶν⁶.

Ὅταν ἀναλάβωσι τὴν ἀρχηγίαν τῶν στρατευμάτων ἐνεργῶς καὶ μετὰ σπουδῆς παρασκευάζουσι τὰ πάντα πρὸς πόλεμον⁷. συντάσσουσι τὸν στρατόν⁸, ἀναθέτουσι τὴν διοικησιν ἐκάστου στρατιωτικοῦ σώματος εἰς τοὺς εἰδικωτάτους καὶ ἀρμοδιωτάτους τῶν ἀξιωματικῶν⁹, ἐπιθεωροῦσιν ἐπιμελῶς τὰ ὄπλα, ἐκρίπτουσι τὰ ἄχρηστα, διατηροῦσι τὰ χρήσιμα, προμηθεύονται τελειότερα, ἐξοπλίζουσιν ἕκαστον τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων προσηκόντως καὶ ἐπαρκῶς¹⁰, ἐκλέγουσιν ὡς προγυμναστὰς τοὺς εὐγενεστάτους, ἀξιοπρεπεστάτους καὶ ἐμπειροτάτους τῶν ἐν τῷ στρατῷ ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν¹¹, ἀσκοῦσι διηνεκῶς τοὺς στρατιώτας, ὅπως καταστήσωσιν αὐτοὺς ἐμπειροπολέμους¹² καὶ εὐθαρσεῖς πρὸς τοὺς ὀλοσχερεῖς ἀγῶνας¹³, γυμνάζουσιν αὐτοὺς εἰς τὰ παραγγέλματα καὶ εἰς τὸν διαχειρισμὸν τῶν ὀπλων¹⁴, γυμνάζουσιν αὐτοὺς κατὰ μεγάλας μονάδας¹⁵, εἰς πεζοπορίας μακράς, εἰς μάχας ψευδεῖς¹⁶. Ἔργάζονται πολὺ καὶ ὑποβάλλονται εἰς πολλοὺς κόπους καὶ μόχθους¹⁷. φροντίζουσι περὶ πάντων τῶν κατὰ μέρος¹⁸, ἐπιθεωροῦσι συνεχῶς τὰς ἀσκήσεις, ὀδηγοῦσι τοὺς προγυμναστὰς, διδάσκουσι τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ ὑπαξιωματικοὺς, δεικνύουσιν εἰς αὐτοὺς ποικίλους τρόπους πολεμικοὺς¹⁹, προσέχουσιν εἰς τὴν πρὸς ἀλλήλους σύμπνοιαν τῶν στρατιωτῶν καὶ εἰς τὴν πρὸς τὰς διαταγὰς καὶ τοὺς ἀνωτέρους αὐτῶν ἀπόλυτον καὶ τυφλὴν πειθαρχίαν²⁰, προσέχουσι πολὺ εἰς τὰ τῆς διαίτης καὶ τὰ τῆς λοιπῆς οἰκονομίας τοῦ στρατεύματος²¹, φροντίζουσι νὰ ἐξασφαλίσωσι πάντα τὰ χρεώδη τοῖς στρατιώταις²², φροντίζουσι περὶ τῆς διαίτης αὐτῶν τροποποιούντες

¹ 40, 11, 3. — ² 1, 79, 8 καὶ 11. Πρὸς. καὶ 1, 80, 2. — ³ 3, 13, 8. — ⁴ 1, 54, 6. — ⁵ 1, 75, 3. — ⁶ 1, 70, 1. — ⁷ 5, 92, 1. 11, 10, 8. — ⁸ 11, 10, 8. — ⁹ 5, 65, 1. — ¹⁰ 5, 64, 1. 5, 65, 8. 10, 20, 4 καὶ 11, 9, 1. — ¹¹ 5, 64, 4-7. — ¹² 10, 22, 7. 11, 10, 9. Πρὸς. καὶ 1, 38, 4. 5, 65, 6. — ¹³ 3, 106, 4. — ¹⁴ 5, 2, 4 καὶ 7 5, 64, 3. — ¹⁵ 5, 64, 4. — ¹⁶ 10, 20, 1. — ¹⁷ 3, 53, 3. — ¹⁸ 3, 44, 12. — ¹⁹ 10, 20, 1. 10, 23, 9. — ²⁰ 11, 19, 5. Πρὸς. καὶ 3, 44, 12. 10, 14, 11. — ²¹ 5, 64, 2. — ²² 3, 13, 8. 10, 20, 8.

Οἱ ἀγαθοὶ στρατηγοὶ φιλοτίμως διάκεινται πρὸς τοὺς κινδύνους¹, εἶνε φοβεροὶ τὴν τόλμην², μόνον τὸν θεὸν φοβοῦνται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἄλλον δ' οὐδένα³. Εἶνε παρὰβολοὶ⁴, ὑπομένουσι πολλοὺς καὶ παραβόλους πόνους καὶ κινδύνους καὶ ταλαιπωρίας⁵, εἶνε ἐμβριθεῖς καὶ σοβαροὶ, ἀποφεύγουσι τὰς ἐπιδείξεις καὶ τὰς πομπάς⁶, δὲν ἀπασχολοῦνται εἰς μικρά, σύμπασαν τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἀπορροφῶσι τὰ μεγάλα⁷. Εἶνε εὐσταθεῖς, ἀκλόνητοι καὶ ἀκράδαντοι εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν⁸. Ἀποφασίζουσι τι μετὰ ὄριμον σκέψιν καὶ μένουσι σταθεροὶ ἐπὶ τῆς ἀποφάσεως αὐτῶν ταύτης. Καταφρονοῦνται, δυσφημοῦνται, διασύρονται ὡς δειλοὶ, ὡς καταπλησσομένοι τὸν κίνδυνον, ὡς ἀγεννῶς καὶ νωθῶς διαχειριζόμενοι τὰ πράγματα, ἀλλ' ἀδιάφορον αὐτοὶ οὐδαμῶς παρεκτρέπονται ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῶν σχεδίου καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ μεταβάλλουσι τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν⁹. Ἐν ταῖς ἀτυχίαις δὲν πτοοῦνται, δὲν ταρασσονται, δὲν συγχύζονται¹⁰. φέρουσι καλῶς καὶ γενναίως τὰς περιπετείας καὶ τὰς συμφοράς¹¹. Εἶνε συνετοὶ· διακρίνουσιν πότε εἶνε καιρὸς νὰ ἐνεργήσωσι καὶ πότε νὰ ἀπρακτῆσωσι, πότε εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτύχωσιν κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν καὶ πότε δὲν εἶνε δυνατόν, πότε θὰ νικήσωσι καὶ πότε θὰ ἡττηθῶσιν¹². Δὲν περιπίπτουσιν εἰς ὀλέθρια ἀλογήματα¹³, δὲν διαψεύδονται εἰς τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτῶν¹⁴, δὲν ἀποτυγχάνουσιν εἰς τὰ σχέδια αὐτῶν¹⁵, τὰ πράγματα ἐξελίσσονται κατὰ τὰς προθέσεις αὐτῶν¹⁶. Εἶνε σκεπτικοὶ· προβλέπουσι τὸ μέλλον¹⁷, δυσπιστοῦσι¹⁸, δὲν πιστεύουσιν εὐκόλως¹⁹, δὲν πιστεύουσι τὸν πρῶτον τυχόντα²⁰. Εἶνε ἐχέμυθοι²¹ καὶ κρυψίνοι²². ὑποκρίνονται οὐχὶ σπανίως καὶ πάντοτε ὅσάκις εἶνε ἀνάγκη²³. Εἶνε μεγαλόψυχοι²⁴. ἀναστρέφονται καθαρῶς καὶ ἐγκρατῶς εἰς τὰ πράγματα²⁵, φέρονται μετὰ προσηνείας καὶ πραότητος πρὸς πάντας, καὶ μάλιστα ὅταν εἶνε ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτῶν ἰσχυὶ καὶ δυ-

¹ 3, 65, 7. — ² 1, 60, 8. — ³ 18, 1, 7. — ⁴ 3, 61, 4. — ⁵ 8, 12, 9. —
⁶ Ἀπόσπ. 77. — ⁷ Ἀπόσπ. 132. — ⁸ 1, 40, 5. 9, 3, 2 καὶ 3. — ⁹ 3, 90, 6.
3, 92, 3-8. 3, 94, 4 καὶ 8. — ¹⁰ 18, 33, 4 κέξ. — ¹¹ 11, 2, 3. — ¹² 1, 62, 6.
33, 8, 8. Πρὸς. καὶ 9, 15, 1. — ¹³ 9, 16, 5. — ¹⁴ 3, 17, 11. — ¹⁵ 3, 17, 1. —
¹⁶ 3, 43, 11. — ¹⁷ 1, 59, 11. 1, 66, 2. 2, 47, 4. 2, 67, 4. 3, 17, 4. 3,
18, 9. 3, 53, 1. 4, 22, 12. 5, 92, 7. 11, 21, 2. Πρὸς. καὶ 4, 72, 2. 38,
1^b, 2. — ¹⁸ 1, 78, 5. 3, 52, 6 καὶ 7. 3, 53, 1. — ¹⁹ 8, 23, 11. Πρὸς. καὶ 3,
9, 4 κέξ. 3, 99, 8. — ²⁰ 8, 19, 2. 8, 21, 3. 9, 14, 3. Πρὸς. καὶ 16, 37, 8. —
²¹ 9, 13, 2 κέξ. — ²² 8, 28, 7. 10, 6, 7. 10, 9, 1 καὶ 5. 14, 3, 4. — ²³ 3,
52, 6. — ²⁴ 8, 12, 10. 10, 40, 6-9. — ²⁵ 40, 11, 2.

Αἰξ ἄριθ.

Ὄνοματεπώνυμον καὶ ἐπάγγελμα *Ἁγί. Σουλσο*Ἡλικία *65 ἐτῶν*Διαμονή *Ἀδύναι*Νόσος ἐξ ἧς πάσχει *ἄρθριζομο*Ἐναρξίς θεραπείας *12 Ιουλίου*Εἶδος θεραπείας *δερματ. δακρυθ. δερμοερασία*
14-15 Κερατίν, διάστημα 15-20 λεπτῶν
ἄφρ. ποίου ὕδατος 1-4 σπύρια νύκτι

Τέλος θεραπείας

Ἰδιαιτέραι παρατηρήσεις

ΙΑΤΡΙΚΗ ΑΔΕΙΑ

Ἐπιτρέπεται εἰς τὸ *Ἁγί. Σουλσο*ἢ χρῆσις *δερμῶν* λουτρῶν ἐν ταῖς ἰαματικαῖς πηγαῖς*δουκαμνῶν*Ἐν *δουκαμνῶν* τῇ *12 Ιουλίου* 1923

Ὁ Ἴατρος

Χαράμης Κολοῦ

ΣΗΜ. Τὸ παρὸν δέον νὰ τηρῆ ὁ λουόμενος καὶ ἐπιδεικνύη καθημερινῶς εἰς τὸν ἐπιτετραμμένον πρὸς ἔκδοσιν τοῦ εἰσιτηρίου.

Αὔξ. ἀριθ.

Ὄνοματεπώνυμον καὶ ἐπάγγελμα *Ἡγ. Σουλῶσι*Ἡλικία *65 ἐτῶν*Διαμονή *Ἀθήναι*Νόσος ἐξ ἧς πάσχει *Ἐρδρ. λοφῆ*Ἐναρξίς θεραπείας *12 Ιουλίου*Εἶδος θεραπείας *θερμὰ, λουὰ καὶ θερμολεραυρία**14-15^ο Κεραίας, διάρκειαι 15-20 λεπτῶν ὑ**ἄρ. ἰσίου ὕδατος 3-4 στήρια νύκτι*

Τέλος θεραπείας

Ἰδιαιτεραὶ παρατηρήσεις

ΙΑΤΡΙΚΗ ΑΔΕΙΑ

Ἐπιτρέπεται εἰς τὴν *Ἡγ. Σουλῶσι*ἢ χρήσις *θερμῶν* λουτρῶν ἐν ταῖς ἰαματικαῖς πηγαῖς*Δουκαμνῶν*Ἐν *Δουκαμνῶν* τῇ *12 Ιουλίου* 1923

Ὁ Ἴατρος

Χαράμης Κωνσταντῆ

ΣΗΜ. Τὸ παρὸν δέον νὰ τηρῆ ὁ λουόμενος καὶ ἐπιδεικνύη καθημερινῶς εἰς τὸν ἐπιτετραμμένον πρὸς ἔκδοσιν τοῦ εἰσιτηρίου.

Αὔξ. ἀριθ.

Ὄνοματεπώνυμον καὶ ἐπάγγελμα Ζωὴ Λούλου

Ἡλικία 55 ἐτῶν

Διαμονή Ἀθήναι

Νόσος ἐξ ἧς πάσχει ἀρθριτισμός

Ἐναρξίς θεραπείας 12 Ἰουλίου

Εἶδος θεραπείας φάρμακ. ζανζερ. φάρμακ.

25^ο κενὰ διόσμια 15-20 γρ. ἄρθρ.

ὄσμ. κέδαρη 2-5 σπύρα κίβη

Τέλος θεραπείας

Ἰδιαίτεροι παρατηρήσεις

ΙΑΤΡΙΚΗ ΑΔΕΙΑ

Ἐπιτρέπεται εἰς τὴν Ζωὴ Λούλου

ἢ χρήσις φαρμάκων λουτρῶν ἐν ταῖς ἰαματικαῖς πηγαῖς

Ἐν Ἀθήναις τῆ 12 Ἰουλίου 1922

Ὁ Ἴατρός

Γεωργ. Κόλλης

τὰ κατ' αὐτὴν ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε προφαινομένων ἀναγκῶν¹,
 προνοοῦσι περὶ πάντων τῶν συντελούντων εἰς τε τὴν εὐμάρειαν τοῦ
 βίου τῶν ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἀνθρώπων καὶ ὑποζυγίων καὶ εἰς τὴν
 ἀσφάλειαν αὐτῶν², τοὺς ἀσθενεῖς ἐξυγιάζουσι, τοὺς μὴ ἀσθενεῖς εὐέ-
 κτας παρασκευάζουσι καὶ προθύμους ποιοῦσιν εἰς πάσας τὰς ἐκά-
 στοτε προφαινομένας χρείας³, οὐδὲ μίαν στιγμὴν τοῦ χρόνου ἀφίνουσιν
 ἄχρηστον οὐδ' ἄργον, ἀλλὰ διηλεκτῶς ἀπασχολοῦσι τὸ στράτευμα εἰς
 γυμνάσια καὶ μελέτας πολεμικάς, προσπαθοῦντες ἐκ παντὸς τρόπου
 νὰ ἐξοικειώσωσιν αὐτὸ πρὸς τὸ ἔργον τοῦ πολέμου⁴. Οὕτω δὲ διὰ
 τῆς ἐπιμελείας καὶ προνοίας αὐτῶν ἐξεργάζονται τὴν εὐνοίαν τοῦ
 στρατεύματος καὶ τὴν προθυμίαν αὐτοῦ εἰς πᾶν ἐνδεχόμενον⁵. Πάν-
 τες ἔχουσιν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς αὐτούς⁶, πάντες ἔχουσιν ἀπό-
 λυτον πεποιθήσιν εἰς τὴν ἀξίαν αὐτῶν, πάντες πείθονται προθύμως εἰς
 τοὺς λόγους αὐτῶν⁹. Τὸ ἔθνος ἔχει πλήρη πεποιθήσιν εἰς αὐτούς⁸,
 ἡ κυβέρνησις ἔχει πλήρη ἐμπιστοσύνην εἰς αὐτούς καὶ ἐκτελεῖ προ-
 θύμως πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῶν παραγγελλόμενον⁹, οἱ ξένοι ἔχουσι μεγίστην
 ὑπόληψιν καὶ πλήρη πεποιθήσιν εἰς αὐτούς¹⁰. Πάντες ἔχουσιν ἐδραίαν
 τὴν πεποιθήσιν ὅτι ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοιούτων ἐξόχων στρατηγῶν
 οὐδὲν κακὸν εἶνε δυνατόν ποτε νὰ συμβῇ¹¹.

Πολέμου ἐνισταμένου οἱ ἀγαθοὶ ἡγεμόνες τῶν στρατευμάτων προ-
 νοοῦσιν, ἐφ' ὅσον ἀνθρωπίνῃ γνώμῃ τοῦτο εἶνε δυνατόν, ὑπὲρ πάντων,
 ὅσα συντελοῦσιν εἰς τὴν αἰσίαν διεξαγωγὴν αὐτοῦ¹². Προπαρασκευά-
 ζουσι καὶ ἔχουσιν ἤδη ἔτοιμα πάντα, ὅσα κατὰ τὴν ὥραν τοῦ κινδύ-
 νου θὰ εἶνε ἀναγκαῖα πρὸς ἐρρωμένην ἀπόκρουσιν αὐτοῦ καὶ πρὸς τε-
 λείαν ἀπαλλαγὴν ἀπ' αὐτοῦ¹³. Ἀσφαλίζουσι τὰ πάντα¹⁴. Οὐδὲν τῶν
 ἐνδεχομένων πρὸς προφύλαξιν καὶ ἀσφάλειαν παραλείπουσιν¹⁵. Μεθαρ-
 μόζουσι διὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς νοημοσύνης αὐτῶν καὶ τὰς δυσχε-
 ρεστάτας τῶν περιστάσεων κατὰ τὰς προαιρέσεις καὶ τοὺς σκοποὺς
 αὐτῶν¹⁶. Πρὸ πάσης πολεμικῆς ἐπιχειρήσεως φρονίμως καὶ ἐμπειρῶς
 ἐκλογίζοντες πάντα¹⁷, ἐξετάζουσι πάντα μετὰ τῆς μεγίστης προσο-

¹ Ἀπόσπ. 169. — ² 3, 33, 6 κέξ. 3, 60, 7. 3, 87, 1-4. 3, 88, 1. Πρβλ.
 καὶ 3, 17, 11. — ³ 3, 88, 2. Πρβλ. καὶ 3, 12, 1. — ⁴ 1, 59, 12. — ⁵ 3, 76, 13. —
⁶ 11, 12, 2. — ⁷ 10, 10, 7. — ⁸ 1, 76, 11. 1, 86, 1. — ⁹ 3, 17, 11. — ¹⁰ 1,
 78, 1 καὶ 7. — ¹¹ 1, 32, 7. 11, 12, 7. — ¹² 8, 2, 8. 3, 117, 8. 15, 12, 4.
 18, 19, 1. Πρβλ. καὶ 5, 107, 2. — ¹³ 3, 83, 5. 18, 19, 1. 27, 3, 4. — ¹⁴ 3,
 35, 1. — ¹⁵ 8, 2, 8. — ¹⁶ 3, 14, 5. — ¹⁷ 3, 33, 7 καὶ 8. 3, 34, 1. 3, 70, 9
 κέξ. 3, 80, 5.

χῆς καὶ ἀκριθείας¹, βαίνουνσι μετ' ἄκρας περισκέψεως καὶ νηφαλιότητος εἰς πάντα τὰ διαβήματα αὐτῶν², δὲν ἔχουσι τὰς ἐλπίδας αὐτῶν εἰς τὴν τύχην, ἀλλὰ εἰς τοὺς συλλογισμούς³, βαίνουνσιν εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ἀσφαλῶς καὶ νουνεχῶς⁴, προβαίνουνσιν εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῶν ἀνδρωδῶς, νουνεχῶς καὶ ὡς ἄνθρωποι ἔμπειροι τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου⁵, λαμβάνουσι πάντα τὰ προφυλακτικὰ μέτρα διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον ἐν τῷ μέλλοντι⁶, μεταχειρίζονται τὰς ἐκάστοτε ἀναφαινομένας περιστάσεις ἐπιδεξιῶς καὶ ἀνδρωδῶς⁷, ρυθμίζουσι τὰς πράξεις αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὰ ἐκάστοτε παρουσιαζόμενα νέα πράγματα⁸. εἶνε τολμηροὶ καὶ πρακτικοὶ εἰς τὰς πολεμικὰς αὐτῶν ἐνεργείας⁹, εἶνε σφόδρα προσεκτικοὶ καὶ ἄγαν προφυλακτοὶ εἰς τὰς πολεμικὰς αὐτῶν ἐπιχειρήσεις¹⁰, λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν ὄχι μόνον τὴν ἐκάστοτε παροῦσαν θέσιν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ τὰς συνεπείας τῆς ἐκάστοτε σκοπομένης ἐνεργείας¹¹, ἔχουσιν ὑπ' ὄψιν ὄχι τόσον πῶς νὰ βλάψωσι τοὺς ἐχθρούς, ὅσον πῶς οἱ ὑπ' αὐτοὺς νὰ μὴ πάθωσι δεινόν τι¹². Ἐκλέγουσιν καταλλήλους τόπους ὡς ὀρμητήρια τῶν πολεμικῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν¹³, ἐν πάσῃ δυσκόλῃ περιστάσει συσκέπτονται μετὰ τῶν ἐν τῷ στρατεύματι ἐμβριθεστέρων, εἰδικωτέρων καὶ ἐμπειροτέρων¹⁴, προσπαθοῦσιν ἐκ παντὸς τρόπου νὰ προσεταιρισθῶσι τοὺς κατοικοῦντας κατὰ τοὺς τόπους, ἔνθα τὸ θέατρον τοῦ πολέμου¹⁵, κρύπτουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὰ σχέδια καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῶν¹⁶, ἐπιχειροῦσι πράξεις τολμηρὰς καὶ παραβόλους, ἀπιστεύτους τοῖς ὑπεναντίοις¹⁷, ὑπερπηδῶσι πάντα τὰ κωλύματα, τὰ παρεμβαλλόμενα εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν προθέσεων αὐτῶν· οὔτε χειμῶνες οὔτε καύματα οὔτε θύελλαι οὔτε κατακλυσμοὶ οὔτε σκότῃ οὔτε ἀρρωστίαι ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ ἐπίσχωσι τὴν ὀρμὴν αὐτῶν, ἀλλ' ἀπτόητοι, σταθεροὶ τῷ ποδὶ, βαίνουνσιν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν προθέσεων αὐτῶν¹⁸.

Ὅταν αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις εἶνε δύσκολοι καὶ κινδυνώδεις, ἀπροφασίστως παρέχουσιν ἑαυτοὺς τοῖς ὑποδεεστέροις ὑπόδειγμα φερεπονίας, καρτερίας καὶ ἀνδρείας, γίνονται αὐτουργοὶ τῆς ἐν τοῖς πολεμικοῖς ἔργοις ταλαιπωρίας, ὑφίστανται προθύμως πᾶσαν κακοπάθειαν,

¹ 3, 34, 2. — ² 3, 14, 5. — ³ 10, 7, 3. — ⁴ 2, 64, 2. — ⁵ 1, 62, 5. 2, 13, 2. 3, 14, 5. 3, 106, 11. Πρὸς καὶ 3, 110, 2. — ⁶ 3, 67, 8. 5, 92, 7. Πρὸς καὶ 5, 13, 5. — ⁷ 3, 19, 13. — ⁸ 3, 72, 7. — ⁹ 2, 47, 4. 5, 18, 7. — ¹⁰ 3, 105, 8. — ¹¹ Ἀπόσπ. 39. — ¹² 3, 89, 2. 3, 94, 9. 3, 110, 8. — ¹³ 2, 13, 1 καὶ 2. — ¹⁴ 3, 68, 15. 3, 71, 5. — ¹⁵ 3, 34, 4-6. — ¹⁶ 1, 75, 8. ¹⁷ 1, 11, 9. 1, 75, 3. 3, 78, 6 — ¹⁸ Ἀπόσπ. 21.

προτρέπουσι, καὶ ἐν ἀνάγκῃ καὶ παρακαλοῦσι, τοὺς ὑπ' αὐτοὺς νὰ μὴ ἀποδυσπετεῶσι πρὸς τὰς τλαιπωρίας καὶ νὰ μὴ πτοῶνται πρὸ τῶν κινδύνων, ρίπτονται πρῶτοι αὐτοὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν κινδύνων καὶ οὕτω ἐπιτυγχάνουσι τὴν τελείαν τῶν δυσχερῶν καταπολέμησιν καὶ τὴν ὀλοσχερῇ τῶν ἐχθρῶν κατατρόπωσιν¹. Ἐκ παντὸς τρόπου προσπαθοῦσι τὸ καταβεβλημένον τοῦ στρατοῦ φρόνημα νὰ ἀναζωπυρήσωσι καὶ νὰ ἐξυψώσωσι². διασκεδάζουσι διὰ τῶν ἐπινοιῶν καὶ στρατηγημάτων τὰς προλήψεις τῶν στρατιωτῶν, ἐὰν τυχὸν ἔχωσι τοιαύτας³, ἐμφυσῶσιν αὐτοῖς τὴν πεποιθήσιν περὶ τῆς αἰσίας ἐκβάσεως τῶν ἐκάστοτε ἐπιχειρουμένων, ἐνθαρρύνουσι αὐτοὺς ὀψέποτε ἀποκαρτερήσωσι πρὸς τὸ μέγεθος τῶν δυσκολιῶν καὶ ἀποδειλιάσωσι πρὸς τὸ μέγεθος τῶν κινδύνων, ἐνθουσιάζουσιν αὐτοὺς, ἐμβάλλουσιν εἰς αὐτοὺς ἄμιλλαν γενναίαν πρὸς τὰ δυσχερέστατα καὶ τὰ κινδυνωδέστατα⁴ καὶ κατὰ πάντα τρόπον ποιοῦσιν αὐτοὺς προθυμότερους πρὸς τὸ κινδυνεύειν⁵. Ἐπιτυγχάνοντες κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν δὲν συναρπάζονται ὑπὸ τῆς εὐτυχίας, δὲν ἐκτραχηλίζονται εἰς πράξεις ἀπρεπεῖς καὶ ἀπερισκέπτους, ἀλλ' αἰέποτε νήφοντα τὸν νοῦν ἔχοντες περιορίζονται ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς σεμνοπρεπειᾶς καὶ τῆς εὐκοσμίας καὶ εὐρίσκουσιν ἐκάστοτε τὰ κατάλληλα μέσα πρὸς ἐξακολούθησιν καὶ ἐξασφάλισιν τῶν ἐπιτυχιῶν αὐτῶν. Ἀποτυγχάνοντες κατὰ τὰς ἐπιβολὰς αὐτῶν ἢ ἐν τῷ μέσῳ τῶν μεγίστων δεινῶν εὐρισκόμενοι δὲν θορυβοῦνται, δὲν συνταράσσονται, διατηροῦσιν διαυγῇ καὶ ἀδιάσειστον τὴν διάνοιαν αὐτῶν, καραδοκοῦσιν, ὅπως ἐπωφεληθῶσιν ἐκ τῆς ἀκρισίας, τῆς ἀπρονοησίας καὶ τῶν σφαλμάτων τῶν εὐτυχούντων ἀντιπάλων αὐτῶν, ὅτε καιροῦ παρατυχόντος σφοδροὶ καὶ ἀκράτητοι ἐπιπίπτουσι κατ' αὐτῶν καὶ συνθορυβοῦντες αὐτοὺς ματαιοῦνσι τοὺς καρποὺς τῆς προσκαιροῦ εὐτυχίας αὐτῶν⁶.

Οἱ ἀγαθοὶ ἡγεμόνες τῶν στρατευμάτων ἢ ἐξ ἀρχῆς οὐδὲν ἐπιχειροῦσιν, ἢ ἀποφασίσαντές ποτε νὰ ἐπιχειρήσωσι τι λαμβάνουσι πάντα τὰ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοπομένου κατάλληλα μέτρα⁷. Χωρὶς προθέσεως, εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἐκ πάσης ἀφορμῆς καὶ ἀπαράσκευοι, οὐδέποτε εἰς οὐδένα ἀγῶνα κατέρχονται, ἥκιστα δὲ πάντων εἰς τοὺς ὀλοσχερεῖς κινδύνους⁸. Αὐτοὶ καθορίζουσι τὸν καιρὸν τῆς ἐνεργείας.

¹ 3, 17, 8 καὶ 9. — ² 3, 30, 4. 10, 22, 6. Πρὸλ. καὶ 1, 76, 11. 1, 86, 1. —

³ Ἀπόσπ. 103. — ⁴ 10, 14, 9-13. 10, 22, 6. 11, 31, 8. — ⁵ 3, 17, 11. —

⁶ 11, 14, 3. 10, 40, 6-9. — ⁷ Ἀπόσπ. 151. — ⁸ 3, 69, 12 κέξ.

Οὐδεμία ἀνθρωπίνη δύναμις ἰσχύει, ὅπως παρασύρῃ αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ ἐνεργήσωσι τι πρὸς τὸν ὀρισθέντα καιρὸν¹. Δὲν ῥίπτονται προπετῶς εἰς τοὺς κινδύνους, ἀναμένουσι τὸν κατάλληλον καιρὸν καὶ ἐπιζητοῦσι τὸν κατάλληλον τόπον πρὸς ἐνέργειαν².

Οἱ ἀγαθοὶ ἡγεμόνες τῶν στρατευμάτων οὐδέποτε ἄγονται εἰς τὰς πολεμικὰς αὐτῶν ἐπιχειρήσεις ἐκ στρατιωτικῆς προπετείας καὶ κενοδοξίας, ἀλλὰ πάντοτε ἐκ στρατηγικῆς προνοίας καὶ μετ' ἀκριβῆ ἐκλογισμῶν τῶν πραγμάτων καὶ μετὰ τελείαν καὶ ἀκριβῆ γνῶσιν πάντων τῶν καθ' ἕκαστα στοιχείων, ἐξ ὧν συναπαρτιζέται ὁ πόλεμος³. Ἐξετάζουσι ἀκριβέστατα πάντα⁴. Ἐξετάζουσι τὰς ὁδοὺς, τὰς δυσχωρίας, τὴν ποιότητα τῆς χώρας, δι' ἧς-θα διαβῶσι τὰ στρατεύματα, τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῇ κατοικούντων ἀνθρώπων, τὴν ἠθικὴν αὐτῶν κατάστασιν, τὴν πολεμικὴν αὐτῶν δύναμιν καὶ δεινότητα, τὰ φρονήματα καὶ τὰς διαθέσεις αὐτῶν πρὸς τε αὐτοὺς τοὺς ἰδίους καὶ τοὺς ἀντιπάλους αὐτῶν⁵. Μεταχειρίζονται κατασκόπους⁶. Ἐξετάζουσι τὴν κατάστασιν τῶν ἐχθρῶν⁷ καὶ ἰδίως τὴν κατάστασιν τῶν ἀντιπάλων στρατηγῶν⁸. Ἐξετάζουσι μετὰ πάσης δυνατῆς ἐπιμελείας καὶ μανθάνουσι μετὰ πάσης δυνατῆς ἀκριβείας τὴν διανοητικὴν κατάστασιν καὶ τὴν ἠθικὴν ποιότητα αὐτῶν⁹. Ἐκλέγουσιν ὡς πεδίον τῆς μάχης τόπους προσφόρους πρὸς τὰς ἑαυτῶν δυνάμεις καὶ ἀσυμφόρους πρὸς τὰς τῶν ἀντιπάλων¹⁰. Ἐξετάζουσι ἐπιμελέστατα καὶ ἐξακριβοῦσι θετικώτατα τὰς ιδιότητας τοῦ ἐδάφους καὶ χρησιμοποιοῦσι τοῦτο προσηκόντως¹¹. Λαμβάνουσι ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπειρίαν, τὰ μειονεκτήματα, τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ σφάλματα τῶν ἐχθρῶν καὶ ἐπιδειξίως ἐπωφελοῦνται ἐκ πάντων τούτων¹². Προκαταλαμβάνουσι παντοῖα ἐπίκαιρα μέρη δι' ἐνεδρῶν¹³. Συλλέγουσι τοὺς στρατιώτας, ἐξηγοῦσιν εἰς αὐτοὺς τὴν θέσιν τῶν πραγμάτων, παρορμῶσιν αὐτοὺς εἰς τὰ πρόποντα, ἐξαίρουσι τὸ φρόνημα αὐτῶν καὶ ἐκ παντὸς τρόπου προσπαθοῦσι νὰ ἐμβάλωσιν αὐτοῖς θάρρος καὶ ὀρμὴν γενναίαν¹⁴. Εὐστόχως ἐκλέγουσι καὶ

¹ 15, 5, 2. Πρὸς. καὶ 9, 15, 1. — ² 2, 26, 8. Πρὸς. καὶ 2, 28, 10. — ³ 3, 33, 7. 3, 34, 1. 3, 105, 9. — ⁴ 3, 52, 4. 3, 79, 1. — ⁵ 3, 34, 2-6. 3, 48, 10 καὶ 11. 3, 80, 2. Πρὸς. καὶ 3, 48, 2 κέξ. — ⁶ 14, 1^b, 13. — ⁷ 3, 80, 2. — ⁸ 3, 104, 6. — ⁹ 3, 80, 3. 3, 81, 1-4. 3, 82, 10 κέξ. 3, 82, 10. — ¹⁰ 1, 84, 9. 3, 82, 1. — ¹¹ 3, 71, 1. 9, 13, 8. — ¹² 3, 70, 12. 9, 19, 4. Πρὸς. καὶ 3, 82, 10. — ¹³ 3, 83, 5. Πρὸς. καὶ 9, 12, 2. — ¹⁴ 3, 34, 7 κέξ. 3, 44, 10. 3, 54, 1. 3, 62, 1. 3, 63, 1. 3, 64, 1. 3, 71, 8. 3, 108, 2 κέξ. 3, 111¹ 1 κέξ. 11, 12, 1. 15, 10, 1. 15, 14, 6.

καταλλήλως τοποθετοῦσιν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης ἕκαστον τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων, ἀναλόγως τῆς ἐν αὐτοῖς ἐγκειμένης πολεμικῆς δυνάμεως καὶ ἀναλόγως τῆς ιδιορρυθμίας τῆς τοποθεσίας καὶ τῆς παρατάξεως τῶν ἐχθρῶν¹. Ἐπιστῶσι τὴν προσοχὴν πάντων εἰς τὴν ἀκριβῆ γῶσιν τῶν συνθημάτων καὶ παρασυνθημάτων². Παρευρίσκονται ἐν τῇ μάχῃ, ἐπισκοποῦσιν ἐκ τοῦ σύνεγγυς πάντα, διευθύνουσιν αὐτοπροσώπως πάντα μετ' ἄκρας στρατηγικῆς συνέσεως, παροτρύνουσι, παρακαλοῦσι καὶ ὑποδεικνύουσι τοῖς μαχομένοις πῶς πρέπει νὰ ἀγωνισθῶσιν ἐν τῇ μάχῃ καὶ τί πρέπει νὰ ἐπιδιώκωσι κατ' αὐτήν³. Παντοῖα μέσα μετέρχονται πρὸς ἐπίτευξιν τῆς νίκης⁴. Προσφωνοῦσι τὸν στρατόν⁵, προσπαθοῦσι νὰ καταστήσωσι σαφὲς ὅτι ὑπὲρ ἀειμνήστου καὶ λαμπρᾶς ἐλευθερίας συνέστηκεν ὁ ἀγὼν⁶, ὑπομνήσκουσι τὴν δόξαν τῶν προγόνων, ἐκθέτουσι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν πάντων ζωηρότατα τὰς δεινὰς συνεπείας τῆς ἥττης καὶ τὰ λαμπρὰ ἀποτελέσματα τῆς νίκης, ὑπόσχονται ἀμοιβὰς μεγάλας καὶ τιμὰς λαμπρὰς τοῖς ἀνδραγαθήσασιν, ἐξάπτουσι τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν, ἐμβάλλουσι εἰς αὐτοὺς θάρρος καὶ φρόνημα γενναῖον, ἀξιοῦσι καὶ παρακαλοῦσι πάντας, καὶ φίλους καὶ ἀξίωματικούς καὶ στρατιώτας, νὰ ὀρμήσωσιν ὡς ἄνδρες γενναῖοι εἰς τὸν κίνδυνον⁷. Μεταχειρίζονται ποικίλα στρατηγήματα, ἀνάλογα ἐκάστοτε πρὸς τὰς ποικίλας μεταλλαγὰς τῶν πολεμικῶν περιστάσεων⁸. Μεταρμόζουσι τὸν τρόπον τῆς ἐνεργείας αὐτῶν κατὰ τὰ ἐκάστοτε προφαινόμενα προτερήματα τοῦ ἑαυτῶν στρατεύματος καὶ τὰ μειονεκτήματα τῶν ὑπεναντίων⁹. Ἐκτίθενται εἰς τοὺς κινδύνους, ἀλλὰ μετὰ τῆς εἰς στρατηγὸν προσηκούσης περισκέψεως καὶ τῆς εἰς ἡγεμόνα τῶν ὄλων ἀρμοζούσης προσοχῆς¹⁰. Καὶ κατὰ τὴν σφοδρότατην σύρραξιν εὐρίσκουσι καὶ γινώσκουσι τὸ δέον γενέσθαι¹¹. Ὄταν εἶνε ἀνάγκη, ἀναλαμβάνουσι αὐτοὶ αὐτοπροσώπως νὰ διαπεράνωσι τὰ δυσχερέστατα¹². Πάντα τὰ δυνατὰ ποιοῦσι κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ κινδύνου, ὅσα στρατηγὸς ἀγαθὸς καὶ ἀνὴρ γενναῖος πρέπει νὰ μετέρχεται¹³.

¹ 9, 13, 9. — ² 9, 13, 9. — ³ 3, 116, 2-7. 2, 33, 1. — ⁴ 3, 41, 7. 3, 48, 11. — ⁵ 1, 60, 5. 11, 31, 1 κέξ. — ⁶ 11, 12, 3. — ⁷ 2, 64, 1. 3, 71, 11. 5, 36, 6. 5, 53, 6. 5, 60, 3. 5, 83, 1 καὶ 2. 8, 28, 7. 9, 8, 9. 10, 6, 6. 10, 11, 5. 11, 64, 7. 33, 8, 7. — ⁸ 1, 75, 8. 3, 18, 10. 3, 71, 1. 3, 116, 7. 11, 22, 1. Πρὸβλ. 1, καὶ 35, 4. 3, 78, 1. 16, 37, 1. — ⁹ 3, 89, 9. 3, 90, 1 κέξ. 3, 110, 2. Πρὸβλ. καὶ 3, 111, 4. 3, 116, 7. — ¹⁰ 10, 13, 1. Πρὸβλ. καὶ 2, 28, 10. — ¹¹ 11, 1, 6. — ¹² 10, 15, 7. 11, 1, 3. 14, 4, 1 καὶ 2. — ¹³ 15, 15, 4.

συμπλέκονται πρὸς τοὺς ὑπεναντίους¹, ἀγωνίζονται ἐκθύμως², μάχονται γενναίως³, πληγόνονται θανασίμως, ἐξακολουθοῦσι, καίπερ κάκιστα ἔχοντες, μέχρι τελείας ἐξαντλήσεως μαχόμενοι⁴, πίπτουσι εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ὡς ἄνδρες φιλότιμοι καὶ γενναῖοι⁵.

Οἱ ἀγαθοὶ ἡγεμόνες τῶν ὄλων, ἐνόσω μὲν ὑπάρχει ἐλπίς ἐπιτυχίας, οὐδὲν τῶν ὄντων δεινῶν ἢ παραβόλων παραλείπουσι. Ἐξελέγγουσι πάσας τὰς ἐλπίδας τοῦ νικᾶν ἐν τῷ πολέμῳ. Ὅταν ὁμως ἡ θέσις τῶν πραγμάτων εἶνε τοιαύτη, ὥστε οὐδεμία ἐλπίς σωτηρίας ὑπολείπεται πλέον, τότε, ὡς ἄνθρωποι νουεχεῖς καὶ τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου ἔμπειροι, ὑποχωροῦσι πρὸ τῆς σκληρᾶς ἀνάγκης καὶ φροντίζουσι πλέον περὶ σπονδῶν καὶ διαλύσεων⁶.

Οἱ ἀγαθοὶ προεστῶτες τῶν πολεμικῶν πραγμάτων μόνον ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, μόνον ὅταν πρόκειται περὶ τῆς σωτηρίας τῶν ὄλων καὶ περὶ τῆς τιμῆς τῶν ὄπλων καὶ τῆς εὐκλείας τῆς πατρίδος, ἀφειδοῦσι ἐαυτῶν, ρίπτονται τολμηρῶς καὶ παραβόλως ἐν τῷ μέσῳ τῆς συρράξεως τῶν ὄπλων, μάχονται γενναίως, τραυματίζονται, τελευτῶσι τὸν βίον ὡς ἄνδρες ἀγαθοὶ καὶ ἀξίως τῶν προγόνων καὶ τῆς πατρίδος⁷. ἄλλως εἶνε ἥκιστα παράτολμοι καὶ ρίψοκίνδυνοι, εἶνε λίαν προφυλακτικοὶ καὶ πολὺ προσεκτικοί. Οὐδέποτε ἀναλαμβάνουσι ἐπιχειρήσεις πολεμικὰς ἐπικινδύνους, δυναμένας δι' ὑποδεεστέρων νὰ συντελεσθῶσι, οὐδέποτε εἰκῆ καὶ ἀλόγως ρίπτονται εἰς τοὺς κινδύνους. Πολλοὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀρχομένων ἀποθνήσκουσι πρότερον καὶ ἔπειτα αὐτοί. Ἄρχηγοὶ ἀναλαμβάνοντες πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις δευτερευούσης καὶ τριτευούσης ἀξίας, δυναμένας δι' ὑποδεεστέρων νὰ συντελεσθῶσι, ἀρχηγοὶ ἀποθνήσκοντες πρὶν ἢ ἀποθάνωσι οἱ πλεῖστοι τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀρχομένων εἶνε μωροὶ καὶ ἀφιλοπάτριδες· διότι, ἐὰν αὐτοὶ μετὰ τὴν μάχην σώοι παραμείνωσι, καὶ αἱ μεγαλύτεραι ἀτυχίαι, ἐὰν ποτε τοιαῦται ἐπισυμβῶσι, δυνατόν αὐθις νὰ ἐπανορθωθῶσιν· ἐνῶ, ἂν οἱ ἀρχηγοὶ ἀποθάνωσι, καὶ ἂν νικήσωσιν ἀκόμη οἱ στρατιῶται, οὐδὲν ἐκ τῆς νίκης ὄφελος, ἀφοῦ ἡ τελεσφόρος πάσης ἐπιχειρήσεως ἔκβασις καὶ ἀφοῦ πᾶσαι πάντων αἱ ἐλπίδες ἐκ τῶν ἡγουμένων ἐξαρτῶνται⁸.

¹ 3, 116, 3. 11, 18, 4. — ² 1, 27, 12. — ³ 8, 1^b, 1. 11, 1, 3. 16, 5. —
⁴ 3, 66, 2. 3, 68, 6. Πρβλ. καὶ 3, 70, 5. 3, 116, 9 καὶ 11. — ⁵ 2, 1, 7. 2,
19, 8. 3, 116, 9 καὶ 11. — ⁶ 1, 62, 3-7. — ⁷ 3, 116, 9 καὶ 11. 10, 3, 4.
11, 2, 1. 16, 5. 16, 9. Πρβλ. καὶ 5, 38, 9. 8, 1^b. — ⁸ 2, 1, 7. 10, 3, 7. 10,
32. 10, 33. Πρβλ. καὶ 4, 34, 2. 18, 1, 9. 2, 28, 10. 6, 24, 9. 8, 1^b.

Ὅπως δὲ οἱ ἀγαθοὶ ἡγεμόνες τῶν πολεμικῶν πραγμάτων δὲν γίνονται παραίτιοι ὀλέθρου τοῖς ἐμπιστευθεῖσιν εἰς αὐτούς, προπετῶς εἰς τοὺς κινδύνους ῥιπτόμενοι, οὕτω πάλιν καὶ δὲν φιλοζωοῦσι παρὰ τὸ δέον, ἀλλὰ γενναϊότατα τὴν ζωὴν αὐτῶν θυσιάζουσιν, ὅταν ἐπιστῇ πρὸς τοῦτο ἡ ἀνάγκη, καὶ ὅταν διατρέχωσιν ὅπως δῆποτε τὸν κίνδυνον νὰ καταστήσωσι τὰς ἑαυτῶν περιπετείας αἰσχρὰς καὶ ἐπονειδίστους¹.

Μέχρι θανάτου ἀγωνίζονται οἱ ἀγαθοὶ ἡγεμόνες, ὅταν ὀλεθρος ἐπικρέμαται εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν. Οὐδαμῶς ἀνέχονται νὰ ἐπιζήσωσι μετὰ τὴν πτῶσιν καὶ τὸν ἀφανισμόν τῆς πατρίδος αὐτῶν. Ποτὲ τὴν ἰδίαν ἡμέραν ὁ ἥλιος δὲν βλέπει συγχρόνως τὴν πατρίδα πυρπολουμένην καὶ αὐτοὺς ἐπιζήσαντας. Τὸ κάλλιστον ἐντάφιον ἀνδρῶν γενναίων, ὑπὲρ τῆς πατρίδος αὐτῶν εὐψύχως δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτῶν ἀγωνισαμένων, εἶνε ἡ πατρίς καὶ τὸ πῦρ αὐτῆς² ἢ τὸ ἐγχειρίδιον³.

Ἡ αὐτοκτονία εἰς τοὺς προεστῶτας τῶν πραγμάτων ἐπιβάλλεται εἰς τινὰς περιστάσεις ὡς καθῆκον πρὸς τὴν ἀνδρικήν ἀξιοπρέπειαν, τὴν ἀνθρωπίνην εὐγένειαν καὶ τὴν ἀνδρικήν φιλοτιμίαν. Εὐστόχως πάντοτε νὰ πολιτεύωνται καὶ εὐτυχεῖς πάντοτε εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν νὰ εἶνε οἱ προεστῶτες τῶν πραγμάτων δὲν εἶνε δυνατόν. Πάντες ὡς ἄνθρωποι ὑποκείμεθα εἰς πλάνας καὶ δεσμευόμεθα ὑπὸ τῶν περιστάσεων. Ἄν λοιπὸν καὶ αὐτοὶ σφαλέντες ποτὲ κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτῶν εἰς κίνδυνον περιστῶσι καὶ εἰς τὰ δεινὰ συνεγγίσωσι, τότε δέον ἐν αὐτοῖς μὲν τοῖς δεινοῖς ὄντες καὶ τοῦ κινδύνου προσεγγίζοντος εὐψύχως νὰ ἀγωνίζωνται καὶ γενναίως νὰ πίπτωσι, διότι ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ οὐδαμῶς οὐδέποτε ἀνέχεται νὰ περιπίπτῃ εἰς διέθεσιν ἀναξίαν τοῦ προγεγονότος βίου αὐτοῦ· ἂν ὁμως ἠττηθέντες διαφύγωσι τὸν κίνδυνον οὐδὲν αἰσχρὸν ποιήσαντες, τότε ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπεται ἀγεννῶς καὶ ἀβούλως νὰ θέλωσι νὰ ἀποφύγωσι διὰ τῆς αὐτοκτονίας τὰς συνεπείας τῶν πλημμελῶν αὐτῶν σκέψεων καὶ τῶν ἀτυχῶν αὐτῶν πράξεων. Οἱ ἀγαθοὶ ἄνδρες ἀγογγύστως ὑφίστανται τὰς συνεπείας τῶν σκέψεων αὐτῶν καὶ γενναίως ἀπεκδέχονται τὰ ἀποτελέσματα τῶν πράξεων αὐτῶν. Ἄλλ' ὅσον ἄνανδρον εἶνε ν' αὐτοκτονῇ τις ἔχων καθαρὰν τὴν συνείδησιν περὶ τῆς ἀφώφτητος καὶ τῆς πιστῆς ἐκπληρώσεως τῶν καθηκόντων αὐτοῦ πτοηθεὶς ἐκ τῶν ἀπειλῶν τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ καὶ φοβηθεὶς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν

¹ 11, 2, 11. — ² 39, 2, 8 καὶ 9. 39, 3, 2. — ³ 30, 7, 8.

ὑπεριχυσάντων ἐχθρῶν αὐτοῦ, τόσον ἀνανδρον καὶ ἀγεννές εἶνε εἰς αἰχμαλωσίαν περιπεσὼν ἢ παραίτιος μεγίστης βλάβης καὶ μεγίστου ὀνείδους τῇ πατρίδι, ὡς ἐκ τῆς μὴ πιστῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἑαυτοῦ καθηκόντων, γενόμενος νὰ προσκαρτερῇ φιλοζωίας ἕνεκα εἰς τοὺς ὀνειδισμούς καὶ τὰς περιουβρίσεις τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ¹. Οἱ γενναῖοι καὶ ὑψηλόφρονες ἄνδρες «τὸ καλῶς ἀποθανεῖν τοῦ ζῆν αἰσχροῦς περὶ πλείονος ποιοῦνται»², ὀρθῶς φρονοῦντες ὅτι «τὸ ἱμεῖρειν τοῦ βίου καὶ φιλοζωεῖν τῆς μεγίστης ἀγεννείας ἐστὶ σημεῖον καὶ κακίας»³.

49. Οἱ φαῦλοι τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες.

Οἱ φαῦλοι τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες ἐστερημένοι καὶ τῶν στοιχειωδεστάτων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν προσόντων καὶ ἐν παχυλῇ ἀμαθείᾳ κυλινδούμενοι διὰ παντός τοῦ στρατιωτικοῦ αὐτῶν βίου ἐκφαίνουσι τὴν βοσκηματώδη αὐτῶν φύσιν. Εἶνε ἀφωσιωμένοι εἰς τὸ σαρκίον αὐτῶν, μισοῦνται καὶ περιφρονοῦνται ὑπὸ πάντων. Ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε ἀπρονόητοι, ἄτολμοι, ἀναποφάσιστοι, ῥάθυμοι, δειλοί, ἐνσπείρουσιν εἰς τὸν στρατὸν τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ τὴν ἀπελπισίαν, ὑποχωροῦσι πάντοτε πρὸ τῶν πολεμίων, τρέπονται πρῶτοι εἰς φυγὴν, καθικετεῦουσι φίλους καὶ ἐχθροὺς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ σαρκίου αὐτῶν.

Οἱ φαῦλοι τῶν στρατευμάτων ἡγεμόνες εἶνε ἀγεννεῖς τὴν ψυχὴν⁴ ἄπρακτοι τῇ φύσει⁵, ἀκατάρτιστοι εἰς τὰ στρατιωτικά, οὐδέποτε διδαχθέντες ἐπιστημονικόν τι, οὐδέποτε μελετήσαντες ἀξιόλογόν τι, ἄπειροι εἰς τὰ πολεμικά⁶, σάρκιοι καὶ τῷ χρώματι παρὰ φύσιν ἐπικεκαυμένοι, ὡς τινες βόες σιτευτοὶ⁷, μεγαλόσχημοι κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν, στομφώδεις ἐν τοῖς λόγοις, εὐτελεῖς τὴν ἀνθρωπίνην οὐσίαν καὶ κίβδηλοι ἐν τοῖς ἔργοις, καταισχύνοντες τὸ ὀγκῶδες αὐτῶν ἀνάστημα καὶ διαψεύδοντες πάσας τὰς περὶ αὐτῶν ἐλπίδας⁸, μεираκιώδεις⁹, ἀδαεῖς τοῦ ἔργου αὐτῶν¹⁰, πρακτικῶς μόνον καὶ ἐμπειρικῶς γνωρίζοντες μικρὰ τινα πράγματα¹¹, πρὸς πᾶν ἀνίκανοι καὶ ἀδύνατοι¹², ἀφνεῖς πρὸς χειρισμὸν ἀληθινῶν καὶ πολεμικῶν πραγμάτων¹³, πο-

¹ 15, 10, 5. 30, 7. 8. 9. 39, 3. 40, 4, 8. — ² 18, 53, 3. Πρὸς καὶ 2, 31, 2. — ³ Ἀπόστ. 126. — ⁴ 11, 2, 7. 39, 2, 10. 39, 3, 4. — ⁵ 5, 1, 7. — ⁶ 11, 8, 1 κεί. Πρὸς καὶ 1, 74, 2. 1, 84, 6. 3, 110, 3. — ⁷ 39, 2, 7. — ⁸ 5, 33, 9. — ⁹ 11, 14, 7. — ¹⁰ 10, 22, 8. — ¹¹ 1, 84, 6. — ¹² 5, 30, 6. — ¹³ 3, 80, 3.

λεμικῆς χρείας ἀλλότριοι¹, τοῦ τυχόντος μειρακίου ἀνικανώτεροι².

Πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς εἶνε ἐλλιπέστατοι· εἶνε ἀλόγιστοι³, ἄστοχοι⁴, ἄκριτοι⁵, δὲν ἔχουσι νοῦν⁶, δὲν ἀντιλαμβάνονται τὰ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν ἐξελισσόμενα, δὲν ἐκλογίζονται δεόντως τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν⁷, εὐήθως καὶ παιδικῶς ἐκλογίζονται τὰ παρόντα⁸, ἀστοχοῦσι τοῦ μέλλοντος⁹, εἶνε ἄβουλοι¹⁰, κοῦφοι¹¹, ἐπιπόλαιοι¹², ἀπρονοήτοι¹³, ἀνύποπτοι¹⁴, εὐπιστοι¹⁵, ἐκπεφουσημένοι¹⁶, τετυφωμένοι¹⁷, κομπορρήμονες, καυχηματῖα¹⁸, προπετεῖς¹⁹, κενόδοξοι²⁰, εὐήθεις²¹, βλαῆκες²². Εἰκῆ καὶ ἀλογίστεως καὶ ἀσκόπως χρῶνται τοῖς πράγμασιν²³, ἀστόχως χρῶνται τοῖς καιροῖς, ἀπείρως καὶ ναθηρῶς τοῖς ὅλοις πράγμασι²⁴, δὲν δύνανται νὰ διακρίνωσιν, ἂν αἱ στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις, πρὸς ἃς ἐκάστοτε ὀρμῶσιν, εἶνε δυναταὶ καὶ κατορθωταὶ ἢ οὐ²⁵, οὔτε τὸν τόπον τῆς ἐνεργείας οὔτε τὸν καιρὸν προορῶσιν²⁶, εἰς ἀπρονοήτους τόπους ἄγουσι τὸ στράτευμα καὶ ἐκεῖ στρατοπεδεύουσιν²⁷, οὔτε τὰς ὁδοὺς οὔτε τοὺς τόπους οὔτε ποῦ πορεύονται τὸ παράπαν οὔτε πρὸς τίνας καὶ πόσους ἔρχονται γινώσκουσι²⁸, δὲν ἐκλέγουσι τὸν καιρὸν τῆς ἐνεργείας κατὰ τὴν ιδιόρρυθμον φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὰς ποικίλας αὐτῶν ἐκάστοτε ἀπαιτήσεις, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδίας ὀρμὰς καὶ ἐπιθυμίας²⁹, τυφλῶς ὀρμῶσιν εἰς τοὺς κινδύνους³⁰, ἀσκέπτως ῥίπτονται εἰς αὐτοὺς ὅλως ἀπαράσκευοι καὶ ἐν καιροῖς ὅλως ἀκαταλλήλοισι³¹, ἐκ παντὸς τρόπου σπεύδουσι νὰ συμπλακῶσι πρὸς τοὺς πολεμίους, ὡς οὔσης προδῆλου δῆθεν τῆς νίκης³², δὲν χρησιμοποιοῦσι τὰς δυνάμεις αὐτῶν ἀναλόγως τῆς ποιότητος αὐτῶν, τῆς φύσεως τῶν τόπων καὶ τῆς παρατάξεως τῶν πολεμίων³³,

¹ 10, 21, 1. — ² 2, 68, 2. Πρβλ. καὶ 3, 99, 8. — ³ 1, 52, 2. 3, 48, 1. 39, 3, 1. — ⁴ 1, 74, 2. 2, 33, 8. — ⁵ 3, 84, 4. 39, 1, 1. Πρβλ. καὶ 3, 82, 3. — ⁶ 4, 11, 1. — ⁷ 4, 12, 2. Πρβλ. καὶ 4, 14, 4 καὶ 6. — ⁸ Ἀπόσπ. 45. — ⁹ 5, 107, 2. — ¹⁰ 1, 11, 5. 1, 31, 1. 1, 37, 6. 11, 2, 7. — ¹¹ 3, 70, 1 καὶ 7. 3, 72, 2. 3, 80, 4. 3, 82, 2. — ¹² 3, 92, 4. 3, 94, 10. 3, 110, 4. — ¹³ 2, 33, 8. Πρβλ. καὶ 11, 2, 6. — ¹⁴ 1, 87, 5. Πρβλ. καὶ 3, 98, 5. — ¹⁵ 3, 98, 11. 4, 10, 1. 10, 6, 2. — ¹⁶ 3, 103, 7. — ¹⁷ 3, 81, 9. — ¹⁸ 3, 9, 2 καὶ 8. 3, 90, 6. 39, 1, 11. 39, 3, 2 καὶ 6. Πρβλ. καὶ 3, 82, 8. — ¹⁹ 3, 81, 9. 3, 105, 9. 3, 104, 1. — ²⁰ 3, 70, 1 καὶ 7. 3, 80, 4. 3, 81, 9. 3, 104, 1. 3, 105, 9. 39, 1, 1. — ²¹ 4, 10, 1. — ²² 3, 81, 7. — ²³ 1, 52, 2. 1, 74, 14. 3, 70, 7. 4, 14, 6. — ²⁴ 1, 74, 2. — ²⁵ 3, 48, 3. — ²⁶ 3, 82, 7. Πρβλ. καὶ 9, 15, 1. — ²⁷ 3, 48, 4. — ²⁸ 3, 48, 2. — ²⁹ 3, 70, 8. — ³⁰ 3, 82, 7. 3, 83, 6. 3, 92, 4. 3, 110, 4. Πρβλ. καὶ 1, 37, 7. 9. 10. — ³¹ 3, 72, 3. — ³² 3, 82, 7. 3, 83, 6. 3, 101, 3. 3, 103, 7. 5, 46, 6. — ³³ 2, 33, 7.

πράττουσι τὰ ἐναντία τῶν προπόντων καὶ ἀναγκαιῶν¹, εἶνε εὐεπί-
θετοι τοῖς ἐναντίοις², οὐδέποτε λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶνε ἐνδε-
χόμενον καὶ νὰ ἀποτύχωσι ποτε κατὰ τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν ἐπι-
χειρήσεις, οὐδέποτε σκέπτονται περὶ τοῦ πρακτέου ἐν ἐνδεχομένη δυσ-
μενεῖ τῶν πραγμάτων τροπῇ, ἔχουσιν ὑπ' ὄψιν μόνον ὅτι θὰ νικήσωσι
καὶ σκέπτονται μόνον πῶς θὰ διαθέσωσι τὰ πλεονεκτήματα τὰ ἐκ
τῆς μήπω ἐπιτευχθείσης νίκης, ἀναλογίζονται μόνον τὴν ἐξ αὐτῆς
δόξαν καὶ ἔχουσιν ἐν νῶ μόνον τὰς ἐξ αὐτῆς ὠφελείας³. Περὶ προ-
φυλακτικῶν μέτρων ἢ ὅτι εἶνε ἐνδεχόμενον νὰ πάθωσι καὶ κακόν τι οὐ-
δαμῶς σκέπτονται. Ἐν νῶ ἀμετάστατον ἔχουσι πῶς νὰ βλάψωσι τοὺς
ἐχθρούς, οὐδέποτε δ' οὐδαμῶς λαμβάνουσιν τὸν κόπον νὰ σκεφθῶσι πῶς
νὰ ἀσφαλίσωσι τὸ ἴδιον αὐτῶν στράτευμα καὶ τίνα μέτρα αὐτοὶ λαμ-
βάνοντες καὶ τίνας τρόπους αὐτοὶ μετερχόμενοι καὶ τίνα μέσα αὐτοὶ
διαθέτοντες εἶνε δυνατὸν νὰ καταστήσωσιν αὐτὸ ἀνεπηρέαστον καὶ
ἀπρόσβλητον ἐκ τῶν συνήθων τοῖς πολέμοις ἀγγιστρόφων μεταβολῶν⁴. Ἀπεκδέχονται παρὰ τοῦ θεοῦ αὐτὸς νὰ συντελέσῃ ὅτι αὐτοὶ
καθῆκον ἔχουσι νὰ μὴ παραλείψωσιν⁵. Δὲν προσέχουσιν εἰς τὰς γνώ-
μας τῶν ἐιδικῶν καὶ τῶν ἐμπείρων⁶, δὲν εἶνε ἱκανοὶ νὰ ἐνοήσωσι
τὰς φρονίμους συμβουλὰς αὐτῶν, δὲν δύνανται νὰ ἀκούσωσιν αὐτάς,
ἀγανακτοῦσι μάλιστα κατ' αὐτῶν τολμώντων νὰ ἔχωσι γνώμην διά-
φορον τῆς αὐτῶν⁷. Ἐνίοτε ἀναγνωρίζουσι τὴν ὀρθότητα τῶν συμ-
βουλῶν αὐτῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῆς κενοδοξίας ἐλαυνόμενοι καὶ κούφως τοῖς
πράγμασι πιστεύοντες παραλόγως σπεύδουσι πρὸς τοὺς κινδύνους μίαν
ἐπιθυμίαν μόνον ἔχοντες πῶς νὰ διαφημισθῶσιν ὡς ἥρωες καὶ πῶς
νὰ ἴδωσι τὴν κενὴν αὐτῶν κεφαλὴν στεφάνῳ δάφνης ἐστεμμένην⁸.
Προσέχουσιν εἰς τὰς κρίσεις τοῦ ὄχλου, λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὰς
ὀρέξεις αὐτοῦ καὶ κατ' αὐτάς μεθαρμόζουσι τὸν τρόπον τῆς ἐνεργείας
αὐτῶν⁹. Εἶνε ὄχλοκόποι¹⁰ ἀναλαμβάνουσι νὰ ἐπιτελέσωσι στρατιω-
τικὰς πράξεις, εἰς ἃς ἐκ πείρας γινώσκουσιν ὅτι δὲν εἶνε ἱκανοὶ¹¹, δη-
μοκοποῦσιν ἐν τῷ στρατῷ ὡς τινες τέλειοι δημοκόποι¹², δὲν θέλουσι
κατ' οὐδένα τρόπον ὑπ' οὐδενὸς νὰ πιστευθῇ ποτε ὅτι δῆθεν κατα-
φρονοῦνται ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν¹³, διαχειρίζονται τὰ τοῦ πολέμου ἀπο-
βλέποντες εἰς πολιτικούς σκοποὺς μᾶλλον ἢ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τὰς

¹ 4, 14, 6. — ² 3, 80, 5. — ³ 11, 2, 5 κξ. — ⁴ 3, 94, 10. — ⁵ 39, 1, 9. —

⁶ 1, 37, 5. — ⁷ 3, 82, 4 κξξ. 3, 70, 3. — ⁸ 3, 70, 7. 3, 80, 4. — ⁹ 3, 82, 6,
3, 90, 6. — ¹⁰ 3, 80, 3. — ¹¹ 4, 14, 3. — ¹² 10, 22, 9. — ¹³ 3, 82, 2.

πολεμικὰς καὶ εἰς τὴν τιμὴν τῶν ὄπλων καὶ εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῆς πατρίδος¹. Δὲν κρύπτουσι τὰς ἐπινοίας αὐτῶν², σπεύδουσι νὰ δρέψωσιν ἐπιτυχίας τινὰς ἐκ σμικρῶν καὶ ἀσημάντων πολεμικῶν πράξεων³, φαίνονται κατευχαριστημένοι ἐκ τῆς παρουσίας αὐτῶν καταστάσεως⁴, ἐκ σμικρῶν ἐπιτυχιῶν λαμβάνουσι μεγάλας ἐλπίδας περὶ τοῦ μέλλοντος⁵, ἐπαίρονται ἐπὶ τοῖς ἀσημάντοις προτερήμασι καὶ ἐπὶ ταῖς προσκαιροῖς καὶ ἀναξίαις λόγου πολεμικαῖς ἐπιτυχίαις⁶, ἐκφαυλίζουσι τὰς πράξεις τῶν ἄλλων καὶ ἀποσημνύουσι τὰς ἑαυτῶν⁷, διαβιάζουσι ψευδεῖς εἰδήσεις εἰς τὴν προῖσταμένην αὐτῶν ἀρχὴν ἐξογκοῦντες μὲν τὰς μικρὰς ἐπιτυχίας, συγκαλύπτοντες δὲ τὰς μεγίστας ἀποτυχίας αὐτῶν⁸.

Οἱ ἡγεμόνες τῶν στρατευμάτων οἱ οὐτιδανοὶ εἶνε ἀλαζόνες⁹, αὐθάδεις¹⁰, ὑβρισταὶ¹¹, σκαιοὶ¹², ψεῦσται¹³, ἐπίορκοι¹⁴, παρνόμοι¹⁵, φιλέριδες¹⁶, φιλόπρωτοι¹⁷, κακοπράγμονες¹⁸, νωθροὶ¹⁹, ῥάθυμοι²⁰, ὀκητροὶ, οἰνοπόται, ἀκόλαστοι, ἀκρατεῖς, λάγνοι, θρασεῖς, θυμῶδεις, δειλοὶ²¹, ἐφεκτικοὶ καὶ ἀναβλητικοὶ²², ἄτολμοι²³, ἄνδρῳ²⁴, ἀγεννεῖς²⁵. Χειρίζονται κάκιστα τὰ πράγματα²⁶, βαίνουσιν εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῶν μετὰ δέους καὶ νωθρότητος²⁷, εἶνε νωθροὶ ἐν ταῖς ἐπινοίαις, ἄτολμοι ἐν ταῖς ἐπιβολαῖς, ἐν ὄψει οὐ μένουσι τὸ δεινόν²⁸. Ἀκρατεῖς καὶ μεираκιώδεις ἐν ταῖς μικραῖς ἐπιτυχίαις, τυφλοῦνται καὶ ἀφανίζονται ἐν τοῖς ὄλοις²⁹. Ὁ ὄλος βίος καὶ ἡ ὄλη διαγωγὴ αὐτῶν εἶνε ἀγεννῆς καὶ ἄνδρῳ³⁰. Εἶνε ὑπεροπτικοὶ πρὸς τοὺς φίλους καὶ τοὺς συμμάχους³¹, ἐκπτεζουσι χρήματα παρ' αὐτῶν, διαβάλλουσι καὶ ὑποβάλλουσιν αὐτοὺς εἰς ζημίαις μεγάλας καὶ ἀτιμωτικὰς, ὅταν δὲν συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς πλεονεκτικὰς καὶ ἀρπακτικὰς αὐτῶν ὀρέξεις³². Τοὺς διὰ τὰς ὑποθέσεις αὐτῶν πρὸς αὐτοὺς ἀπευθυνομένους οὐδέποτε διευκολύνουσι³³. Πάντοτε δὲν ἔχουσι καιρὸν νὰ δεχθῶσιν αὐτοὺς εἰς ἀκρόασιν, πάντοτε ἀναβάλλουσι νὰ μελετήσωσι τὰς ὑποθέσεις αὐτῶν, πάντοτε ἀπρά-

¹ 4, 19, 11. — ² 3, 50, 4. — ³ 4, 37, 6. Πρβλ. καὶ 11, 14, 7. — ⁴ 3, 80, 3. — ⁵ 3, 102, 8. — ⁶ 3, 72, 2. — ⁷ 3, 90, 6. — ⁸ 3, 75, 1. — ⁹ 3, 70, 7. — 39, 1, 1. Πρβλ. καὶ 3, 82, 8. — ¹⁰ 9, 11, 3. — ¹¹ 9, 29, 3. — ¹² 3, 48, 1. — ¹³ 3, 75, 1. — ¹⁴ 39, 3, 4. — ¹⁵ 9, 29, 3. — ¹⁶ 3, 104, 1. — ¹⁷ 3, 103, 7. — 3, 90, 6. — ¹⁸ 9, 11, 3. — ¹⁹ 7, 74, 2 καὶ 13. — ²⁰ 1, 87, 5. — 3, 81, 4. Πρβλ. καὶ 3, 98, 5. — ²¹ 3, 81, 4-9. — 3, 82, 2. — 11, 14, 7. — ²² 18, 53, 4. — ²³ 3, 98, 5. — 10, 21, 1. — ²⁴ 1, 11, 5. — 39, 2, 10. — 39, 3, 4. — ²⁵ 39, 2, 10. — ²⁶ 4, 11, 1. Πρβλ. καὶ 5, 91, 4. — ²⁷ 4, 60, 2. — 5, 91, 4. — ²⁸ 4, 8, 5. — ²⁹ 11, 14, 7. — ³⁰ 39, 2, 10. — ³¹ 5, 46, 6. — ³² 9, 11, 3. — ³³ 5, 30, 5.

κτους ἀποπέμπουσιν αὐτούς¹. Παρέλκονται τὸ σιτηρέσιον τῶν στρατιωτῶν καὶ καθυστεροῦσι τοὺς μισθοὺς αὐτῶν². Τί ἐστι πειθαρχία ἐν τῷ στρατῷ ἀγνοοῦσι³. συνέχουσιν ἐν τῇ εὐταξίᾳ τοὺς στρατιώτας διὰ τῶν χλευασμῶν, τῶν ὕβρεων, τῶν τιμωριῶν, τοῦ φόβου καὶ τοῦ τρόμου⁴. Ἐνῶ τὸ στράτευμα κακουχεῖται δεινῶς καὶ ταλαιπωρεῖται οἰκτρῶς στεροῦμενον πάντων τῶν πρὸς συντήρησιν ἀναγκαίων, ἐνῶ οἱ πάντες διαφθείρονται ὀλοσχερῶς ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, πότους αὐτοὶ συνάγουσι καὶ δευτέρας τραπέζας παρατίθενται πολυτελεῖς, ἐμπαίζοντες οὕτω καὶ περιυβρίζοντες διὰ τῆς ἰδίας εὐεξίας τὴν ἀτυχίαν πάντων⁵. Αὐτοὶ δαικτώνται ὡς ἐν πανηγύρει, τρεφόμενοι καὶ παχυνόμενοι, ὡς τινες βόες σιτευτοί, καὶ οἱ στρατιῶται στεροῦνται πάντων, ταλαιπωροῦνται, νοσοῦσιν, ἀποθνήσκουσιν⁶. Ἀποθνήσκουσι τῆς πείνης οἱ στρατιῶται, εὐωχοῦνται αὐτοί· κακουχοῦνται οἱ στρατιῶται, καθηδουπαθοῦσιν αὐτοί· γίνονται ἀυχμηροὶ καὶ κατεσκληκότες οἱ στρατιῶται ἐκ τῶν στερήσεων καὶ τῶν κακουχιῶν, στίλβουσιν αὐτοὶ ἐκ λιπαρότητος καὶ παχύνεται ἡ γαστήρ αὐτῶν ἐκ τῆς τρυφῆς καὶ τῆς χλιδῆς⁷.

Οἱ τοῦ φυράματος τούτου ἡγεμόνες τοῦ στρατοῦ φέρουσι ζημίαν καὶ φθορὰν μεγάλην εἰς τὰ ἔθνη⁸. Οὐδαμῶς φροντίζουσι περὶ οὐδενός⁹, γίνονται παραίτιοι συμφορῶν μεγίστων καὶ ὄνειδος ἀνεξαλείπτου τῇ πατρίδι αὐτῶν¹⁰, πληροῦσι τὴν χώραν αὐτῶν ἔθρικῶν τροπαίων¹¹, καταισχύνουσι τὰς προτοῦ πράξεις, καταισχύνουσι τὸ ἀξίωμα τῶν προγόνων, ἐπάγονται τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἔθνους, ἀφανίζουσι τὴν πατρίδα αὐτῶν¹².

Οἱ πολῖται ἀπελπίζόμενοι ἐκ τῶν τοιούτων ἡγεμόνων τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων προβαίνουσιν εἰς πράξεις παρανόμους καὶ ἀυθαίρετους· ἀρνοῦνται τὰς πρὸς τὴν πολιτείαν ὑποχρεώσεις αὐτῶν, πράττουσιν ὅ,τι αὐτοὶ θέλωσι, λύουσι τοὺς συνεκτικὸς δεσμοὺς τοῦ ἔθνους, δὲν ἐκπληροῦσι τὰ πρὸς τὴν πολιτείαν καθήκοντα αὐτῶν, οὐδὲν εἰσφέρουσιν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος, ἕκαστος φροντίζει περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ σωτηρίας¹³. Οὐδεὶς τιμᾷ, οὐδεὶς σέβεται αὐτούς¹⁴, οὐδεὶς πει-

¹ 4, 60, 7. — ² 5, 30, 5. — ³ 10, 22, 9. — ⁴ 39, 2, 13. — ⁵ 39, 2, 11. — ⁶ 39, 2, 7 καὶ 12. — ⁷ 1, 74, 8. 59, 2, 7 καὶ 12. — ⁸ 1, 37, 3. 1, 52, 2. 3, 81, 9. — ⁹ 3, 81, 4. — ¹⁰ 1, 24, 6. 1, 87, 5. 4, 14, 1. Πρὸς καὶ 3, 81, 7. 3, 116, 13. — ¹¹ 4, 8, 6. — ¹² 11, 2, 8. 20, 4, 2. 39, 3, 6. — ¹³ 4, 60, 4-10. 5, 30, 5. 5, 91, 4. — ¹⁴ 5, 1, 7.

θαρχεῖ τοῖς ὑπ' αὐτῶν παραγγελλομένοις¹. Οἱ πολῖται καταφρονοῦσιν καὶ ὄνειδιζουσιν αὐτούς², ὁ στρατὸς περιφρονεῖ καὶ βλασφημεῖ αὐτούς³. Τὰ πράγματα ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν γίνονται χειρότερα⁴. Ὁ κόσμος ὀργίζεται κατ' αὐτῶν καὶ χλευάζει καὶ λοιδορεῖ αὐτούς ὡς προδότας, ὡς ἀνάνδρους, ὡς ἐπιόρκους, ὡς ἀγεννεῖς τὴν ψυχὴν⁵. Ὁ στρατὸς διαφθείρεται, παραλύει, ἐγκαταλείπει τὰς τάξεις αὐτοῦ, λιποτακτεῖ καὶ αὐτομολεῖ πρὸς τοὺς ἐχθρούς⁶. αἱ πόλεις κακοπαθοῦσι οὐδαμῶθεν τυγχάνουσαι βοηθείας, οὐδαμῶθεν ἐλπίζουσαι σωτήριαν⁷. οἱ ἐχθροὶ εἰσβάλλουσιν εἰς τὴν χώραν καὶ πυρπολοῦσι καὶ λεηλατοῦσιν αὐτήν⁸. πόλεις ἀφανίζονται, κτήματα καὶ περιουσίαι καταστρέφονται⁹.

Τὴν σύγκρουσιν πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἀποφεύγουσιν οἱ χαρέστατοι οὗτοι ἡγεμόνες τοῦ στρατοῦ. Ἀποδειλιῶσι πρὸς τὸν πόλεμον καὶ λιποψυχοῦσιν ἐν τοῖς κινδύνοις οἱ ἀρειμάνιοι!¹⁰ Κατὰ τὰς κρίσιμους περιστάσεις ἐγκαταλείπει αὐτούς τὸ νοίδιον καὶ ἀφίπταται ἀπ' αὐτῶν τὸ ψυχάριον. Ταράσσονται, ἰλιγγιῶσιν, οὐδεμίαν φρόνιμον χρῆσιν τῶν δυνάμεων αὐτῶν ποιοῦνται, ἐξίστανται τῶν φρενῶν¹¹. Εἶνε ἔτοιμοι πρὸς πᾶσαν τῶν ἐχθρῶν ἐπιβουλὴν, ἐνέδραν καὶ ἀπάτην¹², ποιοῦσιν ἀπράκτους τὰς ἰδίας αὐτῶν δυνάμεις, ἐμβάλλουσιν εἰς μεγίστους κινδύνους τὸ στράτευμα αὐτῶν¹³, γίνονται παραίτιοι μεγάλων καὶ ταιλιπῶρων καὶ αἰσchrῶν καὶ ἐπονειδίστων συμφορῶν, ὁμοιότητα τελείαν πρὸς προδοσίαν ἔχουσῶν¹⁴.

Προεστῶτες τῶν πολεμικῶν πραγμάτων γενομένοι ἄνθρωποι οὐτιδανοὶ καὶ ὄλως τοῦ ὑψηλοῦ τούτου καὶ ὑπερηφάνου ἀξιώματος ἀνάξιοι ποιοῦσιν ἕνεκα τῆς ἑαυτῶν ἀγεννείας καὶ ἀβουλίας αἰσchrὰς τὰς ἥττας, καίπερ εὐγενῶς πολλάκις τῶν στρατιωτῶν ἀγωνισθέντων¹⁵. Καταπλήσσονται ἐκ τῶν κινδύνων, ἀμηχανοῦσι καὶ προβαίνουν εἰς πράξεις ἐπαισχύντους καὶ ἐπονειδίστους¹⁶. Ἄνευ προφανοῦς ἀνάγκης ὑποχωροῦσι πρὸ τῶν πολεμίων, ἐγκαταλείπουσι τὸ στράτευμα εἰς τὴν τύχην αὐτοῦ καὶ χωρὶς νὰ καταδιώκη τις αὐτούς τρέπονται εἰς φυγὴν¹⁷. Ἐγκαταλείπουσιν αἰσchrῶς τοὺς στρατιώτας, τοὺς πολίτας καὶ

¹ 5, 30, 1. — ² 5, 1, 7. 3, 81, 7. — ³ 5, 30, 1 καὶ 5. 1, 82, 12. — ⁴ 5, 30, 6. — ⁵ 39, 3, 4. Πρὸς καὶ 3, 84, 4. — ⁶ 1, 79, 4. 5, 30, 6. 5, 91, 4. 39, 2, 12. — ⁷ 5, 30, 1 καὶ 5. — ⁸ 4, 60, 3. — ⁹ 3, 81, 6. — ¹⁰ 35, 4, 3. 39, 3, 6. — ¹¹ 35, 4, 3. 39, 3, 6. 18, 53, 6. — ¹² 3, 81, 9. — ¹³ 3, 81, 8. — ¹⁴ 3, 84, 4-5. — ¹⁵ 11, 2, 7. Πρὸς καὶ 2, 33, 9. — ¹⁶ 1, 21, 7. — ¹⁷ 39, 1, 5 καὶ 8. 39, 3, 6. 3, 84, 3 καὶ 13. 4, 69, 2. 3, 116, 13. —

τας πολεις εις την τύχην αυτών και προσπαθοῦσι δι' ὄλων τῶν ἀγεν-
νῶν και ἐπονειδίστων μέσων νὰ σώσωσι τὸ σαρκίον αυτών, τὰς γυ-
ναϊκας, τὰ τέκνα, τοὺς συγγενεῖς, τοὺς φίλους και τὰ πράγματα αυ-
τῶν τε και τῶν ὑπηρετῶν αυτών¹. Ἐκλιπαροῦσι τὴν μεσιτείαν πάν-
των τῶν δυναμένων νὰ ἀπαλλάξωσιν αὐτοὺς ἐκ τῶν ἐνοχλήσεων τοῦ
πολέμου και ἐκ τῶν κινδύνων τῶν μαχῶν². Ἰκετεύουσι πάντα φίλον
και ἐχθρόν, προσπίπτουσι εἰς τὰ γόνατα και δέονται θερμῶς ὑπὲρ
τῆς σωτηρίας τοῦ σαρκίου αυτών³, παραδίδονται καθ' ὀλοκληρίαν
εἰς τὸν οἶκτον και τὸ ἔλεος αυτών, ὁμολογοῦσιν ἑαυτοὺς ὑποχρέους
και μετὰ μεγίστης προθυμίας ὑπόσχονται, ὅτι μετ' εὐγνωμοσύνης εἶνε
ἔτοιμοι νὰ παραδεχθῶσιν ὅ,τι θελήσωσιν οἱ οἰκτίρμονες αυτών προστά-
ται και οἱ ἐλεήμονες αυτών σωτῆρες!⁴.

50. Ἡ ἀξία και τὸ τέλος τῶν χρηστῶν και φαύλων
προεστώτων τῶν κοινῶν.

Συνελόντι εἰπεῖν οἱ χρηστοὶ προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμά-
των, πολιτικῶν τε και στρατιωτικῶν, φρονίμως και μεγαλοψύχως
προίστανται τῶν δυνάμεων και τῶν ὄλων ἐθνικῶν πραγμάτων⁵, ἔχρουσι
μέγα ἀξίωμα και ἄπειρον ὑπόληψιν⁶, σύμπαντα τὸν βίον αυτῶν κα-
ταναλίσκουσιν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ μεγαλείου και τῆς δόξης τῆς
πατρίδος αυτῶν. Πάντα τὰ κατ' αὐτοὺς, ἀπολαύσεις, τιμᾶς, οἰκο-
γένειαν, περιουσίαν, ἐξουσίαν, δόξαν, ζωὴν, πάντα προσφέρουσιν ὀλο-
καύτωμα εἰς τὸν ἱερόν τῆς πατρίδος βωμόν⁷. Ἡ μεγαλόνοια και με-
γαλοψυχία αυτῶν ἀσφαλίζει, κρατύνει και κλείζει τὰ ἔθνη⁸. Ἡ τι-
μιότης, ἡ χρηστότης και ἡ αὐταπάρνησις αυτῶν καθιστᾷ τὸ ὄνομα
αυτῶν ἐνδοξον και τὴν μνήμην αυτῶν σεβαστήν⁹. Ἡ πατρὶς ἀγαλ-
λομένη ἐπὶ τοῖς ἐξόχοις τούτοις τέκνοις αὐτῆς τιμᾷ τὴν μνήμην αυ-
τῶν διὰ τῶν εὐγενεστάτων τῶν ἐν ἀνθρώποις τιμῶν. Οἱ ζῶντες εὐ-

¹ 39, 2, 4. 39, 3, 6. Πρβλ. και 4, 69, 2 και 3. — ² 39, 1, 5. 6. 12. —
³ 39, 3, 2. — ⁴ 39, 1, 6. — ⁵ 4, 48, 9. — ⁶ 24, 9, 6 κέξ. — ⁷ 2, 43, 3. 3,
116, 9. 10, 40, 1 κέξ. 11, 33, 7. 18, 13, 6. 18, 14, 7. Πρβλ. και 5, 10, 2
κέξ. 6, 54, 5. 6, 55, 3. 16, 31, 6. 16, 32, 4. — ⁸ Ἀπόσπ. 82. 3, 10, 5.
2, 36, 2. 8, 12, 8 κέξ. Πρβλ. και 14, 5, 15. 8, 12, 9. — ⁹ 32, 8. 12, 5, 3.
8, 12, 11.

γνωμονούντες ἐπὶ ταῖς εὐεργεσίαις ταῖς ἐπιδαψιλευθείσαις αὐτοῖς διὰ τῶν μόχθων καὶ τῶν κινδύνων τῶν γενναίων τούτων ἀνδρῶν γεραίρουσιν αὐτούς, πάντες δὲ ἀποθαυμάζοντες τὰς ὑψηλὰς αὐτῶν ἀρετὰς εὐλογοῦσι τὸ τετιμημένον ὄνομα αὐτῶν καὶ ζηλοῦσι τὴν γενναίαν αὐτῶν προαίρεσιν καὶ τὴν ἔνδοξον αὐτῶν ἐν τῷ βραχυχροσίῳ τούτῳ ἐπιγείῳ βίῳ ἐνέργειαν¹.

Ὅλως δὲ τοῦναντίον οἱ φαῦλοι προεστῶτες τῶν δημοσίων πραγμάτων, πολιτικῶν τε καὶ στρατιωτικῶν. Οὗτοι οὐδεμίαν ἀξίαν πραγματικὴν ἔχοντες², ἀναίσχυντοὶ δὲ καὶ παράνομοι καὶ ἀσεβεῖς καὶ «τοῖς θεοῖς ἔχθροὶ καὶ λοιμῶν αἰτιοὶ καὶ ἀλιτήριοι» ὄντες³, περιπίπτουσιν εἰς μεγίστας συμφορὰς καὶ κινδύνους⁴, ἐπονείδιστον καθιστῶσι τὸν ὑπολειπόμενον βίον αὐτῶν⁵ καὶ κακῶς καὶ ἀτίμως τελευτῶσι⁶. Ψέγονται, καταφρονοῦνται, μισοῦνται, ἀτιμᾶζονται, συρίττονται, χλευάζονται ὑπὸ πάντων, κινοῦσι τὴν ὄργην καὶ τὴν βδελυγμίαν πάντων⁷. Οἱ ἄνθρωποι ὡς ἐναγῆ ἀποφεύγουσι καὶ τὸν τόπον ἀκόμη, ἐν ᾧ ποτε αὐτοὶ ἔτυχε νὰ εὐρεθῶσι⁸ καὶ δὲν ἐγγίζουσι τὰ πράγματα αὐτῶν φοβούμενοι μὴ μιανθῶσιν⁹. Ἐνεκα δὲ τῆς γενικῆς ταύτης κατακραυγῆς ἀναγκάζονται οἱ ἄθλιοι νὰ ἀποθέσωσι τὴν ἀρχήν¹⁰, ζητοῦσι καταφύγιον μακρὰν τῆς πατρίδος αὐτῶν¹¹, συλλαμβάνονται ὑπὸ τῶν πολιτῶν, φονεύονται¹². Ἐν τοῖς πολέμοις εἶνε εὐχεῖρωτοι τοῖς ἐχθροῖς¹³, καταπλήσσονται καὶ παραδίδονται εἰς αὐτούς¹⁴, φονεύονται ἀδόξως¹⁵.

Τοιαύτη οἰκτρά καὶ ἐπαίσχυντος εἶνε ἡ τύχη τῶν οὐτιδανῶν προεστῶτων τῶν δημοσίων πραγμάτων· αἴσχος, ὄλεθρος, μῖσος, κατάρα καὶ ἀνάθεμα¹⁶.

¹ 1, 52, 1. 3, 61, 4. 6, 53. 6, 54. 8, 14, 7 κέξ. 16, 9, 2 καὶ 5. 18, 13, 10. 18, 14, 15. Πρβλ. καὶ 40, 11, 1 κέξ. 11, 2, 4. — ² 39, 1, 1. — ³ 40, 5, 5. 38, 5, 9. 38, 2, 8. 32, 21, 2. — ⁴ 1, 37, 7 καὶ 9. 1, 52, 3. 3, 99, 8. Πρβλ. καὶ 3, 70, 8. — ⁵ 11, 2, 7. — ⁶ 1, 79, 4. 1, 87, 6. — ⁷ 30, 20, 4, 14, 1. 3, 81, 7. 5, 1, 7. — ⁸ 30, 20 3 καὶ 4. — ⁹ 40, 9, 2. — ¹⁰ 5, 30, 7. — ¹¹ 39, 3 ἐν τέλει. — ¹² 1, 11, 5. 1, 24, 6. — ¹³ 3, 81, 9. 4, 8, 6. — ¹⁴ 1, 21, 7. — ¹⁵ 3, 84, 6. — ¹⁶ 3, 81, 6. 30, 20, 8. 25, 8, 7. Πρβλ. καὶ 5, 56, 12 καὶ 15. 15, 33, 6-13. 39, 3-6.

51. Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς.

Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς ἐκ νεότητος ἐμφαίνουσι τὴν ὑψηλὴν αὐτῶν φύσιν, περικομοῦνται ὑπὸ ἐξόχων προτερημάτων, εἶνε ἐνάρετοι, εὐσεβεῖς, δίκαιοι, εὐεργετικοί, ἔχουσι προαίρεσιν ὑψηλὴν καὶ φρόνημα γενναῖον, ἐργάζονται νυχθημερὸν ὑπὲρ τῆς εὐνημερίας τοῦ ἔθνους αὐτῶν, μοχθοῦσι καὶ κινδυνεύουσι καὶ ἀποθνήσκουσιν ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς λαμπρότητος τῆς βασιλείας αὐτῶν, τιμῶμενοι τὸν βίον διάγουσι, μακαριστοὶ τελευτῶσιν.

Ἐν ταῖς βασιλευομέναις πολιτείαις οἱ κατ' ἐξοχὴν προστώτες τῶν δημοσίων πραγμάτων εἶνε οἱ βασιλεῖς, ἐκ τῆς ποιότητος τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἡ τύχη τῶν ὑπ' αὐτοὺς λαῶν¹.

Ἡ βασιλεία εἶνε τὸ μέγιστον καὶ κάλλιστον τῶν ἐπὶ γῆς ἀγαθῶν, ὅπερ θεῖα εὐδοκίᾳ δύναται νὰ ἐπιδαψιλευθῆ τοῖς ἀνθρώποις². Οἱ ἄνθρωποι συνήθως τοὺς βασιλεῖς ἢ ἐκ συστήματος λοιδοροῦσιν ἢ ἐκ συστήματος ἐπαινοῦσιν. Οὐδέτερον τούτων εἶνε ὀρθόν. Ὄρθόν εἶνε νὰ ἐπαινῶνται οἱ βασιλεῖς, ὅταν εἶνε ἐπαίνου ἄξιοι, νὰ ψέγωνται δέ, ὅταν εἶνε ψόγου ἄξιοι³· διότι καὶ οἱ οἱ βασιλεῖς ὡς ἄνθρωποι εἶνε καὶ αὐτοὶ χρηστοὶ καὶ φαῦλοι³.

Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς καὶ νέοι ἔτι ὄντες προφαίνουσι τὴν ὑψηλὴν αὐτῶν φύσιν⁴. Εἶνε ἄνθρωποι πρᾶοι, καλοκᾶγαθοι, μεγαλόψυχοι⁵, συγγνώμονες καὶ μετριοπαθεῖς⁶, ἐπιεικεῖς καὶ φιλόανθρωποι⁷, εὐεργετικοὶ καὶ μεγαλόδωροί⁸, δραστήριοι καὶ συνετοὶ⁹, εὐφρεῖς καὶ νοήμονες¹⁰.

Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς εἶνε ἄνθρωποι ἐνάρετοι· τιμῶσιν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἑαυτῶν καθηκόντων¹¹, διάγουσι τὸν βίον αὐτῶν ἐν λιτότητι καὶ κοσμιότητι καὶ σωφροσύνη¹², καλλίστους τοὺς καρπούς τῆς τριαύτης αὐτῶν διαβιώσεως δι' ὅλου τοῦ βίου μέχρι τοῦ ἐσχάτου αὐτῶν γήρατος ἀποκομιζόμενοι¹³, εὐλαβοῦνται καὶ σέβονται τὰ ἱερὰ καὶ θεῖα¹⁴, τιμῶσι καὶ σέβονται τοὺς

¹ 6, 5, 9 καὶ 10. 6, 6, 12. 6, 7. — ² 10, 40, 9. 18, 41, 5. — ³ 8, 10, 7. — ⁴ 7, 12, 3. — ⁵ 2, 61, 4. 4, 27, 10. 5, 9, 8. 5, 10, 3 καὶ 5. 21, 18, 10. 29, 9, 13. 40, 12, 3. — ⁶ 5, 10, 2. — ⁷ 5, 10, 1. — ⁸ 2, 70, 5. 5, 90, 7. 21, 21, 3. — ⁹ 2, 47, 5. — ¹⁰ 5, 10, 4. — ¹¹ 7, 8, 9. — ¹² 6, 7, 5. 7, 8, 7. 18, 41, 8. 37, 3, 12. — ¹³ 37, 3, 1-3. — ¹⁴ 5, 10, 6 καὶ 8.

γονεῖς αὐτῶν¹, τιμῶσι καὶ ἀγαπῶσι τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν², εἶνε πιστοὶ σύζυγοι καὶ φιλόστοργοι γονεῖς³, εἶνε φιλόφρονες καὶ συνετοὶ εἰς πάσας τὰς μετὰ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις αὐτῶν⁴, εἶνε φιλόανθρωποι, σέβονται τὰ παρὰ πάντων νομιζόμενα καλὰ καὶ δίκαια, ρυθμίζουσι τὸν βίον αὐτῶν συμφώνως πρὸς ταῦτα, ἀγαπῶσι καὶ κατὰ πάντα τρόπον εὐεργετοῦσι τοὺς ὑπηκόους αὐτῶν καὶ τιμῶσιν ἕκαστον κατὰ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ⁵.

Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς ἔχουσι προαίρεσιν ὑψηλὴν καὶ φρόνημα γενναῖον⁶. Εἶνε ἄγρυπνοι εἰς τὴν περιφρουρήσιν τῶν συμφερόντων τοῦ ἔθνους αὐτῶν, διαφλέγονται ὑπὸ τῆς εὐγενεοῦς ἐπιθυμίας νὰ ἴδωσι τὸν λαὸν αὐτῶν προαγόμενον εἰς τὸν πολιτισμόν, νὰ ἴδωσι τὸ ἔθνος αὐτῶν ἔνδοξον καὶ ἰσχυρόν, νὰ ἴδωσι τὴν δυναστείαν αὐτῶν λαμπρὰν καὶ κραταιάν⁷. Ἀγωνίζονται δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτῶν, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν ἐργαζόμενοι καὶ μοχθοῦντες, ὑπὲρ τῶν καλλίστων ἔργων ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ὑπὸ δουλείαν εὐρισκομένων ὁμοεθνῶν αὐτῶν, ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς εὐπορίας τῶν ὑπηκόων αὐτῶν, ὑπὲρ τῆς ἐξημερώσεως καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς χώρας αὐτῶν⁸.

Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς εἶνε εὐβουλοὶ, τίμιοι καὶ προσεκτικοὶ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ἀνατεθειμένων αὐτοῖς καθηκόντων⁹. Συσκέπτονται ἐπὶ πάσης σπουδαίας δημοσίας ὑποθέσεως μετὰ τῶν συνεωτέρων τοῦ Κράτους αὐτῶν¹⁰, προσέχουσι μᾶλλον πῶς νὰ μὴ βλαβῆ τὸ Κράτος αὐτῶν ἢ πῶς νὰ βλάψωσι τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν¹¹, μεγαλοψύχως καὶ βασιλικῶς φέρονται πρὸς πάντας¹², ἡμέρωσ καὶ νουνεχῶς διαχειρίζονται πάντα¹³, φρονίμως καὶ μεγαλοψύχως προΐστανται πάντων¹⁴. Εἶνε μεγαλόφρονες καὶ μεγαλόψυχοι ἐν τοῖς εὐτυχήματι¹⁵, προσεκτικοὶ καὶ νουνεχεῖς ἐν τοῖς δυστυχήμασι¹⁶, ἐπιεικεῖς καὶ φιλόανθρωποι πρὸς τοὺς ἡττημένους¹⁷, πρᾶοι καὶ μεγαλόψυχοι πρὸς πάντας¹⁸. Εὐστόχως πάντοτε καὶ συνετῶς πολιτευόμενοι¹⁹, εὐλογίστως πᾶσαν περίστασιν οικονομοῦσι καὶ εὐστόχως ἀπὸ παντὸς βιωτικοῦ συμπτώματος ὠφέλειαν προσπορίζονται²⁰.

¹ 21, 20, 4-8. Πρὸς καὶ 31, 15, 2. — ² 27, 15, 3. 28, 7, 3. 40, 12, 5 καὶ 6. Πρὸς καὶ 31, 15, 2. — ³ 18, 41, 9. — ⁴ 21, 21, 3. — ⁵ 5, 11, 6. 6, 6, 10. — ⁶ 5, 10, 9. — ⁷ 6, 7, 4. — ⁸ 6, 7, 4. 18, 41, 9. 37, 3, 7-10. Πρὸς καὶ 20, 8, 1. — ⁹ 1, 16, 11. 4, 87, 6. — ¹⁰ 5, 58, 2. — ¹¹ 36, 6, 4. — ¹² 8, 25, 5. — ¹³ 5, 54, 9. — ¹⁴ 4, 48, 9. Πρὸς καὶ 5, 25, 7. — ¹⁵ 9, 28, 4. — ¹⁶ 18, 33, 4. — ¹⁷ 5, 9, 8. 5, 10, 5. Πρὸς καὶ 2, 61, 4. — ¹⁸ 4, 27, 10. — ¹⁹ 18, 38, 1. — ²⁰ 18, 33, 7.

Ἀσφαλιζουσι τὰ ὄρια τῆς ἐπικρατείας αὐτῶν¹, ἀποκτῶσι φίλους σπουδαίους καὶ πολυτίμους², συνάπτουσι συμμαχίας πρὸς ἄλλα Κράτη καὶ καλλιεργοῦσι τὴν φιλίαν αὐτῶν³, μένουσι πιστοὶ πρὸς τοὺς συμμάχους καὶ φίλους αὐτῶν⁴. Διὰ τῆς εἰλικρινοῦς καὶ γενναίας πολιτείας αὐτῶν προσελκύουσι τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ κόσμου πρὸς τε ἑαυτοὺς καὶ πρὸς τὸ ἔθνος αὐτῶν⁵. Ἐμπνέουσιν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ξένον κόσμον οὕτως, ὥστε πολλαχόθεν πρὸς αὐτοὺς προσφύγουσι, τὴν ἐπέμβασιν αὐτῶν ἐπὶ σπουδαιοτάτων δημοσίων ὑποθέσεων ἐξαιτούμενοι⁶. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας αὐτῶν οὐδεμία ταραχὴ συμβαίνει εἰς τὸ Κράτος αὐτῶν, οὐδεμία ἀνωμαλία εἰς τὰς μετὰ τῶν ἄλλων Κρατῶν σχέσεις αὐτῶν⁷. Ὁ λαὸς διαβιοῖ ἐν ἡσυχίᾳ καὶ εὐδαιμονίᾳ, ἡ βασιλεία παρμένει ἀνεπίφθονος καὶ ἀδιατάρακτος⁸.

Ὅσοι τῶν βασιλέων ἔχουσι τελειοτάτην τὴν βασιλικὴν φύσιν καὶ νέοι ἔτι ὄντες ἐπιτελοῦσι πράξεις λαμπράς⁹. Εἶνε φιλόπονοι καὶ τολμηροὶ¹⁰, δραστήριοι καὶ ἀνδρεῖοι¹¹, φιλότιμοι καὶ ὀρηκτικοὶ εἰς τοὺς κινδύνους¹², πρακτικοὶ καὶ μεγαλεπήβολοι¹³, ἕνα πόθον ἀκοίμητον καὶ διάπυρον ἔχοντες πῶς νὰ καταστήσωσι τὴν βασιλείαν αὐτῶν ἐξ ἐλαχίστης καὶ ἀσήμου μεγίστην καὶ ἐνδοξοτάτην¹⁴. Παρασκευάζουσι μετὰ μεγίστης ἐπιμελείας πάντα τὰ πρὸς πόλεμον ἀναγκαῖα¹⁵, συντάττουσι τὰς πολεμικὰς δυνάμεις τῆς χώρας καὶ ἀσχοῦσιν αὐτάς¹⁶, ὀδηγοῦσι τὰς στρατιάς αὐτῶν εἰς τὰς μάχας¹⁷, παρατάσσουσιν αὐτάς πρὸ τῶν πολεμίων, προέρχονται εἰς τὸ μέσον τῆς παρατάξεως, προσαγορεύουσι τὸν στρατὸν, ἐνεργάζονται εἰς αὐτὸν μεγάλην προθυμίαν καὶ ὀρμὴν, καταπλήττουσι τοὺς ἐναντίους¹⁸, μάχονται ἐν τοῖς πρώτοις¹⁹, ἀγωνίζονται ἐρρωμένως²⁰, ὀρμῶσιν ἀνεπίσχετοι κατὰ τὴν κρισιμωτάτην στιγμήν τῆς μάχης εἰς τὸ μέσον τῶν πολεμίων καὶ εὐψύχως ἀναδέχονται τὰς δυσκολωτάτας πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, τροπὴν εὐνοϊκὴν εἰς τὰ ὅλα διὰ τῆς προσωπικῆς αὐτῶν ἀνδρείας καὶ τόλμης ἐπιποθεῦντες νὰ ἐπάγαγῶσιν²¹. Ἔχουσι στρατηγικὸν νοῦν²², εἶνε ἐνεργη-

¹ 4, 29, 1. — ² 7, 12, 6. — ³ 4, 29, 2. — ⁴ 18, 41, 9. — ⁵ 7, 8, 6. —
⁶ 7, 12, 9. 2, 47, 5. — ⁷ 7, 12, 3 κέξ. — ⁸ 7, 8, 4. 6, 7, 5. — ⁹ 8, 12,
8. — ¹⁰ 8, 12, 5 καὶ 6. 11, 34, 15 καὶ 16. — ¹¹ 8, 12, 5. 10, 49, 4. — ¹² 2,
47, 3. 2, 49, 4. 2, 53, 4. — ¹³ 28, 7, 16. — ¹⁴ 8, 12, 6. — ¹⁵ 4, 27, 10.
4, 29, 1. 4, 36, 8. 5, 2, 7. — ¹⁶ 5, 109, 4. — ¹⁷ 5, 53, 6. 5, 83, 1 καὶ 8.
¹⁸ 5, 85, 7 καὶ 8. — ¹⁹ 2, 70, 6. — ²⁰ 5, 85, 7. Πρὸλ. καὶ 10, 49, 9. — ²¹ 4,
78, 9-11. 5, 23, 10. 5, 85, 12. Πρὸλ. καὶ 5, 5, 15. — ²² 2, 47, 3. 5, 36, 2.

τικώτατοι καὶ δραστηριώτατοι¹, μάχονται γενναιώτατα καὶ διαπρεπέστατα², κινδυνεύουσι, πληγόνονται, ταλαιπωροῦνται, πίπτουσιν³.

Ἄλλὰ καὶ αὐτῶν ἐκ τοῦ βίου ἐκλιπόντων δὲν περιπίπτει τὸ Κράτος εἰς ἀκαταστασίαν καὶ ταραχήν. Ἐπι ζῶντες προνοοῦσιν οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς καὶ περὶ τῆς μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν καταστάσεως τῶν αὐτοῖς καὶ τῇ δυναστείᾳ αὐτῶν ἐμπειπιστευμένων. Λίαν ἐγκαίρως, ἔτι ἐν τῷ βίῳ ὄντες, ἐπιμελοῦνται τῆς ἀνατροφῆς τῶν διαδόχων αὐτῶν, προσέχουσιν ὅπως ἐν εὐκοσμίᾳ διάγῃσι τὸν βίον πάντα τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, φροντίζουσιν ὅπως πάντα τὰ κατὰ τὸ Κράτος ὦσιν ὅσον ἐνδέχεται πλειότερον ἐξωμαλισμένα καὶ κάλλιον διηυθετημένα, ὑποδεικνύουσι τοῖς προσήκουσι τῶν μεγιστάνων τὴν θέσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὸ ἐν τῷ μέλλοντι δέον γενέσθαι, ὀρίζουσι διὰ διαθήκης τοὺς μέλλοντας νὰ ἐπιτροπεύσῃσι τοὺς διαδόχους αὐτῶν καὶ τοὺς μέλλοντας νὰ προστατήσωσι τῶν καθ' ἕκαστα τοῦ Κράτους ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων, ὅταν ποτὲ ἀνθρώπινόν τι ἀπροσδοκῆτως ἐπισυμβῇ αὐτοῖς. Τούτων δὲ οὕτως προνοηθέντων, ὅταν ποτὲ ἐπέλθῃ τὸ μοιραῖον τέλος, μένει ἀδιατάρακτος ἡ ὁμόνοια καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ οἴκου αὐτῶν καὶ μεταβιβάζεται ἀστασίαστος ἡ βασιλεία εἰς τοὺς διαδόχους αὐτῶν⁴.

Οἱ χρηστοὶ βασιλεῖς ἀγαπῶνται καὶ τιμῶνται ὑπὸ τῶν λαῶν, οἵτινες εἰς πᾶσαν περίστασιν δεικνύουσι τὴν πρὸς αὐτοὺς πίστιν καὶ ἀφωσίωσιν, ὑπακούοντες προθύμως εἰς αὐτούς, μαχόμενοι ἐκθύμως ὑπὲρ αὐτῶν, ἀγωνιζόμενοι κρατερῶς ὑπὲρ τῆς δυναστείας αὐτῶν⁵. Ζῶντες τιμῶνται καὶ θαυμάζονται ὑπὸ πάντων⁶, ἀνακηρύσσονται ὡς εὐεργέται⁷, στεφανοῦνται⁸ καὶ τυγχάνουσι πάντων τῶν πρὸς ἀθάνατον δόξαν καὶ τιμὴν ἀνηκόντων⁹. ἀποθνήσκοντες δὲ ἐπευφημοῦνται ὡς σωτῆρες καὶ τυγχάνουσι παρ' ἅπασιν τοῖς ἀνθρώποις ἀθανάτου τιμῆς καὶ δόξης διὰ τὰ ἔξοχα αὐτῶν προτερήματα, διὰ τὰ ὑψηλὰ αὐτῶν φρονήματα καὶ διὰ τὰς λαμπρὰς αὐτῶν πράξεις¹⁰.

¹ 10, 31, 10. 10, 49, 8. — ² 10, 49, 9. Πρὸλ. καὶ 5, 85, 7. — ³ 2, 70, 6. 10, 49, 14. 40, 12, 1. — ⁴ 4, 87, 6 καὶ 7. 18, 41, 10. — ⁵ 5, 11, 6. 6, 6, 11. 6, 7, 2 καὶ 5. — ⁶ 4, 82, 1. — ⁷ 9, 36, 5. — ⁸ 13, 9, 5. — ⁹ 2, 70, 5. — ¹⁰ 4, 82, 1. 5, 9, 10.

52. Οἱ φαῦλοι βασιλεῖς.

Οἱ φαῦλοι βασιλεῖς καταισχύνουσι τὸ ὑψηλὸν τῆς βασιλείας πρόσχημα, εἶνε σάρκικοι καὶ βοσκοματώδεις, ἔχουσι προαίρεσιν ταπεινὴν καὶ φρονήμα καπιλικόν, προσέχουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ σαρκίου αὐτῶν, τὴν φροντίδα περὶ τῶν δημοσίων εἰς ἄλλους ἐγκαταλείποντες. Τὸ ἔθνος σίπεται, ἡ βασιλεία περιφρονεῖται, ἡ δυναστεία σαλεύεται, ὁ βασιλεὺς γίνεται τύραννος.

Ὅπως δὲ τὸ ἀντίθετον οἱ φαῦλοι βασιλεῖς. Οὗτοι καταισχύνουσι τὸ ὑψηλὸν τῆς βασιλείας πρόσχημα¹. Εἶνε σάρκικοι τινες καὶ αὐτόχρημα βοσκοματώδεις ἄνθρωποι, ἀνδραποδωδῶς πρὸς πᾶν εὐγενές καὶ ὑψηλὸν διακείμενοι, πάντων τῶν καλῶν ἀφιστάμενοι, παιδεῖας καὶ ἐπιστημονικῆς μορφώσεως τέλει ἀπειροὶ καὶ συλλήβδην τοῦ καλοῦ τί ποτ' ἐστὶν οὐδ' ἔννοιαν ἔχοντες². Δι' αὐτοὺς ὁ βίος εἶνε πανήγυρις³, φαγητόν⁴, ποτόν⁵, ἔρωτες⁶, διασκεδάσεις⁷ τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας⁸, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν⁹, μῆνας ὀλοκλήρους¹⁰, συνεχῶς καθ' ὅλον τὸν βίον¹¹! Ἀπραγμοσύνη, ἀταλαιπωρία, ἀκηδία, ἀμεριμνησία¹², ἀπόλαυσις, τρυφή¹³, εὐωχία¹⁴, γυναικες¹⁵, ἐταῖραι¹⁶, ἀσωτία καὶ παραλυσία¹⁷, ἀσέλγεια καὶ ἀκολασία¹⁸, βίος βάρβαρος Σαρδαναπάλλου, ἰδοὺ ὁ βίος τῶν βασιλέων τούτων¹⁹! Ἡ δὲ δημοσία ὑπηρεσία; τὰ δὲ δημόσια συμφέροντα; τὸ δὲ Κράτος; Ταῦτα εἶνε οὐτιδανά. Τὸ βασιλικὸν σαρκίον εἶνε τὸ κέντρον τοῦ Σύμπαντος· πρὸς τοῦτο κατευθύνεται σύμπας ὁ βασιλικὸς βίος, εἰς τὴν θεραπείαν τούτου ἐξαντλεῖται σύμπασα ἡ βασιλικὴ δρᾶσις²⁰. Διὰ τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας, διὰ τὰ δημόσια συμφέροντα, διὰ τὸ Κράτος ὑπάρχουσιν τὰ ἐκ τῶν τριῶν συναρπαγέντα καὶ ἐκ τῆς ἀγορᾶς ἐκπηδήσαντα πεφუსιωμένα ἐκείνα καὶ χαῦνα καὶ μικροπότηρα ἀνθρωπάρια, ἄτινα, ἀπὸ καταβολῆς κόσμου περὶ τὰς τοιαύτας βασιλείας δίκην νυκτερίδων τετριγυῶν σφιγκτικῶς συνεχόμενα, σοβοῦσι βρενθυόμενα καὶ σεμνο-

¹ 30, 16, 2. — ² 14, 12, 3. 37, 2, 5 κέξ. — ³ 5, 34, 3. — ⁴ 6, 7, 7. — ⁵ 5, 34, 10. 20, 8, 2. 29, 5, 7. 33, 14, 1. — ⁶ 5, 34, 10. 20, 8, 2. — ⁷ 5, 37, 10. 20, 8, 4. — ⁸ 33, 14, 1. — ⁹ 29, 5, 7. 37, 2, 6. — ¹⁰ 20, 8, 4. — ¹¹ 5, 34, 10. — ¹² Ἀπόσπ. 90. 5, 36, 7. — ¹³ 5, 40, 1. 37, 2, 4. — ¹⁴ 20, 8. 29, 5, 7. 33, 14, 1. Πρὸβλ. καὶ 5, 37, 10. — ¹⁵ 6, 7, 7. — ¹⁶ 14, 11, 5. — ¹⁷ 14, 12, 3. — ¹⁸ 5, 40, 1. 6, 7, 7. Πρὸβλ. καὶ 14, 11, 12. — ¹⁹ 37, 2, 6. Πρὸβλ. καὶ 8, 12, 3 καὶ 4. — ²⁰ 20, 8. Πρὸβλ. καὶ 5, 34, 10.

προσωπῶντα διὰ τῶν ὁδῶν τῶν ταλαιπώρων τούτων βασιλευομένων ἔθνων, τὴν ἀπεριόριστον αὐτῶν ἀρχὴν καὶ τὴν ἀπαρακώλυτον αὐτῶν ἐξουσίαν διὰ παντοίων βδελυριῶν καὶ μιαιριῶν καὶ δι' ἀνηκέστων ἔθνικῶν βλαβῶν ἐπίδηλον ποιοῦντα¹.

Οἱ ἀνάξιοι τῆς ὑψηλῆς ταύτης ἐπικλήσεως βασιλεῖς εἶνε εὐτελεῖς, χαμερπεῖς, θηλυπρεπεῖς, ἄνανδροι, δειλοὶ², φιλάργυροι³, μικρολόγοι⁴, μικροδωροὶ⁵, ῥαδιοῦργοι⁶, συκοφάνται⁷, ἀνήθικοι⁸, ἀγεννεῖς καὶ γυναικῶδεις⁹. Ἐρπουσι πρὸ τῶν ἰσχυρῶν, πολλὰ εὐτελῆ καὶ ἀγεννῆ χάριν αὐτῶν πρᾶττοντες¹⁰. Ἀναστρέφονται μετὰ τῶν εἰκαιότητων, ὑποδέχονται καὶ φιλοφρονοῦνται μετ' ἐξαιρετικῆς προθυμίας οἰονδήποτε εἰς τὴν χώραν αὐτῶν παρεπιδημοῦντα ξένον, παρευρίσκονται εἰς τὰς τυχούσας συναναστροφάς, τρέχουσι εἰς τὰ τυχόντα συμπόσια, συμπίνουσι μετὰ τῶν τυχόντων, περιτρέχουσι τὰς ὁδοὺς ἐν εὐτελεῖ καὶ ἀπρεπεῖ ἀμφιέσει, εἰσέρχονται ἄνευ οὐδεμιᾶς προφανοῦς ἀνάγκης εἰς τὰ τυχόντα ἐργαστήρια, εὐφρολογοῦσι μετὰ τῶν τυχόντων, ἀστειεύονται μετὰ τῶν εἰκαιότητων¹¹, συνδιασκεδάζουσι μετὰ τῶν παρατυχόντων, συμπαίζουσι μετὰ τῶν εὐτελεστάτων¹². Προσποιοῦνται τὸν μεγαλόφρονα, τὸν μεγαλοπράγμονα, τὸν μεγαλόψυχον, τὸν φιλελευθέρου, τὸν φιλόφρονον, ὅπως ἀπατήσωσι τὸν κόσμον καὶ σαγηνεύσωσι καὶ παρασύρωσιν αὐτὸν εἰς τοὺς ἰδίους αὐτῶν σκοπούς, ἐν τοῖς ἔργοις ὁμῶς καὶ τοῖς κινδύνοις ἐκπηδᾷ τεραστία τὸ μέγεθος ἢ ἀγένεια, ἢ ἀνανδρία, ἢ μοχθηρία καὶ ἢ οὐδενία τῆς φύσεως αὐτῶν¹³. Καὶ τὰ συμφερώτατα καὶ τὰ ἐπικαιρότατα ἐγκαταλείπουσιν ἕνεκα φιλαργυρίας¹⁴, ὑπομένουσι μᾶλλον νὰ πάθωσι τὰ δεινότατα καὶ νὰ ἴδωσι τὰ αἰσχίστα ἢ νὰ δώσωσι τι¹⁵. Σαλευέται κυριολεκτικῶς ὁ νοῦς αὐτῶν ἐκ τῆς φιλαργυρίας¹⁶. Πρὸς τὰς πολειμικὰς χρείας εἶνε ἀγεννεῖς καὶ γυναικῶδεις¹⁷, πρὸς τὰς κακοπαθείας ἀλλότριου καὶ συλλήβδην ἐκτεθηλυμμένοι τῇ ψυχῇ καὶ τῷ σώματι¹⁸, ἐν τοῖς κινδύνοις ἄνανδροι καὶ δειλοὶ¹⁹. Ἐξαναγκάζομενοι ὑπὸ τῶν περιστάσεων συγκατατίθενται ὑπὲρ τῆς τιμῆς καὶ τῶν δικαιομάτων τοῦ ἔθνους αὐτῶν νὰ ριφῶσι εἰς πόλεμον, ἐτοιμάζονται ἐν πάσῃ σπουδῇ πρὸς τοῦτο ἐν-

¹ 16, 21 καὶ 22. 15, 34, 4. Πρβλ. καὶ 5, 34, 10. — ² 30, 16, 5. 37, 2, 1. — ³ 29, 1^ο, 2 καὶ 4. 29, 1^ο, 1. — ⁴ 27, 1^ο, 3. — ⁵ 5, 90, 5. — ⁶ 31, 9, 3. — ⁷ 32, 3, 1 κέξ. — ⁸ 15, 22, 2. — ⁹ 37, 2, 1. — ¹⁰ 30, 16, 3-5. — ¹¹ 26, 10. — ¹² 31, 4, 7 καὶ 8. — ¹³ 26, 5. 29, 6, 13 κέξ. Πρβλ. καὶ 24, 3, 9. 24, 7, 4 κέξ. 24, 8^ο, 1. 29, 1^ο. 29, 1^ο. 29, 2. — ¹⁴ 29, 1^ο, 1. — ¹⁵ 29, 1^ο, 5. — ¹⁶ 29, 1^ο, 4. — ¹⁷ 37, 2, 1. — ¹⁸ 37, 2, 7. — ¹⁹ 37, 2, 1.

δομύχως εὐχόμενοι, ὅπως μηδέποτε ἐπιστῆ ἡ ἀπαισία αὕτη στιγμή. Προσεγγίζοντος τοῦ δεινοῦ ἐκλύονται τῇ ψυχῇ. Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ κινδύνῳ γενόμενοι, ἔτι ἀρχομένης τῆς μάχης, ἀποδειλιῶσι, ἐγκαταλείπουσιν τὰ στρατεύματα αὐτῶν, ἀπομακρύνονται ἀπὸ τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ ἐπὶ διαφόροις ἀνάνδροις προφάσεσι εὐρίσκονται ἀλλαχού καὶ παραμένουσιν ἐν τῷ ἀσφαλεῖ¹.

Ἐπὲρ τῆς διατηρήσεως τῆς ἀρχῆς αὐτῶν ἐρίζουσι πρὸς τοὺς ἀδελφούς αὐτῶν, ὀργίζονται κατ' αὐτῶν καὶ ἐπιβουλεύονται αὐτούς². Φθονοῦσιν αὐτούς διὰ τὰ προτερήματα αὐτῶν καὶ διὰ τὴν πρὸς αὐτούς τοῦ κόσμου εὐνοίαν³. Ἐπιζητοῦσι τὸν θάνατον αὐτῶν⁴, διαφθείρουσι καὶ φονεύουσι τοὺς φίλους καὶ ὄπαδούς αὐτῶν⁵. Φέρονται ὑβριστικῶς πρὸς τοὺς πρέσβεις τῶν ξένων κρατῶν⁶, παρασπονδοῦσι⁷, τοὺς παρασπονδοῦντας βοηθοῦσιν⁸, τοὺς ἀνθρώπους ἀδικουσί, τοὺς ἀδικουμένους διὰ τοῦ βάρους τῶν ἀδικημάτων αὐτῶν ἀποθηριοῦσι⁹, τὴν κοινωνίαν διαφθείρουσι, τὸ ἔθνος ἐκθηλύνουσι¹⁰.

Οἱ φαῦλοι βασιλεῖς εἶνε ὑπὲρ τὸ δέον φίλοι τῆς ἡσυχίας· ἐπαπαύονται εἰς ὅ τι ἔχουσι καὶ εἶνε εὐχαριστημένοι ἐκ τῆς ἐκάστοτε παρουσίας καταστάσεως τοῦ ὑψηλοῦ αὐτῶν ἀτόμου¹¹. Ἀπαξιῶσι νὰ προσέξωσιν εἰς τὰ μακρὰν αὐτῶν ἐξελισσόμενα καὶ εἰς τὰ πέριξ αὐτῶν ἐξυφανόμενα, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐκτιμήσωσι τὰ πράγματα κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν ἀξίαν, οὐδαμῶς προνοοῦσι περὶ τοῦ μέλλοντος, εὐήθως καὶ ἀλόγως ἀνηκουστοῦσι τῶν φρονίμων συμβουλῶν τῶν συνετῶν ἀνθρώπων¹². Κυλίωνται ἐν παχυλῇ ἀμαθείᾳ καὶ ἀπειροκαλίᾳ¹³, σύρουσι τὸν ἐκτεθλημμένον αὐτῶν βίον ἐν ῥαθυμίᾳ καὶ ψυχικῇ ἀβρώστικῃ¹⁴. Οἰστρηλατοῦνται ὡς τινα παχέα κτήνη ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν αὐτῶν¹⁵, ἀδυνατοῦσι νὰ βασιλεύσωσιν¹⁶, εἶνε δυσπρόσιτοι εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τοῦ Κράτους¹⁷, παραδίδονται ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τοὺς αὐλικούς¹⁸, φοβοῦνται καὶ τρέμουσι τοὺς στρατιωτικούς¹⁹, ἄγονται καὶ φέρονται ὑπὸ τῶν ἐταιρῶν²⁰, παραμελοῦσι τὰς ὑποθέσεις τοῦ Κράτους²¹, ὀλιγοροῦσι τῶν συμφερόντων αὐτοῦ²², παραμελοῦσι τέλος τὴν πολεμικὴν διοργάνωσιν τῆς χώρας καὶ τὴν πολεμικὴν σύνταξιν τῶν

¹ 29, 6, 3 κῆξ. — ² 24, 8^a, 1. — ³ 24, 7, 4. — ⁴ 24, 3, 9. — ⁵ 24, 7, 7. — ⁶ 15, 22, 4. — ⁷ 15, 23, 4 κῆξ. 15, 24, 1. — ⁸ 15, 22, 2. — ⁹ 15, 22, 5. — ¹⁰ 14, 11, 2 καὶ 3. — ¹¹ 5, 87, 3. 5, 34, 3. — ¹² 5, 35, 6. 5, 34, 3. — ¹³ 37, 2, 5. — ¹⁴ 5, 87, 3. 14, 11, 12. 37, 2, 7. — ¹⁵ 6, 7, 7. 37, 2, 4. — ¹⁶ 13, 34, 5. — ¹⁷ 5, 34, 4. — ¹⁸ 15, 34, 4. — ¹⁹ 34, 14, 3. — ²⁰ 14, 11, 5. — ²¹ 20, 8. — ²² 5, 34, 3.

δυνάμεων αὐτῆς. Ἐγκαταλειμμένον δ' οὕτω τὸ ἔθνος εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ τύχην καὶ καταφθειρόμενον ὑπὸ τῶν ἀλιτηρίων, τῶν περιστοιχιζόντων τοὺς τοιοῦτους βασιλεῖς, κυλιέται εἰς τὸν βόρβορον ἐκνευρισμένον καὶ ὀλιγοδρανές, ἀδυνατοῦν κινδύνου ἐπιστάντος νὰ ἀνεγερθῆ καὶ νὰ δράμῃ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν καταπατουμένων δικαιωμάτων αὐτοῦ, ἀδυνατοῦν καιροῦ παρατυχόντος νὰ ἐκτριψῆ τὴν ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων αὐτῶ ἐπιγινομένην ὕβριν¹. ἂν δέ ποτε καὶ ὀρμήσῃ πρὸς τὸν κίνδυνον, αἰσχυρῶς διασκορπίζεται καὶ ἐπονειδίστως ἀπαλλάσσεται².

Τέλειον δὲ εὐκαταφρόνητοι ὄντες οἱ ἀνάξιοι τοῦ ὑψηλοῦ τούτοι ἀξιώματος βασιλεῖς³, καταφρονοῦνται ὑπὸ τοῦ ἔθνους⁴, περιφρονοῦνται ὑπὸ τῶν ὑφισταμένων⁵. Οἱ πολῖται αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ ἀπαλλαγῶσιν αὐτῶν, ἐπιθυμοῦσιν ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ καρδίας νὰ ἐκτριψῶσιν αὐτούς, διανοοῦνται νὰ κακοποιήσωσιν αὐτούς⁶, ἐπιβουλεύονται τὴν ζωὴν αὐτῶν, ἐπιβουλεύονται τὴν δυναστείαν αὐτῶν⁷, στασιάζουσι κατ' αὐτῶν⁸, τολμῶσι δὲ τὰ παρατολμώτατα καὶ ὑφίστανται τὰ δεινότατα μᾶλλον ἢ νὰ ὑπακούσωσιν εἰς βασιλεῖς οὕτως ἀθλίους καὶ οὐτιδανούς⁹.

Πάντων δὲ τούτων ἕνεκα καὶ ἰδίως ἕνεκα τῆς συμφύτου διαφθορᾶς καὶ ἀθλιότητος τῶν ἐκδεδιγημένων τούτων βασιλέων, ἡ βασιλεία σὺν τῷ χρόνῳ μεταπίπτει εἰς τυραννίδα καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ θρόνου καθήμενος βασιλεὺς παραμορφοῦται εἰς τύραννον¹⁰.

53. Οἱ τύραννοι.

Οἱ τύραννοι εἶνε τὰ βδελυρώτατα τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων. Ἔργον αὐτῶν εἶνε τὸ κακοποιεῖν, τὸ δεσπόζειν ἀκόντων διὰ τοῦ φόβου, τὸ μισεῖν καὶ τὸ μισεῖσθαι. Πανάθλια τὰ τυραννούμενα ἔθνη. Θηρία ἀνήμερα οἱ τύραννοι, ὧν ἡ ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐξόντως εἶνε εὐεργεσία τοῖς ἀνθρώποις καὶ ὑπηρεσία τῷ θεῷ πολλῶν ἐπαίνων καὶ μεγίστων τιμῶν ἀξία.

Οἱ τύραννοι εἶνε τὰ βδελυρώτατα καὶ μιαινώτατα τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων. Ἐν αὐτοῖς ἐγκατακλείονται πᾶσαι αἱ ἐν ἀνθρώποις ἀδικίαι, καὶ πᾶσαι αἱ ἐν ἀνθρώποις παρανομίαι. Ὄνομα στυγερώτερον καὶ πι-

¹ 5, 62, 7. Πρὸς. καὶ 14, 11, 5. 20, 8, 5. — ² 20, 7, 5. — ³ 30, 16, 7. — ⁴ 37, 2, 3. — ⁵ 5, 40, 1. — ⁶ 37, 2, 7. — ⁷ 5, 34, 10. — ⁸ 34, 14, 7. — ⁹ 34, 26, 16. — ¹⁰ 6, 4, 8. 6, 7, 7. Πρὸς. καὶ 31, 26, 14.

κρότερον τούτου δὲν ἔχει ἢ ἀνθρωπίνη γλῶσσα¹. Τὸ ἐπὶ τῆς γῆς ἔργον τῶν τυράννων εἶνε τὸ κακοποιεῖν, τὸ δεσπόζειν ἀκόντων διὰ τοῦ φόβου, τὸ μισεῖν καὶ τὸ μισεῖσθαι².

Οἱ τύραννοι εἶνε ἀσεβεῖς καὶ παράνομοι³, ὠμοὶ καὶ δόλιοι⁴, ψευ-
σται καὶ ὑποκριταί⁵, σκιαότατοι καὶ θηριωδέστατοι ἀνθρωποὶ⁶. Αἱ
κλίσεις, αἱ ἐπιθυμίαι, αἱ ὀρέξεις αὐτῶν εἶνε ἀσεβεῖς καὶ παράνομοι⁷.
Ὅ,τι δεινόν, ὅ,τι μιαιρόν, ὅ,τι στυγερόν εἶνε ποτε δυνατὸν νὰ φαν-
ταθῇ τις αὐτοὶ εἶνε ἱκανοὶ νὰ τὸ πράξωσιν⁸. Πρὸ οὐδενὸς ἀσεβήμα-
τος, πρὸ οὐδεμιᾶς παρανομίας, πρὸ οὐδεμιᾶς ὠμότητος ὀπισθοχωροῦ-
σιν⁹. Φθονοῦσι τοὺς υἱοὺς αὐτῶν, ζηλοτυποῦσι καὶ ὑποπτεύονται αὐ-
τούς¹⁰. Ἡ ἱκανότης τῶν υἱῶν δυσαρρεστῆ τοὺς πατέρας καὶ ἡ δρα-
στηριότης αὐτῶν ἐμβάλλει αὐτοὺς εἰς φόβους καὶ ταραχάς¹¹. Τείνουσιν
εὐήκοον οὓς εἰς πάσας τὰς κατ' αὐτῶν ἐπιβουλὰς¹². Ἐπιλανθάνονται
πασῶν τῶν εὐεργεσιῶν καὶ, κειροῦ παρατυχόντος, πλήττουσι τοὺς εὐερ-
γέτας¹³, παρανομοῦσιν εἰς τὴν πατρίδα¹⁴, καταλύουσι τὰ πάτρια καὶ
ἔννομα πολιτεύματα¹⁵, παρασπονδοῦσι τοὺς φίλους καὶ τοὺς συμμά-
χους¹⁶. Δι' αὐτοὺς ὄρκοι, συνθήκαι εἶνε πράγματα γελοῖα¹⁷. Ἐξορίζουσι
τοὺς πλουσίους καὶ εὐγενεῖς τῆς χώρας, δημεύουσι τὴν περιουσίαν αὐτῶν,
διανέμουσιν αὐτὴν εἰς τοὺς ὀπαδοὺς καὶ τοὺς σωματοφύλακας αὐτῶν,
διαμοιράζουσι τὰς γυναῖκας αὐτῶν εἰς τοὺς φίλους καὶ τοὺς στρατιώ-
τας αὐτῶν¹⁸, ἐλευθερώνουσι τοὺς δούλους καὶ συνοικίζουσιν αὐτοὺς
μετὰ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν θυγατέρων τῶν δεσποτῶν αὐτῶν¹⁹, ἀνα-
στάτους ποιοῦσι καὶ μετοικίζουσιν ἀπὸ τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων
τοὺς πολίτας μετὰ τῶν τέκνων καὶ τῶν γυναικῶν αὐτῶν²⁰, συνοικί-
ζουσιν εἰς τὰς οὕτως κενωθείσας πόλεις καὶ χωρία ξένους ἐξωθεν
προσκαλουμένους²¹, ἀναδεικνύουσι τὴν χώραν αὐτῶν ἄσυλον εἰς πάν-
τας, ὅσοι ἢ δι' ἀσέβειαν ἢ διὰ πονηρίαν φεύγουσι τὰς πατρίδας αὐ-
τῶν²². Πάντα τὰ κοινωνικὰ ἀποθράσματα, πάντα τὰ καθήκματα τὰ
ἀδυνατοῦντα νὰ ζήσωσιν εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν, τοὺς ἀπανταχοῦ
γῆς κλέπτας, λωποδύτας, τοιχωρύχους, ἱεροσύλους, φονεῖς περισυλ-

¹ 2, 59, 6. — ² 5, 11, 6. — ³ 30, 14, 8. 32, 21, 5. — ⁴ 22, 15, 1. 32,
21, 5. — ⁵ 32, 22, 9. 32, 21, 9. — ⁶ 30, 14, 9. — ⁷ 2, 59, 4. — ⁸ 32, 21, 7. —
⁹ 2, 59, 10. 2, 60, 5. 8, 1b, 6. 13, 6, 5. 22, 15, 1. 24, 8, 14. 32, 21,
5. — ¹⁰ 24, 3, 8. 24, 7, 4. — ¹¹ 24, 8, 12. — ¹² 24, 3, 9. — ¹³ 2, 60, 5 καὶ
6. — ¹⁴ 2, 59, 4. — ¹⁵ 2, 47, 3. — ¹⁶ 2, 60, 3. 16, 13, 3. — ¹⁷ Ἀπόσπ. 108. —
¹⁸ 13, 6, 3. 32, 21, 11. Πρὸλ. καὶ 16, 13, 1. — ¹⁹ 16, 13, 1. — ²⁰ 24, 8, 4. —
²¹ 24, 8, 5. — ²² 16, 13, 2.

λέγουσι μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας περὶ αὐτούς¹, προστατεύουσι μετὰ πολλῆς φιλοστοργίας αὐτούς, πλουτίζουσι αὐτούς, παρέχουσι παντὸς εἶδους ὠφελείας καὶ ἀπολαύσεις αὐτοῖς, καθιστῶσιν αὐτούς δορυφόρους καὶ σωματοφύλακας αὐτῶν², παραδίδουσιν εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν τὰ ταμεία τῶν πολιτῶν, παρέχουσι αὐτοῖς τὰς περιουσίας τῶν πλουσίων, διανέμουσιν αὐτοῖς τὰς γυναῖκας τῶν ἐλευθέρων³, παρέχουσι τὴν χώραν αὐτῶν ὀρηπτήριον εἰς τοὺς φονεῖς, τοὺς ἱεροσύλους, τοὺς ληστὰς καὶ τοὺς πειρατὰς, γίνονται σύντροφοι αὐτῶν, διαμοιράζουσι μετ' αὐτῶν τὰ ἀρπαζόμενα καὶ ληστευόμενα⁴.

Εἶνε πανάθλια τὰ τυραννούμενα ἔθνη⁵. Φόβος καὶ τρόμος, θόρυβος καὶ πένθος εἶνε ἢ ἐπικρατοῦσα ψυχικὴ κατάσταση τῶν ἐν αὐτοῖς⁶. Κατάραι καὶ ἐπικλήσεις τῆς ὀργῆς τοῦ θεοῦ κατὰ τῶν τυράννων εἶνε αἱ φωναὶ αἱ ἀπὸ πάσης οἰκίας, αἱ ἀπὸ πάσης γωνίας ἀκούομεναι⁷. Μεταχειρίζονται ὡμῶς τοὺς ἀρχομένους οἱ τύραννοι⁸. Διὰ τοῦ φόβου καὶ τοῦ τρόμου, ὑβρίζοντες καὶ φονεύοντες, συνέχουσι τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν⁹. Βραχεῖαν τῆς αἰσχύνης πρόφασιν προβάλλοντες προβαίνουν εἰς πάσας τὰς μιαιρίας¹⁰. ἀρπάζουσι τὰ ὑπάρχοντα τῶν ὑπηκόων αὐτῶν¹¹, προγράφουσι τοὺς εὐπορωτέρους τῶν πολιτῶν, ἄνδρας καὶ γυναῖκας, ἐκπιέζουσι παρ' αὐτῶν χρήματα¹². πολεμιοτάτους δὲ ἑαυτοῖς νομίζοντες πάντας τοὺς φιλελευθέρους ἄνδρας¹³, αἰείποτε σφαγὰς καὶ δηλώσεις σκευωροῦσι¹⁴. Συλλαμβάνουσιν, εἰς τὰ δεσμωτήρια ἀπάγουσι, φονεύουσι τοὺς κατὰ τὰς πόλεις δυναμένους μετὰ τῶν υἱῶν καὶ τῶν θυγατέρων αὐτῶν¹⁵, ἐπὶ τῇ ἀπλῇ ὑπονοίᾳ συλλαμβάνουσι τοὺς πρῶτους τῶν πολιτῶν οὐδὲν ἀδικήσαντας, πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν δὲ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων αὐτῶν στρεβλοῦσι καὶ κατασφάζουσι αὐτούς¹⁶, φονεύουσι αὐτούς ἐν πλήρει μεσημβρίᾳ καὶ ἐν μέσῃ ἀγορᾷ, ἀποστέλλουσι δολοφόνους καὶ δολοφονοῦσιν αὐτούς εἰς τοὺς ἀγρούς καὶ εἰς τὰς ὁδοὺς¹⁷, ἀποστέλλουσι δολοφόνους καὶ δολοφονοῦσι τοὺς εἰς τὴν ξένην καταφεύγοντας¹⁸, ἀπολύουσι τοὺς μισθοφόρους καὶ φονεύουσι τοὺς ἐν τῇ πόλει διαμένοντας¹⁹, ἐξανδραποδίζουσιν ὡμότατα τὰς εἰς τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν περιπεσοῦσας πόλεις²⁰, φονεύουσι τοὺς ὑπηρε-

¹ 13, 6, 3 καὶ 4. 16, 13, 2. 32, 21, 8. — ² 13, 6, 3 καὶ 5. 32, 21, 8. Πρὸλ. καὶ 11, 13, 6. — ³ 13, 6, 5 καὶ 7. 32, 21, 11. — ⁴ 13, 8, 1 καὶ 2. — ⁵ 13, 6, 9. — ⁶ 2, 59, 8. 24, 8, 6. — ⁷ 24, 8, 7. — ⁸ 29, 5, 8. — ⁹ 39, 2, 13. — ¹⁰ 15, 20, 3. — ¹¹ 13, 7. 32, 21, 11. — ¹² 32, 21, 12. — ¹³ 8, 1b, 6. — ¹⁴ 23, 13, 6. — ¹⁵ 24, 8, 8-12. 24, 8a, 1. — ¹⁶ 2, 59, 9. — ¹⁷ 32, 21, 11. — ¹⁸ 13, 6, 7-9. — ¹⁹ 34, 14, 7. — ²⁰ 15, 22, 3.

τοῦντας αὐτοὺς πιστῶς καὶ μετ' ἀφοσιώσεως, ὅπως ἀμάρτυρα καταστήσωσι τὰ ἐγγλήματα αὐτῶν¹, φονεύουσι τοὺς εἰλικρινεστάτους καὶ πολυτιμοτάτους αὐτῶν φίλους δυσαρεστουμένους πως ἐπὶ τοῖς ἀνοσιουργήμασιν αὐτῶν², φονεύουσι τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν μετὰ τῶν φίλων καὶ ὀπαδῶν αὐτῶν ἐκ ζηλοτυπίας καὶ φιλαρχίας³, φονεύουσι τὰς μητέρας αὐτῶν ἐκ φιλαρχίας καὶ ἐν τιμῇ ἔχουσι τοὺς δολοφόνους αὐτῶν⁴, φονεύουσι τὰ τέκνα αὐτῶν χάριν τῆς ἰδίας αὐτῶν ἡσυχίας⁵. Θηρία ἀνήμερα καὶ μιανὰ, τῶν ὁποίων ἡ ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐξόντωσις εἶνε εὐεργεσία τοῖς ἀνθρώποις καὶ ὑπηρεσίᾳ τῷ θεῷ πολλῶν ἐπαίνων καὶ μεγίστων τιμῶν ἀνταξία⁶.

Εἶνε μεγάλη ἀμαρτία νὰ ἀποθάνῃ ἐν ἡσυχίᾳ ὁ τύραννος. Δίκαιον εἶνε πρὶν ἐκπνεύσῃ τὴν μιανὰν αὐτοῦ ψυχὴν νὰ ὑποστῇ τὰ πάνδεινα⁷. Νὰ βασανισθῇ, νὰ στρεβλωθῇ, νὰ περιαχθῇ ἐν πάσῃ ταλαιπωρίᾳ καὶ αἰκίᾳ εἰς σύμπαν τὸ ἔθνος πρὸς παραδειγματισμόν, νὰ καταποντισθῇ, νὰ ἀποθάνῃ ἐκ τῶν ταλαιπωριῶν καὶ βασανιστηρίων⁸. Πᾶσα τιμωρία τοῖς τυράννοις ἐπιβαλλομένη εἶνε δικαία καὶ νόμιμος. Πᾶσα τιμωρία τοῖς τυράννοις ἐπιβαλλομένη εἶνε ὑποδεεστέρα τῆς προσηκούσης αὐτοῖς⁹.

54. Οἱ αὐλικοὶ καὶ οἱ φίλοι τῶν βασιλέων.

Ἡ ἐπὶ τῶν βασιλέων, καὶ ἰδίως τῶν νεαρωτέρων, ἐπίδρασις τῶν αὐλικῶν καὶ τῶν φίλων τῶν περιστοιχιζόντων αὐτοὺς εἶνε τεραστία τὸ μέγεθος καὶ καταπληκτικὴ τὴν δύναμιν. Οἱ χρῆστοί αὐλικοὶ καὶ φίλοι τῶν βασιλέων εἶνε ἄνδρες πάσης τιμῆς ἄξιοι ἐπωφελέστατα ἐπὶ τε τῶν βασιλέων καὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν ἐπιδρῶντες. Οἱ φαῦλοι αὐλικοὶ καὶ φίλοι τῶν βασιλέων εἶνε ἄνθρωποι ἄθλιοι καὶ μοχθηροὶ ὀλεθριώτατα ἐπὶ τε τῶν βασιλέων καὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν ἐπιδρῶντες. Ἀνάγκη ὑψίστη τῆς τε βασιλείας καὶ τοῦ λαοῦ νὰ καταβάλληται πᾶσα φροντίς ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων, ὅπως οἱ περιστοιχίζοντες τοὺς βασιλεῖς, καὶ μάλιστα τοὺς νεαρωτέρους αὐτῶν, ὦσιν ἄνδρες σπουδαῖοι καὶ χρῆστοί.

Τῆς ἀπαισίας ταύτης ἀπὸ τῆς κατὰ φύσιν ἕξεως παραστροφῆς τῶν βασιλέων εἶνε μὲν αἰτία καὶ ἡ τυχὸν ἀγένεια τῆς φύσεως αὐ-

¹ 23, 14, 4 καὶ 5. — ² 8, 14, 1-7. — ³ 29, 5, 8. 5, 34, 1. Πρὸς. καὶ 24, 7, 7. — ⁴ 5, 36, 1. — ⁵ 24, 8, 12 καὶ 13. — ⁶ 2, 56, 15. 2, 60, 2. 9, 36, 4 καὶ 5. Πρὸς. καὶ 2, 41, 14. 9, 33, 6. — ⁷ 2, 59, 4. 2, 60, 1. — ⁸ 2, 59, 7. 2, 60, 1. 2. 7. 8. Πρὸς. καὶ 21, 9, 10. — ⁹ 2, 60, 2. 2, 59, 7.

τῶν¹, ἀλλὰ μάλιστα οἱ περιστοιχίζοντες αὐτοὺς φίλοι καὶ αὐλικοί².

Εἶνε τεραστία τὸ μέγεθος καὶ καταπληκτικὴ τὴν δύναμιν ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἀσχοῦσιν ἐπὶ τῶν βασιλέων οἱ ἄνθρωποι οὗτοι! Ἐὰν οἱ περιστοιχίζοντες τοὺς βασιλεῖς εἶνε ἄνδρες σοβαροὶ καὶ χρηστοί, τότε πάντα τὰ κατὰ τοὺς βασιλεῖς βαίνοῦσι βασιλικῶς, ἀκόμη καὶ αἱ κακαὶ προαιρέσεις αὐτῶν μεταστρέφονται³. εἰάν ὁμως οὗτοι τύχη νὰ εἶνε ἐπίτριπτά τινα καὶ μοχθηρὰ ἀνθρώπια, τότε οἱ μὲν ἀγεννεῖς καὶ ἄνανδροι τῶν βασιλέων ἀποκτηνοῦνται⁴, οἱ δὲ γενναῖοι καὶ ἀνδρώδεις ἀποθηριοῦνται⁵. Πάντες δὲ καὶ ἀγεννεῖς καὶ ἄνανδροι καὶ γενναῖοι καὶ ἀνδρώδεις σὺν τῷ χρόνῳ ἐκ βασιλέων ἀγαθῶν βασιλεῖς φαῦλοι καὶ τύραννοι στυγεροὶ ἀποβαίνουσιν⁶. Ἀσεβοῦσιν εἰς τοὺς θεοὺς, ἀμαρτάνουσι περὶ τοὺς ἀνθρώπους, γίνονται ἐχθροὶ πικρότατοι, πράττουσι πράξεις ἐπονειδίστους καὶ ὀλεθρίας⁷, τελευτῶσιν ἐπι-κατάρτοι⁸.

* Ἄν δὲ οἱ βασιλεῖς ἔχωσι τὴν ἀτυχίαν ἀπορφανισθέντες τῶν γονέων αὐτῶν νὰ ἀνέλθωσιν εἰς τὸν θρόνον ἐν ἡλικίᾳ νεαρᾷ, τότε ἀλλοίμονον! Ἡ ἐπίδρασις τῶν αὐλικῶν καὶ τῶν λοιπῶν περιστοιχίζόντων αὐτοὺς συνήθως εἶνε ἀπόλυτος. Ἐξ αὐτῶν ἐξαρτῶνται συνηθέστατα αἱ τύχαι τῆς δυναστείας αὐτῶν, ἐξ αὐτῶν ἐξαρτῶνται συνηθέστατα αἱ τύχαι τῶν ἔθνῶν αὐτῶν⁹.

Καὶ οἱ περιστοιχίζοντες τοὺς βασιλεῖς φίλοι καὶ αὐλικοί, ὡς καὶ πάντες οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, εἶνε καὶ χρηστοὶ καὶ φαῦλοι. Οἱ χρηστοὶ εἶνε νοήμονες, σπουδαῖοι, πιστοὶ εἰς τοὺς κυρίους αὐτῶν, ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν δυναστείαν αὐτῶν, φρόνιμοι καὶ μεγαλόψυχοι εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν πραγμάτων, τίμιοι καὶ φειδωλοὶ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν χρημάτων, συνετοὶ καὶ δεινοὶ εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν δημοσίων ὑποθέσεων, προνοητικοί, φιλότιμοι, ἀγχίνοι καὶ εὐστροφοὶ εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν διπλωματικῶν ὑποθέσεων, ἀνδρώδεις τὸ φρόνημα, εὐτολμοὶ ἐν τοῖς κινδύνοις, ἐρασταὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολεμικῶν πραγμάτων, δίκαιοι καὶ προσηνεῖς πρὸς πάντας, σεμνοὶ τὴν προαίρεσιν, χρή-

¹ 5, 35, 6. 5, 36, 7. 5, 87, 3. — ² 7, 14, 6. — ³ 7, 13, 2 κέξ. — ⁴ 7, 4, 4-7, 5, 8. 7, 7, 5. — ⁵ 7, 13, 6 καὶ 7. 7, 14, 2-5. — ⁶ 7, 7, 2 κέξ. 7, 13, 7 καὶ 8. Πρὸλ. καὶ 15, 25. — ⁷ 7, 13, 3 κέξ. 28, 17^a. — ⁸ 24, 8, 2 καὶ 14. — ⁹ 5, 55, 5. 7, 14, 6. 15, 25, 1. 15, 25^a, 2 καὶ 20. 15, 26, 1 κέξ. 15, 28, 7. 15, 30, 5 κέξ. 15, 32, 1 κέξ. 16, 55, 1 καὶ 2. Πρὸλ. καὶ 4, 2, 5 καὶ 7. 4, 5, 3. 4, 22, 5. 5, 18, 6. 5, 29, 2. 5, 34, 2. 5, 40, 5. 5, 41, 1. 7, 3, 6 καὶ 7. 7, 4, 4 καὶ 6. 7, 7, 2. 15, 25^a, 9. 18, 53, 4. 18, 55, 3. 31, 12, 10.

σμοι, ἐν ὧρα ἀνάγκης, ἐν πᾶσιν ἄνθρωποι ἀγαπητοὶ καὶ σεβαστοὶ¹.

Οἱ φαῦλοι εἶνε ἐκτεθηλυμμένοι καὶ διεφθαρμένοι, ἐν τρυφῇ καὶ ἀκρασίᾳ καὶ ἀκολασίᾳ κτηνωδῶς καὶ σκανδαλωδῶς τὸν βίον αὐτῶν διάγοντες². Εἶνε ἄφρονες³, παιδαριώδεις⁴ αὐθάδεις⁵, θρασεῖς⁶, ὑπερόπται⁷, τετυρωμένοι⁸, χαῦνοι⁹, φθονεροὶ¹⁰, καχύποπτοι¹¹, κακεντρεχεῖς¹², μοχθηροὶ¹³, βῆσκανοὶ¹⁴, ζηλότυποι¹⁵, δόλιοι¹⁶, κακοήθεις¹⁷, ψεῦσται¹⁸, ὑποκριταὶ¹⁹, πλαστογράφοι²⁰, ἐπιβουλοὶ²¹, ῥαδιούργοι²², μηχανορράφοι²³, κακοπράγμονες²⁴ παντοῖα ψεῦδη ὑφαίνοντες²⁵, παντοίας συκοφαντίας κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν πλάττοντες²⁶, παντοῖα χάριν τῶν ἰδίων συμφερόντων καὶ ἵνα ἐπικαλύψωσι τὰ ἴδια αὐτῶν ἐγκλήματα μηχανώμενοι²⁷, πλεονέκται²⁸, σπάταλοι καὶ ἄβουλοι, διαχειριζόμενοι ἀφρόνως τὰ δημόσια πράγματα καὶ ἀλογίστως τὰ δημόσια χρήματα²⁹, μικρόφρονες καὶ μικρόψυχοι· ὅ,τι καὶ ἂν λέγωσι καὶ πράττωσι μόνον χάριν τοῦ ἰδίου αὐτῶν συμφέροντος λέγουσι καὶ πράττουσι³⁰, φθονεροὶ· φθονοῦσι πάντας τοὺς ὑπερόχους, καὶ ἐπιβουλεύονται πάντας τοὺς ἐπιφανεῖς τῆς πολιτείας ἄνδρας³¹ ἐν μέλημα δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτῶν ἔχοντες πῶς νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς ἐκποδῶν³², βδελυροὶ καὶ μισητοὶ, ἀνόσιοι καὶ μιαιοὶ· ὑποσκάπτουσι τὴν ὑπόληψιν καὶ ἐπιβουλεύονται τὴν ὑπαρξίν τῶν συναδέλφων αὐτῶν³³, αὐθάδεις καὶ ὑβρισται πρὸς τοὺς ἐν ταῖς ἀρχαῖς³⁴, εὐτέλεις καὶ χυδαῖοι, εὐνοοῦντες καὶ ὑποστηρίζοντες καὶ προάγοντες εἰς τὰς παντοδαπὰς τοῦ Κράτους καὶ τῆς αὐλῆς ὑπηρεσίας τοὺς εἰκαιοτάτους καὶ θρασυτάτους³⁵, ὀλίγωροι καὶ ῥαθυμοὶ πρὸς τὰ σπουδαῖα συμφέροντα τοῦ Κράτους³⁶, ἄπειροι καὶ ἀδέξιοι εἰς τὸν χειρισμὸν τῶν δημοσίων

¹ 4, 48, 9-11. 7, 14, 4. 15, 31, 7. 16, 22, 2 κέξ. 18, 55, 4 κέξ. 21, 22, 27, 12. Πρὸς καὶ 4, 87, 6. — ² 28, 17^a, 2. 15, 25^a, 15. Πρὸς καὶ 16, 21, 4 κέξ. ³ 4, 87, 10. 5, 26, 7. 15, 27, 4. — ⁴ 5, 29, 2. — ⁵ 16, 22, 1. — ⁶ 5, 46, 6. — ⁷ 5, 46, 6. — ⁸ 4, 48, 11. 16, 21, 12. — ⁹ 16, 21, 12. — ¹⁰ 5, 41, 3. 5, 50, 6. — ¹¹ 5, 35, 12 κέξ. — ¹² 4, 87, 4. — ¹³ 4, 76, 1. — ¹⁴ 4, 87, 4. — ¹⁵ 4, 87, 4. 16, 22, 6. — ¹⁶ 4, 87, 4. 5, 36, 8. — ¹⁷ 5, 50, 5. — ¹⁸ 15, 25^a, 4. — ¹⁹ 5, 2, 9. 5, 49, 7. 15, 25^a, 2. 15, 26, 2. — ²⁰ 5, 42, 7. 15, 25^a, 2. — ²¹ 4, 82, 2. — ²² 4, 86, 7. 4, 87, 3. 5, 42, 3. — ²³ 4, 84, 7. 5, 38. 5, 49, 10. — ²⁴ 5, 1, 7. 5, 5, 10. 5, 41, 1. 15, 27, 7 κέξ. 15, 34, 4. — ²⁵ 5, 41, 3. — ²⁶ 5, 41, 3. 5, 54, 10. — ²⁷ 5, 42, 6. — ²⁸ 4, 87, 4 καὶ 10. — ²⁹ 16, 21, 4 κέξ. — ³⁰ 4, 87, 5. 5, 45, 6. 5, 51, 10. 5, 55, 3. 5, 108, 6. — ³¹ 5, 41, 3. — ³² 4, 82, 3 κέξ. 4, 84, 1 καὶ 7. 4, 85, 1. 4, 87, 1. 5, 28, 9. 5, 43, 3. 5, 49, 3. 5, 50, 2. 5, 50, 11-14. 15, 25^a, 11 καὶ 13. 15, 27, 5. Πρὸς καὶ 4, 87, 7. — ³³ 4, 87, 1. 5. 7. 9. — ³⁴ 5, 34, 4. — ³⁵ 15, 25^a, 5. — ³⁶ 5, 34, 4.

πραγμάτων¹, ἄκριτοι καὶ προπετεῖς καὶ πικρόθυμοι κινδύνου μὴ ὑπάρχοντος², ἄτολμοι καὶ ἄνανδροι καὶ ἀγενεῖς κινδύνου ἐπικρεμαμένου³, κόλακες καὶ χαμερπεῖς ἀνάγκης ὑφισταμένης⁴, βίαιοι καὶ μαιφόνοι τῆς ἀνάγκης παρελθούσης⁵. Διαφθεύουσι καὶ βλάπτουσι καὶ ἀφανίζουσι τὴν βασιλείαν⁶. Ἐπανάγουσιν εἰς ἑαυτοὺς τὸν χειρισμὸν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν ὄλων⁷, ἐκφαυλίζουσι καὶ ἐκ παντὸς τρόπου προσπαθοῦσι νὰ ἐπισκιάσωσι τοὺς βασιλεῖς, τοὺς κυρίους αὐτῶν⁸, παρασύρουσιν αὐτοὺς εἰς πράξεις ὀλεθρίας καὶ ἐπονειδίστους⁹, ἐπιβουλεύονται αὐτούς¹⁰, δολιεύονται αὐτούς¹¹, λυμαίνονται τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν¹², ἐθελοκακοῦσι¹³, συνωμοσίας ἐξυφαίνουσι¹⁴, στάσεις χαλκεύουσι καὶ ἐξεγείρουσι κατ' αὐτῶν¹⁵, σφετερίζονται τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν¹⁶, ἐξυφαίνουσι μαιφονίας στυγεράς κατὰ παντοίων μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας¹⁷, ἐπιβουλεύονται τὴν ζωὴν τῶν βασιλέων¹⁸, δολοφονοῦσιν αὐτούς¹⁹, τυράννου ἐξουσίαν ὄνειρεύονται²⁰.

Τέρατα τῆς φύσεως!²¹. Γίνονται προθύμως ὄργανα μιὰρὰ τῶν στυγερῶν προθέσεων τῶν ἀνοσιῶν κυρίων αὐτῶν²², ἐξυφαίνουσι μαιφονίας στυγεράς κατὰ παντοίων ἀνθρώπων δυναμένων ἐν τε τῇ πολιτείᾳ καὶ τῷ στρατῷ²³, βάπτουσι τὰς χεῖρας αὐτῶν εἰς αἷμα ἀθῶων καὶ ἀκάκων πολιτῶν²⁴, βάπτουσι τὰς χεῖρας αὐτῶν εἰς αἷμα βασιλικόν²⁵. Σκεύη πανοῦργα καὶ κακοποιὰ πρὸς πᾶσαν κακουργίαν πρόχειρα, πρὸς πᾶσαν βδελυρίαν πρόθυμα, πρὸς πᾶσαν μιαιρίαν ἔτοιμα!²⁶.

Οὕτως ἔχουσι τὰ κατὰ τοὺς περιστοιχίζοντας τοὺς βασιλεῖς, φίλους καὶ αὐλικούς.

Τοιαύτης λοιπὸν καὶ τοσαύτης διαφορᾶς μεταξὺ αὐτῶν ὑφισταμέ-

¹ 5, 34, 5. 5, 51, 5. 15, 34, 3. — ² 5, 49, 3. — ³ 5, 36, 3. — ⁴ 5, 36, 1 καὶ 2. — ⁵ 5, 36, 7-5, 83, 10. — ⁶ 16, 21, 4-6. — ⁷ 5, 26, 4. 5, 45, 7. — ⁸ 5, 26, 5. 5, 29, 2. — ⁹ 5, 42, 4. 7. 9. 5, 49, 5. 5, 108, 5. 28, 17^a. — ¹⁰ 5, 2, 8 καὶ 9. 5, 5, 5. 5, 14, 11. 5, 28, 4. 5, 42, 6. 5, 55, 4. 5, 66, 3. — ¹¹ 5, 7, 3 καὶ 4. 5, 28, 4. — ¹² 5, 2, 8 καὶ 10. 5, 4, 10, 5, 5, 8. 5, 14, 11. 5, 26, 1. — ¹³ 5, 2, 8. 5, 4, 11. 5, 5, 10. — ¹⁴ 4, 87, 9. 5, 2, 8-10. 5, 26, 8. 5, 28, 5. 5, 29, 6. 5, 66, 3. — ¹⁵ 5, 15, 16. 5, 25. — ¹⁶ 4, 48, 12. 4, 87, 9. 5, 56, 1. 15, 25^a, 20. — ¹⁷ 5, 36, 1. 15, 25. 15, 25^a, 9. — ¹⁸ 5, 55, 5. Πρὸς καὶ 5, 56, 1. — ¹⁹ 4, 48, 8. 5, 56, 2. — ²⁰ 15, 27, 5. — ²¹ 5, 41, 1 καὶ 3. — ²² 18, 54, 8-12. 23, 13, 5. Πρὸς καὶ 15, 25. — ²³ 5, 41, 4 καὶ 5. 5, 50, 11-14. 5, 61, 5. 15, 25, 2. — ²⁴ 5, 51, 5. 5, 54, 10. 15, 27, 5. — ²⁵ 5, 36, 2 καὶ 6. 15, 25. 15, 25^a, 7. 9. 17. — ²⁶ 5, 54, 11. 15, 25.

νης καὶ τοιαύτης καὶ τοσαύτης τῆς ἐπὶ τῶν βασιλείων καὶ τῶν ἔθνῶν ἐπιδράσεως αὐτῶν οὕσης, πρόδηλον ὅτι ὑψίστη τῆς βασιλείας καὶ τῆς πολιτείας ἀνάγκη εἶνε πάντες οἱ περὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν ἐνδιαφερόμενοι, κυβέρνησις καὶ λαός, πολὺ νὰ προσέχωσιν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν περιστοιχιζόντων τοὺς βασιλεῖς, καὶ μάλιστα τοὺς νεωτέρους αὐτῶν ¹.

Οἱ ταλαίπωροι οὗτοι μισθία ἀπειρα τοῦ κόσμου ὄντες οὐδένος εἶνε κύριοι. Διατελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον δεσποτείαν τῶν αὐλικῶν. Εἰς αὐτῶν τὴν ἐξουσίαν ὑπάγονται, αὐτῶν ὑποχείριοι εἶνε ². Ἐὰν οὗτοι εἶνε ἀχρεῖοι, οἱ νεαροὶ βασιλεῖς γίνονται τέρατα, ὅσον γενναίαν τὴν φύσιν, ὅσον ὑψηλὸν τὸ φρόνημα, ὅσον εὐγενῆ τὴν προαίρεσιν, ὅσον ἀδρῶδες τὸ ἦθος καὶ ἂν ἔχωσιν ἀπαισία εἶνε ἡ δρᾶσις αὐτῶν, μωραὶ, μηχανικαὶ καὶ παράνομοι αἱ πράξεις αὐτῶν, ἐπιζήμιος καὶ ὀλεθρία ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ὑπαρξίς αὐτῶν, ἐπαίσχυντος καὶ ἐπονείδιστος ὁ βίος αὐτῶν. Ἐὰν ὁμως οἱ μεθ' ὧν ἀναστρέφονται νεαροὶ βασιλεῖς εἶνε ἄνθρωποι σπουδαῖοι καὶ χρηστοὶ, τότε ἀποθαίνουσιν οἱ εὐδαίμονες οὗτοι θνητοὶ περικαλλῆ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους σεμνώματα· εὐλογητὴ εἶνε ἡ δρᾶσις αὐτῶν, καλαὶ καὶ σπουδαῖαι αἱ πράξεις αὐτῶν, χρήσιμος καὶ ὠφέλιμος ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ὑπαρξίς αὐτῶν, λαμπρὸς καὶ εὐκλεῆς ὁ βίος αὐτῶν ³.

Ἡ ἱστορία ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τοῦτο συχνότατα καὶ μεγαλοφωνότατα βοᾷ. Ἐκ τῆς ποιότητος τῶν ἀρχόντων ἐξαρτᾶται τὰ μάλιστα ἡ τύχη τῶν ἔθνῶν ⁴. Ὅταν οὗτοι εἶνε ἄνδρες συνετοὶ καὶ ἐνάρετοι, ἐπιδέξιοι καὶ ἀνδρώδεις οὐ μόνον τὴν μοχθηρὰν πράττουσαν πατρίδα καὶ τὸ καταπεπτωκὸς φρόνημα τῶν πολιτῶν ἀνορθοῦσιν, ἀλλὰ πολλάκις, ἰδίως δὲ κατὰ τοὺς πολέμους, καὶ στρατοὺς καὶ πλήθη τέως ἀήτητα ὑπολαμβανόμενα εἰς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος διασκορπίζουσιν ⁵. ἐνῶ, ὅταν οὗτοι εἶνε ῥάθυμοι, φυγόπονοι, ἀκόλαστοι, ἡλίθιοι, δειλοὶ, χυδαῖοι, προπετεῖς, θρασεῖς, ὀργίλοι, κενόδοξοι, τετυφωμένοι, τότε ἀναγκαιῶς ἐπακολουθοῦσι τὰ μέγιστα ἔθνικα δυστυχήματα. Αἱ κοιναὶ ἐπιχειρήσεις ἀποτυγχάνουσι, κίνδυνοι μέγιστοι ἐπισφρεύονται, ὄνειδος καὶ αἰσχύνη ἐπακολουθεῖ, ὁ πλοῦτος τῆς χώρας ἀφανίζεται, αἱ δυνάμεις αἱ εἰς ἕκαστον τῶν πολιτῶν κείμεναι μένουσιν ἐν ἀπραξίᾳ καὶ τὸ ἔθνος οἰκτρῶς ἀφανίζεται ⁶.

¹ 7, 14, 6. — ² 5, 26, 4. 5, 34, 4. 5, 45, 7. 30, 20, 7. — ³ 5, 12, 5 κέξ. 5, 42. 7, 4, 4 κέξ. 7, 7, 6. 7, 11. 7, 13 καὶ 14. 7, 14, 6. 28, 17*, Πρβλ. καὶ 4, 24, 9. 4, 27, 10. 4, 48, 7. — ⁴ 32, 20*, 2. — ⁵ 1, 35, 5. — ⁶ 3, 81, 4 κέξ.

55. Ὑψηλὴ ἢ ἀξία τῶν ἐκ τῆς ἱστορίας διδαγμάτων
καὶ μεγίστη ἢ δύναμις αὐτῶν πρὸς ἐπανόρθωσιν τοῦ βίου
τῶν ἀνθρώπων.

Τοιαῦτά τινα εἶνε τὰ ἐκ τῆς ἱστορίας διδάγματα! Φάροι τηλαυγείς, λαμπρῶς ἐν τῷ στερεώματι τῆς ἀνθρωπότητος μαρμαίροντες καὶ ἀριδῆλως τῷ ἐν τῷ βίῳ χειμαζομένῳ βροτῷ τὸν νήνεμον τῆς κατ' ἀνθρώπον εὐπραγίας λιμένα καταδεικνύοντες· πυξίς ἀλάνθαστος ἀπαρεγκλίτως ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βιωτικοῦ ὠκεανοῦ τὸν κλυδωνιζόμενον τοῦ βίου ναυτίλον καθοδηγοῦσα. Τὰ πολύτιμα ταῦτα διδάγματα οὐδεὶς τῶν περὶ τὰ κοινὰ σπουδάζοντων ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοῇ, ἀλλὰ πάντες, καὶ ἡγεμόνες καὶ ἡγεμονόπαιδες καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ δημοσιογράφοι καὶ διδάσκαλοι, ὀφείλουσιν, ἐὰν μέλλωσι καλῶς τὸ ἑαυτῶν νὰ πράττωσιν, ἀκριβῶς νὰ ἐπίστανται καὶ προσηκόντως κατὰ τὸν ἐνεργὸν αὐτῶν βίον νὰ χρησιμοποιῶσιν· διότι ἀπεικονίζοντα ταῦτα τὴν εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα τὴν αὐτὴν αἰείποτε παραμένουσαν οὐσίαν τῶν ἀνθρωπίνων καὶ ἐκφαίνοντα τὴν ἐν τοῖς αἰείποτε μεταβαλλομένους καὶ ἀπαύστως ρέουσι βιωτικοῖς συμπτώμασιν ἀμετάθετον καὶ ἀμετάστατον φύσιν αὐτῶν, θὰ παρκαμένωσιν, ἐν ὧσφ ὑφίσταται τὸ ἀνθρώπινον γένος, αἰώνιον κῦρος ἔχοντα καὶ θὰ δεικνύωσι τὸν τρόπον, καθ' ὃν τὰ ἀνθρώπινα ἐν τῷ χρόνῳ αἰείποτε θὰ ἐξελίσσωνται, ἐν ὧσφ αἱ νῦν κρατοῦσαι κοσμικαὶ καὶ ἀνθρώπινοι δυνάμεις αἱ αὐταὶ ἀμετάβλητοι θὰ διαμένωσιν. Ἐπομένως ὁ δυνάμενος ἐκ τῆς ἱστορίας ταῦτα νὰ ἀντλήσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ καὶ προσηκόντως νὰ χρησιμοποιήσῃ, θὰ δύναται νὰ ἐπανορθῶνῃ ἐκάστοτε τὸν βίον αὐτοῦ, ὠφέλιμος τούντεῦθεν ἑαυτῷ τε καὶ τοῖς λοιποῖς συμπολίταις αὐτοῦ γινόμενος. Ἀναγκαῖον ἄρα ἐν τῇ μελέτῃ καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τῆς ἱστορίας ταῦτα μάλιστα νὰ ἐξαίρωνται καὶ περιφανῆ πρὸ τῆς συνειδήσεως τῶν φιλομαθούτων νὰ παρίστανται, διότι μόνον οὕτως γίνεται — ὅπως πολλάκις μέχρι τούδε ἐλέγθη — ἔγκαρπος ἢ τῆς ἱστορίας διδασκαλία, ἐνῶ ἄλλως μεταπίπτει αὕτη εἰς ξηρὸν ἀνάγνωσμα καὶ εἰς διήγημα πάντη ἄκαρπον, ὀλίγον μὲν νὰ τέρψῃ, οὐδαμῶς δὲ νὰ ὠφελήσῃ δυνάμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Ἐὰς Δημόσια ἤθη, ἡ Ὁρησκέα καὶ τὸ πολίτευμα.

Τὰ δημόσια ἤθη, ἡ Ὁρησκέα καὶ τὸ πολίτευμα ἐπιδρῶσι τὰ μέγιστα ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἤθους τῶν πολιτῶν καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν. — Τὰ δημόσια ἤθη καὶ οἱ νόμοι εἶνε ἡ βᾶσις πάσης πολιτείας καὶ τὸ διαυγέστατον κάτοπτρον, ἐν ᾧ ἀντικατοπτρίζεται πιστότατα ἡ ποιότης καὶ ἡ δύναμις ἐκάστης αὐτῶν. — Ὅπου τιμῶνται καὶ προάγονται οἱ φαῦλοι, ἐκεῖ τὰ τὰς πολιτείας ἔχουσι κακῶς καὶ ὁ πολιτικὸς ὄλεθρος εἶνε ἐγγύς. Ὅπου τιμῶνται καὶ προάγονται οἱ χρηστοί, καταφρονοῦνται δὲ καὶ τιμωροῦνται οἱ φαῦλοι, ἐκεῖ τὰ τῆς πολιτείας ἔχουσι καλῶς καὶ ἡ πολιτικὴ εὐρωστία εἶνε ἄφρακτος. — Τὰ τραχέα ἤθη τῶν ἐθνῶν μαλάσσονται διὰ τῆς εἰς αὐτὰ παρεισαγωγῆς ἐθίμων ἐκπολιτικῶν καὶ παιδευμάτων ἀνθρωπιστικῶν. — Ἡ Ὁρησκέα διὰ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θεοσεβείας συνέχει σύμπαν τὸ ἔθνος εἰς ἓν ὄλον ὑγιές καὶ σθεναρὸν καὶ ἀπαλλάττει τοὺς πολίτας ἀπὸ τε τῶν ἀπὸ τῆς ἀσεβείας ὀλεθρίων κακῶν καὶ ἀπὸ τοῦ ἐκ τῆς δεισδαίμονίας καὶ γραϊδούς μωροπιστίας ἀσχους καὶ ὄνειδους. — Ὑπὸ φαῦλον πολίτευμα ἐκφραυρίζονται οἱ πολῖται καὶ σήπονται καὶ ἐξολοθρευοῦνται τὰ ἔθνη. Ὑπὸ χρηστὸν πολίτευμα γίνονται χρηστοὶ οἱ πολῖται καὶ εὐδοκίμοι καὶ λαμπρύνονται τὰ ἔθνη. — Πολιτευμάτων γένη εἴς τρία χρηστά, ἡ βασιλεία, ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ δημοκρατία, καὶ τρία φαῦλα, ἡ τυραννίς, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ ὀλοκρατία. — Ἡ γένεσις τῶν πολιτευμάτων εἶνε φυσικὴ· προκύπτει ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ νὰ ζῆ ἀνθρωπίνως ὁ ἄνθρωπος ἄλλως ἢ ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῶν ὁμοίων αὐτοῦ. Τὸ πρωτογενές πολίτευμα εἶνε ἡ μοναρχία. — Ἡ μοναρχία τοῦ πολιτισμοῦ προαγομένου καὶ τῶν ἐννοιῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ δικαίου, τοῦ αἰσχροῦ καὶ τοῦ ἀδίκου προφανομένων μεθίσταται εἰς βασιλείαν. — Ἡ βασιλεία ἔνεκα τῆς ὕδρεως καὶ τῆς οὐδενίας τῶν βασιλέων μεθίσταται εἰς τυραννίδα καὶ αὕτη ἔνεκα τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ὀμότητος τῶν τυράννων εἰς ἀριστοκρατίαν. — Ἡ ἀριστοκρατία ἔνεκα τῆς ἐξαχρειώσεως τῶν κρατούντων μεθίσταται εἰς ὀλιγαρχίαν καὶ αὕτη ἔνεκα τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ὕδρεως τῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς ὀλίγων εἰς δημοκρατίαν. — Ἡ δημοκρατία ἔνεκα τῆς φιλοδοξίας τῶν πλουσίων, τῆς ἀρχομανίας τῶν πονηρῶν, τῆς ἀναισχυντίας καὶ τῆς θρασυτήτος τῶν δημοκόπων καὶ τῆς δωροφαγίας καὶ τῆς ἀκολασίας τοῦ ὄγλου μεθίσταται εἰς ὀλοκρατίαν καὶ αὕτη ἔνεκα τῆς ἀναρχίας καὶ τῆς τελείας ἐξαχρειώσεως πάντων εἰς μοναρχίαν. — Τὰ πολιτεύματα εἰς ἄλλα μεταβαλλόμενα καὶ πάλιν εἰς ἐκτὰ καταντώντα ἀνακυλοῦνται ἀείποτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐν ταῖς ἀνθρώποις. — Τῶν πολιτευμάτων ἰσχνὰ καὶ εὐφθάρτα τὰ ἀπλά, ἀδρότερα καὶ στερεώτερα τὰ σύνθετα. — Ὁ βίος, αἱ περιπέτεια καὶ ἡ τύχη τῶν ἐθνῶν ἐξαρτῶνται, κατὰ τὴν ἀφευδῆ μαρτυρίαν τῆς ιστορίας, ἐκ τῶν πολιτευμάτων αὐτῶν· ἀποδείξεις ἡ ἱστορία τῆς Λατικῆς συμπολιτείας, τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Ῥωμαίων, τῶν Καρχηδονίων, τῶν Κρητῶν, τῶν Θηβαίων, τῶν Ἀθηναίων. — Γενικὴ ἐπισκόπησις πάντων τῶν περὶ τῶν πολιτευμάτων καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐκιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τε τοῦ ἤθους τῶν

πολιτῶν καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν εἰρημένων. — Τὰ ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν καὶ παιδαγωγικῶν δοξασιῶν τοῦ Πολυβίου προκύπτοντα προπαρασκευαστικὰ πρὸς σωτηρίαν καὶ εὐδαιμονίαν τῶν ἐθνῶν παιδευτικὰ μέσα καὶ τὸ ἐν τούτοις καθήκον τῶν σπουδάζοντων περὶ τὰ κοινά.

Πλὴν τῆς ἐκ παιδῶν παιδείας μεγίστην ὠσαύτως ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἤθους τῶν πολιτῶν καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν ἀσκοῦσι τὰ δημόσια ἤθη ἢ θρησκεία καὶ τὸ πολίτευμα¹.

56. Τὰ δημόσια ἤθη καὶ οἱ νόμοι.

Τὰ δημόσια ἤθη καὶ οἱ νόμοι εἶνε ἡ βᾶσις πάσης πολιτείας καὶ τὸ διαυγέστατον κάτοπτρον, ἐν ᾧ πιστότατα ἀντικατοπτρίζεται ἡ ποιότης καὶ ἡ δύναμις ἐκάστης αὐτῶν.

Πάσης πολιτείας βᾶσις εἶνε τὰ δημόσια ἤθη καὶ οἱ νόμοι· ἐκ τῆς ποιότητος δ' αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἢ τε ἀξία καὶ ἡ ἀπαξία τῶν πολιτειῶν καὶ ἡ ποιότης τῶν συστατικῶν, ἐξ ὧν αὐταὶ συνίστανται. Ὄταν τὰ δημόσια ἤθη καὶ οἱ νόμοι ἔχωσι καλῶς, τότε ὁ τε ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων γίνεται ὀσιος καὶ σώφρων καὶ τὸ κοινὸν ἤθος τοῦ ὅλου ἔθνους ἀποβαίνει ἡμερον καὶ δίκαιον· ὅταν δὲ ταῦτα ἔχωσι κακῶς, τότε πᾶν τούναντίον, ὁ τε ἰδιωτικὸς βίος γίνεται ἀνόσιος καὶ ἀκόλαστος καὶ τὸ κοινὸν ἤθος ὅλου τοῦ ἔθνους ἄγριον καὶ ἄδικον. Ἐκ τῆς ποιότητος τῶν δημοσίων ἠθῶν καὶ τῶν νόμων ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν καὶ περὶ τῆς ποιότητος τῶν πολιτῶν ἰδίᾳ καὶ τῆς πολιτείας γενικῶς· καθὼς καὶ τάνάπλιν, ἐκ τῆς ποιότητος τῆς πολιτείας καὶ τῶν πολιτῶν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ κρίνωμεν καὶ περὶ τῆς ποιότητος τῶν νόμων καὶ τῶν δημοσίων ἠθῶν. Ὄταν ἴδωμέν που ὅτι τὰ δημόσια ἤθη καὶ οἱ νόμοι εἶνε σπουδαῖοι, θαρρούντως δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν, ὅτι ἐνταῦθα καὶ οἱ ἄνδρες εἶνε σπουδαῖοι καὶ ἡ πολιτεία τούτων σπουδαία. Ὄταν δὲ ἴδωμέν που ὅτι οἱ κατ' ἰδίαν βίοι εἶνε πλεονεκτικοὶ καὶ αἱ κοιναὶ πράξεις ἄδικοι, τότε θαρρούντως πάλιν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν, ὅτι ἐνταῦθα καὶ οἱ νόμοι καὶ τὰ κατὰ μέρος ἤθη καὶ ἡ ὅλη πολιτεία εἶνε φαῦλα².

¹ 1, 1, 5. 1, 64, 2. 4, 20 καὶ 21. 16, 12, 7 κέξ. 40, 14, 5. — ² 6, 47, 1-7. Πρβλ. καὶ 4, 29, 4.

57. Τιμαὶ καὶ τιμωρίαι ἐν τῇ πολιτείᾳ.

Ὅπου τιμῶνται καὶ προάγονται οἱ φαῦλοι, ἐκεῖ τὰ τῆς πολιτείας ἔχουσι κακῶς καὶ ὁ πολιτικός ὄλεθρος εἶνε ἐγγύς. Ὅπου τιμῶνται καὶ προάγονται οἱ χρηστοί, καταθρονοῦνται δὲ καὶ τιμωροῦνται οἱ φαῦλοι, ἐκεῖ τὰ τῆς πολιτείας ἔχουσι καλῶς καὶ ἡ πολιτικὴ εὐρωστία εἶνε ἄφευκτος.

Ὅταν τὰ ἄλλα τῆς ἀρετῆς δίδωνται εἰς τοὺς κακοὺς, φυσικὸν εἶνε τότε νὰ προάγῃται πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἡ κακία, ἐνῶ, ὅταν ταῦτα δίδωνται μόνον εἰς τοὺς ἀγαθοὺς, φυσικὸν ἡ ἀρετὴ πανταχοῦ καὶ πάντοτε νὰ θεωρῆται ζηλωτὴ¹. Ἡ τιμὴ καὶ ἡ τιμωρία εἶνε ἡ συνεκτικὴ δύναμις, δι' ἧς συνέχονται καὶ δυναστεῖαι καὶ πολιτεῖαι καὶ συλλήβδην πᾶς ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος. Τὰ ἔθνη, τὰ ὁποῖα ἡ δὲν γνωρίζουσι τὴν διαφορὰν τῆς τιμῆς καὶ τῆς τιμωρίας, ἡ γνωρίζουσι μὲν, κακῶς δ' ὁμῶς χειρίζονται ταύτας, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ διοικήσωσι τὰ ἑαυτῶν ὀρθῶς· διότι τότε ἐξ ἴσου θὰ τιμᾶται ὁ ἀγαθὸς καὶ ὁ κακός, αἱ δὲ ἀρχαί, τὸ κἄλλιστον τοῦτο ἄθλον τῆς καλοκαγάρθιας ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀδιακρίτως θὰ δίδωνται εἰς καλοὺς καὶ κακοὺς, εἰς ἀξίους καὶ ἀναξίους, οὐδέποτε δὲ θὰ τιμωρῶνται οὐδὲ θὰ ἐπιτιμῶνται οἱ πταίνοντες. Ὅταν δὲ ποτε γείνη τοῦτο, ἀδύνατος τότε θὰ εἶνε ἡ ὀρθὴ διοίκησις τῆς τοιαύτης πολιτείας, καθόσον τότε δὲν θὰ ὑπάρχῃ τρόπος νὰ παραδειγματιζῶνται οἱ ἄλλοι καὶ νὰ περιστέλλωνται αἱ ἀμαρτίαι. Οὕτω δὲ πάντως θὰ ἐπέλθῃ σὺν τῷ χρόνῳ ὁ τέλειος ἀφανισμὸς τῆς πολιτείας ταύτης².

Ἐὰν δὲ ἄφευκτος εἶνε ὁ τέλειος ἀφανισμὸς τῆς πολιτείας ἐκείνης, ἐν ἣ προάγονται καὶ τιμῶνται οἱ χεῖριστοι³, βεβαιοτάτη οὐχ ἦττον εἶνε καὶ ἡ εὐδοκίμησις καὶ ἡ λαμπρότης ἐκείνης τῆς πολιτείας, ἐν ἣ τιμᾶται ἡ ἀρετὴ. Διότι πλὴν καὶ ἄλλων προθυμοποιούμενοι, ὡς εἰκός, πάντες οἱ πολῖται τῆς τοιαύτης πολιτείας νὰ τύχωσι τῆς ἐν τῇ πατριδί αὐτῶν ἐπ' ἀρετῇ φήμης, θὰ γίνωνται πρὸς πᾶσαν τῆς πατρίδος χρεῖαν ὀσημέραι προθυμότεροι⁴, ἐπιτυχεῖς ἀείποτε καὶ λαμπρὰς πράξεις τούντεῦθεν ἐπιτελοῦντες⁵.

Αἱ συνεταὶ πολιτεῖαι γινώσκουσι τὸ φύσει εὐφλεκτον καὶ πρὸς τὰ

¹ 6, 56, 5. — ² 6, 14, 4 καὶ 5. 10, 22, 9. Ἀπόσπ. 117. Πρβλ. καὶ 1, 7, 12.—

³ 15, 21, 3. — ⁴ 6, 52, 10 καὶ 11. — ⁵ 6, 39, 11.

ὕψηλὰ εὐεπίφορον τῶν νέων, γινώσκουσαι δ' ἐπίσης καὶ τὴν ἐξαισίαν ἠθοποιῶν καὶ ἀνδροποιῶν δύναμιν, ἣν ἀσκοῦσιν εἰς φιλοτίμους καὶ φιλαγάρους νεανικὰς ψυχὰς αἱ δημοσίαι τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσι διδόμεναι τιμαί, οὐ μόνον ζῶντας τιμῶσι τοὺς ὅπωςδῆποτε καλοὺς κἀγαθοὺς περὶ τὴν πατρίδα γενομένους, ἀλλὰ καὶ ἀποθανόντας γεραίρουσι διὰ μεγαλοπρεπῶν ἐκπορῶν, διὰ λόγων ἐπικηδείων, ἔνθα ἐξαίρονται αἱ ἀρεταὶ καὶ αἱ ἐπιτετευγμέναι ἐν τῷ ζῆν πράξεις αὐτῶν, δι' εἰκόνων καὶ ἀνδριάντων, εἰς ἐπιφανῆ μέρη ἰσταμένων καὶ κατὰ τὰς ἐπισήμους τελετὰς φιλοκάλως κοσμουμένων, καὶ ἐν γένει διὰ πάντων ἐκείνων τῶν τρόπων, δι' ὧν εἶνε δυνατόν νὰ καινοποιῆται μὲν αἰείποτε ἡ ἐπ' ἀρετῆ φήμη τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν, νὰ ἀθανατίζεται δὲ ἡ εὐκλεία τῶν ἀγαθῶν τι διαπραξαμένων καὶ νὰ γίνηται γνώριμος τοῖς πολλοῖς καὶ παραδόσιμος τοῖς ἐπιγιγνομένοις ἢ τῶν εὐεργετησάντων τὴν πατρίδα δόξα. Οὕτω δὲ τιμῶσαι τοὺς τιμῆς ἀξίους ἀνδρας αἱ συνεταὶ πολιτεῖαι λεληθότως γίνονται παραίτιοι τοῦ νὰ ἐγγεννηθῆ εἰς τοὺς νέους τοιαύτη ἀκατάσχετος πρὸς τὰ καλὰ ὁρμὴ καὶ φιλοτιμία, ὥστε τὸ πᾶν νὰ ὑπομένωσιν, ὅταν καιρὸς παρῆ, ὑπὲρ τῶν κοινῶν πραγμάτων, ὅπως καὶ αὐτοὶ τύχωσι τῆς αἰείποτε συνακολουθούσης τοῖς ἀγαθοῖς τῶν ἀνδρῶν εὐκλείας, ἣτις εἶνε τὸ σεμνότατον καὶ ὑψηλότατον καὶ θεϊότατον πάντων τῶν ἐν ἀνθρώποις κτημάτων· «τὸ μὲν γὰρ ἀργύριον ἐστὶ κοινόν τι πάντων ἀνθρώπων κτήμα, τὸ δὲ κλῶν καὶ πρὸς ἔπαινον καὶ τιμὴν ἀνήκον θεῶν καὶ τῶν ἔγγιστα τούτοις πεφυκότων ἀνδρῶν ἐστίν»¹.

58. Ἔθιμα καὶ παιδεύματα.

Τὰ τραχέα ἦθῃ τῶν ἐθνῶν μαλάσσονται διὰ τῆς εἰς αὐτὰ παρεισαγωγῆς ἐθίμων ἐκπολιτιστικῶν καὶ παιδευμάτων ἀνθρωπιστικῶν.

Ὅταν τὰ ἦθῃ τῶν πολιτῶν εἶνε τραχέα εἴτε ἕνεκα τῆς ψυχρότητος καὶ στυγνότητος τοῦ κλίματος, εἴτε ἕνεκα τῆς αὐτουργίας καὶ τοῦ ἐπιπόνου καὶ σκληροῦ βίου, ἀδύνατον ἄλλως νὰ μαλαχθῶσι ταῦτα, ἀδύνατον δηλ. νὰ αὐθόδησῃ καὶ σκληρὰ φύσις νὰ ἀπαλυθῆ καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἀτέραμον νὰ ἐξημερωθῆ καὶ νὰ πραῦνθῆ ἄλλως, εἰμὴ διὰ τῆς

¹ 16, 10, 5. 6, 53-56. 22, 6, 6-11.

εἰς τὸν λαὸν παρεισαγωγῆς τῶν προσφύρων ἐθίμων· διὰ τῆς παρεισαγωγῆς π. χ. κοινῶν συνόδων, θυσιῶν μεγαλοπρεπεστάτων τελουμένων ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τε ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μικτῶν ᾠδικῶν χορῶν παρθένων καὶ παιδῶν ἀδόντων ὕμνους εἰς τοὺς ἐπιχωρίους ἥρωας, διθυράμβων, ἐνοργάνου μουσικῆς, κοινῶν ὀρχήσεων, μουσικῶν καὶ θεατρικῶν θιάσων καὶ τῶν παρομοίων ἐθίμων τῶν ἐχόντων τὴν δύναμιν νὰ ἐξημερόνωσι καὶ νὰ μαλάσσωσι τὴν τῆς ψυχῆς ἀγριότητα καὶ τραχύτητα. Ὅπου οὐδὲν τῶν τοιούτων ἐθίμων ὑφίσταται, ἐκεῖ ὁ λαὸς εἶνε ἄγριος, παράνομος, ὠμός, θηριώδης καὶ ἀσεβής¹.

59. Ἡ θρησκεία.

Ἡ θρησκεία διὰ τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ καὶ τῆς θεοσεβείας συνέχει σύμπαν τὸ ἔθνος εἰς ἓν ὅλον ὑγιὲς καὶ σθεναρὸν καὶ ἀπαλλάττει τοὺς πολίτας ἀπὸ τε τῶν ἀπὸ τῆς ἀσεβείας ὀλεθρίων κακῶν καὶ ἀπὸ τοῦ ἐκ τῆς δεισιδαιμονίας καὶ γραῶδους μωροπιστίας αἰσχύου καὶ ὄνειδους.

Οὐ σμικρὰν δύναμιν ἐπὶ τε τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου ἐκάστου τῶν πολιτῶν καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τοῦ ὅλου ἔθνου κέκτῃται καὶ ἡ θρησκεία, συνέχουσα διὰ τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ καὶ τῆς εὐσεβείας πρὸς αὐτὸν σφιγκτότατα τὸ ὅλον ἔθνος εἰς ἓν ὅλον ὑγιὲς καὶ σθεναρὸν. Οἱ παλαιοὶ (ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ ὀρθότερον νοῦν τῶν νεωτέρων ἔχοντες) παρεισάγοντες εἰς τοὺς λαοὺς τὰς περὶ τῶν θεῶν ἐννοίας καὶ τὰς περὶ τῶν ἐν Ἄδου διακλήσεις, ἐπικυροῦντες δὲ καὶ καθαγιάζοντες πάντοτε τὰς ἑαυτῶν ἐπιχειρήσεις διὰ τῆς θείας συγκαταθέσεως καὶ διακηρύττοντες κατὰ πᾶσαν σπουδαίαν περίστασιν τοῦ βίου, ὅτι ὀρμῶνται ἐκ τῆς φωνῆς τοῦ θεοῦ τῆς εἰς ἐνύπνια δῆθεν καὶ κληδόνας ἀποτυπώμενης, ἔπραττον πολὺ συνετώτερον τῶν νεωτέρων, οἵτινες ἀλογώτατα καὶ κουφότατα προσπαθοῦσι νὰ ἐκβάλωσι ταῦτα ἐκ τῆς συνειδήσεως τῶν λαῶν. Τὰ ἔθνη δὲν συνίστανται μόνον ἐκ σοφῶν καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν, οἵτινες δύνανται νὰ ἀπέχωσι τῶν κακῶν ἐκ σεβασμοῦ πρὸς ἑαυτοὺς καὶ πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἵτινες δύνανται νὰ ἄγωνται εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ἐκ βουλήσεως ἀγίας καὶ ἰσχυρᾶς καὶ ἐκ συνέσεως πεφωτισμένης. Δι' αὐτοὺς εἶνε ἀρκετὴ ἡ εὐσέβεια πρὸς τὸν θεόν.

¹ 4, 20 καὶ 21.

Τὰ ἔθνη κατὰ μέγιστον μέρος συνίστανται ἐκ πλήθους· τοῦτο δὲ πανταχοῦ καὶ πάντοτε εἶνε ἐλαφρόν, πλήρες ἐπιθυμιῶν παρανόμων καὶ ὀργῆς ἀλόγου καὶ θυμοῦ βιαίου, μὴ δυνάμενον μῆτε τὰ παρὰδοξα εὐκόλως νὰ προσδέχεται μῆτε εἰς τοὺς κινδύνους χωρὶς τῆς ἐκ τῶν θεῶν ἐλπίδος νὰ τολμᾷ νὰ ῥίπτηται. Τὸ πλήθος πάντοτε ἦτο καὶ πάντοτε θὰ εἶνε τοιοῦτον· ὅλως τουτέστιν ἀνεπιτήδειον νὰ ἄγῃται ὑπὸ τῆς συνέσεως καὶ τέλεον ἀνίκανον νὰ κατευθύνηται εἰς τὸν βίον αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐπιτακτικὴν φωνὴν τοῦ καθήκοντος· ἵνα λοιπὸν συνέχῃται πῶς ἐν εὐκοσμίᾳ καὶ εὐνομίᾳ καὶ μὴ ἀποβαίῃ παρανομώτατον καὶ μιαινώτατον, ἀπειλοῦν πρόρριζα νὰ ἐκσπάσῃ τὰ θεμέλια τῆς πολιτείας, πρὸς δὲ καὶ ἵνα εὐθραδέστερον καὶ προθυμότερον πρὸς τοὺς κινδύνους εἶνε, ἀκατάσχετον δὲ καὶ μετὰ μεγάλης ὀρμῆς ῥίπτηται εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων δυσχερῶν, ὅταν τοιαῦτα πρόκεινται, ἀνάγκη ἀπόλυτος νὰ ὑπάρχωσιν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ καὶ φόβοι τινὲς ἄδηλοι καὶ ἡ πεποιθησις ὅτι τὰ ἐκάστοτε ἐπιχειρούμενα τελεσιουργοῦνται διὰ θείας τινὸς ἐπιπνοίας καὶ δυνάμεως ¹.

Ὅταν ἐκ τῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων ἐκλείψωσιν οἱ τε ἄδηλοι οὔτοι φόβοι καὶ ἡ πίστις εἰς τὴν κατὰ πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἐπιχείρησιν ἄμυσσον ἐπίπνοϊαν καὶ συναντίληψιν τοῦ θεοῦ, πιστευθῆ δὲ ὅτι οὔτε θεὸς ὑπάρχει οὔτε θεία δικαιοσύνη ὑφίσταται, τότε πάντα τὰ εἶδη τῶν ἐγκλημάτων, ἀσεβήματά τε καὶ παρασπονδήματα καὶ ἀδικήματα, καὶ πάντα τὰ ὠμὰ καὶ παρὰ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἦθη καὶ νόμιμα παραχοῆμα εἰς τὸ μέσον θρασυτήτα ἐκπηδῶσιν ². ἀποφάσεις δηλ. κακαὶ καὶ ὀλέθριαι, πράξεις ὠμαὶ καὶ ἀνόσιοι, ἔργα ἀσεβῆ καὶ μιαιρά, ἀπέχθεια πικρά, ἀχαριστία ἀναίσχυντος, ἀλογία τερατώδης, ἀμαρτήματα ποικίλα εἰς τοὺς θεοὺς, εἰς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεῶτας, πράξεις παρὰ τοὺς ὄρκους καὶ τὰς γραπτὰς ὁμολογίας, ἐνέργεια παρὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ἦθη, ἀγνωμοσύνη πρὸς τοὺς σωτῆρας καὶ τὴν πατρίδα, ἀσέβεια πρὸς τε τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρωπίνους νόμους, προδοσίαι τῆς πατρίδος, ὠμότης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀθετήσεις καὶ παρασπονδήσεις πρὸς αὐτούς, ἔργα θυμοῦ λυσσῶντος καὶ ψυχῆς ἐξεστηκυίας τῶν λογισμῶν, διαθέσεις μανικαὶ ³, συλήσεις, ἐμπρησμοί, κατασκαφαί, ἀνατροπαί, ἀφανισμοί καὶ περιουβρίσεις ἱερῶν καὶ τεμενῶν

¹ 6, 56, 6 κέξ. 10, 2, 9 κέξ. 10, 11, 7 κέξ. — ² 9, 30, 1 κέξ. 9, 33, 4. 9, 34, 9 κέξ. 18, 54, 8, κέξ. 37, 1α, 4. — ³ 4, 17, 10 κέξ. 4, 35, 3 κέξ. 9, 30, 1 κέξ. 11, 7. 32, 25. Πρβλ. καὶ 5, 10, 7.

καὶ ἐδῶν καὶ ἀναθημάτων καὶ ναῶν καὶ βωμῶν καὶ ἀγαλμάτων, βεβήλωσις πάντων τῶν ἐν ἀνθρώποις σεμνοτάτων καὶ ἱερωτάτων¹, στρεψοδικίαι, δωροδοκίαι, πλεονεξίαι, κλοπαί, παντός εἶδους καταχρήσεις τῶν δημοσίων χρημάτων².

Τοιαῦτα εἶνε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀσεβείας καὶ τῆς ἐλλείψεως τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ. Οἰκτρά καὶ ἐλεεινά! Ἀποθηρίωσις τοῦ ἀνθρώπου, διάλυσις τῆς κοινωνίας, ἀνατροπὴ τῆς πολιτείας, ἀφανισμὸς τῶν ἔθνων, ἐξόντωσις τῶν λαῶν. Ὁ φόβος τοῦ θεοῦ καὶ ἡ θεοσεβεία εἶνε τὰ συνέχοντα τὴν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ συγκρατοῦντα τὴν πολιτείαν. Ὁ φόβος τοῦ θεοῦ καὶ ἡ θεοσεβεία συντελοῦσιν εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τε τῶν ἐκ τῆς ἀσεβείας ὀλεθρίων κακῶν καὶ ἀπὸ τοῦ αἵσχους καὶ τοῦ ὀνειδούς τῶν ἐκ τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς γραῶδους μωροπιστίας εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα προσγινομένων³.

60. Τὸ πολίτευμα.

Ὑπὸ φαῦλον πολίτευμα ἐκφραυλίζονται οἱ πολῖται καὶ σήπονται καὶ ἐξολοθρεύονται τὰ ἔθνη. Ὑπὸ χρηστὸν πολίτευμα γίνονται χρηστοὶ οἱ πολῖται καὶ εὐδοκιμοῦσι καὶ λαμπρύνονται τὰ ἔθνη.

Ἄλλ' οὐ μόνον τὰ δημόσια ἦθη, τὰ ἔθιμα, τὰ παιδεύματα καὶ ἡ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ τὸ πολίτευμα ἔχει μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τε τοῦ ἦθους τῶν πολιτῶν καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἔθνων. Μοχθηροῦ καὶ διεσθαρμένου τοῦ πολιτεύματος ὄντος οὐ μόνον διαφθείρονται οἱ πολῖται, ἀλλὰ καὶ οὐδεμία γενναία ἐπίνοια δύναται νὰ συλληθῆ οὐδὲ ὑψηλὸν τι ἔργον νὰ συντελεσθῆ· χρηστοῦ δὲ τοῦ πολιτεύματος ὄντος καὶ οἱ πολῖται γίνονται χρηστοὶ καὶ τὸ ἔθνος σὺν τῷ χρόνῳ ἀποβαίνει μέγα καὶ ἰσχυρόν, διότι καὶ μεγάλα σχέδια τότε εἶνε δυνατόν νὰ συλληθῶσι καὶ ὑψηλὰ ἔργα νὰ συντελεσθῶσι καὶ ὑπερφηῶσι ταῦτα νὰ διεξαχθῶσι καὶ αἱ βλάβαι, ἂν ποτε τοιαῦται ἔκ τιναν ἀποτυχῶν ἢ ἡττῶν ἐπισυμβῶσι, πάραυτα νὰ θεραπευθῶσιν. Ἐκ τοῦ χρηστοῦ πολιτεύματος, ὡς ἐκ πηγῆς τινος ζφογόνου, ἀναβλύζουσιν

¹ 4, 62, 2 κέξ. 4, 67, 3 κέξ. 5, 9, 2 κέξ. 16, 1, 5 καὶ 6. — ² 6, 56, 13, 15, 20, 4. — ³ 16, 12, 7 κέξ. —

αείποτε αἶ τε ἐπίνοιαι αἰ ὑψηλαὶ καὶ αἰ ἐπιχειρήσεις αἰ μεγάλαι καὶ ἡ δύναμις ἡ ἰκανὴ πρὸς τὴν αἰσίαν διεξαγωγὴν πάντων αὐτῶν¹.

61. Τὰ γένη τῶν πολιτευμάτων.

Πολιτευμάτων γένη ἕξ· τρία χρηστά, ἡ βασιλεία, ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ δημοκρατία, καὶ τρία φαῦλα, ἡ τυραννίς, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ ὄχλοκρατία.

Γένη πολιτευμάτων εἶνε ἕξ· τρία χρηστά καὶ τρία φαῦλα. Ἡ βασιλεία, ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ δημοκρατία τὰ χρηστά· ἡ μοναρχία, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ ὄχλοκρατία τὰ φαῦλα. Τὰ τελευταῖα ταῦτα, παρεκτροπαὶ τῶν χρηστῶν ὄντα, φαίνονται μὲν ὅμοια τούτοις, εἶνε ὅμως οὐσιωδῶς πάντῃ διάφορα αὐτῶν. Ἡ βασιλεία, ἥτις φαίνεται ὅμοια τῇ μοναρχίᾳ, καὶ ἡ ἀριστοκρατία ὅμοια τῇ ὀλιγαρχίᾳ, καὶ ἡ δημοκρατία ὅμοια τῇ ὄχλοκρατίᾳ, κατ' οὐσίαν οὐδὲν κοινὸν ἔχουσι πρὸς ταῦτα, καθόσον ἡ βασιλεία εἶνε μὲν ὅμοια τῇ μοναρχίᾳ, ἀλλὰ δὲν εἶνε πᾶσα μοναρχία καὶ βασιλεία, ἀλλὰ μόνον «ἢ ἐξ ἐκόντων συγχωρουμένη καὶ ἡ γνώμη τὸ πλεῖον ἢ φόβῳ καὶ βίᾳ κυβερνωμένη». Ἡ ἀριστοκρατία εἶνε μὲν ὅμοια τῇ ὀλιγαρχίᾳ, ἀλλὰ δὲν εἶνε πᾶσα ὀλιγαρχία καὶ ἀριστοκρατία, ἀλλὰ μόνον «ἦτις ἂν κατ' ἐκλογὴν ὑπὸ τῶν δικαιοτάτων καὶ φρονιμωτάτων ἀνδρῶν βραβεύηται». Ἡ δημοκρατία εἶνε μὲν ὅμοια τῇ ὄχλοκρατίᾳ, ἀλλὰ δὲν εἶνε καὶ ὄχλοκρατία. Ἐν τῇ ὄχλοκρατίᾳ «πᾶν πλῆθος κύριόν ἐστι ποιεῖν ὅ,τι ποτ' ἂν βουλευθῆ καὶ πρόβηται», ἐν δὲ τῇ δημοκρατίᾳ οὐχ οὕτως· ἀλλὰ «παρ' ᾧ πάτριόν ἐστι καὶ σύννηθες θεοὺς σέβεσθαι, γονεῖς θεραπεύειν, πρεσβυτέρους αἰδεῖσθαι, νόμοις πείθεσθαι, παρὰ τοῖς τοιούτοις συστήμασιν, ὅταν τὸ τοῖς πλείοσι δόξαν νικᾷ, τοῦτο δεῖ καλεῖν δημοκρατίαν»².

Τῶν ἕξ τούτων πολιτευμάτων πρῶτον, ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει διατελοῦντος ἔτι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, συνίσταται ἡ μοναρχία, ταύτῃ δὲ ἔπεται καὶ ἐκ ταύτης γεννᾶται, τοῦ ἀνθρωπίνου γένους προαγομένου ἐν τῷ πολιτισμῷ, ἡ βασιλεία. Αὕτη σὺν τῷ χρόνῳ κατ' ἀναπόδραστον τῆς φύσεως ἀνάγκην διαφθείρεται καὶ ἐξίσταται εἰς τὴν

¹ 1, 1, 4. 3, 118, 8 καὶ 9. 6, 1. 6, 1^b. 40, 14, 5. — ² 6, 3, 5-6, 4, 7.

συμφυῆ αὐτῇ κακίαν, εἰς τὴν τυραννίδα, ἣτις κατ' ἀναπόδραστον πάλιν τῆς φύσεως ἀνάγκην μετὰ τινα χρόνον καταλύεται καὶ ἐκφύεται ἐξ αὐτῆς ἡ ἀριστοκρατία. Αὕτη σὺν τῷ χρόνῳ κατ' ἀναπόδραστον πάντοτε τῆς φύσεως ἀνάγκην ἐκτρέπεται εἰς ὀλιγαρχίαν, ἣτις μετὰ τινα χρόνον καταλύεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς δημοκρατίας. Αὕτη ὕβριστοῦ καὶ παρανόμου τοῦ ὄχλου γενομένου, ἐξίσταται εἰς ὀλοκρατίαν, καὶ ἐκ ταύτης μετὰ τινα χρόνον ἀναφύεται ἡ μοναρχία καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς πάλιν ἐξ ἀρχῆς¹.

62. Ἡ γένεσις τῶν πολιτευμάτων. — Μοναρχία.

Ἡ γένεσις τῶν πολιτευμάτων εἶνε φυσικὴ· προκύπτει ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ νὰ ζῆ ἀνθρωπίνως ὁ ἄνθρωπος ἄλλως ἢ ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῶν ὁμοίων αὐτῷ. Τὸ πρωτογενὲς πολιτεῦμα εἶνε ἡ μοναρχία.

Ἡ αἰτία τῆς ἐν ἀνθρώποις γενέσεως τῶν πολιτευμάτων εἶνε τοιαύτη τις. Ὅταν ποτε φθορά τις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους συμβῆ ἔνεκα κατακλυσμῶν ἢ λοιμικῶν ἀσθενειῶν ἢ ἀφορίας καρπῶν ἢ δι' ἄλλας τινὰς τοιαύτας αἰτίας, ὡς πολλὰ τοιαῦται μέχρι τοῦδε συνέβησαν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἐπίσης θὰ συμβῶσι, μετὰ τῶν ἀνθρώπων συμφείρονται καὶ πάντα τὰ ἐπιτηδεύματα καὶ πᾶσαι αἱ τέχναι. Ἐὰν δέ τινες ὑπολειφθῶσι, οὗτοι ὀλίγιστοι ὄντες καὶ διεσκορπισμένοι τυγχάνοντες ζῶσι τὸ κατ' ἀρχὰς ὡς ἄγριοι τινες ἐν σπηλαίοις καὶ τρώγλαις· πληθυνθέντες ὁμως σὺν τῷ χρόνῳ καὶ συναισθανόμενοι ὅσημέραι πλειότερον ὅτι δὲν δύνανται καθ' ἑαυτούς, ἀπομεμονωμένοι ἀπὸ τῆς τῶν ἄλλων ἐπικοινωνίας καὶ ἐστερημένοι τῆς παρὰ τῶν ἄλλων βοήθειας, νὰ ζήσωσι, ἀναγκάζονται νὰ συναθροισθῶσι ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ νὰ συμβιωσιν ἀλληλοβοηθούμενοι, ἡγουμένου αὐτῶν κατ' ἀνάγκην τοῦ ὑπερέχοντος πάντων τῶν ἄλλων κατὰ τε τὴν σωματικὴν ῥώμην καὶ τὴν ψυχικὴν τόλμην. Ὅτι δὲ ὁ ἀρχέγονος οὗτος βίος τῶν ἀνθρώπων εἶνε ἀληθινώτατον ἔργον τῆς φύσεως, δύναται τις νὰ πεισθῆ, ὅταν παρατηρήσῃ τὸν βίον τῶν ζώων, ἅτινα, ὡς μὴ ἀγόμενα εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ νοῦ, ζῶσι βίον ὅλως φυσικόν. Ταῦτα, ὡς οἱ ταῦροι π. χ. οἱ κάπροι, οἱ ἀλεκτρυόνες καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια ζῶα, οὐ μόνον συναγελάζονται κατὰ τὸ ὁμόφυλον, ἀλλὰ καὶ ἔπονται τῷ

¹ 6, 4, 7-11.

ισχυρωτάτη αὐτῶν. Τὸ πρωτογενές τοῦτο καὶ ἄπλαστον καὶ ὄλως φυσικὸν πολιτεῦμα, ἐν ᾧ ὡς ιδιότης τοῦ ἄρχοντος ἀρκούσα θεωρεῖται ἡ ἰσχύς, εἶνε ἡ μοναρχία¹.

63. Βασιλεία.

Ἡ μοναρχία τοῦ πολιτισμοῦ προαγομένου καὶ τῶν ἐννοιῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ δικαίου, τοῦ αἰσχροῦ καὶ τοῦ ἀδίκου προφαινομένων μεθίσταται τὴν βασιλείαν.

Ἡ μοναρχία ἅπαξ συστάσα παραμένει ἐπὶ τινα χρόνον δικτηροῦσα τὸν ἀρχικὸν αὐτῆς τύπον ἀναλλοιώτον. Ὅταν ὅμως ἐπὶ πολὺν χρόνον οἱ οὕτως ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναθροισθέντες ἄνθρωποι συμβιώσωσιν, ἀμοιβαίως συνεπικουροῦντες εἰς τὰς ἀνάγκας αὐτῶν τὰς τε σωματικὰς καὶ κοινωνικὰς, μεταβάλλονται αἱ ἰδέαι αὐτῶν καὶ ἀλλοιοῦνται τὰ πράγματα. Ἡ μοναρχία ἄρχεται μεταβαλλομένη εἰς βασιλείαν καὶ αἱ ἰδέαι περὶ τῆς ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ἀξίας τῆς σωματικῆς ῥώμης καὶ τῆς ψυχικῆς τόλμης ἀλλοιοῦνται ὑπὸ τῶν ἐννοιῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ δικαίου, τοῦ αἰσχροῦ καὶ τοῦ ἀδίκου, αἵτινες τότε τὸ πρῶτον ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ἀνθρώπων ἄρχονται ἀναφαινόμεναι².

Τῶν ἐννοιῶν τούτων τῶν συνεκτικῶν πάσης ἀνθρωπίνης κοινωνίας ὁ τρόπος τῆς γενέσεως εἶνε ὄλως φυσικός. Τῶν ἀνθρώπων ὁρμώντων φύσει πρὸς τὰς συνουσίας, ἐκ δὲ τούτων ἀποτελουμένης παιδοποιίας, ὅπότεν τις τῶν ἐκτραφέντων ἡλικιωθεὶς δὲν εἶνε εὐγνώμων ἢ δὲν βοθητῆ ἐν ἀνάγκῃ τοὺς γεννήσαντας, ἀλλὰ τούναντίον, κακολογῇ ἢ κακοποιῇ αὐτούς, φανερόν ὅτι τοῦτο θὰ κινήσῃ εἰς ἀγανάκτησιν τοὺς γνωρίμους, γινώσκοντας τὴν ἐπιμέλειαν, ἣν κατέβαλον, καὶ τὴν κακοπάθειαν, ἣν ὑπέστησαν οἱ γεννήσαντες, ὅπως θεραπεύσωσι καὶ ἐκθρέψωσι τὰ τέκνα αὐτῶν· προορώμενοι δὲ καὶ τὸ μέλλον καὶ συλλογιζόμενοι ὅτι δύναται ἕκαστος αὐτῶν νὰ πάθῃ παραπλήσιόν τι τούτῳ, δυσαρεστοῦνται ἐκ τῆς ἀγνώμονος καὶ σκληρᾶς ταύτης πρὸς τοὺς γονεῖς διαγωγῆς τῶν τέκνων. Ἐπίσης πολλάκις δύναται νὰ συμβῇ, ὥστε δεινὰ καὶ κίνδυνοι νὰ συμβῶσιν εἰς τινὰς καὶ βοηθοὶ καὶ σωτῆρες αὐτῶν ἄλλοι νὰ ἀναφανῶσιν. Ἐὰν δὲ ποτε οἱ σωθέντες δὲν εἶνε πρὸς τοὺς σώσαντας εὐγνώμονες, ἢ ἐὰν ποτε οὗτοι ἐπιχειρήσωσι νὰ βλάψωσιν αὐτούς, φανερόν ὅτι ἡ ἀγνώμων καὶ κακὴ αὐτῶν συμπεριφορὰ θὰ κινήσῃ τὴν

¹ 6, 5, 4-9. — ² 6, 5, 9 καὶ 10.

ἀγανάκτησιν πάντων τῶν εἰδόντων ταῦτα, συμπαθούντων μὲν κατὰ φύσιν πρὸς τὸν ἀδικούμενον, συλλογιζομένων δὲ ὅτι τὸ αὐτὸ δύναται καὶ εἰς ἕκαστον αὐτῶν νὰ συμβῇ. Ἐντεῦθεν ᾄχεται νὰ ὑποφώσκη εἰς ἕκαστον ἔννοιά τις τῆς δυνάμεως καὶ τῆς θεωρίας τοῦ καθήκοντος, ὅπερ ἐστὶν ἀρχὴ καὶ τέλος τῆς δικαιοσύνης. Ἐπίσης πολλὰς δύναται νὰ συμβῇ, ὥστε πάντες νὰ κινδυνεύσωσιν ἢ ὑπὸ πολεμίων ἢ ὑπὸ ἀλκιμωτάτων ζώων καὶ νὰ ἀναφανῇ ἐκ τοῦ μέσου αὐτῶν ἀνδρείος τις, ὅστις ἀτρομήτως ριπτόμενος εἰς τοὺς κινδύνους καὶ γενναioφύχως ὑφιστάμενος καὶ καρτερικῶς ὑπομένων τὰ πάνδεινα, νὰ γείνη κοινὸς πάντων σωτήρ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει φυσικὸν εἶνε τὸ πλῆθος νὰ εὐνοῇ μὲν αὐτὸν καὶ νὰ τιμᾷ, νὰ καταφρονῇ δὲ καὶ νὰ προπηλακίζῃ τὸν ἐναντία τούτων πράττοντα. Ἐντεῦθεν φυσικώτατον πάλιν νὰ ἀρχίσῃ νὰ ἐγγενᾶται εἰς τοὺς πολλοὺς θεωρία τις τοῦ αἰσχροῦ καὶ τοῦ καλοῦ καὶ τῆς πρὸς ἄλλα διαφοράς αὐτῶν, καὶ τὸ μὲν ζήλου καὶ μιμησεως νὰ τυγχάνῃ διὰ τὸ συμφέρον, τὸ δὲ φυγῆς¹.

Ὅταν δὲ τὸ πλῆθος ἴδῃ ὅτι ὁ προεστώς, ὁ τὴν μεγίστην δύναμιν ἔχων, ἐκ παντὸς τρόπου ὑποστηρίζει τὸ παρὰ τοῖς πολλοῖς ὡς καλὸν καὶ δίκαιον ἀναγνωρισθὲν καὶ συνῶδα τούτοις πράττων διανέμει ἐκάστῳ τῶν ὑποτασσομένων τὸ κατ' ἀξίαν, τότε προθύμως πάντες ὑποτάσσονται εἰς αὐτὸν καὶ ἐκθύμως μάχονται ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ κατὰ παντὸς ἐπιβουλεύοντος αὐτήν, οὐχὶ πλέον διότι φοβοῦνται τὴν δύναμιν, ἀλλὰ διότι ἐκτιμᾶσι τὸ φιλόκαλον καὶ τὸ ἀκριβοδίκαιον αὐτοῦ. Ὅταν δὲ οὕτω διατεθῶσιν οἱ πολῖται πρὸς τὸν ἡγεμόνα, τότε ὁ τοιοῦτος ἡγεμὼν δὲν εἶνε πλέον μονάρχης, ἀλλ' εἶνε βασιλεὺς, ἄρχων οὐχὶ ἔνεκα τῆς ἀνδρείας οὐδὲ ἔνεκα τῆς σωματικῆς αὐτοῦ ἰσχύος, ἀλλ' ἔνεκα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ λογισμοῦ. Αὕτη εἶνε ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ γένεσις τῆς ἀληθινῆς βασιλείας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ λαὸς ἔχει τὴν πεποιθήσιν ὅτι καὶ τὰ τέκνα τῶν βασιλείων τὸ μὲν ἔνεκα τῆς καταγωγῆς, τὸ δὲ ἔνεκα τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν, θὰ εἶνε κατὰ τὰς προαιρέσεις ὅπωςδῆποτε ὅμοια τοῖς γονεῦσι, διὰ τοῦτο διαφυλάττει ἐπὶ πολὺ τὴν ἀρχὴν ταύτην καὶ δι' αὐτά. Ἐὰν δὲ ποτε δυσχερεσθῶσιν οἱ πολῖται ἐκ τῶν ἀπογόνων τῶν βασιλείων τούτων, τότε ἐκλέγουσιν ἄλλους βασιλεῖς ἀποβλέποντες οὐχὶ πλέον εἰς τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν σωματικὴν ῥώμην, ἀλλὰ εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸν λογισμὸν, ἀφοῦ

¹ 6, 6, 1-10. —

ἔχουσιν ἤδη πάντες ἐκ τῶν ἔργων πείραν τῆς μεγάλης ἐν τῷ βίῳ διαφορᾶς αὐτῶν¹.

64. Τυραννίς καὶ ἀριστοκρατία.

Ἡ βασιλεία ἔνεκα τῆς ὕβρεως καὶ τῆς οὐδενίας τῶν βασιλέων μεθίσταται εἰς τυραννίδα καὶ αὕτη ἔνεκα τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ἀμότιτος τῶν τυράννων εἰς ἀριστοκρατίαν.

Οἱ ἄπαξ δὲ ὡς ἱκανοὶ κριθέντες καὶ τῆς βασιλικῆς ταύτης ἐξουσίας τυχόντες κατ' ἀρχὰς ἐνεγήρασκον εἰς τὰς βασιλείας, διότι οὐδεμίαν ἀφορμὴν παρείχον πρὸς διαβολὰς καὶ φθόνους, τὸ μὲν διότι ἡσχολοῦντο εἰς πολλὰ καὶ χρησιμώτατα δημόσια ἔργα, εἰς τὴν ὀχύρωσιν π.χ. καὶ τὸν τειχισμὸν τόπων σπουδαίων καὶ εἰς τὴν κατάκτησιν χωρῶν ἀσφαλείας χάριν καὶ δαψιλείας τῶν ἐπιτηδείων ἔνεκα, τὸ δὲ διότι διῆγον βίον σώφρονα καὶ ἀνύβριστον, οὔτε κατὰ τὴν ἐνδυμασίαν οὔτε κατὰ τὴν βρῶσιν οὔτε κατὰ τὴν πόσιν οὔτε κατὰ τὴν λοιπὴν δίκαιαν διαφέροντες τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ διαβολὴ καὶ ὁ φθόνος πρὸς τὸν δυνάστην εἶνε ἄγνωστα εἰσέτι. Τὰ πάθη ταῦτα ἐμφανίζονται κατόπιν ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτῶν· διότι οὗτοι πάντα τὰ πρὸς ἀσφάλειαν ἔτοιμα παρὰ τῶν πατέρων αὐτῶν παραλαβόντες καὶ τὰ πρὸς τροφὴν οὐ μόνον ἀρκετά, ἀλλὰ καὶ πλείω τῶν ἀρκετῶν ἔχοντες, βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἔνεκα τῆς ἀνέσεως καὶ τῆς ἀπραγμοσύνης καὶ τῆς δαψιλείας ταύτης ἐκτραχηλιζοῦνται εἰς τὰς χυδαιστάτας ἐπιθυμίας, φρονοῦντες ὅτι αὐτοὶ ὡς ἡγεμόνες πρέπει νὰ διακρίνωνται ἀπὸ τοὺς εἰς αὐτοὺς ὑποτεταγμένους δι' ἐξάλλων ἐνδυμάτων, δι' ἐξάλλων καὶ ποικίλων περὶ τὴν τροφὴν ἀπολαύσεων καὶ δι' ἀθεμίτων καὶ ἀνοσιῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν. Οὕτω δὲ ἡ βασιλεία περιπίπτει εἰς τυραννίδα. Ἄλλ' ἢ τοιαύτη ἀναίσχυντία καὶ ἀκολασία καὶ ὕβρις τῶν οὕτωσιν ἐκτραπέντων τυράννων ἐξεγείρει μὲν τὸν φθόνον καὶ τὴν δυσαρέσκειαν καὶ τὴν ὀργὴν καὶ τὴν ἔχθραν τοῦ πλήθους, ἐξαναγκάζει δὲ τοὺς γενναιοτάτους καὶ μεγαλοψυχοτάτους καὶ θαρραλεωτάτους τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες, ὡς εἰκόσ, ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους πολίτας ἡκιστα δύνανται νὰ ὑποφέρωσι τὰς ὕβρεις τῶν ἐξαχρειωθέντων προῖσταμένων τούτων, νὰ σκεφθῶσι περὶ καταλύσεως τῆς ἀρχῆς τῶν ἀπεχθῶν τούτων τυράννων. Οὕτω δὲ τὸ σφόδρα δυσηρεστημένον πλή-

¹ 6, 10-6, 7, 4.

θος συνενούμενον μετὰ τῶν ἐπίσης δυσηρεστημένων ἀρίστων καταλύει τὴν τυραννίδα καὶ ἀνιδρύει τὴν ἀριστοκρατίαν, καθιστῶν τούτους τοὺς ἡγηθέντας εἰς τὴν κατάλυσιν τῆς τυραννίδος, οἷονεὶ ἐξ εὐγνωμοσύνης, προστάτας τῶν ἑαυτοῦ συμφερόντων. Καὶ οὕτω γίνεται ἡ ἀριστοκρατία¹.

65. Ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία.

Ἡ ἀριστοκρατία ἔνεκα τῆς ἐξαχρειώσεως τῶν κρατούντων μεθίσταται εἰς ὀλιγαρχίαν καὶ αὕτη ἔνεκα τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ὕβρεως τῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς ὀλίγων εἰς δημοκρατίαν.

Ἄλλ' οἱ γενναιότατοι καὶ μεγλοψυχότατοι καὶ θαρραλεώτατοι οὗτοι ἄνδρες, οἱ καταλύσαντες τὴν τυραννίδα, προῖστάμενοι αὐτοὶ τῶν πραγμάτων τῆς πολιτείας γενόμενοι, τὸ κατ' ἀρχὰς εἶνε κατευχαριστημένοι διὰ τὴν ἐμπιστευθεῖσαν αὐτοῖς ταύτην ἐπιτροπείαν, διὸ καὶ ἐκθύμως ἀφοσιοῦνται εἰς τὸ κοινὸν συμφέρον, μετὰ ζήλου καὶ ἐπιμελείας καὶ εὐσυνειδησίας διαχειριζόμενοι τὰ τε κατ' ἰδίαν καὶ τὰ κοινὰ τοῦ πλήθους συμφέροντα. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν παραλαμβάνοντες τὴν ἐξουσίαν ταύτην οἱ πικίδες αὐτῶν, οἵτινες εἶνε ὄλως ἄπειροι τῶν μόχθων καὶ τῶν κινδύνων τῶν πρὸς κατάλυσιν τῆς βασιλείας ἀπαιτηθέντων καὶ οἵτινες οὐδὲν ἐπίστανται περὶ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος καὶ παρρησίας, ἅτε ἐξ ἀρχῆς τετραμμένοι ἐν ἐξουσίᾳ καὶ δυνάμει καὶ πλούτῳ καὶ τῇ λοιπῇ τοῦ βίου εὐμαρείᾳ, γίνονται παραίτιοι τοῦ νὰ διαφθαρῇ τὸ πολίτευμα καὶ νὰ μεταβληθῇ τοῦτο ἐξ ἀριστοκρατικοῦ εἰς ὀλιγαρχικόν. Τούτων δηλ. ἄλλοι μὲν καταλαμβανόμενοι ὑπὸ πλεονεξίας ἀδίκου καὶ φιλοχρηματίας ἀναισχύντου, ἄλλοι δὲ ἔκδοτοι γενόμενοι εἰς τὰς μέθας καὶ τὰς μετ' αὐτῶν συνημμένης ἀσώτους εὐωχίας καὶ ἄλλοι χαίροντες εἰς τὰς ὕβρεις τῶν γυναικῶν καὶ εἰς τὰς ἀρπαγὰς τῶν παιδῶν, γεννώσιν εἰς τὰ πλήθη πάλιν τὸν φθόνον, τὸ μῖσος καὶ τὰ ἄλλα πάθη, ἅπερ ἐγεννήθησαν εἰς αὐτὸ τῆς βασιλείας εἰς τυραννίδα μεταπιπτούσης. Ἐπακολουθοῦσιν ἐπομένως καὶ τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, ἀφοῦ τὰ αἷτια εἶνε τὰ αὐτὰ· «ἐπειδὴν γὰρ τις συνθεασάμενος τὸν φθόνον καὶ τὸ μῖσος κατ' αὐτῶν τὸ παρὰ τοῖς πολίταις ὑπάρχον, κἄπειτα θαρρήσῃ λέγειν ἢ πράττειν τι κατὰ τῶν προεστώτων, πᾶν ἔτοιμον καὶ συνεργόν

¹ 6, 7, 4-6, 8, 2.

λαμβάνει τὸ πλῆθος», ὅπερ φονεῦον τότε καὶ φυγαδεῦον τοὺς μισητοὺς τούτους ἄρχοντας καταλύει τὴν ὀλιγαρχίαν. Μὴ τολμῶντες δὲ οἱ καταλύσαντες τὴν ὀλιγαρχίαν νὰ ἐκλέξωσι βασιλέα, ἅτε φοβούμενοι ἀκόμη τὴν τῶν προτέρων βασιλέων ἀδικίαν, μῆτε θαρροῦντες εἰς πλείονας νὰ ἐπιτρέψωσι τὰ κοινὰ, προσφάτων ὄντων τῶν δεινῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀγνοίας τῶν ἐκ τούτων κακῶν, ἀγνοοῦντες δὲ ἔτι, ἅτε μὴ πειραθέντες, τὰ κακὰ τῆς εἰς ἑαυτοὺς ἐπιτροπῆς τῶν κοινῶν, ἀποκλίνουσιν εἰς τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ πολιτεύματος καὶ οὕτω τὸ μὲν πολίτευμα ἐξ ὀλιγαρχικοῦ μεταβάλλουσιν εἰς δημοκρατικόν, τὴν δὲ τῶν κοινῶν πρόνοιαν καὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν τῆς πολιτείας ἀναλαμβάνουσιν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι¹.

66. Ὀχλοκρατία καὶ μοναρχία.

Ἡ δημοκρατία ἔνεκα τῆς φιλοδοξίας τῶν πλουσίων, τῆς ἀρχομανίας τῶν πονηρῶν, τῆς ἀναίσχυντίας καὶ τῆς θρασύτητος τῶν δημοκόπων καὶ τῆς δωροφαγίας καὶ τῆς ἀκολασίας τοῦ ὄχλου μεθίσταται εἰς ὄχλοκρατίαν καὶ αὕτη ἔνεκα τῆς ἀναρχίας καὶ τῆς τελείας ἐξαχρειώσεως πάντων εἰς μοναρχίαν.

Οἱ τὴν δημοκρατίαν συστήσαντες καὶ οἱ ἐν αὐτῇ διαβιοῦντες, ἐν ὄσῳ μὲν σώζονται τινες ἔτι τῶν λαθόντων πείραν τῶν πικρῶν ἀποτελεσμάτων τῶν προκυπόντων ἐκ τῆς ὑπεροχῆς τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ τῆς δυναστείας αὐτῶν τε καὶ τῶν τυράννων, μένουσιν εὐχαριστημένοι ἐπὶ τῇ παρούσῃ καταστάσει καὶ τιμῶσι σφόδρα τὴν ἰσηγορίαν καὶ τὴν πρρησίαν. Ἄλλ' ὅταν, ἐκλιπόντων τούτων, ἐπιγένωνται νέοι καὶ εἰς τοὺς παῖδας τῶν παιδῶν αὐτῶν ἡ δημοκρατία παραδοθῆ, τότε ἐθισθέντες οὗτοι εἰς τὴν ἰσηγορίαν καὶ παρρησίαν καὶ οὐδαμῶς τούτου ἔνεκα τὴν ὑψίστην σημασίαν τῶν μεγάλων τούτων ἀγαθῶν αἰσθανόμενοι, ζητοῦσιν ἕκαστος αὐτῶν νὰ ἔχῃ πλεόν τῶν ἄλλων συμπολιτῶν αὐτοῦ. Εἰς τὸν πειρασμὸν τοῦτον ἐμπίπτουσι μὲν καὶ οἱ εὐποροὶ πολῖται, οἵτινες δυσανασχετοῦσι βλέποντες τοὺς οὐτιδανούς καὶ ἀκτῆμονας καὶ ἀστέγους καὶ βαναύσους καὶ λωποδύτας ἔχοντας τὰ αὐτὰ δικαιώματα, οἷα καὶ αὐτοί, ἀλλὰ μάλιστα πάντων οἱ πλούσιοι, οἵτινες ἐν τῇ ἄφρονι αὐτῶν δοξομανίᾳ καὶ ἐν τῇ ἀκαθέκτῳ αὐτῶν φιλαρχίᾳ ἀναλίσκουσι τὰς περιουσίας αὐτῶν, δеляάζοντες δι' αὐτῶν

¹ 6, 8, 3-6, 9, 4.

καὶ λυμαινόμενοι τὰ πλήθη κατὰ πάντα τρόπον, ἀφοῦ ἕνεκα τῆς ἰδίας οὐδενίας ἀδυνατοῦσι δι' ἄλλων μέσων νὰ κορέσῃσι τὴν φιλαρχίαν αὐτῶν¹,

Ἄλλ' ὅταν διὰ τῶν ὀλεθρίων τούτων καὶ ἀτίμων ἐνεργειῶν τῶν ἀρχολιπέρων τούτων καὶ οὐτιδανῶν πλουσιῶν γείνωσι ποτε οἱ πολῖται δωροδόκοι καὶ δωροφάγοι, εὐθύς ὁ χαρακτήρ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος οὐσιωδῶς διαφθείρεται καὶ εὐθύς ἡ δημοκρατία μεταπίπτει εἰς ὀχλοκρατίαν. Ἐπίσης, ὅταν ἔθνος τι περιπεσόν εἰς πολλοὺς καὶ μεγάλους κινδύνους κατορθώσῃ ποτὲ μετὰ φοβεροὺς ἀγῶνας καὶ μακρὰς δοκιμασίας νὰ ἀπωθήσῃ αὐτοὺς καὶ ἐξασφαλίσῃ οὕτω τὴν τύχην αὐτοῦ, τότε εἰσρέουσιν εἰς αὐτὸ παντὸς εἶδους ἀγαθὰ. Ἡ ἀμέριμος ἀπόλαυσις αὐτῶν καθιστᾷ τὸν μὲν βίον πολυτελέστερον καὶ ἀκολαστότερον, τοὺς δὲ φιλοτιμοτέρους τῶν ἀνθρώπων δοξομανεῖς καὶ φιλάρχους, ὀρεγομένους διὰ θεμιτῶν καὶ ἀθεμιτῶν μέσων νὰ καταλάβωσι δημοσίαν τινα ἀρχήν, ἐξ ἧς κέρδος, δύναμιν καὶ δόξαν ἀπειδέχονται. Ἄλλ' ὅταν ἡ φιλαρχία καὶ ἡ δοξομανία καταστῇ ἀκατάσχετος, ἡ δὲ περὶ τὸν βίον ἀλαζονεῖα καὶ πολυτέλεια μεγίστη, τότε ἄρχεται ἀναμιγνύμενος καὶ ὁ ὄχλος εἰς τὰ τῆς πολιτείας, προκαλούμενος τὸ μὲν ὑπὸ τῶν πιέσεων, ἃς ἡ πλεονεξία καὶ ἡ ἀδικία τῶν ἰσχυρῶν ἀσκεῖ ἐπὶ αὐτοῦς, τὸ δὲ ὑπὸ τῆς φιλαρχίας τῶν κολακευόντων αὐτοὺς, ὅπερ ὀλεθριώτατον· διότι βλέπων ὁ ὄχλος τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν καὶ μὴ ἀναχαιτιζόμενος ὑπὸ τῆς μετριοπαθείας καὶ τῆς συνέσεως, ἄτε ὅλως στερούμενος τῶν τοιούτων ἀρετῶν, ἀποστέργει τὸ τε πειθαρχεῖν καὶ τὸ ἔχειν ἴσον τοῖς προσεστώσι· πράττει δὲ ὅτι θέλῃ, καὶ ἐπιθυμεῖ αὐτὸς νὰ ἔχῃ τὰ πλεῖστα, ἂν δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τὰ πάντα. Τούτου δὲ γενομένου ὀνομάζεται μὲν ἡ τοιαύτη πολιτεία διὰ τῶν καλλίστων ὀνομάτων, ἐλευθερία καὶ δημοκρατία, εἶνε ὅμως πράγματι ἡ αἰσχίστη καὶ ὀλεθριωτάτη ὀχλοκρατία, τὸ πάντων δηλ. τῶν πολιτευμάτων χείριστον. Διότι συνειθισμένος ὁ ὄχλος νὰ τρέφῃται ἐκ τῶν ἀλλοτριῶν καὶ νὰ ἔχῃ ἐπομένως τὰς ἐλπίδας τοῦ ζῆν οὐχὶ εἰς τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἐργασίαν, ἀλλ' εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ἢ τὸ βαλάντιον τῶν ἄλλων, ὅταν τύχῃ νὰ εὕρῃ ἀρχηγὸν δημαγωγὸν τινα θρασὺν καὶ ἀναίσχυντον, τότε μανιώδης πλέον γινόμενος ποιεῖ σφαγὰς, φυγὰς, ἀναδασμούς γῆς καὶ ὅ,τι ἄλλο ἡ θηριωδία αὐτοῦ ὑπαγορεύσῃ, μέχρις ὅτου ἀπὸ ἀνομίας εἰς ἀνομίαν περιπίπτων καὶ ἐντε-

¹ 6, 9, 4-6, 9, 6. 7, 10, 1.

λῶς ἀποθηριωθεὶς εὖρη τινα δραστήριον καὶ τολμηρὸν ἄνθρωπον, ὅστις συγκετρόνων ἀνθαιρέτως εἰς χεῖρας αὐτοῦ σύμπασαν τὴν ἐξουσίαν καὶ περιστέλλων διὰ τῆς βίας τὴν ἀκολασίαν τοῦ ὄχλου σὺν τῷ χρόνῳ ἀποβαίνει ἀπόλυτος μονάρχης. Οὕτω δὲ ἀπὸ ὀχλοκρατίας τὸ πολίτευμα μεταπίπτει πάλιν εἰς ἀπόλυτον μοναρχίαν, εἰς τὸ πολίτευμα τουτέστιν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πρῶτον ἀνεφάνη ἐν τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ἐξ οὗ πάντα τὰ λοιπὰ ἀφωρμῆθησαν¹.

67. Πολιτευμάτων ἀνακύκλωσις.

Τὰ πολιτεύματα εἰς ἄλληλα μεταβαλλόμενα καὶ πάλιν εἰς ἑαυτὰ καταντῶντα ἀνακυκλοῦνται ἀείποτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐν τοῖς ἀνθρώποις.

Οὕτω ἀνακυκλοῦνται τὰ πολιτεύματα ἐν τοῖς ἀνθρώποις καὶ οὕτω κατ' οἰκονομίαν τῆς φύσεως μεταβάλλονται καὶ μεθίστανται καὶ πάλιν εἰς ἑαυτὰ καταντῶσι τὰ κατὰ τὰς ἀνθρωπίνους πολιτείας. Ὡστε, ὅταν γινώσκῃ τις τὴν ἀρχὴν οἰουδήποτε πολιτεύματος, δύναται ἀσφαλῶς νὰ προῖδῃ καὶ τὸ μέλλον αὐτοῦ. Καὶ ἴσως μὲν σφαλῆ πως ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐτῶν, ἐν οἷς θὰ συντελεσθῇ ἢ ἐν τῷ μέλλοντι μεταβολὴ αὕτη, ἀλλὰ σπανίως δύναται νὰ σφαλῆ ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ σημείου, ἐν ᾧ εὐρίσκεται ἐκάστοτε ἡ αὔξησις ἢ ἡ φθορὰ τῶν πραγμάτων τῆς πολιτείας, ἢ ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ εἶδους, εἰς ὃ θὰ μεταστῇ τὸ πολίτευμα, ἐὰν γνωρίζῃ τις τὰ τῆς ἀνακύκλωσεως ταύτης καὶ ἐὰν δύναται χωρὶς φθόνου καὶ ὀργῆς νὰ κρίνῃ περὶ τῆς ἐκάστοτε θέσεως τῶν πολιτικῶν πραγμάτων².

¹ 6, 9, 7-10. 6, 57, 3-10. Πρβλ. καὶ 3, 8, 2. 32, 11, 3 κέξ. 38, 5, 7.—

² 6, 9, 10-6, 9, 12. Πρβλ. καὶ 6, 4, 12. — Πρὸς τὴν τοιαύτην ἀνακύκλωσιν τῶν πολιτευμάτων δὲν φαίνονται νὰ εἶνε σύμφωνα τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πολυβίου μνημονεύμενα ταῦτα « Οἱ Ἀχαιοὶ . . . ἀπὸ γὰρ Τισαμενοῦ βασιλευθέντες . . . ἀπὸ τούτου κατὰ τὸ συνεχές καὶ κατὰ τὸ γένος ἕως Ὠγύγου βασιλευθέντες, μετὰ ταῦτα δυσαρεστήσαντες τοῖς τοῦ προειρημένου παισὶν ἐπὶ τῷ μὴ νομίμως, ἀλλὰ δεσποτικῶς αὐτῶν ἄρχειν, μετέστησαν εἰς δημοκρατίαν τὴν πολιτείαν » (2, 41, 4). Καὶ πάλιν « Ἀναμνήσαντες διὰ βραχέων τοὺς ἐντυγχάνοντας τῇ πραγματείᾳ τῆς κατασκευῆς, ἦν . . . ἐποίησάμεθα . . . περὶ τοῦ τῶν Ἀχαιῶν ἔθνους, διὰ τὸ καὶ τοῦτο τὸ πολίτευμα παράδοξον ἐπίδοσιν λαθεῖν εἰς τε τοὺς πρὸ ἡμῶν καὶ καθ' ἡμᾶς καιρούς· ἀρξάμενοι γὰρ ἀπὸ Τισαμενοῦ τῶν Ὀρέστου παίδων ἐνός, καὶ φήσαντες αὐτοὺς ἀπὸ μὲν τούτου βασιλευθῆναι κατὰ γένος ἕως εἰς Ὠγύγον, μετὰ δὲ ταῦτα καλλίστη προαιρέσει χρησαμένους δημοκρατικῆς πολιτείας τὸ μὲν πρῶτον » κτλ. (4, 1, 4-6).

68. Πολιτεύματα ἀπλᾶ καὶ σύνθετα.

Τῶν πολιτευμάτων ἰσχνὰ καὶ εὐφθαρτα τὰ ἀπλᾶ, ἀδρότερα
καὶ στερεώτερα τὰ σύνθετα.

Πᾶν ἀπλοῦν πολιτεύμα εἶνε σφόδρα ἐπισφαλές, εὐκολον ἔνεκα τῆς ἀπλότητος ἐν γένει αὐτοῦ νὰ τραπῆ εἰς τὴν οἰκείαν καὶ φύσει παρεπομένην αὐτῷ κακίαν· διότι καθὼς εἰς τὸν σίδηρον μὲν ὁ ἰός, εἰς τὰ ξύλα δὲ οἱ θρίπες καὶ αἱ τερηδόνες εἶνε συμφυεῖς λῦμαι, ἔνεκα τῶν ὁποίων καὶ ἂν διαφύγῃσι πάσας τὰς ἐξωθεν βλάβας, πάντως σὺν τῷ χρόνῳ ὑπ' αὐτῶν τούτων θὰ φθαρῶσί ποτε, οὕτω καὶ εἰς ἕκαστον εἶδος τῶν πολιτευμάτων φύσει ἐνυπάρχει καὶ παρέπεται τις κακία· εἰς τὴν βασιλείαν μὲν ὁ μοναρχικὸς ἢ ὁ τυραννικὸς λεγόμενος τρόπος, εἰς τὴν ἀριστοκρατίαν δὲ ὁ ὀλιγαρχικὸς καὶ εἰς τὴν δημοκρατίαν ὁ θηριώδης καὶ χειροκρατικὸς, «εἰς οὓς οὐχ οἶόν τε μὴ οὐ πάντα τὰ προειρημένα σὺν χρόνῳ ποιῆσθαι τὰς μεταστάσεις»¹.

Αἰώνιον καὶ ἄφθαρτον οὐδὲν βεβαίως πολιτεύμα εἶνε. Πάντα ὑποκείνται εἰς μεταβολὴν καὶ φθοράν· ἀλλ' ἄλλα καταλαμβάνει ἢ πᾶσι τοῖς οὓσιν ὑποκειμένη φθορὰ αὕτη ταχύτερον καὶ ἄλλα βραδύτερον. Τὰ ἀπλᾶ πολιτεύματα ταχύτερον, τὰ σύνθετα βραδύτερον. Μονιμώτερον δὲ σχετικῶς εἶνε ἐκεῖνο τὸ πολιτεύμα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶνε ἀπλοῦν, ἀλλὰ σύνθετον, συνιστάμενον ἐκ πασῶν τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ιδιοτήτων τῶν ἀρίστων πολιτευμάτων, τῆς βασιλείας δηλ. τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας². Ἡ τοιαύτη ἐν τῷ αὐτῷ πολιτεύματι συνύπαρξις πασῶν τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ιδιοτήτων τῶν ἀρίστων πολιτευμάτων, ἀποκωλύουσα τὴν ὑπὲρ τὸ δέον αὔξησιν τοῦ ἐνός αὐτῶν καὶ ἐκτρίβουσα ἀμοιβαίως τὰ ἐν ἐνὶ ἐκάστῳ αὐτῶν κείμενα μειονεκτήματα, παρεμποδίζει τὴν εἰς τὰς συμφυεῖς κακίας παρεκτροπὴν αὐτῶν. Διότι ἀντισπωμένης ὑπ' ἀλλήλων τῆς δυνάμεως ἐκάστου τῶν πολιτευμάτων ἀδύνατον καθίσταται νὰ ὑπερισχύσῃ τὸ ἐν πρὸς ζημίαν τῶν ἄλλων καὶ νὰ προσλάβῃ τὸ ὅλον τὸν χαρακτῆρα ἐνός τῶν ἀπλῶν πολιτευμάτων μᾶλλον ἢ τὸν ἐκ τῆς συμπλοκῆς πάντων προσγιγνόμενον. Ἡ τοιαύτη δὲ ἀμοιβαία ἰσορροπία καὶ ζυγιστάτησις εἶνε ἀκριβῶς ἡ αἰτία τῆς πολυχρονιωτέρας διαρκείας τοῦ ἐκ πάντων τῶν ἀρίστων συνθέτου πολιτεύματος. Ὅταν ἐν τῷ πολιτεύματι δηλ. ἐνυπάρ-

¹ 6, 10, 2·6. — ² 6, 10, 6 κέξ.

χωσι τὰ στοιχεῖα τῆς βασιλείας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας, τῶν τριῶν ἀρίστων τούτων πολιτευμάτων, ἡ μὲν ὕβρις τῆς βασιλείας περιστέλλεται ὑπὸ τοῦ ἐκ τοῦ δήμου φόβου, δεδομένης εἰς αὐτὸν μερίδος ἰκανῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ, τοῦ δὲ δήμου ἡ θρασύτης καὶ ἡ πρὸς τοὺς βασιλεῖς καταφρόνησις περιστέλλονται διὰ τοῦ ἀπὸ τῶν ἀρίστων φόβου, οἵτινες «κατ' ἐκλογὴν ἀριστίνδην κεκριμένοι» καὶ συντηρητικοὶ φύσει καὶ φιλοδίκαιοι ὄντες προστίθενται ἐκάστοτε εἰς τὸ ἀδικούμενον μέρος ἐνισχύοντες τοῦτο καὶ ἀποκαθιστῶντες οὕτω τὴν ἰσορροπίαν μεταξὺ τοῦ δήμου καὶ τῆς βασιλείας, ὅψεποτε αὕτη ἤθελε διαταραχθῆ. Οὕτω δὲ σώζουσι τὸ πολίτευμα καὶ τὴν ἐλευθερίαν οἱ ἄριστοι—τὸ ἀναπόφευκτον τοῦτο πολιτικὸν στοιχεῖον πρὸς πᾶσαν χρηστὴν ἀνθρωπίνην πολιτείαν — ὅσον ἐνδέχεται χρόνον μακρότερον¹.

69. Τὰ πολιτεύματα ἐν τῇ ἰστορίᾳ τῶν ἐθνῶν.

Ὁ βίος, αἱ περιπέτειαι καὶ ἡ τύχη τῶν ἐθνῶν ἐξαρτῶνται, κατὰ τὴν ἀψευδῆ μαρτυρίαν τῆς ἰστορίας, ἐκ τῶν πολιτευμάτων αὐτῶν· ἀπόδειξις ἡ ἱστορία τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας, τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Ῥωμαίων, τῶν Καρχηδονίων, τῶν Κρητῶν, τῶν Θηβαίων, τῶν Ἀθηναίων.

Ποσάκις ἡ ἰστορία δὲν ἐπεβεβαίωσε τὴν ἀλήθειαν πάντων τούτων. Ποσάκις ἡ ἰστορία δὲν ἐμαρτύρησεν ὅτι ἐκ τῆς ποιότητος τοῦ πολιτεύματος ἐξαρτᾶται ἡ τε ἔκβασις τῶν δημοσίων ἐπιχειρήσεων καὶ ἡ τύχη τῶν ἐθνῶν².

Τὸ ὄνομα τῶν Ἀχαιῶν ἐπεκράτησε κατὰ πάντων τῶν Πελοποννησίων ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας οὐχὶ ἕνεκα τοῦ μεγέθους τῆς χώρας οὐδὲ ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν πόλεων, τῶν πατριῶν ἐξ ἀρχῆς ἔχουσῶν τὴν προσηγορίαν ταύτην, οὐδὲ ἕνεκα τοῦ πλοῦτου οὐδὲ ἕνεκα τῶν ἐκτάκτων ἀρετῶν τῶν ἀνδρῶν· διότι ἄλλοι λαοί, ὡς οἱ Ἀρκάδες π.χ. καὶ οἱ Λάκωνες, πλὴν τοῦ ὅτι δι' ὄλου τοῦ χρόνου διετέλεσαν οἱ ἀνδρειότατοι τῶν Πελοποννησίων, οὐδέποτε παρὰ χωρῆσαντες τὰ πρωτεία τῆς ἀνδραγαθίας εἰς ἄλλον τινά, ἀλλ' ἐέκκτηντο προσέτι καὶ χώραν πολὺ μεγαλητέραν καὶ ἱστορίαν πολὺ ἐνδοξοτέραν τῆς τῶν Ἀχαιῶν τούτων. Ἐν τούτοις ἐπεκράτησαν οἱ Ἀχαιοὶ οὐχὶ βεβαίως κατὰ τύχην. Αἰτίων τι παραγαγόν τὴν τοιαύ-

¹ 6, 10, 6 κέξ. 6, 3, 7 καὶ 8. — ² 4, 81, 12 κέξ. 6, 1b.

την παράδοξον εὐδοκίμησιν αὐτῶν πάντως θά ὑπῆρχε. Τοῦτο δ' ἦν τὸ πολίτευμα αὐτῶν, ὅπερ δημοκρατικὸν ὄν καὶ ἐπεριδόμενον οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἰδιοτελείας οὐδὲ ἐπὶ τῆς φιλαρχίας, ὡς συνέβαινε πρότερον παρὰ πᾶσι τοῖς Ἑλλήσιν, τοῖς ὅπωςδὴποτε εὐδοκιμοῦσιν, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἰσότητος καὶ τῆς παρρησίας καὶ τῆς φιλανθρωπίας ἐνιδρυμένον, ἐγένετο παραίτιον τοῦ νὰ συγκεντρωθῶσι βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον περὶ τοὺς Ἀχαιοὺς πλείστοι τῶν Πελοποννησίων, νὰ συμπαγῶσι δὲ πάντες οὗτοι εἰς μίαν ἐθνικὴν συμπολιτείαν, διὰ τῶν αὐτῶν νόμων διοικουμένην, τὰ αὐτὰ σταθμὰ καὶ μέτρα καὶ νομίσματα μεταχειριζομένην, τοὺς αὐτοὺς ἄρχοντας καὶ βουλευτὰς καὶ δικαστὰς καὶ στρατηγούς ἔχουσαν, ἀπράγμονα μὲν καὶ ἀνίσχυρον καὶ ἐντελῶς ἄσημον τὸ κατ' ἀρχάς, αἰείποτε ἐπηρεαζομένην καὶ εἰς τὴν πρόοδον αὐτῆς παρακωλυομένην ὑπὸ ἰσχυροτέρων τινῶν ἐθνῶν ἐκάστοτε, κραταιὰν δὲ καὶ ἀνεξάρτητον καὶ μεγαλοπράγμονα, ὅταν ἀνεφάνησαν ἐν αὐτῇ ἄνδρες προϊστάμενοι τῶν πραγμάτων, οἷοι ὁ Ἄρατος καὶ ὁ Λυκόρτας καὶ ὁ Φιλοποίμη, ἄνδρες τουτέστι μεγαλοπράγμονες καὶ κατὰ πάντα ἄξιοι τῶν τε πολυτίμων ἰδιωμάτων τῆς πολιτείας ταύτης καὶ τῆς μεγάλης δυνάμεως τῆς ἐν αὐτῇ ἐγκειμένης¹.

Οἱ Λακεδαιμόνιοι διετέλεσαν ὁμονοοῦντες πρὸς ἀλλήλους, ἐτήρησαν ἀσφαλῶς τὴν Λακωνικὴν καὶ διεφύλαξαν βεβαίαν τὴν ἐλευθερίαν τῆς Σπάρτης. Ἀπεδείχθησαν ὅμως ὄλως ἀνεπιτήδευτοι πρὸς ἐπιτέλεσιν ἄλλων μειζόνων καὶ σεμνοτέρων ἔργων, διότι οὔτε τῆς Ἑλλάδος ἡγεμόνες νὰ καταστῶσιν ἠδυνήθησαν οὔτε χώρας καὶ ἔθνη ξένα νὰ καθυποτάξωσι κατῴρθωσαν οὔτε τὴν ἐξουσίαν τοῦ κόσμου εἰς τὰς χεῖρας αὐτῶν νὰ συγκεντρώσωσιν ἐπέτυχον. Καὶ τοῦτο οὐχὶ διότι οὐδεμίαν ὄρεξιν πρὸς ταῦτα ἠσθάνοντο, ἢ διότι δὲν ὑπελάμβανον ταῦτα ὡς κάλλιστα καὶ σεμνότατα τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἔργων, ἀλλὰ διότι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ σύστασις τοῦ πολιτεύματος αὐτῶν, ἥκιστα πρόσφορον πρὸς τοιαύτην μεγαλοουργίαν, συνετελεῖ μόνον εἰς τὴν κατ' οἶκον ἀδιατάρακτον διεξαγωγὴν τοῦ πολιτικοῦ βίου αὐτῶν².

Ἐκ τῶν διατάξεων δηλ. τῆς Λυκουργείου νομοθεσίας περὶ τῆς ἰσότητος τῆς κτηματικῆς περιουσίας καὶ περὶ τῆς ἀπαξίας τοῦ νομίσματος³, περὶ τῆς λιτότητος καὶ κοινότητος τῆς διαίτης καὶ περὶ τῆς

¹ 2, 37, 7 κέξ. 2, 38. 2, 39, 11. 2, 40, 1 καὶ 2. 2, 42, 3 καὶ 6. 4, 1, 6 κέξ. Πρὸλ. καὶ 26, 1, 4. 26, 2, 3 κέξ.— ² 6, 48, 2. 6, 50, 1-5.— ³ 6, 45, 3 καὶ 4.

πρὸς τοὺς πόρους καὶ τὰ δεινὰ τῶν ἔργων ἀσκήσεως¹, περὶ τῆς ἔμφορος διαπλοκῆς καὶ τῆς ἑναρμονίου συνυπάρξεως καὶ τῆς λελογισμένης συμπράξεως τοῦ τε βασιλικοῦ καὶ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ στοιχείου ἐν τῇ πολιτείᾳ², καὶ περὶ τῆς μονιμότητος τῶν καθεστηκυῶν πολιτικῶν ἀρχῶν³, προέκυπτον ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ τῶν Λακεδαιμονίων τάδε τὰ ἀγαθὰ ἀνηρεῖτο ἢ περὶ τὸ πλεῖον καὶ ἔλαττον φιλοτιμία τῶν πολιτῶν⁴, ἐξέσπατο ἢ αἰσχροκέρδεια καὶ ἢ πλεονεξία, αἱ δύο αὐταὶ κυριώταται πηγαὶ τῶν διαφορῶν καὶ στάσεων καὶ φόνων καὶ ἐμφυλίων πολέμων⁵, ἐξέλιπον οἱ ἐκ τῆς φιλαρχίας καὶ φιλοδοξίας τῶν μετερχομένων τὰς ἀρχὰς ὀλέθριοι φατριαστικοὶ ἀνταγωνισμοὶ καὶ δεινοὶ πολιτικοὶ κλυδωνισμοὶ⁶, ἐγένετο ἢ κοινὴ πολιτεία ἀστασίαστος, καθίστατο ὁ κατ' ἰδίαν βίος σώφρων, ἀπέβαινεν ἕκαστος πολίτης ἄλκιμος καὶ γενναῖος, σφόδρα δεινὸς ἐν τοῖς πολέμοις⁷, καὶ ἐν γένει ἀμφοτέρα, δι' ὧν σώζεται καὶ εὐημερεῖ πᾶς ἄνθρωπος καὶ πᾶν ἔθνος, ἢ πρὸς τοὺς πολέμους ἀνδρεία καὶ ἢ πρὸς ἀλλήλους ὁμόνοια, προέκυπτον ὡς φυσικὰ ἀποτελέσματα, ἀβιάστως καὶ ἀμέσως ἀπορρέοντα ἐκ τῶν διατάξεων τούτων τῆς Λυκουργείου νομοθεσίας⁸.

Ἄλλ' οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἐνῶ ἦσαν σφόδρα συνετοὶ, φρόνιμοι, εὐβουλοὶ καὶ τέλειον ἀπὸ πάσης φιλοδοξίας ἀπηλλαγμένοι εἰς τε τὸν ἰδιωτικὸν βίον καὶ εἰς τὰ νόμιμα τῆς πολιτείας αὐτῶν, ἦσαν ἐν τούτοις φιλοδοξότατοι καὶ φιλαρχότατοι καὶ πλεονεκτικώτατοι καὶ ἀσεβέστατοι πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας⁹. Διὰ πλεονεξίαν ἐπεθύμησαν νὰ ἐξανδραποδίσωσι τὴν χώραν τῶν γειτόνων αὐτῶν Μεσσηνίων· διὰ πλεονεξίαν ὠρκίσθησαν νὰ μὴ λύσωσι τὴν πολιορκίαν τῆς Μεσσηνίας, πρὶν ἢ κατὰ κράτος κυριεύσωσιν αὐτήν· διὰ φιλαρχίαν, τὴν Καδμείαν Φοιβίδου παρασπονδήσαντος, τὸν μὲν αἴτιον ἐζημίωσαν, τὴν δὲ φρουρὰν δὲν ἐξήγαγον· διὰ φιλαρχίαν ἐκήρυξαν ὅτι ἀφίνουσι τὰς πόλεις ἐλευθέρας καὶ αὐτονόμους κατὰ τὴν ἐπ' Ἀνταλκίδου γενομένην εἰρήνην, τοὺς δὲ ἀρμωστὰς δὲν ἐξήγαγον ἐξ αὐτῶν· διὰ φιλαρχίαν τοὺς Μαντινεῖς φίλους ὄντας καὶ συμμάχους ἀναστάτους ποιήσαντες ἐκ μιᾶς πόλεως εἰς πολλὰς κώμας διέκλιον· διὰ φιλαρχίαν ἐπολέμουν λυσσωδῶς τοὺς ὁμοφύλους καὶ ἐκολάκευον ἀγεννῶς τοὺς ἀλλοφύλους, ὑπηρετοῦν ἐπαισχύντως τοὺς βαρβάρους, ἐπίε-

¹ 6, 48, 3. — ² 6, 10. — ³ 6, 45, 5. — ⁴ 6, 45, 4. — ⁵ 6, 46, 7-10. — ⁶ 6, 46, 9. — ⁷ 6, 48, 3 — ⁸ 6, 46, 7. 6, 48, 8. — ⁹ 6, 48, 8.

ζον ἀσπλάγχχνως τοὺς ἀδυνάτους καὶ ἐπρόδιδον ἀτίμως τοὺς ὁμοθενεῖς αὐτῶν. Ἄλλὰ καὶ μεθ' ὄλα ταῦτα τὰ τερατουργήματα, τί κατώρθωσαν; Οὐδέν. Τὰ σπέρματα τῆς ἀποτυχίας ἐνέκειντο ἐν τῷ πολιτεύματι αὐτῶν. Ἐκείναι αἱ διατάξεις τῆς Λυκουργείου νομοθεσίας, αἵτινες συνετέλουν εἰς τὸ νὰ ἐκριζωθῇ ἡ πλεονεξία καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ παρ' αὐτοῖς ἡ ὁμόνοια, ἀκριβῶς αἱ αὐταὶ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἀποτύχῃσι καθ' ὀλοκληρίαν εἰς τὰς κυριαρχικὰς αὐτῶν ὀρέξεις, νὰ δυσφημισθῶσιν ἐπὶ ἀρχομανίᾳ καὶ νὰ κινδυνεύσωσιν ἀκόμη καὶ περὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐλευθερίας. Τὸ νόμισμα τὸ σιδηροῦν καὶ ἡ ἀλλαγὴ μόνον τῶν ἐπετείων καρπῶν ἦσαν πόροι μὴ δυνάμενοι βεβαίως νὰ ἐπαρκέσωσιν εἰς τὴν παρασκευὴν στόλων κατὰ θάλασσαν καὶ εἰς τὴν συντήρησιν στρατῶν ἐκτὸς τῆς Πελοποννήσου· ἐδέοντο ὅθεν πρὸς πραγματοποίησιν τῶν κατακτητικῶν αὐτῶν ὀρέξεων νομίσματος κοινοῦ καὶ πολλοῦ καὶ ἐπικουρίας ἐξωτερικῆς. Πρὸς ἐπιτυχίαν δὲ τούτων ἠναγκάσθησαν ὑπὸ τῆς λυσαλαίας αὐτῶν φιλαρχίας ἐξοτρουόμενοι ἀναξιοπρεπέστατα νὰ πορεύωνται εἰς τὰς θύρας τῶν Περσῶν, ἐπαχθέστατα νὰ φορολογῶσι τοὺς ὑπηκόους αὐτῶν καὶ ἀδικώτατα νὰ ἀργυρολογῶσι πάντας τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες, ὡς εἰκός, βαρέως φέροντες τοὺς αὐθάδεις τρόπους καὶ ἀποτροπιαζόμενοι τὴν ὠμὴν τυραννίαν αὐτῶν ἐξηγέρθησαν ἐπὶ τέλους καὶ ἐταπεινώσαν αὐτοὺς μέχρι τελείας σχεδὸν ἐξοντώσεως¹.

Ἡ Λυκουργεῖος νομοθεσία ἦτο αὐτάρκης μόνον πρὸς τὴν βεβαίαν ἀσφάλειαν τῆς Λακωνικῆς καὶ πρὸς τὴν πολυχρόνιον τῆς Σπάρτης ἐλευθερίαν²: πρὸς κατακτήσεις ὅμως καὶ ἡγεμονίας καὶ ἐν γένει πρὸς μεγάλας ἐπιχειρήσεις ἦτο προφανῶς τέλειον ἀνεπαρκῆς. Δυοῖν θάτερον λοιπὸν ἔπρεπεν ὁ νομοθέτης νὰ πράξῃ, ἢ νὰ προνοήσῃ νὰ συντάξῃ ἐξ ἀρχῆς τὴν νομοθεσίαν αὐτοῦ οὕτως, ὥστε νὰ ἦτο δυνατὸν ἐξ αὐτῆς νὰ ἀνέβλυζον πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ μέσα πρὸς ὄντως καὶ μεγάλητέρων σκοπῶν ἢ κατὰ τὴν ὁμόνοιαν ἐν εἰρήνῃ καὶ τὴν ἀνδρείαν ἐν πολέμῳ, ἢ ἀφοῦ τοῦτο ἔκειτο πόρρω τῆς προθέσεως αὐτοῦ, ἔπρεπεν οὐ μόνον δι' ὠρισμένων καὶ σαφῶν νομοθετικῶν διατάξεων, ἀλλ' ἐν ἀνάγκῃ καὶ διὰ τῆς συντάξεως τοῦ ὅλου πολιτεύματος νὰ ἐξησφάλιζε τὴν ἐγγίνησιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πολιτῶν τοιαύτης τινὸς ἀνάγκης ἢ προθέσεως, ὥστε νὰ ἐγένετο καὶ τὸ κοινὸν ἦθος τῆς πόλεως αὐταρκές

¹ 6, 49. 6, 50, 3-6. 4, 27, 4-7. 38, 1^b, 8. Πρὸλ. καὶ 1, 2, 3. 18, 14, 6 καὶ 7. 21, 17, 2. 37, 1^b, 1. — ² 6, 48, 5. 6, 50, 1. 6, 10, 11.

καὶ σῶφρον, ὅπως εἶχε κατορθωθῆ νὰ γείνη τοιοῦτον τὸ ἴδιον ἦθος ἐκάστου τῶν πολιτῶν ¹.

Ἄλλὰ καίπερ τοιοῦτον ὂν τὸ πολίτευμα τοῦτο, ἐγένετο οὐχ ἦπτον παραίτιον τοῦ νὰ διαφυλαχθῆ ἡ ἐλευθερία τῆς Λακεδαιμόνος ἐπὶ μακρότατον χρόνον ², διότι ὁ νομοθέτης αὐτοῦ γινώσκων τὴν εὐμετάβολον φύσιν τῶν ἀπλῶν πολιτευμάτων καὶ ἐννοῶν ὅτι μόνον ἐκεῖνο τὸ πολίτευμα δύναται νὰ εἶνε σχετικῶς μακροχρονιώτερον τῶν ἄλλων, ἐν ᾧ ἀρμονικῶς συνεννοῦνται ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὸ βασιλικόν, τὸ ἀριστοκρατικόν καὶ τὸ δημοκρατικόν στοιχεῖον, συνέστησε τὸ πολίτευμα αὐτοῦ συγκεράσας προσηκόντως τὰ τρία ἄριστα πολιτεύματα, τὴν βασιλείαν, τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν καὶ συνυφάνας τὴν δικαιοδοσίαν τῶν τριῶν τούτων πολιτικῶν στοιχείων οὕτως, ὥστε ἐκ τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν ἀλληλεπιδράσεως ἀβιάστως καὶ ὅλως φυσικῶς ἦ τε σωτηρία ἐκάστου αὐτῶν ἀσφαλῶς νὰ συντελῆται καὶ ἡ ἰσοροπία αὐτῶν ἀπαρεγκλίτως νὰ διατηρῆται ³.

Καὶ ἐνόσφ μὲν τὸ πνεῦμα τῶν Λυκούργειων τούτων πολιτικῶν διατάξεων ἐτηρεῖτο γνήσιον, ἡ δὲ ἀμοιβαία ἰσοροπία τῶν παντοδαπῶν πολιτικῶν ἀρχῶν ἔμενεν ἀδιατάρακτος, καὶ ὁ πολιτικὸς βίος τῆς Σπάρτης ἦτο ὁμαλὸς καὶ ἀδιατάρακτος. Εὐθύς ὅμως ὡς ἤρχισεν ἡ καταδολίεσις τοῦ πολιτεύματος καὶ ἡ διαφθορὰ τῶν διαφόρων πολιτικῶν ἀρχῶν, ἐνεπλήσθη καὶ ὁ βίος ἀθλιότητων παντοίων, στάσεων πικροτάτων καὶ ἐμφυλίων πολέμων πυκνοτάτων καὶ ὀλεθριωτάτων, μέχρις οὗτο ἐπὶ τέλους αὐτοὶ οἱ ὑπερήφανοι καὶ σφόδρα φιλελεύθεροι Σπαρτιάται ἐγένοντο δοῦλοι ταπεινοὶ τυράννων ἐξωλεστάτων καὶ ὤμοτάτων ⁴.

Οἱ Ῥωμαῖοι ἐκ σμικρῶν ὀρμηθέντες ἐγκρατεῖς ἐγένοντο ἀπάντων τῶν Λατίνων, κατέκτησαν τὴν Σικελίαν σύμπασαν, κύριοι ἐγένοντο τῆς Ἰβηρίας καὶ τῆς Κελτικῆς, ἐνίκησαν τοὺς δυσκαταγωνίστους Καρχηδονίους, ἐταπεινώσαν τοὺς ὑπερηφάνους Μακεδόνας καὶ ἐγένοντο ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ κοσμοκράτορες ὑπαγαγόντες πάντα τὰ τότε γνωριζόμενα μέρη τῆς οἰκουμένης ὑπὸ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν δυναστείαν αὐτῶν μάλιστα ἔνεκα τοῦ πολιτεύματος ⁵.

¹ 6, 48, 6 καὶ 7. — ² 6, 10, 11. — ³ 6, 10. 6, 11. 6, 51, 2. — ⁴ 4, 81, 12 κέξ.
⁵ 1, 1, 5. 1, 2, 7. 1, 3, 9 κέξ. 1, 4. 1, 6, 4. 3, 2, 6. 6, 1. 6, 1^α, 3. 6, 50, 6. 8, 4, 4. 40, 14, 5.

Τὸ κάλλιστον τοῦτο πάντων τῶν μέχρι τοῦδε ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἀναφανέντων πολιτευμάτων δὲν ἐξεπήδησε βεβαίως εἰς τὸν κόσμον διὰ μιᾶς οὕτω συμπληρωμένον καὶ τέλειον, κατὰ θεωρητικούς λόγους συμπαγές, ἀλλ' ἀπ' ἀρχῆς συνέστη καὶ ἤρξησε κατὰ φύσιν, προσλαμβάνον ἀείποτε καὶ πρὸς ἑαυτὸ μετουσιοῦν ἐκάστοτε ἐκεῖνα τὰ πολιτικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐν τῇ φορᾷ τοῦ χρόνου ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἐνεργοῦ βίου ὡς τὰ λυσιτελέστατα κατεδεικνύοντο¹.

Τὸ Ῥωμαϊκὸν πολίτευμα καθ' ὅλου εἰπεῖν ὁμοίον κατὰ τε τὴν ἀρμογὴν τῶν ὄλων καὶ τὸ τέλος πρὸς τὸ Σπαρτιατικὸν περιέλαβεν ἐν ἑαυτῷ πάντα τὰ ἰδιώματα ἐκεῖνα τῶν διαφόρων πολιτευμάτων, ἐκ τοῦ ἀρίστου τρόπου τῆς συναρμογῆς τῶν ὁποίων ὡς φυσικὸν ἀποτέλεσμα ἀναγκαιῶς εἶδε νὰ προκύψῃ τὸ ἐξαιρετικὸν ἐκεῖνο ἠθικὸν σθένος καὶ ἡ ἀξιοθαύμαστος ἐκεῖνη διπλωματικὴ ὀξύτης καὶ περίνοια καὶ ἡ ἀπροσμάχητος ἐκεῖνη στρατιωτικὴ δύναμις, δι' ὧν ἐν χρόνῳ βραχυτέρῳ τῶν πενήκοντα καὶ τριῶν ἐτῶν καθυπετάγη ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς Ῥώμης σύμπας ὁ τότε γνωστὸς κόσμος².

Ἐν τῇ πρεπούσῃ ἀρμογῇ τῶν τριῶν κρατουσῶν ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ πολιτείᾳ ἀρχῶν, τῆς τῶν ὑπάτων, τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ δήμου, ἀντιπροσωπευουσῶν τὰ τρία ὑγιᾶ τῶν ἐν ἀνθρώποις πολιτεύματα, τὸ βασιλικόν, τὸ ἀριστοκρατικόν καὶ τὸ δημοκρατικόν, καὶ ἐν τῇ κατὰ τὰ διαβούλια περὶ τῶν κοινῶν πράξεων ὑπερισχύσει τῆς γνώμης οὐχὶ τῶν πολλῶν καὶ τοῦ ὄχλου, τοῦ δήμου, ἀλλὰ τῶν ἀρίστων, τῆς συγκλήτου, ἐνέκειτο τὸ πλεῖστον τῆς δυνάμεως τοῦ πολιτεύματος τούτου καὶ τὸ κυριώτατον αἷτιον τῆς ὀρθοπραγίας καὶ τῆς μεγαουργίας τῆς Ῥωμαϊκῆς³. Ἐν τῇ πρεπούσῃ δὲ κατανομῇ πασῶν τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐξουσιῶν μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων ἀρχῶν καὶ ἐν τῇ σοφωτάτῃ καὶ πρακτικωτάτῃ ἀλληλεπιδράσει αὐτῶν ἐνέκειτο τὸ αἷτιον τῆς ἀσφαλείας, τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ Ῥωμαϊκοῦ. Περιεστέλλοντο ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς νομιμότητος καὶ τοῦ καθήκοντος πάντες οἱ ὀπωδήποτε δρῶντες ἐν τῇ πολιτείᾳ, πολιτικοὶ τε καὶ στρατιωτικοὶ περιεκόπτοντο καὶ πρόρριζα ἐξεσπῶντο αἱ ἐπιθυμίαι πάντων τῶν τυχόν περιφιλαύτους καὶ αὐταρχικὰς προθέσεις ἐχόντων· κατηθύνοντο πᾶσαι αἱ ἐνέργειαι πάντων τῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς ἀπαρρηκλίτως πρὸς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπόν, πρὸς τὴν εὐνομίαν, τὴν ὀρθο-

¹ 6, 44, 3. 6, 4, 13. 3, 118, 11 καὶ 12. — ² 6, 11. 6, 51, 2. 6, 3, 7, 6, 1*, 3. Πρὸλ. καὶ 1, 13, 12 καὶ 13. — ³ 6, 11*, 11 κέξ. 6, 51, 6 κέξ.

πραγίαν καὶ τὴν μεγαλοργίαν· κοινοῦ φόβου ἐπιστάντος οὐδὲν παρελείπετο τῶν δεόντων, ἀλλὰ τάχιστα καὶ ἐγκαίρως συνετελεῖτο τὸ ἐκάστοτε κριθέν· ἐκλιπόντων τῶν ἐκτὸς φόβων καὶ εἰρήνης γενομένης παρέμενον ἐκάστη τῶν ἀρχῶν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἰδίας αὐτῆς δικαιοδοσίας οὐδαμῶς συνταράσσουσα τὰς ἄλλας, οὐδαμῶς σφετεριζομένη τὴν δύναμιν τῶν ἄλλων, περιοριζομένη δ' ἀπλῶς εἰς τὸν κύκλον τῆς ἑαυτῆς ἐνεργείας καὶ πράττουσα μόνον τὰ ἑαυτῆς. Διὸ οὐ μόνον κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς χαλεπούς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς εὐδαίμονας, κατὰ τοὺς χρόνους τουτέστι τοὺς ἐπακολουθήσαντας μετὰ τὴν τελείαν ἐξόντως τῶν παμπόλλων καὶ δυσπαλαίστων ἀνταγωνιστῶν αὐτῶν καὶ μετὰ τὰς παμπόλλας καὶ περιφανεῖς νίκας αὐτῶν, ὅτε ἡ ὕβρις καὶ ἡ ὑπερηφάνεια, αἱ σύμφυτοι αὐταὶ κῆρες τῆς μεγίστης εὐδαιμονίας τῶν ἐθνῶν, ἐπεπόλαζον ἐν τῇ κοινῶνι, ἡ κανονικὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος ἔμεινον ἀπαρασάλευτος καὶ ἡ πολιτικὴ γαλήνη ἀδιατάρακτος¹.

Δύναμις πρὸς εὐπραγίαν καὶ μεγαλοργίαν οὐχὶ εὐκαταφρόνητος ἐνέκειτο ἐπίσης καὶ ἐν ταῖς ταῖς σοφαῖς διατάξεσι τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πολιτεύματος· ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων, δι' ὧν ἡ ἐπιτορκία καὶ ἡ δωροδοκία, τὰ ἀλλαχού συνηθέστατα, ἦσαν ἄγνωστα ἐν Ῥώμῃ². ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τῶν νομίμων κατὰ τὰς πρὸς ἀλλήλους τῶν πολιτῶν χρηματιστικὰς σχέσεις, δι' ὧν πᾶν ἀθέμιτον κέρδος ἐθεωρεῖτο αἰσχιστον καὶ ἐπονείδιστον³. ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τοῦ πορισμοῦ χρημάτων, δι' ὧν καὶ τὰ ἐπαρκῆ ἀείποτε πρὸς πᾶσαν ἐπιχείρησιν ὑπῆρχον καὶ ἐγκαίρως πάντοτε πρὸς τὰς ἀπαιτούμενας ἀνάγκας τοῦ δημοσίου ἐτοιμώτατα κατεβάλλοντο⁴. ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ, δι' οὗ σύμπασα ἡ γνωστὴ οἰκουμένη κατεκτήθη⁵. ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τῶν μέσων, δι' ὧν ἐγενᾶτο ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν νέων ὄρμη καὶ φιλοτιμία πρὸς τὰ καλὰ τῶν ἔργων καὶ διάθεσις τοῦ νὰ ὑπομένωσι πᾶσαν κακουχίαν καὶ ταλαιπωρίαν, ὅπως τύχωσιν ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν τῆς ἐπ' ἀρετῇ φήμης⁶. ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τε τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἀφύκτων τιμωριῶν, αἵτινες ἐπεβάλλοντο εἰς τοὺς παραλιπόντας τὰ καθήκοντα αὐτῶν μάλιστα κατὰ τοὺς πολέμους, καὶ περὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐθισμῶν, δι'

¹ 6, 15. 6, 18. — ² 18, 34, 7. 6, 56, 6 κέξ. Πρβλ. καὶ 37, 1, 5 κέξ. —

³ 6, 56, 1-6. — ⁴ 6, 50, 6. — ⁵ 6, 52, 4. 6, 19-42. Πρβλ. καὶ 3, 48, 7. —

⁶ 6, 55, 4. 6, 39, 8. 6, 52, 11.

ὧν κατεπλήσσαντο οἱ στρατιῶται καὶ διωροῦντο τὰ κατὰ τὰς ἐκστρατείας παραπτώματα ¹. ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀρετῆς καὶ περὶ τῶν τιμῶν καὶ βραβείων τῶν παρεχομένων εἰς τοὺς φιλοκινδύνους καὶ ἀνδραγαθοῦντας καὶ ἐν γένει εἰς πάντα ἀγαθὸν περὶ τὴν πατρίδα αὐτοῦ γενόμενον ². Ἐὰν δέ τις εἰς πάντα ταῦτα προσέσῃ καὶ τὴν ἐπὶ τῆς βαθυτάτης γνώσεως τῆς φύσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς τότε πολιτικῆς καταστάσεως τοῦ κόσμου διπλωματικὴν αὐτῶν περινοίαν καὶ ἐνέργειαν ³, ἔχει τὸ σύνολον τῶν αἰτίων, δι' ὧν ἡ Ρώμη ἐκ σμικροτάτων ὀρμηθεῖσα κοσμοκράτειρα ἐγένετο ⁴.

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν Καρχηδονίων ἐναργέστατα καταφαίνεται, ὅτι ἡ δύναμις τῆς πολιτείας δὲν κείται τόσον ἐν τῇ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνυπάρξει τῶν τριῶν ἀρίστων πολιτευμάτων, τοῦ βασιλικοῦ, τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ, ὅσον ἐν τῇ προσηκούσῃ αὐτῶν τούτων συναρμογῇ, ἐν ταῖς διατάξεσι περὶ τοῦ προσήκοντος ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ καὶ ἐν τῇ δημοσίᾳ ἠθικῇ· διότι καὶ κατὰ τὸ πολίτευμα τῶν Καρχηδονίων, ὅπερ καθόλου εἰπεῖν ἦτο ὁμοιον πρὸς τὸ τῶν Ῥωμαίων καὶ Λακεδαιμονίων, τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν διεχειρίζοντο ἀπὸ κοινοῦ οἱ βασιλεῖς, οἱ γέροντες καὶ τὸ πλῆθος. Καὶ ἐνόσω μὲν αἱ τρεῖς αὗται ἀρχαὶ ἦσαν καλῶς ἡρμοσμένοι, καὶ τὰ δημόσια πράγματα καλῶς ἔβαινον· μόλις ὅμως ἤρχισεν ἡ ἰσορροπία τῶν ἀρχῶν τούτων νὰ συνταράττηται καὶ νὰ ἐπικρατῶσιν ἐν τοῖς περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων διαβουλίαις οὐχὶ οἱ ἀριστοί, οἱ γέροντες, ἀλλ' ὁ δῆμος, ὁ ὄχλος, πάραυτα τὸ πολίτευμα κατέπεσε καὶ οἱ Καρχηδόνιοι, καίπερ τὸ κατ' ἀρχὰς πολλὰς καὶ περιφανεῖς νίκας καταγαγόντες, καίπερ ἐξοχωτάτους στρατηγούς σχόντες καὶ πλείστην ἐμπειρίαν τῶν ναυτικῶν κεκτημένοι, ἠττήθησαν κατὰ κράτος καὶ ἐπὶ τέλους

¹ 1, 17, 11. 3, 76, 12. 6, 37 καὶ 38. 6, 52, 10. 11, 26, 3. 11, 29, 13. 11, 30. — ² 6, 39. 6, 52, 10 καὶ 11. 6, 55, 4. — ³ Χαρακτὴρ τῆς Ῥωμαϊκῆς διπλωματίας ἦτο ἡ ἰδιοτέλεια (26, 3, 2 κέξ. 31, 12, 7. 31, 19, 11. 32, 2, 6. 36, 1, 7), ἡ κρυψίνοια (31, 19, 3), ἡ πονηρία (3, 11, 2. 24, 3, 6 κέξ.), ἡ ὑποκρισία (28, 2, 5), τὸ ἀλλοπρόσαλλον (1, 10, 3 κέξ.), ἡ παλινφθία (30, 3, 5-8), ἡ εὐστοχία (18, 43, 2. 18, 45, 10. 29, 7, 5. 30, 1, 4. 31, 6, 5), ἡ πρόνοια (3, 16, 7 κέξ. 31, 18, 8), ἡ σύνεσις (2, 13, 5-7. 2, 22, 10 καὶ 11. 38, 1, 8), ἡ ἀρχὴ διαίρει καὶ βασίλευε (31, 18, 6 καὶ 10. 32, 4, 6 καὶ 7). Ἀντιπαράβαλλε πρὸς ταῦτα καὶ τὰ χωρία 30, 17, 11 κέξ. 31, 18, 7. 32, 19, 4. Ἔτι καὶ τὰ χωρία 25, 1, 14. 35, 6, 4. — ⁴ 6, 39. 6, 52, 10 καὶ 11. 6, 55, 4.

καὶ τέλειον ἠφανίσθησαν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς συγκρουσθέντες πρὸς τοὺς ἠθικῶς ἰσχυροτέρους καὶ πρὸς τοὺς πολιτικῶς καὶ στρατιωτικῶς βέλτιον συντεταγμένους Ῥωμαίους. Τόσον ὁ στρατιωτικὸς ὀργανισμὸς, ἡ δημοσία ἠθικὴ καὶ ἡ εὐστοχος ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀρμογὴ τῶν τριῶν ἀρίστων πολιτευμάτων δύνανται ἐν τοῖς ἔθνεσιν! Ἡ πρόην ἰσχυροτάτη Καρχηδῶν τέλειον ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ ἐξηφανίσθη, διότι ὁ δῆμος ἐπεκράτησε τῶν λοιπῶν πολιτικῶν στοιχείων, διότι ὁ κατὰ γῆν στρατὸς συνεκροτεῖτο οὐχὶ ἐκ πολιτῶν, ὡς ἔδει, ἀλλ' ἐκ ξένων καὶ μισθοφόρων καὶ διότι ἡ δωροδοκία τῶν ἀρχόντων καὶ ἡ αἰσχροκέρδεια τῶν ἰδιωτῶν εἶχον ἐπιπολάσει παρ' αὐτοῖς ¹.

Ἡ Κρήτη διετέλεσε δι' ὅλου τοῦ χρόνου θέατρον πλείστων ἰδίων τε καὶ δημοσίων στάσεων καὶ φόνων καὶ πολέμων ἐμφυλίων καὶ πάσης δολιότητος καὶ ἀδικίας καὶ ὠμότητος, διότι ἐν τῇ πολιτείᾳ ἐπεκράτει ὁ ὄχλος, διότι οἱ ἄρχοντες δὲν ἦσαν οὔτε μόνιμοι οὔτε διετήρουν τούλάχιστον ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν ἀρχὴν καὶ διότι ἐπεχωρίαζε παρ' αὐτοῖς ἡ μεγίστη αἰσχροκέρδεια καὶ ἡ ἀναιδεστάτη πλεονεξία ².

Οἱ Θηβαῖοι ἐξέλαμψαν ἐν Ἑλλάδι γενόμενοι ἐπὶ τινα χρόνον ἡγεμόνες αὐτῆς οὐχὶ ἕνεκα τῆς δυνάμεως τῆς κειμένης ἐν τῷ ὀργανισμῷ τοῦ πολιτεύματος αὐτῶν, ἀλλ' ἕνεκα αἰτίων ὅπως τυχαίων. Ἐνεκα τῆς πολιτικῆς ἀδεξιότητος τῶν κατ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς κρατούντων Λακεδαιμονίων, οἵτινες παραγνωρίσαντες τὴν πρὸς τοὺς λοιποὺς Ἑλληνας θέσιν καὶ δύναμιν αὐτῶν κατέστησαν τοῖς πᾶσι μισητότατοι, ἀλλὰ μάλιστα ἕνεκα τῆς ἐξόχου ἀρετῆς δύο ἀνδρῶν, τοῦ Ἐπαμεινώνου καὶ τοῦ Πελοπίδου, οἵτινες ἐπὶ τινα χρόνον ἐγένοντο τῆς πολιτείας αὐτῶν προεστῶτες. Τεκμήριον δὲ σαφέστατον, ὅτι τὰ τῶν Θηβαίων συνηυξήθησαν καὶ συνήκμασαν καὶ συγκατελύθησαν μετὰ τοῦ Ἐπαμεινώνου καὶ τοῦ Πελοπίδου εἶνε ὅτι ἅμα ἐξέλιπον οἱ ἄνδρες οὗτοι οὐ μόνον πάραυτα συνεξέλιπε καὶ ἡ ἡγεμονία αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ περιέπεσον, μάλιστα ἕνεκα τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ὄχλου ἐν τοῖς πράγμασι τῆς πολιτείας καὶ ἕνεκα τῆς παχυνοίας καὶ χυδαιοφροσύνης τῶν οὐτιδανῶν αὐτῶν προεστῶτων, εἰς τοιαύτην πολιτικὴν καχεξίαν καὶ εἰς τοιαύτην κοινωνικὴν ἀνδραποδωδίαν, ὥστε οὐ μόνον

¹ 1, 13, 12 καὶ 13. 1, 65, 7. 6, 51 καὶ 52. 6, 56, 1-6. — ² 25, 3^b. 6, 45. 46. 47.

οὐδενὸς τῶν καλῶν ἐτόλμησάν ποτε νὰ ἀμφισβητήσωσιν, οὐ μόνον εἰς οὐδεμίαν ἐλληνικὴν πράξιν καὶ εἰς οὐδένα ἐλληνικὸν ἀγῶνα ἑλαβόν ποτε ἔντιμον μέρος, ἀλλὰ καὶ ἡμαύρωσαν, ὅσον ἠδυνήθησαν, τὴν προτοῦ δόξαν καὶ μετεβλήθησαν αὐτόχρομα εἰς ἀγέλας ἀνθρώπων εὐώχουμένων διηνεκῶς καὶ μεθυόντων διαρκῶς¹.

Ἄλλ' αὕτη εἶνε πάντων τῶν ἔθνῶν τύχη κοινή! Οὐδὲν ἔθνος δύναται κανονικῶς νὰ αὐξήσῃ οὐδὲ νὰ διατηρήσῃ ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὴν ἀκμὴν αὐτοῦ, οὐδὲν ἔθνος δύναται νὰ μὴ περιπέσῃ ἀποτόμῳ ἀπὸ τῆς ὑψίστης εὐτυχίας εἰς τὴν βαθυτάτην δυστυχίαν, ἐὰν τὸ πολίτευμα αὐτοῦ ἐκφαυλισθῇ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ ἄρχῃ ὁ ὄχλος καὶ αὐτὸς νὰ κυβερνᾷ τὰ πολιτικὰ πράγματα κατὰ τὰς ἰδίαις αὐτοῦ παραλόγους ὁρμὰς καὶ χυδαίας διαθέσεις².

Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἀστασία τῶν διαθέσεων τοῦ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἐπικρατοῦντος ὄχλου ἐγένετο παραιτία ὅλων τῶν ἀτυχημάτων, τῶν ἐπισυμβάντων καὶ εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἐὰν τὸ πολίτευμα αὐτῶν ἦτο οὕτω πῶς συγκεροτημένον, ὥστε νὰ μὴ εἶχεν ὁ δῆμος τὴν δύναμιν νὰ διαχειρίζεται σύμπαντα τὰ δημόσια πράγματα, τότε αἱ μεγάλαι ἀρεταὶ τοῦ λαοῦ τούτου καὶ τὸ πυκνὸν πλῆθος τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οἵτινες κατὰ καιροὺς ἀνεφάνησαν ὡς προϊστάμενοι τῶν δημοσίων πραγμάτων, θὰ συνετέλουν εἰς τὴν κανονικὴν αὐξήσιν καὶ εἰς τὴν παράτασιν τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν καὶ θὰ προσλαμβάνετο ὁ φοβερὸς ὄλεθρος καὶ ὁ τέλος ἀφανισμὸς αὐτῶν. Ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ ἐνταῦθα ὁ ὄχλος διεχειρίζετο κατὰ τὰς ἰδίαις αὐτοῦ παραλόγους ὁρμὰς τὰ δημόσια πράγματα, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐνταῦθα οὐδὲν ἀσφαλές οὐδὲν διαρκές ἠδύνατο νὰ εἶνε. Ἐνῶ ἦσαν καὶ ἐνομιζοντο ὑπὸ πάντων οἱ Ἀθηναῖοι εὐτυχεῖς, αἶφνης περιέπιπτον εἰς τὴν μεγίστην δυστυχίαν καὶ ἐνῶ ἀντεπεξῆρχοντο νικηφόρως κατὰ τῶν μεγίστων κινδύνων καὶ τῶν δεινοτάτων ἐχθρῶν, ἐναυάγουν ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὀμαλωτάτων περιστάσεων, ὡς τινα ἀδέσποτα καὶ ὑπὸ ἀχρείου πληρώματος πεπληρωμένα πλοῖα, ἅτινα συνήθως, ἐνῶ διαφεύγουσι τὰ μέγιστα πελάγη καὶ τὰς φοβερωτάτας τρικυμίας, ναυαγοῦσι πλησίον τῆς ξηρᾶς ἢ καὶ ἐντὸς τῶν λιμένων ἀκόμη. Τὸ ἀχρεῖον πλήρωμα τῶν τοιούτων πλοίων, μόνον ὅταν προσβληθῇ τὸ πλοῖον ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἢ καταληφθῇ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πελάγους ὑπὸ δεινῆς τρικυμίας, προσέχει εἰς τὸν κυβερ-

¹ 6, 43. 26, 4. 5. 6. 7. — ² 6, 43, 3. 6, 44, 9.

νήτην και σπεύδει νὰ πράξῃ ὅ,τι εἶνε ἀναγκαῖον νὰ πραχθῇ· ὅταν ὁμως παρέλθωσιν οἱ κίνδυνοι και ἀναθαρρήσῃ, τότε ἄρχεται ἀπειθοῦν πρὸς τὸν κυβερνήτην και στασιάζον· τινὲς κραυγάζουσι νὰ ἐξακολουθήσῃ ὁ πλοῦς, ἄλλοι ἐπιμένουσι νὰ προσορμισθῇ τὸ πλοῖον, ἄλλοι ἀνοίγουσι τὰ ἰστία, ἄλλοι συστέλλουσι αὐτά, πάντες δὲ βοῶσι και κραυγάζουσι και οὐδεὶς ἀκούει τῆς φωνῆς τοῦ κυβερνήτου. Ἀκυβέρνητον δ' οὕτω τὸ πλοῖον, ἐδῶ και ἐκεῖ φερόμενον, ἐξοκέλλει ἐπὶ τέλους εἰς τὴν ξηράν, κατασυντριβεται κατὰ κρημνῶν και καταποντίζεται. Θέαμα αἰσχιστον και τύχη οἰκτρὰ! Τοιοῦτον ἀκριβῶς θέαμα αἰσχιστον παρουσιάζουσι και τὰ ἔθνη ἐκεῖνα, ἐν οἷς ὁ ὄχλος ἀναμιγνύεται εἰς τὴν διοίκησιν τῶν δημοσίων πραγμάτων και τοιαύτη τύχη οἰκτρὰ ἀναμένει αὐτά!¹

Τοιαύτην και τοσαύτην δύναμιν ἔχει ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν τὸ πολίτευμα!²

70. Γενική ἐπισκόπησις.

Γενική ἐπισκόπησις πάντων τῶν περὶ τῶν πολιτευμάτων και τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας και τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τε τοῦ ἠθους τῶν πολιτῶν και τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν εἰρημένων.

Ἐπισκοποῦντες νῦν πάντα τὰ μέχρι τοῦδε περὶ τῶν πολιτευμάτων και τῶν προεστώτων τῶν πολιτειῶν και τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τε τοῦ ἠθους τῶν πολιτῶν και ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν εἰρημένα συνάγομεν τάδε·

α'.) Ἡ γένεσις τῶν πολιτευμάτων εἶνε ἀναγκαία και φυσική, προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ νὰ ζῆ ἄνθρωπινως ὁ ἄνθρωπος ἄλλως ἢ ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῶν ὁμοίων αὐτῶ.

β'.) Τὸ πρωτογενὲς εἶδος τῶν πολιτευμάτων εἶνε ἡ μοναρχία και ἡ πρωτογενὴς ἀρετὴ τῶν προεστώτων αὐτῶν ἡ ῥώμη και ἡ ἀνδρεία.

γ'.) Τοῦ πολιτισμοῦ προϊόντος ἡ ῥώμη και ἡ ἀνδρεία παύουσι νὰ θεωρῶνται πλέον ὡς αἱ πρῶται ἀρεταὶ τῶν προϊσταμένων τῶν μοναρχιῶν και ὡς τοιαῦται τιμῶνται ἤδη ὁ λογισμὸς, ἡ σύνεσις και τὸ φιλοδίκαιον.

δ'.) Μόνον ἐκ τῆς μετ' ἀλλήλων συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων ἀναπτύσσονται αἱ ἔννοιαὶ τοῦ καθήκοντος, τοῦ καλοῦ, τοῦ δικαίου, τοῦ

¹ 6, 43 και 44. — ² 3, 2, 6. 3, 118, 8.

αἰσχροῦ καὶ τοῦ ἀδίκου καὶ γεννῶνται αἱ ἀρεταὶ τῆς εὐσεβείας πρὸς τοὺς γονεῖς, τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς εὐεργέτας, τῆς ἐκτιμῆσεως τῆς μεγαλοφυχίας καὶ τῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὸ γενικὸν καλόν.

ε΄.) Ἡ ἐπιχειρήσις γενναίων ἔργων καὶ ἐπικινδύνων, ἡ φροντις περὶ τοῦ γενικοῦ καλοῦ καὶ ἡ ἄσκησις τῆς δικαιοσύνης ὑπὸ τῶν μοναρχῶν σώζουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν· ἐνῶ ἡ ὑπερηφάνεια, ἡ ὕβρις, ἡ ἀλαζονεῖα καὶ ἡ ἀκολασία, ἐκκαλοῦντα τὸν φθόνον καὶ τὸ μῖσος τῶν ὑποτεταγμένων, ἀφανίζουσιν αὐτήν.

ς΄.) Ἡ φρόνησις, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀφοσιώσις εἰς τὸ κοινὸν συμφέρον, καὶ ὁ μετὰ ζήλου καὶ ἐπιμελείας διαχειρισμὸς τῶν τε ἰδίων καὶ δημοσίων πραγμάτων τῶν ἀρίστων σώζουσι τὴν ἀριστοκρατίαν· ἐνῶ ἡ πλεονεξία, ἡ φιλαργυρία, αἱ μέθαι καὶ αἱ παντὸς εἶδους ἀκολασίαι καὶ ὕβρεις αὐτῶν, ἐκκαλοῦντα τὸν φθόνον καὶ τὸ μῖσος τῶν ὑποτεταγμένων, ἀφανίζουσιν αὐτήν.

ζ΄.) Ἡ ἰσηγορία, ἡ παρρησία, ἡ θεοσέβεια, ἡ θεραπεία τῶν γονέων, ἡ πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους αἰδῶς καὶ ἡ εὐπειθεια πρὸς τοὺς νόμους τῶν πολιτῶν σώζουσι τὴν δημοκρατίαν· ἐνῶ ἡ πλεονεξία καὶ ἡ φιλαρχία τῶν πλουσίων, ἡ δωροδοκία τοῦ πλήθους καὶ τὸ τρέφεσθαι οὐχὶ ἐκ τῆς ἰδίας ἐργασίας, ἀλλ' ἐκ τῶν παρὰ τῶν πλουσίων καὶ τοῦ δημοσίου παροχῶν, ἡ ὀκνηρία, ἡ ἀσέβεια, ἡ αὐθάδεια καὶ ἡ πλεονεξία τοῦ λαοῦ φθείρουσι καὶ ἀφανίζουσι τὴν δημοκρατίαν, μεταβάλλοντα ταύτην μὲν εἰς χειροκρατίαν, τὸν δὲ βίον τὸν ἀνθρώπινον εἰς βίον θηριώδη.

η΄.) Ἡ παντοδαπὴ τοῦ πολιτεύματος σύστασις καὶ ἡ διάφορος ποιότης τῶν ἰδιοτήτων αὐτοῦ εἶνε τὸ κυριώτατον αἴτιον τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας τῶν δημοσίων πράξεων καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν ἔθνων.

θ΄.) Πάντα τὰ ἀπλᾶ πολιτεύματα, ὡς εὐκόλως εἰς τὰς συμφύτους καὶ οἰκείας ἐκάστῃ κακίας παρεκτρεπόμενα, εἶνε ὀλιγοχρόνια, ἐνῶ τὰ ἐκ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας καὶ δημοκρατίας ὡς ἄριστα συγκεκριμένα σχετικῶς εἶνε πολυχρονιώτερα.

ι΄.) Πολίτευμα καλῶς συντεταγμένον καὶ ὀρθῶς λειτουργοῦν παρέχει τῷ ὅλῳ ἔθνει ἰδίᾳ τε καὶ κοινῇ μεγάλην δύναμιν· κακῶς δὲ συντεταγμένον ἢ πλημμελῶς λειτουργοῦν γίνεται πρόξενον πλείστων ἀθλιότητων, στάσεων, ἐμφυλίων πολέμων καὶ τέλος δουλείας τῆς πικροτάτης.

ι. Ὅταν ἡ φύσις τοῦ πολιτεύματος εἴνε ἀνώμαλος, ὅταν τουτέστιν ἀπάρχωσιν ἐν αὐτῷ ἀναμιξ ἄγαθαὶ πολιτικαὶ ιδιότητες μετὰ κακῶν συμπεφυρμέναι, τότε τὰ ἔθνη τὰ διὰ τοιούτων πολιτευμάτων διοικούμενα οὔτε διαρκῶς οὔτε ὁμαλῶς δύνανται νὰ εὐθυπωρῶσιν. Μετὰ τὴν εὐτυχίαν τὴν μεγίστην δύναται ἡ μεγίστη δυστυχία νὰ ἐπακολουθήσῃ, πράξεις δὲ γενναίας καὶ ἐπιχειρήσεις ἐπιτυχεῖς δύνανται πράξεις βδελυραὶ καὶ ἐπιχειρήσεις χαμαιζήλοὶ νὰ διαδεχθῶσιν. Ἐν ταῖς ἀνώμαλοις ταύταις πολιτείαις δυνατὴ πως εἶνε ἡ ὀρθοπραγία μόνον, ὅταν καταστῶσιν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν δημοσίων πραγμάτων ἄνδρες χρηστοὶ τὸ ἦθος καὶ ἔξοχοι τὴν διάνοιαν.

ιβ'.) Πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἐθνῶν ἀρκεῖ ἡ κατὰ φύσιν σύνταξις τοῦ πολιτεύματος καὶ αἱ χρησταὶ ιδιότητες αὐτοῦ· πρὸς μεγαλουργίαν δ' ὅμως πλὴν τούτων συναπαιτεῖται καὶ οἱ προϊστάμενοι τῶν πραγμάτων νὰ εἴνε ἄνδρες μεγαλόφρονες καὶ μεγαλοφυεῖς.

ιγ'.) Τὸ κλέος καὶ ἡ λαμπρότης καὶ ἡ ἰσχύς τῶν ἐθνῶν, ἡ στηριζομένη μόνον εἰς τὰ ἔξοχα προτερήματα τῶν κυβερνώντων αὐτὰ καὶ οὐχὶ καὶ εἰς τὴν φύσιν τοῦ πολιτεύματος, εἶνε ἐφήμερα. Διαρκοῦσι μόνον ὅσον καὶ ἡ ζωὴ τῶν ἀνδρῶν τούτων.

ιδ'.) Ἡ ἀνδρεία τῶν πολιτῶν, ἡ πρὸς ἀλλήλους ὁμόνοια καὶ ἡ σωφροσύνη τῶν κατ' ἰδίαν βίων εἶνε ἀπολύτως ἀναγκαῖα πρὸς συντήρησιν καὶ πρόκοπὴν πάσης πολιτείας.

ιε'.) Παιδεία ὀρθή, νόμοι ἀγαθοὶ καὶ δημοσία ἤθη χρηστὰ εἶνε αἱ τρεῖς πηγαὶ τῆς ἐξημερώσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἐν τῷ βίῳ εὐδοκιμήσεως τῶν ἐθνῶν.

ις'.) Αἱ ιδιότητες τοῦ πολιτεύματος οὐ μόνον ἐπὶ τῆς τύχης τοῦ ὅλου ἔθνους, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ παντοειδοῦς μετασχηματισμοῦ τοῦ ἦθους καὶ τοῦ βίου τῶν ἰδιωτῶν ἔχουσι μεγίστην ἐπίδρασιν. Αἱ ἀγαθαὶ ιδιότητες τοῦ πολιτεύματος καθιστῶσι σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν μὲν ἰδιωτικὸν βίον τῶν πολιτῶν ὄσιον καὶ σώφρονα, τὸ δὲ κοινὸν ἦθος τῆς πολιτείας ἡμερον καὶ δίκαιον· ἐνῶ αἱ κακαὶ τούναντίον, τὸν μὲν ἰδιωτικὸν βίον καθιστῶσιν ἀνόσιον καὶ ἀκόλαστον, τὸ δὲ κοινὸν ἦθος τῆς πολιτείας ἄγριον καὶ ἄδικον.

ιζ'.) Τὸ χρηστὸν ἢ μοχθηρὸν ἦθος τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας ἐπιδραῖ ἐπὶ τοῦ ἦθους τῶν τε καθ' ἕκαστον πολιτῶν καὶ τῆς ὅλης πολιτείας. Ἡ χρηστότης τουτέστι καὶ ἡ σεμνότης τῶν προσεστώτων τῆς πολιτείας γίνεται παραίτια τῆς σεμνότητος καὶ τῆς χρηστότητος τῶν

τε πολιτῶν ἰδίᾳ καὶ τοῦ δημοσίου ἐν γένει· ἡ δὲ ἀναίδεια, ἡ φαυλό-
της καὶ ἡ ἀγένεια αὐτῶν γίνεται παραιτία τῆς τελείας διαφθορᾶς
τῶν τε ἰδιωτῶν καὶ τῆς ὅλης πολιτείας. Ἡ ἀκαίρια καὶ ἡ ἀλαζονεία
αὐτῶν γίνεται παραιτία τῆς ἀλαζονείας καὶ ματαιότητος καὶ κακο-
ζηλίας τῶν πολλῶν, τῆς ἐπιμελείας μὲν δηλ. τῶν ἐνδυμάτων, τοῦ
καλλωπισμοῦ καὶ τῆς λοιπῆς πολυδαπάνου διαίτης, τῆς παραμελή-
σεως δὲ πάντων τῶν ἀνδρωδῶν καὶ ἐθωφελῶν ἀσχολημάτων. Ἡ
φιλανθρωπία τῶν τρόπων τῶν προεστώτων τῆς πολιτείας γίνεται πα-
ραιτία τῆς εὐμενείας καὶ τῆς τιμιότητος τῶν ὑπηκόων, ἡ δὲ ἀγέν-
εια καὶ ἡ ἀγριότης τῶν τρόπων αὐτῶν παραιτία τῆς ἀγριότητος καὶ
ἀτιμίας τῶν ὑπηκόων. Καὶ ἐν γένει « τὸ πλῆθος αἰεὶ καὶ φαίνεται
καὶ γίγνεται πρὸς τοὺς χρωμένους οἴους ἂν ἔχη προστάτας καὶ συμ-
βούλους »¹.

71. Παιδαγωγικὰ πορίσματα.

Τὰ ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν καὶ παιδαγωγικῶν δοξασιῶν τοῦ Πολυβίου
προκύπτοντα προπαρασκευαστικὰ πρὸς σωτηρίαν καὶ εὐδαιμο-
νίαν τῶν ἐθνῶν παιδευτικὰ μέσα καὶ τὸ ἐν τούτοις καθῆκον τῶν
σπουδαζόντων περὶ τὰ κοινά.

Τὰ ἀνωτέρω καταλεχθέντα εἶνε νόμοι ἱστορικοὶ ἀπαράβατοι. Ἐνόσφ
θὰ ζῆ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἀπαρεγκλίτως κατὰ τούτους τοὺς νό-
μους θὰ βαίῃ ὁ βίος αὐτοῦ· διότι οἱ νόμοι, φυσικοὶ τε καὶ ἱστορι-
κοί, οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ὁ τρόπος τοῦ βίου, τῆς γενέσεως δηλ. τῆς αὐ-
ξήσεως, τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως τῶν ἐν τῷ κόσμῳ
τούτῳ φυσικῶν τε καὶ πνευματικῶν ὄντων, προκύπτων ἀναποδράστως
ἐκ τε τῶν δυνάμεων τῶν ἐγκειμένων ἐν τῇ οὐσίᾳ ἐκάστου αὐτῶν καὶ
ἐν τῇ ποιότητι τῆς ἀμοιβαίας ἀλληλεπιδράσεως πάντων τῶν κοσμι-
κῶν στοιχείων, τῶν συναποτελούντων τὸν διάκοσμον τοῦτον τοῦ Παν-
τός. Ἐνόσφ λοιπὸν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις μένει τῆς αὐτῆς, οἷα νῦν εἶνε,
ἐνόσφ ἡ ποιότης τῶν κοσμικῶν στοιχείων δὲν μεταβάλλεται καὶ ἐνόσφ
ὁ τρόπος καὶ ἡ ποιότης τῆς ἀμοιβαίας ἀλληλεπιδράσεως τῶν ἀνθρώ-
πων πρὸς τε ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰ λοιπὰ τοῦ κόσμου στοιχεῖα μέ-
νουσιν ἀναλλοίωτα, πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον θὰ διάγῃ τὸν

¹ 11, 29, 11. Ἔδῃ καὶ 9, 23, 7 καὶ 8. 10, 36, 7. Πρβλ. καὶ 5, 106, 7.

βίον αὐτῆς ἢ ἀνθρωπότης καὶ πάντοτε κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους θὰ πορεύηται κατὰ τὴν ἀνέλιξιν τῶν βιωτικῶν συμπτωμάτων καὶ περιπετειῶν αὐτῆς. Πάντοτε ὅθεν, μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων, ἢ ἀχρεϊότης τοῦ πολιτεύματος καὶ ἢ φαυλότης τῶν ἀρχόντων θὰ γίνηται παραιτία τῆς ἐξαχρειώσεως καὶ τῆς διαφθορᾶς τῶν συνειδήσεων, τῶν χαρακτήρων, τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, τῶν ἠθῶν, τῶν συμφερόντων καὶ τῶν σκοπῶν ἰδιωτικῶν τε καὶ κοινῶν, πάντων τουτέστιν, ἐξ ὧν συναπαρτίζεται καὶ δι' ὧν συνδέεται ἔθνος τι εἰς ἓν ὅλον πολιτικὸν σύμπλεγμα.

Εἰς τὴν σιδηρᾶν δὲ ταύτην ἀνάγκην, μεθ' ἧς ἐξελλίσσονται τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, τί δύνανται νὰ πράξωσιν οἱ σπουδάζοντες περὶ τὰ κοινά; Ποῖον δὲ εἶνε τὸ ἔργον καὶ ποῖα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνεργείας αὐτῶν; Ὅταν ἡ σύστασις τῆς πολιτείας ἔχῃ κακῶς, ἢ ὅταν οἱ ἄρχοντες τῆς πολιτείας εἶνε διεφθαρμένοι, οὐδὲν ὑγιές μένει, ἀλλὰ τὰ πάντα φθείρονται, τὸ δὲ ἦθος τῶν πολιτῶν γίνεται ἀνόσιον καὶ ἄδικον καὶ πλεονεκτικὸν καὶ πικρὸν. Οὕτω δ' ἐχόντων τῶν πραγμάτων τί ἔχουσι καὶ τί δύνανται νὰ ἐνεργήσωσιν οἱ φιλοπάτριδες ἄνδρες; τί ἡ οἰκογένεια; τί ἡ ἐκκλησία; τί τὸ σχολεῖον; τί ὁ διδάσκαλος; Καὶ τανάπαλιν Ὅταν ἡ σύστασις τῆς πολιτείας ἔχῃ καλῶς, ἢ ὅταν προσταῶσιν αὐτῆς ἄνδρες χρηστοὶ καὶ μεγαλοφυεῖς, οὐ μόνον ἀνθοῦσι τὰ τοῦ ὅλου ἔθνος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν γίνεται σεμνόν, δίκαιον καὶ ὀσιον. Οὕτω δ' ἐχόντων τῶν πραγμάτων δὲν εἶνε περιττὴ πᾶσα φιλόπατρις ἐνέργεια τῶν γενναίων ἀνδρῶν; δὲν εἶνε περιττὴ πᾶσα μορφωτικὴ μέριμνα τῆς οἰκογενείας, τῆς ἐκκλησίας, τοῦ σχολείου, τοῦ διδασκάλου; Ταῦτα εἶνε ζητήματα, τὰ ὁποῖα τοὺς μὲν πιστεύοντας ὅτι μόνον ἐκ τῆς διαφόρου παιδείας ἐξαρτᾶται ἡ διάφορος διάπλασις τοῦ ἠθους τῶν πολιτῶν καὶ ἐν τέλει καὶ ἡ διάφορος τύχη τῶν ἐθνῶν πολὺ δύνανται νὰ παροργίσωσι, τοὺς δὲ φρονούντας ὅτι περιττὰ εἶνε τὰ γράμματα καὶ ἀκόμη περιττοτέρα ἢ φροντίς περὶ τῆς βελτιώσεως τῶν τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως νὰ ἀποθρασύνωσιν. Καὶ ἐν τούτοις ἀμφοτέροι εὐρίσκονται ἐν πλάνῃ τοιαῦτα φρονούντες. Οἱ θεοποιοῦντες τὴν παιδευτικὴν ἐνέργειαν καὶ ἐπίδρασιν τοῦ οἴκου, τοῦ σχολείου καὶ τῆς ἐκκλησίας εὐρίσκονται ἐν πλάνῃ, διότι οὐχὶ σμικρὰν δύναμιν ἐπὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν πολιτῶν ἔχουσιν ὁμολογουμένως καὶ οἱ νόμοι καὶ τὰ δημόσια ἤθη καὶ ἡ ποιότης τῆς πολιτείας καὶ ἡ ποιότης τῶν ἀρχόντων αὐτῆς. Ταῦτα, ἐὰν ἔχωσι κακῶς, βεβαίότατα τὸ πλείστον,

ἐὰν μὴ καὶ τὸ ὅλον μέρος τῆς παιδευτικῆς ἐπιδράσεως τοῦ τε οἴκου καὶ τοῦ σχολείου καὶ τῆς ἐκκλησίας ἐξαφανίζεται. Οἱ ἐκφραυρίζοντες τὴν δύναμιν τῶν παιδευτικῶν μέσων εὐρίσκονται ἐν πλάνῃ, διότι ἀγνοοῦσιν, ὅτι οἱ ἐγκόσμιοι νόμοι, φυσικοὶ τε καὶ ἱστορικοὶ, μετ' ἀναγκαιότητος τελεσιουργοῦνται μόνον, ὅταν τὰ αἷτια τούτων ἐμφανισθῶσιν εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον· ἐνὸσφ δὲ ταῦτα δὲν ἐμφανίζονται, εἴτε διότι οὐδεμίαν ὑπαρξιν ἀκόμη ἔλαβον, εἴτε διότι ὅπωςδῆποτε περιστέλλονται ἢ καταστέλλονται ὑπὸ τῆς παρουσίας ἄλλων ἀντιθέτων τούτοις, καὶ τὰ φύσει — κατὰ τὴν ἐναρμόνιον καὶ λογικὴν διάταξιν τῶν τοῦ κόσμου — τούτοις παρεπόμενα ἀποτελέσματα οὐδεμίαν ἀφορμὴν λαμβάνουσι νὰ ἐμφανισθῶσιν εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον. Ἄλλ' ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων τὰ ποικίλα αἷτια τὰ προκαλοῦντα ἀναγκαίως τὰ ποικίλα ἀποτελέσματα δὲν εἶνε τελέως ἀνυπότακτα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν· πολλὰ τούτων εἶνε δυνατόν ὁ ἄνθρωπος, ὅταν θέλῃ, νὰ ἀναστείλῃ, νὰ ἀνατρέψῃ, νὰ ἐξουδετερώσῃ, καὶ παντὶ τρόπῳ νὰ ἐξαφανίσῃ· οὕτω δὲ νὰ προλάβῃ μὲν τὸν ὄλεθρον, νὰ παρατείνῃ δὲ τὴν εὐτυχίαν ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις.

Δύναται λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ συντελέσῃ πως εἰς τὴν παράτασιν τῆς εὐτυχίας καὶ εἰς τὴν ἀναστολὴν τῆς καταστροφῆς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἔθνους ἐπιταχύνων ἢ ἀναβάλλων ἢ καὶ ὄλως ἀποκωλύων διὰ τῆς διαγωγῆς καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ τὴν ἐν τῷ ἐνεργῷ βίῳ παρουσίαν τῶν αἰτίων τῆς τε εὐδαιμονίας καὶ τῆς κακοδαιμονίας τῆς βιωτικῆς. Ἄλλ' ὅπως ἀποκτήσῃ τις τὴν δύναμιν ταύτην, μάλιστα πάντων πρέπει ἀκριβῶς νὰ γνωρίζῃ τὴν ἰδιάζουσαν φύσιν ἐκάστου πολιτεύματος, τὰς συμφύτους ἐκάστω αὐτῶν κακίας καὶ ἀρετάς, τὴν φυσικὴν καὶ ἀναγκαίαν ἀλληλουχίαν τῶν διαφόρων μορφῶν τῶν ἀνθρωπίνων πολιτευμάτων καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐνισχύσεως τῶν καλῶν καὶ τῆς περιστολῆς τῶν κακῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων.

Κατὰ ταῦτα τὸ ἔργον τῆς παιδείας τῶν πολιτῶν ἐν πολλοῖς μὲν δύναται νὰ εἶνε τὸ αὐτὸ κατὰ πάντα τὰ πολιτεύματα, ἐν τισὶ δὲ πρέπει νὰ εἶνε διάφορον ἀναλόγως τοῦ διαφόρου γένους τοῦ πολιτεύματος. Οὕτω π. χ. ἡ εὐσέβεια πρὸς τὸν θεόν καὶ τοὺς γονεῖς, ἡ εὐγνωμοσύνη πρὸς τοὺς εὐεργέτας, ἡ ἐκτίμησις τῆς μεγαλοψυχίας, ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸ γενικὸν καλόν, ἡ ἐννοια τοῦ καθήκοντος, τοῦ καλοῦ, τοῦ δικαίου, τοῦ αἰσχροῦ καὶ τοῦ ἀδίκου, ἡ ἀνδρεία, ἡ ὁμόνοια, ἡ σωφροσύνη, ἡ εὐπειθεια εἰς τοὺς νόμους πρέπει νὰ καλλιεργῶνται ἐν

παντί πολιτεύματι. Πρὸς τούτοις δὲ ἐν μὲν τῇ βασιλείᾳ ἰδίᾳ ἀναγκαιότατον εἶνε νὰ καλλιεργῆται ἡ μεγαλοφροσύνη, ἡ σύνεσις καὶ ἡ μεγαλοπραγμοσύνη τῶν βασιλέων· ἐν τῇ ἀριστοκρατίᾳ ἡ σωφροσύνη, ἡ αὐταπάρνησις, ἡ ἐλευθεριότης καὶ ἡ φρόνησις τῶν ἀρίστων· ἐν τῇ δημοκρατίᾳ ἡ πρὸς τὴν ἰσότητα καὶ τὴν παρρησίαν ἀγάπη τοῦ λαοῦ καὶ ἐν ταῖς παρεκβάσεσι τῶν πολιτευμάτων τούτων, ἐν τῇ τυραννίᾳ δηλ. τῇ ὀλιγαρχίᾳ καὶ τῇ ὀχλοκρατίᾳ, πλὴν τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς σωφροσύνης, ἀναγκαῖον εἶνε ὡσαύτως καὶ τὸ μῖσος πρὸς τὴν δεσποτείαν καὶ ἡ ἀποστροφή πρὸς τὴν δημαγωγίαν καὶ ἡ βδελυγμία πρὸς πᾶσαν πολιτικὴν ἀκοσμίαν νὰ καλλιεργῆται. Ἐν δὲ τῇ ἐκ πασῶν τῶν ἀρίστων πολιτειῶν μικτῇ πολιτείᾳ, ὅπως εἶνε κυρίως τὰ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς καιροῖς ἀναπτυχθέντα συνταγματικὰ πολιτεύματα, ἀναγκαιότατῃ εἶνε ἡ καλλιέργεια συλλήβδην πασῶν τούτων τῶν ἀρετῶν· τῆς συνέσεως μὲν τουτέστι, τῆς μεγαλοφροσύνης καὶ τῆς μεγαλοπραγμοσύνης ἐν τοῖς βασιλεῦσι, τῆς αὐταπαρνήσεως δὲ καὶ τῆς ἐλευθεριότητος καὶ τῆς φρονήσεως ἐν τοῖς ἀρίστοις, τῆς πρὸς τὴν ἰσότητα δὲ καὶ τὴν παρρησίαν ἀγάπης ἐν τῷ λαῷ, καὶ τῆς εὐσεβείας πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοὺς γονεῖς, τῆς αἰδημοσύνης πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, τῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς νόμους, τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς εὐεργέτας, τῆς τιμῆς εἰς τὴν μεγαλοψυχίαν, τῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὸ γενικὸν καλόν, τῆς ἐννοίας τοῦ καθήκοντος, τοῦ καλοῦ, τοῦ δικαίου, τοῦ αἰσχροῦ καὶ τοῦ ἀδίκου, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς σωφροσύνης ἐν πᾶσιν ἀνεξαιρέτως, τοῖς συγκροτοῦσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πολιτείαν, ἐν τῷ λαῷ δηλ., τοῖς ἀρίστοις καὶ τοῖς βασιλεῦσι. Μόνον διὰ τῆς ἐκ παιδῶν ὑπὸ τε τοῦ οἴκου καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σχολείου καὶ τῆς πολιτείας καλλιέργειας συμπασῶν τούτων τῶν ἀρετῶν δύναται ἔθνος, ἐν συνταγματικῷ πολιτεύματι διαβιοῦν, ὑγιὲς νὰ συντηρηθῇ καὶ ἀκμαῖον τὸν βίον αὐτοῦ νὰ διαγάγῃ· ἄλλως κακοδαιμόνει, μαραίνεται καὶ ἐπὶ τέλους καὶ τέλει ἀφανίζεται. Οἱ διδάσκαλοι οἱ νομιζόντες ὅτι, ἂν μόνον γράμματά τινα μετὰ τινος τέχνης διδάξωσι τοὺς νεαροὺς πολίτας, ἐξέπληρωσαν τὸ καθήκον αὐτῶν· οἱ γονεῖς οἱ νομιζόντες ὅτι, μόνον τὴν κατ' ἐπιφάνειαν παιδείαν ἔαν παράσχωσιν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν, συνετῶς καὶ κατὰ τοὺς καιροὺς πράττουσιν· ἡ ἐκκλησία ἡ φρονοῦσα ὅτι, μόνον ἐξωτερικῶς, διὰ τῶν ξηρῶν τύπων καὶ ἀπερινοήτων δογμάτων, ἔαν φροντίξῃ νὰ συνέχῃ τὸ ὅλον πλήρωμα εἰς ἐν ὅπως οὖν ὁμοίομορφον ὅλον, ἐπιτελεῖ τὸν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ὑψηλὸν αὐτῆς προορισμὸν· ἡ

κοινωνία ἢ νομιζουσα ὅτι ἐπετέλεσε τὸ ἑαυτῆς καθήκον, ἐὰν ἐγκαταλίπη τὸ ἔργον τῆς παιδείας τῶν νέων γενεῶν μόνον εἰς τὰ σχολεῖα καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους· οἱ προεστῶτες τῆς πολιτείας οἱ νομιζοντες ὅτι τὰ τῆς παιδείας σμικρὰν δύναμιν ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐθνῶν κέκτηνται καὶ ὅτι ἀρκεῖ μόνον οἱ ἐξωτερικοὶ τύποι τῆς διατήρησεως τῶν σχολείων νὰ τηρῶνται· οἱ προεστῶτες τῆς πολιτείας οἱ νομιζοντες ὅτι ἐκτελοῦσι τὸ ἑαυτῶν καθήκον, ἐὰν φροντίζωσι μόνον περὶ τῆς παιδείας τοῦ λαοῦ, καὶ ὅτι εἶνε ἀδιάφορον καὶ αὐτοῖς οὐδαμῶς προσήκον νὰ φροντίζωσι καὶ περὶ τῆς παιδείας τῶν τέκνων τῶν ἀρίστων καὶ περὶ τῆς παιδείας τῶν τέκνων τῶν βασιλέων, πάντες οὗτοι εὐρίσκονται ἐν μεγάλῃ καὶ ὀλεθρίᾳ πλάνῃ. Ἀγνοοῦσι καὶ τὰ στοιχειωδέστατα περὶ τῶν ὄρων τῶν ἀπολύτως ἀπαιτουμένων πρὸς διαβίωσιν τῶν ἐθνῶν καὶ γίνονται ἀσυνειδήτως παραίτιοι τῆς βαθμιαίας καταπτώσεως καὶ τοῦ ἀνεπισχέτου ὀλέθρου τῆς πατρίδος αὐτῶν. Ἡ σωτηρία πάσης συνταγματικῆς πολιτείας καὶ ἡ συντήρησις καὶ ὀρθοπραγία καὶ μεγαλοπραγμοσύνη παντὸς συνταγματικοῦ ἔθνους κεῖται — ὅσον ἐκ τῆς παιδείας, ἐννοεῖται, ἐξαρτᾶται — ἐν τῇ προσηκούσῃ παιδείᾳ καὶ τῶν τριῶν συνάμα στοιχείων αὐτοῦ, τοῦ λαοῦ, τῶν ἀρίστων καὶ τῶν βασιλέων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑΙ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ

ΤΟΥ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

ΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑΙ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ

ΤΟΥ ΠΟΛΥΒΙΟΥ¹

Δύο αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων, αἱ ἐν τοῖς ἀνθρώποις κείμεναι διανοη-
τικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους ὑφισταμένη ἀνωτάτη κοσμο-
διοικητικὴ Ἀρχή. — Ὁ Πολύβιος ἔχει σαφῆ καὶ ἐναργῆ ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος
τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων. — Ὁ Πολύβιος καὶ ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποι-
θήσεις ἔχει καὶ τὸν θεὸν ὡς τὴν ἀνωτάτην κοσμοδιοικητικὴν Ἀρχὴν προσβεύει. Αἱ
παρ' αὐτῷ διάφοροι λέξεις «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον, εἰ-
μαρμένη» εἶνε διάφοροι ἐκφράσεις πρὸς δηλῶσιν τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς
Ἀρχῆς. — Οἱ φρονῶντες ὅτι ὁ Πολύβιος ἔχει συγκεχυμένην ἔννοιαν τῶν ἐν τῇ
ἱστορίᾳ ἐνεργουσῶν δυνάμεων καὶ ἀσταθεῖς θρησκευτικὰς δοξασίας Paul la-Roche,
Lehrs, Bernardy, Markhauser, Lindemann, Brandstätter. — Ἐλεγχος τῆς
ψευδοδοξίας τοῦ Paul La-Roche, Lehrs, Bernardy καὶ τῶν λοιπῶν ὁμοδοξούν-
των αὐτοῖς. Τὰ περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἀναμφισβήτητα χωρία
τοῦ Πολυβίου, τὰ περὶ τοῦ θεοῦ ἀμπολλα χωρία αὐτοῦ, ἡ ἄκρα ἀποστροφή αὐτοῦ
πρὸς πᾶσαν τῆς ἀσεβείας ἐκφανσιν, ὁ ἄγιος ἐνθουσιασμός αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν τῆς
θεοσεβείας ἐκδηλῶσιν. — Αἰτία τῆς ψευδοδοξίας ταύτης ἡ ὑπὸ τοῦ Πολυβίου χρη-
σις τῶν διαφόρων λέξεων «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον, εἰ-
μαρμένη». Ἡ χρῆσις τῶν διαφόρων τούτων λέξεων παρὰ Πολυβίῳ ἢ αὐτῇ, οἷα
καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς Ἑλλήσι ποιηταῖς καὶ συγγραφεῦσιν. — Οἱ φρονῶντες ὅτι ὁ
Πολύβιος ἔχει σαφῆ καὶ ἐναργῆ ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις καὶ
ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις Leopold Schmidt, Casaubon, Schweig-
häuser, Σουΐδας. Ὁ Πολύβιος ἐπίστευεν ἀπαράλλακτα, ὅπως πιστεύομεν σήμε-
ρον καὶ ἡμεῖς οἱ Χριστιανοί, ὅτι ὁ θεός διοικεῖ τὰ πάντα.

72. Αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων.

Δύο αἱ αἰτίαι τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων, αἱ ἐν τοῖς ἀνθρώποις
κείμεναι διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώ-
πους ὑφισταμένη ἀνωτάτη κοσμοδιοικητικὴ Ἀρχή.

Ὁ Πολύβιος ὡς ἄνθρωπος ἠθικός, ὡς πολιτικός χρηστός, ὡς ἱστο-
ρικός βαθύνους καὶ ὡς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνώστης δὲν ἦτο
δυνατὸν νὰ ἔχη ἄλλην γνώμην περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀν-

¹ Ἀνάπτυξις τῶν ἐν σελ. 72-79, § 34-37.

θρώποις γινομένων ἢ τὴν γνώμην, ἣτις ἀνωτέρω ἐν σελ. 77, § 36 ἐξετέθη· ὅτι τουτέστι πάντων τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων δύο εἶνε αἱ αἰτίαι, αἱ ἐν τοῖς ἀνθρώποις κείμεναι διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις καὶ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους ὑπάρχουσα ἀνωτάτη κοσμοδιοικητικὴ Ἄρχή, ἣτις συνέχει τὸν κόσμον εἰς ἓν ὅλον ἔλλογον καὶ κατευθύνει αὐτὸν πρὸς ἓνα τελικὸν σκοπὸν, αὐτῇ μόνον γνωστόν. Καὶ ὅταν μὲν ἡ ὄντως τοῦ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπιδιωκομένου συμφωνῇ πρὸς τὸν τελικὸν τοῦτον σκοπὸν τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἄρχης, τότε τὸ γεγονός τοῦτο δύναται νὰ συντελεσθῇ καὶ τότε φαίνεται τοῦτο ὡς καθαρὸν προῖον τῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κειμένων δυνάμεων· ὅταν ὁμως ἡ βούλησις τῶν ἀνθρώπων δὲν συμπίπτει μὲ τὴν θείαν βούλησιν, τότε τὸ ἐπιδιωκόμενον δὲν συντελεῖται, καὶ τότε γίνονται τοῖς ἀνθρώποις κατάδηλα τότε ἀνεπαρκῆς καὶ τὸ ἀνίσχυρον τῶν ἐν αὐτοῖς κειμένων δυνάμεων καὶ τὸ κυριαρχικὸν καὶ ἀπαραίτητον τῆς ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου κειμένης ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἄρχης, ἐξ ἧς ἀπορρέει κυρίως ἡ αἰτιότης τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις συντελουμένων.

Αὕτη νομίζω ὅτι εἶνε ἡ ἀκραιφνὴς γνώμη τοῦ Πολυβίου περὶ τῆς διπλῆς φύσεως τῶν αἰτίων πάντων τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων.

73. Ὁ Πολύβιος ἔχει σαφῆ καὶ ἐναργῆ ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων.

Εἶνε ἀληθὲς ὅτι εὐκόλως δύναται τις νὰ ἀπατηθῇ ὡς πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀκραιφνῆ γνώμην τοῦ Πολυβίου καὶ νὰ ὑπολάβῃ αὐτὸν ὡς τινα ἐπιπόλαιον καὶ ἄστατον, οὐδεμίαν σαφῆ ἔννοιαν περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἔχοντα καὶ οὐδεμίαν ἐδραίαν θρησκευτικὴν πεποιθήσιν κεκτημένον, διότι πολύμορφοι εἶνε οἱ τύποι, ἐν οἷς τὴν περὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων γνώμην αὐτοῦ ὁ Πολύβιος ἐν τῷ ἱστορικῷ αὐτοῦ συγγράμματι ἀποτυποῖ. Ὅταν ὁμως ἔχη τις ζωηρὰν πρὸ τῶν ὁμμάτων αὐτοῦ τὴν ὅλην προσωπικότητα τοῦ χρηστοῦ καὶ τοῦ πολυπειροῦ ἀνδρός· ὅταν ἀναλογισθῇ τὰς περιστάσεις, ἐν αἷς ἔζη, καὶ τοὺς ἀνδρας, μεθ' ὧν ἀνεστράφη· ὅταν ἀναλογισθῇ τὸν κύριον σκοπὸν, δι' ὃν ἐπεχείρησε τὴν συγγραφὴν τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, ἀλλὰ μάλιστα ὅταν ἐπισταμένως μελετήσῃ ἐν αὐτῷ τῷ συγγράμματι αὐτοῦ πάντα τὰ οἰκεία χωρία καὶ βαθέως κατανοήσῃ

αὐτὰ καὶ εὐσυνειδήτως συνδυάσῃ πάντα πρὸς ἄλληλα, τότε θὰ ἴδῃ — πιστεύω — ὅτι ὁ Πολύβιος καὶ σαφῆ ἔνοιαν περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων εἶχε καὶ ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις ἐκέκτητο καὶ νοῦν ὀρθότατον εἶχεν, ὥστε μηδέποτε νὰ παρεκκλίνῃ πρὸς οὐδετέραν τῶν ἐν τοῖς τότε καιροῖς συνήθων ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς πράγμασι πλημμελῶν ἀκροτήτων, εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν γραῶδη τερατολογίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν καταφρόνησιν τῶν θείων ἀφ' ἑτέρου.

Ἐν πρώτοις δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἡ φύσις τοῦ Πολυβίου, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἱστοριῶν αὐτοῦ, ἦτο οὐχὶ βεβωβήσας τις, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν πρακτικὴ, τρεφομένη καὶ εὐφραινομένη ἐκ τῶν συναισθημάτων, ἅτινα βίος ἐνεργὸς παράγει, καὶ ἐκ τῶν ἐνοιῶν, ἅς τινες βιωτικὴ ἐμπειρία δαψιλῆς πρὸ τῆς συνειδήσεως ἐπισωρεύει, καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν ἰνδαλαμάτων, ἅτινα θυμικὸν εὐθικτὸν ἐν τοῖς βαθυτάτοις τῆς ψυχῆς ἀνακυκᾷ καὶ φαντασία ἀχαλίνωτος πρὸ τῆς συνειδήσεως λάβρως ἐπιπροχέει. Ὁ Πολύβιος εἶχε νεῦρα χαλύβδινα, κρατυνθέντα ἐν τῇ θήρᾳ, ἣν ὑπερέτρως ἠγάπα καὶ ἐν τῷ στρατιωτικῷ βίῳ, ὃν ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐτίμα· δὲν εἶχε νεῦρα ἐν τοῖς βάθροις τῶν θεολογικῶν διδακτηρίων ἀπαμβλυθέντα καὶ ἀπὸ τῆς κατὰ φύσιν ἐξεως ἐκ τῆς μακροχρονίου μεταμεσονυκτερινῆς ἀναγνώσεως θριπηδέστων μεγαλοσχημῶν βιβλίων παραστραφέντα. Τὸν κόσμον ὁ Πολύβιος ἐσπούδασε κατ' ἀρχὰς μὲν χειραγωγούμενος ὑπ' ἀνδρῶν, οἷος ὁ πατὴρ αὐτοῦ Λυκόρτας καὶ οἱ τούτῳ ὁμόφρονες μεγάθυμοι καὶ φιλελεύθεροι τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἄνδρες, εἶτα δὲ ἐπὶ πολὺν χρόνον μετ' αὐτῶν συμπράττων καὶ τέλος ἀναστρεφόμενος μετ' ἀνδρῶν, οἱοὶ ὁ Λεύκιος Αἰμίλιος Παῦλος, ὁ Φάβιος, ὁ Σκιπίων καὶ οἱ ὅμοιοι τούτοις σφενδάμνιοι καὶ τετραπήχεις Ῥωμαῖοι ἀριστεῖς, οἵτινες πᾶν ἄλλο βεβαίως ἦσαν ἢ θεολόγοι τὸ ἐπάγγελμα.

Ἐπειτα πρέπει νὰ ἔχωμεν πάντοτε ἐν νῷ ὅτι ὁ Πολύβιος οὐχὶ φιλοσοφίαν οὐδὲ δογματικὴν, ἀλλ' ἱστορίαν, καὶ δὴ ἱστορίαν πραγματικὴν, συνέγραψε¹, καὶ ἐν χρόνοις μάλιστα γενικῆς ἐκλύσεως καὶ δια-

¹ 9, 1, 6: Τἄλλα μέρη τῆς ἱστορίας ἀποδοκιμάσαντες αὐτὰ τὰ κατὰ τὰς πράξεις προειλόμεθα γράφειν.— 9, 1, 4: Τὰς πράξεις τῶν ἐθνῶν καὶ πόλεων καὶ δυναστῶν.— 9, 2, 4-6: Ὁ πραγματικὸς τρόπος ἐνεκρίθη . . διὰ τὸ πάντων ὠφελιμώτατον αὐτὸν καὶ πρὸ τοῦ μὲν, μάλιστα δὲ νῦν ὑπάρχειν . . ἡμεῖς οὐχ οὕτω τῆς τέρψεως στοχαζόμενοι τῶν ἀναγνωσομένων ὡς τῆς ὠφελείας τῶν προσσχόντων, τἄλλα παρέντες ἐπὶ τοῦτο τὸ μέρος κατηνέχθημεν.— 37, 4, 1: Ἐγὼ δὲ φησὶν ὁ Πολύβιος ἐπιτιμῶν τοῖς τῆν

φθοράς¹, καθ' οὓς ἡ ἀποβαρβάρωσις τῆς διανοίας τῶν ἀνθρώπων ἔδυσχέραινε μὲν πρὸς οἰανδήποτε τῆς βαθυνοίας ἐπίφασιν, οὐδαμῶς δ' ἠνείχετο οὐδὲ τὴν ἐλαφροτάτην ἀπὸ τῆς κοινῆς ἀντιλήψεως ἀπομάκρυνσιν². Ἡ ἀκολασία ἐν τῷ ἰδιωτικῷ³, καὶ ἡ κακοπραγμοσύνη ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ⁴, τὸ παράδοξον τῶν ἐξελισσομένων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν πράξεων⁵, ἡ φαυλότης τῶν προΐσταμένων τῶν ἐν Ἑλ-

τύχην καὶ τὴν εἰμαρμένην ἐπιγράφουσιν ἐπὶ τε τὰς κοινὰς πράξεις καὶ τὰς κατ' ἴδιαν περιπετείας, νῦν βούλομαι περὶ τούτου τοῦ μέρους διαστείλασθαι καθ' ὅσον ὁ τῆς πραγματικῆς ἱστορίας ἐπιδέχεται τρόπος. — Πρὸβλ. καὶ 1, 2, 8. 6, 5, 2.

¹ 4, 35, 15: Εὐῶνα πανταχῇ τὰ κακὰ γέγονεν. — 13, 3, 8: Ταῦτα μὲν οὖν εἰρησθῶ πρὸς τὸν ἐπιπολάζοντα νῦν ὑπὲρ τὸ δέον ἐν τῇ κακοπραγμοσύνῃ ζῆλον. — 38, 4, 5: Πᾶσαι μὲν ἐκορυζῶν αἱ πόλεις, πανδημεὶ δὲ καὶ μάλιστα πῶς ἡ τῶν Κορινθίων. — 38, 2, 7: Τὸ δὲ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων . . ἔμενε νοσοῦν καὶ διεφθαρμένον.

² 6, 5, 1 κέξ.: Ἀκριθέστερον μὲν ἴσως ὁ περὶ τῆς κατὰ φύσιν μεταβολῆς τῶν πολιτειῶν εἰς ἀλλήλας διευκρινεῖται λόγος παρὰ Πλάτωνα καὶ τισιν ἑτέροις τῶν φιλοσόφων· ποικίλος δὲ ὦν καὶ διὰ πλειόνων λεγόμενος ὀλίγοις ἐφικτός ἐστιν. διόπερ ὅσον ἀνήκειν ὑπολαμβάνομεν αὐτοῦ πρὸς τὴν πραγματικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν κοινὴν ἐπίνοιαν, τοῦτο πειρασόμεθα κεφαλαιωδῶς διελεῖν. — 23, 10^a, 3: Πολὺ γὰρ δὴ τί μοι δοκεῖ κεχωρισθαι κατὰ τὴν ἀρεσιν ὁ πραγματικὸς ἀνὴρ τοῦ κακοπράγμονος καὶ παραπλησίαν ἔχειν διαφορὰν τῷ κακεντρεχεὶ πρὸς τὸν ἐντρεχῆ· ἃ μὲν γὰρ ἐστὶ κάλλιστα τῶν ὄντων ὡς ἔπος εἶπεν, ἃ δὲ τούναντιον· ἀλλὰ διὰ τὴν νῦν ἐπιπολάζουσαν ἀκρίσιαν βραχείας ἔχοντα κοινότητος τὰ προσηρημένα τῆς αὐτῆς ἐπισημασίας καὶ ζήλου τυγχάνει παρὰ τοῖς ἀνθρώποις.

³ 32, 11, 3: Ὡν δὲ μέγας οὗτος (ὁ τῆς σωφροσύνης) καὶ δυσέφικτος ὁ στέφανος εὐθῆρατος ἦν κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἐν Ῥώμῃ διὰ τὴν ἐπὶ τὸ χεῖρον ὄρμην τῶν πλείστον. οἱ μὲν γὰρ εἰς ἐρωμένους τῶν νέων, οἱ δ' εἰς ἑταίρας ἐξεκέχυντο, πολλοὶ δὲ εἰς ἀκροάματα καὶ πότους καὶ τὴν ἐν τούτοις πολυτέλειαν, ταχέως ἠρπακότες . . τὴν τῶν Ἑλλήνων εἰς τοῦτο τὸ μέρος εὐχέριαν. — 40, 6, 10: Αὔλος Ποστούμιος . . κατὰ τὸν βίον ἐζηλώκει τὰ χεῖριστα τῶν Ἑλληνικῶν. καὶ γὰρ φιλήδονος ἦν καὶ φυγόπνονος.

⁴ 13, 3, 1: Ἐγένετο περὶ τὴν τοιαύτην κακοπραγμοσύνην ἦν δὴ . . ἀναγκαίαν ἐβούλοντο λέγειν ἔνιοι πρὸς τὸν πραγματικὸν τρόπον διὰ τὴν νῦν ἐπιπολάζουσαν κακοπραγμοσύνην. οἱ μὲν οὖν ἀρχαῖοι πολὺ τι τοῦ τοιοῦτου μέρους ἐκτός ἦσαν. — 18, 34, 7: Ἦδη γὰρ κατὰ τὴν Ἑλλάδα τῆς δωροδοκίας ἐπιπολαζούσης καὶ τοῦ μηδένα μηδὲν δωρεὰν πράττειν. — 6, 56, 13: Οἱ τὰ κοινὰ χειρίζοντες παρὰ . . τοῖς Ἑλλησιν, ἐὰν τάλαντον μόνον πιστευθῶσιν, ἀντιγραφεῖς ἔχοντες δέκα καὶ σφραγίδας τοσαύτας καὶ μάρτυρας διπλασίου οὐ δύναται τηρεῖν τὴν πίστιν.

⁵ 1, 1, 3: Τὸ παράδοξον τῶν πράξεων, ὑπὲρ ὧν προσηρημέθα γράφειν, ἰκανόν ἐστὶ προκαλέσθαι καὶ παρορμησθαι πάντα καὶ νέον καὶ πρεσβύτερον πρὸς τὴν ἔντευξιν τῆς πραγματείας. τίς γὰρ οὕτως ὑπάρχει φαῦλος ἢ βῆθμος ἀνθρώπων, ὃς οὐκ ἂν βούλοιο γυνῶνα πῶς καὶ τίνι γένοι πολιτείας ἐπικρατηθέντα σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην οὐδ' ἐν ὄλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἔπασσε τὴν Ῥωμαίων, ὃ πρότερον οὐχ εὕρισκεται γεγονός. — 1, 2, 1: Ὡς δ' ἐστὶ παράδοξον καὶ μέγα τὸ περὶ τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν θεώρημα γένεσι' ἂν οὕτω μάλιστα ἐμφανές, εἰ τὰς ἐλλογιμωτά-

λάδι δημοσίων πραγμάτων¹, ἡ οὐδενία καὶ εἰκαϊότης καὶ βαναυσότης καὶ ἀγυρτεία καὶ κακοῦθεια τῶν ἀναγινωσκομένων ιστοριογράφων²,

τας τῶν προγεγενημένων δυναστειῶν . . παραβάλλοιμεν καὶ συγκρίνοιμεν πρὸς τὴν τῶν Ῥωμαίων ὑπεροχήν.

¹ 39, 2, 14: Προστάτας πραγμάτων ὁμοιοτέρους τῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησι τότε . . ὑπαρξάντων οὐκ ἂν εὔροι τις βράδιως. — 38, 2, 8: Οἱ δὲ περὶ τὸν Δίαϊον καὶ Κριτόλαον, καὶ πάντες οἱ μετέχοντες αὐτοῖς τῆς αὐτῆς γνώμης, οὗτοι δὲ ἦσαν ὡσπερ ἐπίτηδες ἐξ ἐκάστης πόλεως κατ' ἐκλογὴν οἱ χειριστοὶ καὶ τοῖς θεοῖς ἐχθροὶ καὶ λοιμῶν αἵτιοι, τὸ δὲ ἔθνος . . καθόλου καὶ συλλήθδην παρέβαιον τοῖς λογιμοῖς. — Πρβλ. καὶ 32, 21, 3. 38, 1, 4 κέξ. 38, 3, 6. 40, 5, 5.

² 12, 25^b, 4-12, 25^c, 2: Ὁ δὲ καὶ τοὺς βηθέντας λόγους καὶ τὴν αἰτίαν παρασιωπῶν, ψευδῆ δὲ ἀντὶ τούτων ἐπιχειρήματα καὶ διεξοδικούς λέγων λόγους, ἀναίρει τὸ τῆς ἱστορίας ἔθιον ὃ μάλιστα ποιεῖ Τίμαιος· καὶ διότι τούτου τοῦ γένους ἐστὶ πλήρη τὰ βιβλία παρ' αὐτῷ πάντες γινώσκομεν. Ἴσως δ' οὖν ἂν τις ἐπαπορήσειε πῶς τοιοῦτος ὢν . . τσαυτῆς παρ' ἐνίοις ἀποδοχῆς τέτευχε καὶ πίστεως. — 2, 56, 1 καὶ 3: Παρ' ἐνίοις ἀποδοχῆς ἀξιοῦται Φύλαρχος . . ὁ συγγραφεὺς οὗτος πολλὰ παρ' ὅλην τὴν πραγματείαν εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν εἴρηκε.

Κατὰ τὸν Πολύβδιον οἱ κατὰ τοὺς τότε χρόνους ἀναγινωσκόμενοι ιστοριογράφοι ἦσαν ἀγενεῖς καὶ γυναικῶδεις (2, 56, 9), παιδαριῶδεις (12, 3, 2. 12, 25^b, 7 καὶ 9), γελοιοὶ (25^f, 3), μυρολόγοι καὶ γραῶδεις (3, 47, 8 κέξ.), ἀλογίας καὶ ἀσκεψίας μεστοὶ (2, 63, 5. 3, 9, 2. 12, 22, 4. 16, 17, 1. 16, 20, 1), ἄπειροι τῶν πραγμάτων, ἀταλαίπωροι καὶ ὀψιμαθεῖς (12, 4^e, 1. 12, 22, 6. 12, 26^f, 3), ἐν μιᾷ πόλει δι' ὅλου σχεδὸν τοῦ βίου αὐτῶν διαμένοντες καὶ τὰ ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις αὐτῆς κατακείμενα ἱστορικὰ βιβλία διαφυλλίζοντες καὶ ἐξ αὐτῶν τὴν ὅλην αὐτῶν ἱστορικὴν σοφίαν ἀντλούντες, πείθοντες δὲ ἑαυτοὺς ὅτι ἐγένοντο ἱκανοὶ πρὸς ἱστοριογραφίαν, οἳ εἶνε τέλειοι ἱστορικοὶ, καίπερ μηδεμίαν ἐμπειρίαν τῶν πολεμικῶν ἔργων ἔχοντες, καίπερ οὐδεμίαν ἐμπειρίαν τῶν πολιτικῶν πράξεων κεκτημένοι, καίπερ ἄπειροι τῆς τῶν τόπων θεάς ὄντες (12, 25^d, 1. 12, 25^e, 3. 12, 25^e, 1 κέξ. 12, 25^f, 3. 12, 25^h, 1 κέξ. Πρβλ. καὶ 12, 25^h, 6. 12, 26^f, 4. 12, 28^a, 4 καὶ 6), οὐδὲν ὑγιὲς ἐξηγούμενοι, ψευδολόγοι καὶ παραπαίοντες τῆς ἀληθείας (12, 4^d, 3. 4. 5. 12, 25^a, 4), παραδοξολόγοι καὶ ψυχρολόγοι καὶ τερατολόγοι καὶ κενολόγοι, τὰ ἐν τοῖς κουρείοις καὶ τῇ ἀγορᾷ λεγόμενα ἐν τοῖς ὑπομήμασι αὐτῶν ἀναγράφοντες (2, 59, 3. 3, 20, 5. 12, 12^e, 1. 12, 26. 12, 26^e, 2 κέξ. 12, 26^e, 1. 12, 26^f, 1), ἀγνοοῦντες τὰ πράγματα καὶ διαστρέφοντες αὐτὰ (2, 58, 13. 3, 21, 10. 3, 48, 7. 12, 4^d, 3. 4. 5. 12, 25^h, 2. 12, 25^h, 1. 16, 17, 8), ἀνιστόρητοι καὶ τέλειον ἀσυλλόγιστοι (12, 3, 2), εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν τὰ πλεῖστα λέγοντες (2, 56, 3), φιλόνοιχοι περὶ τὸ προτεθὲν (12, 26^d, 1), κενόδοξοι (3, 21, 10), σπουδάζοντες περὶ τὴν τῆς λέξεως κατασκευὴν, ὀλιγωροῦντες δὲ τέλειον τῶν πραγμάτων (16, 18, 2 καὶ 3), αἰσχρολόγοι καὶ ψεύσται (2, 58, 12. 3, 48, 5. 12, 13, 2 κέξ. 12, 15, 2 κέξ. 12, 25^h, 2. 12, 25^h, 1), αὐτοσημαδισταί, ἀπίθανα καὶ ψευδῆ τερατευόμενοι (3, 48, 8 κέξ. 12, 3, 6), οὐδὲν αἰτιολογούντες, ἀεῖποτε βρηαικοῦντες, οὐδέποτε ὀλιγα, οὐδέποτε σπουδαία, οὐδέποτε καίρια λέγοντες, ἀλλ' αἰεῖποτε πολλὰ καὶ μάταια καὶ τετριμμένα φλυαροῦντες (12, 25ⁱ, 6), διὰ τοῦ πληθους τῶν βιβλίων καὶ οὐχὶ διὰ τῆς ἀξίας τῶν ἱστορουμένων τὴν δόξαν τοῦ διειδυτοῦ ἱστοριογράφου ἐπιδιώκοντες, τὰ μικρὰ μεγάλα ποιοῦντες καὶ τὰ βραχέως εἰρημένα διασκευάζοντες καὶ ἐπεκτείνοντες (29, 6^a, 1 κέξ.), εἰς μερικὰς ὑποθέσεις ἀποκλει-

ἡ ἀναίδεια τῶν ἀναισχυντογράφων¹, ἡ ἀθλιότης πάντων² ἀπεβαρβάρωσαν καὶ ἀπήμβλυναν τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων³, δι' οὓς ἔγραψε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ ὁ Πολύβιος⁴. ὥστε οὐ

στικῶς ἀσχολούμενοι (8, 4, 2 καὶ 11), περὶ γενεαλογίας καὶ ἀποικίας καὶ κτήσεις πόλεων καὶ τὰ παρόμοια τοῦτοις ἀνωφελῆ ἀντικείμενα ἐνδιατρίβοντες (9, 1, 3 κέξ. 9, 2, 1-6), ἡρώων συναντιλήψεις καὶ θεῶν ἐπιφανείας καὶ θείας ἐπιπονάς ὄνειρωττόντων καὶ δαιμονιώντων εἰς τὰ ἱστορικά αὐτῶν συγγράμμα ἀναγράφοντες (3, 48, 7 κέξ. 12, 12^ο, 1), βρίθοντες ἐνουπίων καὶ τεράτων καὶ μύθων ἀπιθάνων καὶ συλλήβδην δεισιδαιμονίας ἀγεννοῦς καὶ τερατείας γυναικώδους (12, 24, 5), περὶ τῆς σεμνῆς οὐσίας καὶ τοῦ βυβηλοῦ ἀξιώματος καὶ τοῦ σπουδαίου προορισμοῦ τῆς ἱστορίας οὐδαμῶς φροντίζοντες, σύμπασαν δὲ τὴν προσοχὴν αὐτῶν μόνον εἰς τὰ πρὸς ἀλαζονείαν καὶ φαντασίαν συντείνοντα ἐστραμμένην ἔχοντες (16, 20, 3 κέξ.), κόλακες, ἀνόητοι, εὐήθεις, λοιδοροὶ, ἀθυρόστομοι, πικροί, κομπορρήμονες, ἀντιφάσεων ἀνάμεστοι, πολὺ τοῦ καθήκοντος παραπίπτοντες (8, 12, 1-5 καὶ 12. 8, 13, 2 καὶ 8. 12, 25^ο, 3. 12, 25^κ, 9. 12, 26, 9. 12, 26^κ, 4), φιλόσοφοι καὶ φιλοκατήγοροι (12, 14, 5 κέξ.), φιλαπεχεθεῖς, τολμηροί, ἀφιλόσοφοι, φλύαροι καὶ συλλήβδην ἀνάγωγοι (12, 25, 6. 12, 25^κ, 7), ἀκατάρτιστοι, θρασεῖς, ἀνελεύθεροι, κολακεύοντες τὰ ἀγεννῆ πάθη τῶν ἀνθρώπων, ἐγκωμιάζοντες τοὺς ἰσχύοντας καὶ χαριζόμενοι εἰς τοὺς οἰκείους αὐτῶν ψωμισμοῦ ἕνεκα (16, 20, 3. Πρβλ. καὶ 8, 10, 7).

¹ 12, 13, 1: Τίμαιός φησι Δημοχάρην ἡταιρικῆναι μὲν τοῖς ἄνω μέρεσι τοῦ σώματος, οὐκ εἶναι δ' ἄξιον τὸ ἱερόν πυρ φασάν, ὑπερβεβηκῆναι δὲ τοῖς ἐπιτηδεύμασι τὰ Βότρουοι ὑπομνήματα καὶ τὰ Φιλαινίδος καὶ τῶν ἄλλων ἀναισχυντογράφων.

² 40, 3, 7: Πάντα δ' ἦν πλήρη ἀρχομένης φαρμακείας τῶν βίπτουόντων ἑαυτοὺς εἰς τὰ φρέατα καὶ κατὰ κρημνῶν, ὥστε κατὰ τὴν παροιμίαν κἂν ἐχθρὸν ἐλεῆσαι θεασάμενον τὴν τότε περιπέτειαν τῆς Ἑλλάδος. . . κατὰ τοὺς νῦν καιροὺς ἠτύχησαν αὐτοὶ ὁμολογούμενην διὰ τὴν τῶν προεστώτων ἀβουλῶν καὶ διὰ τὴν ἰδίαν ἄνοιαν.

³ 12, 23, 8: Ἰκανὰ ταῦθ' ἡμῖν ἐστὶ πρὸς τὴν Τίμαιόν καθδρομήν, ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἀφιλοτίμως πεπεισμένους ἀληθεύειν τὸν συγγραφέα τούτου. — 12, 26^ο. 1 κέξ.: Οὐ μὴν ἀλλ' οἱ πλείω χρόνον συντραφέντες αὐτοῦ τοῖς. . . ὑπομνήμασιν. . . ὅταν ἅπασαν συνταξαμένῃ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἐπαγγελίας ἀποπιστεύσωσι, κάπειτά τις αὐτοῖς ἀποδεικνύη τὸν Τίμαιον, ἐν οἷς πικρότατός ἐστι κατὰ τῶν πέλας, αὐτὸν ἔνοχον ὄντα. . . δυσέριδες γίνονται καὶ φιλονικιοὶ καὶ δυσμετάθετοι, καὶ σχεδὸν ὡς ἔπος εἶπεν οἱ φιλοπονώτατα προσεδρεύσαντες τοῖς ὑπομνήμασιν αὐτοῦ τοῦτ' ἀποφέρονται τὸ λυσitelῆς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως. οἱ γὰρ μὴν ταῖς δημηγορίαις προσσχόντες αὐτοῦ καὶ καθόλου τοῖς διεξοδικοῖς λόγοις μεираκιώδεις καὶ διατριβικοὶ καὶ τελῶς ἀναλήθεις γίνονται διὰ τὰς ἄρτι βηθείας αἰτίας. — 12, 25^κ, 7: Τὸ τὴν ἀληθινὴν προσφερόμενον ἔξιν ἐν ἑκάστοις τῶν ἐπιτηδευμάτων, οὐ μόνον ὑπάρχει σπάνιον, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ὑπὸ τῆς στωμυλίας καὶ τόλμης ἐπισκοτεῖται διὰ τὴν τῶν πολλῶν ἀκρισίαν.

⁴ 1, 3, 7: Εἰ μὲν οὖν ἡμῖν ἦν συνήθη καὶ γνώριμα τὰ πολιτεύματα τὰ περὶ τῆς τῶν ὄλων ἀρχῆς ἀμφισθητήσαντα, ἴσως οὐδὲν ἂν ἡμᾶς ἔδει. . . γράφειν. . . ἐπεὶ δ' οὕτε τοῦ Ῥωμαίων οὔτε τοῦ Καρχηθονίων πολιτεύματος πρόχειρός ἐστι τοῖς πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἢ προγεγενημένη δύναμις οὐδ' αἱ πράξεις αὐτῶν, ἀναγκαῖον ὑπελάβομεν εἶναι συντάξασθαι ταύτην. . . τὴν βίβλον. — 3, 59, 7 καὶ 8: Τὸ πλεον τούτου χάριν ὑπεδεξάμεθα τὰς κακοπαθείας καὶ τοὺς κινδύνους τοὺς συμβάντας ἡμῖν ἐν πλάνῃ τῇ

μόνον εὐρέθη ἠναγκασμένος νὰ ἐκχέηται πλατύτατα ἐν ταῖς ἀφηγή-
σεσιν αὐτοῦ, νὰ ἐγκαταμινύη, διακόπτων τὴν ἀφήγησιν, τὰ ἑαυτοῦ
συμπεράσματα, τὰ ἐκ τῶν ἐκάστοτε ἐκτεθειμένων γεγονότων προκύ-
πτοντα, καὶ ἔτοιμα αὐτὰ νὰ παρέχη, νὰ παρεμβάλλῃ παντοῖα διδά-
γματα ἐπὶ τῶν παντοίων προφαινομένων ἐκάστοτε βιωτικῶν ζητημά-
των¹, ἀλλὰ καὶ νὰ μεθαρμόζῃ ἐκάστοτε τὰ βαθύτερα αὐτοῦ διανοή-
ματα καὶ νὰ ἐκφράζῃ αὐτὰ κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ καθιστᾷ
αὐτὰ προσιτὰ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν συγχρόνων αὐτοῦ ἀνθρώπων².

Ἡ ἀλήθεια εἶνε τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἱστορίᾳ, λέγει πολλαχοῦ τῆς
συγγραφῆς αὐτοῦ ὁ Πολύβιος, τὸ δὲ ὕφος, ἡ λέξις, καὶ ἡ ἔκφρασις,
ὅσον καὶ ἂν εἶνε ἄξια λόγου συστατικὰ τοῦ ἱστοριογράφου, δὲν εἶνε
ὁμως καὶ τὰ πρῶτα³, ὥστε, ἂν πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀνωτάτης κοσμο-
διοικητικῆς Ἀρχῆς τῆς κατευθυνούσης κατὰ τὸ ἀρχικὸν αὐτῆς σχέ-
διον τὰ τῶν ἀνθρώπων εὐρηναί ἐν τῇ συγγράμματι αὐτοῦ αἱ λέξεις
τύχην, ταυτόματον, δαιμόνιον, τύχην καὶ ταυτόματον, τύχην
καὶ δαιμόνιον, θεὸς καὶ τύχην, θεὸς καὶ εἰμαρμένην, θεῖον,
θεός, θεοῦ πρόνοια, τὸ πᾶγμα εἶνε ἕν καὶ τὸ αὐτό, αἱ λέξεις
μόνον εἶνε διάφοροι.

Ὁ Πολύβιος πολλαχοῦ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ λέγει, ὅτι ἡ πρόθεσις
του εἶνε νὰ ἐξηγήσῃ πῶς καὶ διὰ τί ἡ Ῥώμη καθυπέταξεν ἐν βραχυ-
τάτῳ χρόνῳ, «ἐν οὐδ' ὄλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσι», σύμπαντα
τὸν τότε κόσμον⁴, ἵνα μὴ φαίνηται τὸ γεγονὸς τοῦτο, ὅπως παρὰ

κατὰ Λιδύην καὶ κατ' Ἰθρίαν, ἔτι δὲ Γαλατίαν καὶ τὴν ἔξωθεν ταύταις ταῖς χώραις
συγκυροῦσαν θάλατταν, ἵνα διορθωσάμενοι τὴν τῶν προγεγονότων ἄγνοιαν ἐν τούτοις
γνώριμα ποιήσωμεν τοῖς Ἕλλησι καὶ ταῦτα τὰ μέρη τῆς οἰκουμένης.

¹ 10, 32, 8: Ἐγὼ δὲ παρ' ὅλην τὴν πραγματείαν πολλάκις ἀναγκάζομαι περὶ
τῶν τοιούτων ὑπομνησθεῖν τοὺς ἐντυγχάνοντας, θεωρῶν, εἰ καὶ περὶ τι τῶν τῆς
στρατηγίας μερῶν ἄλλο, καὶ περὶ τοῦτο διαμαρτάνοντας τοὺς ἡγεμόνας, καίτοι προδή-
λου τῆς ἀγνοίας ὑπαρχούσης. — 38, 14, 1: Ὑπὲρ ὧν οὐ δεήσει θαυμάζειν, ἐὰν παρ-
εκαίνοντες τὸ τῆς ἱστορικῆς διηγήσεως ἤθος ἐπιδεικτικωτέρων καὶ φιλοτιμωτέρων φαι-
νώμεθα ποιούμενοι περὶ αὐτῶν τὴν ἀπαγγελίαν.

² 6, 5, 1: Ἀκριβέστερον μὲν οὖν ἴσως ὁ περὶ τῆς κατὰ φύσιν μεταβολῆς τῶν πολι-
τειῶν εἰς ἀλλήλας διευκρινεῖται λόγος παρὰ Πλάτῳνι καὶ τισιν ἐτέροις τῶν φιλοσόφων
ποικίλος δὲ ὧν καὶ διὰ πλείονων λεγόμενος ὀλίγος ἐφικτός ἐστιν. διόπερ ὅσον ἀνήκειν
ὑπολαμβάνομεν αὐτοῦ πρὸς τὴν πραγματικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν κοινὴν ἐπίνοιαν, τοῦτο
πειρασόμεθα κεφαλαιωδῶς εἰπεῖν. — Πρὸβλ. καὶ 23, 10^a. 3. 37, 4, 1. — Περὶ τούτου
ἴδε καὶ Paul La-Roch, Charakteristik des Polybius, Leipzig, 1857, σ. 7 καὶ 8.

³ Ἰδ. ἀνωτέρω, σελ. 46, 6'.

⁴ 6, 1^a. 3. 3, 1, 9. 3, 4, 2 καὶ 12.

τοῖς πλείστοις τῶν τότε Ἑλλήνων, ὡς τυχαῖον ἔργον τῆς τυφλῆς τύχης, ὡς αὐτοματισμός τις καὶ ὡς ἀπλοῦν ἄθροισμα τυχαίων συμπτώσεων, ἀλλ' ὡς ἀποτέλεσμα αἰτίων τινῶν ὠρισμένων, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας δηλ. καὶ ἀνικανότητος τῶν ὁμόρων τοῖς Ῥωμαίοις πολεμίων ἔθνων, τῆς ἀμοιβαίας ἐχθροπαθείας καὶ ζηλοτυπίας τῶν διαφόρων πρὸς ἀλλήλους τῆς Ἑλλάδος λαῶν καὶ τῶν διαφόρων κατὰ τε τὴν Εὐρώπην, τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν ἐλληνικῶν δυναστειῶν, ἀλλὰ μάλιστα ὡς γνήσιον ἔκγονον τῶν ὑψηλῶν ἀρετῶν τῶν Ῥωμαίων, τοῦ ἐξόχου ὀργανισμοῦ τῆς πολιτείας αὐτῶν, τῆς βαθυτάτης θεοσεβείας, τῆς τελειοτάτης στρατιωτικῆς συντάξεως, τῆς καταπληκτικῆς ἀνδρείας καὶ τῆς θαυμασίας διπλωματικῆς ἀγχινοίας καὶ εὐστροφίας αὐτῶν, τελουμένου οὕτω τοῦ τελικοῦ σχεδίου τῆς θείας προνοίας, ἣτις τὴν εἰς ἓν ὄλον συνένωσιν πάντων τῶν ἐν τῷ τότε γνωστῷ κόσμῳ ἔθνων ἠθέλησεν¹. Ἄν τοῦτο εἶνε ἀληθές, τότε οὐδαμῶς οὐδενὶ ἐπιτρέπεται νὰ ἐκλαμβάνῃ τὰς λέξεις τύχη, ταυτόματον, εἰμαρμένη ἄλλως ἢ ὡς συντόμους τινὰς καὶ προχειροὺς καὶ ὑπὸ πάντων καταληπτοὺς τρόπους τῆς ἐκφράσεως τοῦ αὐτοῦ πράγματος, τοῦ ἀλλαχοῦ διὰ τῶν ἐκφράσεων δαιμόνιον, θεός, θεοῦ πρόνοια ἐκφραζομένου.

Ἐξηγούμεθα· πρᾶγμα παράδοξον καὶ μέγα, ἐπομένως ἀκατάληπτον τοῖς πολλοῖς ἐξειλίσσετο πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῖς ἐλληνικῆς κοινωνίας τότε. Οἱ Ῥωμαῖοι, μίαν πόλιν ἐν τῇ ἀπωτάτῃ δύσει οἰκοῦντες, ἐξηνητημένοι τέλειον ἐκ τῶν μακροχρονίων καὶ δεινῶν πρὸς τοὺς Καρχηδονίους ἀγώνων νὰ γείνωσι κύριοι παντὸς τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, αὐτοὶ ἀνίσχυροι καὶ βάρβαροι, ὡς ὑπελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων², οἵτινες ἐφαντάζοντο ὅτι τότε ἀκριβῶς ἦσαν ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτῶν δυνάμει καὶ ἀκμῇ, ἦτο πάντῃ ἀπροσδόκητον, ἦτο πάντῃ—κατ' αὐτοὺς— τυχαῖον³. Ἡ σθεναρὰ στρατιωτικὴ μοναρχία τῆς Μακεδονίας, ἡ σφριγῶσα Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία, ἡ πλήρης μένουσ καὶ θράσους πολεμικοῦ Αἰτωλικῆ συμπολιτεία, αἱ πλουσιώταται καὶ ἰσχυρόταται δυναστεῖαι τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῶν Πτολεμαίων ἐνέφαινον, κατὰ τὴν

¹ 1, 1, 5. 1, 3, 7, 8. 1, 4. 1, 63, 9. 2, 38, 5. 3, 1, 4 καὶ 9. 3, 3, 9. 3, 4, 2 καὶ 12. 3, 32, 7. 5, 105, 4 κέξ. 6, 1*3. 18, 28, 4. 21, 13, 8. 22, 6, 4. Ἰδ. καὶ ἄνωτ. σελ. 168-171.

² 5, 33, 6.

³ 1, 63, 9.

ἐνδόμευον πεποιθήσιν τῶν Ἑλλήνων, δύναμιν ἑλληνικὴν παμμεγίστην καὶ ἀκαταγώνιστον, πρὸς ἣν οὐδεμία βάρβαρος δύναμις ἦτο δυνατόν νὰ ἀντεπεξέλθῃ ποτέ. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ τόση ἑλληνικὴ δύναμις νὰ καταθραυσθῆ τόσον εὐκόλως, καὶ δὴ ἐν χρόνῳ βραχυτάτῳ, «ἐν οὐδ' ὄλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν», ὑπὸ μιᾶς τέλει ἐξηντηλημένης βαρβάρου πόλεως φυσικὸν ἦτο νὰ φανῆ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀτυχίας μὲν τῶν Ἑλλήνων, τῆς εὐτυχίας δὲ τῶν Ῥωμαίων. Ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προσθέσωμεν ὅτι ἡ Ῥώμη, ἡ πηγὴ, ἐξ ἧς ἀπέρρεεν ἡ τόση δύναμις, ἔκειτο τόσον μακρὰν τῆς Ἑλλάδος, ὥστε οὐδεὶς ἠδύνατο ἀκριβῶς ἐξ ἀμέσου ἀντιλήψεως νὰ γνωρίζῃ τὰ τοῦ διοργανισμοῦ τῆς θαυμασίας ταύτης πόλεως, ἔχομεν πλήρη τὸν λόγον τῆς παγκοίνου ταύτης πλάνης τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Πολύβιος ὁμῶς ὀρθὸν νοῦν ἔχων καὶ ἐκ τοῦ σύνεγγυς κάλλιστα γινώσκων τοὺς τε Ἕλληνας καὶ τοὺς Ῥωμαίους, ἐνόησεν ὅτι οὐχὶ αἱ τυχαῖαι συμπτώσεις οὐδ' ἡ τυφλὴ τύχη, ἀλλ' αἷτια ὠρισμένα ἐπήνεγκον τὴν θαυμασιωτάτην ταύτην ἐξέλιξιν τῶν τότε τελουμένων πραγμάτων· ἀκριβῶς δὲ τοῦτο καὶ ἐπεχείρησε τοῖς ὁμοθεσίαις αὐτοῦ φανερὸν νὰ καταστήσῃ¹. Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων ἀδύνατον τόσον σκαιῶς πρὸς ἑαυτὸν ἀντιφάσκων νὰ πιστεῦῃ μωροπίστως εἰς τὴν τυφλὴν καὶ ἀλόγιστον δύναμιν τῆς τύχης, ἣν διὰ παντὸς τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, ὡς ἀδύνατον, ὡς ἀνύπαρκτον ἀγωνίζεται νὰ ἀποδείξῃ².

74. Ἡ θρησκευτικὴ τοῦ Πολυβίου.

Ὁ Πολύβιος καὶ ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις ἔχει καὶ τὸν θεὸν ὡς τὴν ἀνωτάτην κοσμοδιοικητικὴν Ἀρχὴν προσβεύει. Αἱ παρ' αὐτῷ διάφοροι λέξεις «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον, εἰμαρμένη» εἶνε διάφοροι ἐκφράσεις πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἀρχῆς.

Πλὴν δὲ τούτων καὶ ἡ ἀκριβὴς μελέτη καὶ ἡ βαθεῖα κατανόησις πάντων τῶν χωρίων, ἐν οἷς περὶ «ταυτόματου καὶ τύχης καὶ δαιμονίου καὶ θεοῦ» καὶ τῶν τοιούτων ὁ Πολύβιος λαλεῖ, καὶ ἡ λελογισμένη

¹ 18, 28, 4. 1, 3 καὶ 4.

² 2, 38, 4-6. 18, 28, 4. 32, 16, 3. 37, 4. Πρὸς. καὶ 3, 47, 8 καὶ 9. 10, 3, 7. 15, 21, 3. 32, 23, 3. 7, 8. Ἴδε καὶ ἀνωτ. σελ. 55-58, γ', δ' καὶ ε'.

ἀντιπαράθεσις καὶ διαπλοκὴ αὐτῶν ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πολύβιος καὶ ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις ἔχει καὶ τὸν θεὸν ὡς τὴν ἀνωτάτην κοσμοδιοικητικὴν Ἀρχὴν πρεσβεύει.

Κατὰ τὸν Πολύβιον ὁ θεὸς¹ εἶνε ὁ παραίτιος τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους, τῶν ὑετῶν, τῶν ὄμβρων, τῶν αὐχμῶν, τῶν πάγων, τῆς φθορᾶς τῶν καρπῶν, τῶν ἐπιδημικῶν νόσων καὶ πασῶν τῶν τοιούτων τῆς φύσεως καταστάσεων καὶ μεταβολῶν, αἵτινες μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς πορείας τῶν ἀνθρωπίνων ἀσκοῦσιν². Αὐτὸς ὑπέδειξε τοῖς ἀνθρώποις πάντα τὰ εἰς τὸν βίον αὐτῶν χρήσιμα. Αὐτὸν πρέπει νὰ τιμῶμεν καὶ νὰ γεραίρωμεν, αὐτὸν νὰ προσκυνῶμεν καὶ νὰ λατρεύωμεν³. Αὐτὸς εἶνε ὁ δοτὴρ πάντων τῶν ἀγαθῶν⁴. Παρ' αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐξαιτώμεθα πάντα τὰ ἡμῖν ἀναγκαῖα καὶ ὠφέλιμα⁵. Αὐτὸν πρέπει νὰ εὐχαριστῶμεν διὰ τὰ ἐπιδαψιλευθέντα ἡμῖν ἀγαθὰ⁶. Αὐτὸς βοηθεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς πᾶσαν ἐπιχείρησιν αὐτῶν⁷. Πρὸς αὐτὸν ἐν ταῖς χαλεπαῖς περιστάσεσι καὶ ἐν τοῖς δεινοῖς συμπτώμασι τοῦ βίου ἡμῶν πρέπει νὰ καταφεύγωμεν εὐλαβῶς τὴν παρ' αὐτοῦ συναντίληψιν ἐξαιτούμενοι⁸. Αὐτὸς μόνον δύναται ἀπὸ παντὸς κινδύνου νὰ λυτρώσῃ ἡμᾶς⁹. Ἐὰν ὁ θεὸς μεθ' ἡμῶν, οὐδεὶς καθ' ἡμῶν¹⁰.

Ὁ θεὸς εἶνε ὁ ἄγρυπνος φύλαξ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ὁ αὐστηρὸς τιμωρὸς τῶν παραβαινόντων αὐτόν¹¹. Ἐν παντὶ τόπῳ ὀφθαλμοὶ Κυρίου σκοπεύουσι κακοὺς τε καὶ ἀγαθοὺς. Ὁ Κύριος ἀποδίδει ἐκά-

¹ Παρὰ Πολυβίῳ ἐνιαχοῦ ὁ θεὸς καλεῖται «τὸ δαιμόνιον», συνωδᾷ τῇ παγκοίνῳ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι χρήσει.— Ἀριστοτέλης, Ῥητορικὴ 1398, α, 15: Τὸ δαιμόνιον οὐδὲν ἐστὶν ἄλλ' ἢ θεὸς ἢ θεοῦ ἔργον.

² 11, 24, 8 καὶ 9. 31, 24, 9. 37, 4, 2 κέξ. Πρβλ. καὶ 3, 91, 7.

³ 4, 73, 3. 5, 106, 2. 26, 10, 11 κέξ. 31, 3, 13. 34, 2, 8. Πρβλ. καὶ 13, 7, 4. 18, 54, 10.

⁴ 2, 8, 11. 3, 111, 10. 4, 74, 3. 7, 9, 10 καὶ 12. 10, 40, 9. 11, 31, 7. 13, 9, 4. 15, 19, 7. 18, 23, 6. 21, 8, 10. 22, 6, 4. Πρβλ. καὶ 15, 29, 12. 22, 18, 5. 29, 6^a, 2.

⁵ 3, 44, 13. 3, 62, 8. 3, 88, 7. 3, 111, 2. 5, 24, 9. 5, 104, 11. 27, 13, 11. 39, 3, 6. 3, 11, 5. 3, 62, 8.

⁶ 3, 111, 3. 5, 14, 8. 5, 104, 1. 9, 30, 6. 9, 39, 5. 10, 34, 5. 30, 2, 8. 21, 1, 1 κέξ. 31, 15, 1.

⁷ 4, 21, 11. 24, 8, 7. 32, 7, 3-5. Πρβλ. καὶ 15, 14, 7. 16, 28, 8.

⁸ 16, 34, 7. 37, 4, 3.

⁹ 11, 24, 8.

¹⁰ 8, 19, 3.

¹¹ 2, 8, 11. 11, 6, 10. 15, 19, 14.

στώ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Μισεῖ πάντας τοὺς ἐργαζομένους τὴν ἀνομίαν¹. Σώζει τοὺς δικαίους, ὑπερασπίζει αὐτοὺς ἐν καιρῷ θλίψεως, βοηθεῖ αὐτοὺς ἐν καιρῷ κινδύνου, ταπεινοὶ τοὺς ὕβρει φερομένους². Μισεῖ πᾶν βδέλυγμα καὶ ἀποστρέφεται πᾶν κᾶθαρμα³. Συνταράσσει ἐν ὀργῇ τὸν παράνομον καὶ ἀσεβῆ⁴. Ἐπισκέπτεται ἐν ῥάβδῳ τὰς ἀνομίας αὐτῶν καὶ ἐν μάστιγι τὰς ἀδικίας αὐτῶν⁵. Ἐπιβρέχει πῦρ καὶ θεῖον ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἐξολοθρεύει τὸ ἀνόσιον γένος αὐτῶν⁶. Ἀποστέλλει θυέλλας ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἀφανίζει τὸν καρπὸν αὐτῶν ἐπὶ τῆς γῆς⁷. Καταπέμπει πνεῦμα καταιγίδος ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἐξολοθρεύει τὸ σπέρμα αὐτῶν⁸. Συντρίβει ἔθνη κραταιὰ διὰ τὴν ἀσυνεσίαν καὶ ματαιότητα καὶ ὑπερηφάνειαν τοῦ λαοῦ, διὰ τὴν ἀφροσύνην καὶ ἀνομίαν καὶ οὐδενίαν τῶν βασιλέων αὐτῶν⁹.

Οὐδένα ὁ θεὸς ἀγαπᾷ, εἰμὴ τὸν ἐν σοφίᾳ συνοικοῦντα¹⁰. Ὁ σώφρων θεὸς φίλος. Ψυχῆς ἀγνῆς καὶ σώφρονος τόπον οἰκειότερον ἐπὶ γῆς οὐκ ἔχει θεός¹¹. Τὸ καλὸν καὶ πρὸς ἔπαινον καὶ τιμὴν ἀνήκον ἐστὶ κτῆμα τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ἔγγιστα τούτῳ πεφυκότων ἀνδρῶν¹².

Ἐκ τούτων εἶπερ τι καὶ ἄλλο καταφανέστατα προκύπτει ὅτι ὁ Πολύβιος περὶ τοῦ θεοῦ εἶχε τὰς ἐξῆς τρεῖς θεμελιωδεστάτας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις·

Α΄.) Ὅτι ἡ φύσις εἶνε τὸ βασιλείον τοῦ θεοῦ, ἐν ᾧ αὐτὸς εἶνε πάντων τῶν ἐν αὐτῷ γενομένων ἡ πρώτη αἰτία.

Β΄.) Ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶνε ἡ βούλησις τοῦ θεοῦ, πρὸς ἣν πάν-

¹ 39, 2, 1. Πρβλ. καὶ 15, 29, 11.

² 15, 8, 2. 27, 8, 4.

³ 12, 23, 3. 15, 1, 13. 15, 8, 2. 38, 2, 9. 29, 6, 27.

⁴ 31, 11.

⁵ 18, 54, 11. 4, 35 15.

⁶ 1, 84, 9 καὶ 10.

⁷ 32, 25, 14.

⁸ 24, 8, 14.

⁹ 37, 4, 12. Ἰδ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 79, § 38.

¹⁰ 10, 2, 7. Πρβλ. καὶ 21, 17, 2 κέξ.

¹¹ 10, 40, 8 καὶ 9. 12, 26^b, 3. Πρβλ. καὶ 10, 10, 11. 34, 2, 4-8. Ἀπόσπ. 42.— Καὶ τὸ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ζήτημα θίγει ἀκροθιγῶς πως ὁ Πολύβιος. Ἐν 8, 14, 8 περὶ τῶν ὑψίστων τιμῶν τῶν ἀποδοθεισῶν τῷ Ἀράτῳ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν προκειμένου λέγει: «Εἶπερ καὶ περὶ τοὺς ἀποτιχομένους ἔστι τις αἰσθησις, εἰκόσ εὐδοκεῖν αὐτὸν καὶ τῇ τῶν Ἀχαιῶν εὐχαριστία καὶ ταῖς ἐν τῷ ζῆν κακοπραγίαις καὶ κινδύνουσι».

¹² 6, 48, 2. 22, 6, 9. 29, 6^a, 4 καὶ 5. 37, 3, 6 κέξ.

τες οἱ ἄνθρωποι δέον νὰ μεθαρμύζωσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν βούλησιν, ὅπως εὐδοκιμῇ ὁ βίος αὐτῶν καὶ μὴ ἀνατρέπηται ἐκάστοτε.

Γ'.) "Οἱ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶνε ἀπλᾶ τινὰ τῆς φύσεως προϊόντα. Αἱ τύχαι καὶ αἱ περιπέτειαι τοῦ βίου αὐτῶν εἶνε ἐξηρητημέναι ὑπὸ τοῦ παντοδυνάμου καὶ παναγάθου θεοῦ. Μάλιστα οἱ ἄνθρωποι οἱ εὐλόγιστοι, οἱ φρένας ἔχοντες. οἱ γενναϊόφρονες, ὃ ἐστίν οἱ καθ' αὐτὸ ἄνθρωποι, εἶνε προσφιλεῖς τῷ θεῷ, εἶνε θεϊότατοι.

Ἄλλ' αἱ τρεῖς αὗται πεποιθήσεις, εἶνε αἱ τρεῖς θεμελιώδεις ἰδέαι πάσης θρησκευτικῆς περὶ τῶν τοῦ κόσμου ἀντιλήψεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ψιλὴν διὰ τῆς διανοίας φιλοσοφικὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ, κατὰ τὰ διδάγματα τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας¹.

Αὗται εἶνε αἱ περὶ τοῦ θεοῦ πεποιθήσεις τοῦ Πολυβίου σαφῶς καὶ ἀπεριφράστως ἐκπεφρασμένοι.

Νῦν, ἐάν τις ἀκριβῶς ἐπισκοπήσῃ τὴν οὐσίαν τὴν κειμένην εἰς τὸ βάθος τῶν λέξεων τύχην, ταυτόματον, εἰμαρμένην, θὰ παρατηρήσῃ ὅτι καὶ ἐντεῦθεν ὑποφώσκει, καί ποτε καὶ ἔκλαμπρος ἀκτινοβολεῖ, ἡ αὐτὴ περὶ τοῦ θεοῦ ἀντίληψις καὶ θὰ πιστεῦσῃ ὅτι αἱ λέξεις αὗται εἶνε διάφοροι τρόποι ἐκφράσεως πρὸς δῆλωσιν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἰδέας.

Ἐν πρώτοις ἐκ παραλλήλου καὶ οἰονεῖ ἀποφεύγων τὴν ἐκ τῆς ταυτολογίας ψυχρότητα καὶ φοβούμενος μὴ ἀπομακρυνθῆις ἀπὸ τοῦ δημώδους τρόπου τῆς ἐκφράσεως δὲν ἐνοηθῆ ὑπὸ τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ μεταχειρίζεται ὁ Πολύβιος ἀδιαφόρως τὰς λέξεις «θεὸς καὶ τύχην»², «δαιμόνιον καὶ τύχην»³, «θεὸς καὶ εἰμαρμένην»⁴, «τύχην καὶ εἰμαρμένην»⁵, «τύχην καὶ ταυτόματον»⁶.

Ἐπειτὰ ἐπισκοποῦντες πάντα τὰ χωρία, ἐν οἷς ἡ λέξις «τύχην» μόνη ἀπαντᾷ, βλέπομεν ὅτι ἀποδίδονται καὶ εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς ἐκεῖναι αἱ δυνάμεις καὶ ἐκεῖναι αἱ ιδιότητες, αἵτινες ἀνωτέρω ἀπεδόθησαν εἰς τὸν θεόν.

¹ Ἴδε *Hermann Lotze*, *Grundzüge der Religionsphilosophie*, Leipzig. 1882, § 89, σελ. 92. Ἐπι τῆς ἐμῆς πραγματείας «Τὰ ἀναγνωστικά βιβλία τῶν μικρῶν Ἑλληνοπαίδων», τόμ. Α'. σελ. 57.

² 10, 40, 9. 37, 4, 2. 39, 1, 11. 39, 2, 8. 40, 13.

³ 27, 14, 4 καὶ 5.

⁴ 18, 54, 11.

⁵ 16, 32, 4. 37, 4, 1.

⁶ 32, 16. 3

Α'.) Ἡ αἰτία πάντων τῶν ἐν τῇ φύσει γινομένων εἶνε ὁ θεός, εἶδομεν ἀνωτέρω. Ἀλλαχοῦ λέγεται ὅτι ἡ αἰτία τῶν ἐν τῇ φύσει γινομένων εἶνε ἡ τύχη¹. Ὡστε θεός καὶ τύχη φανερώτατον ὅτι εἶνε δύο λέξεις πρὸς δήλωσιν τοῦ αὐτοῦ πράγματος, πρὸς δήλωσιν τῆς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοσμοποιητικῆς καὶ κοσμοδιοικητικῆς δυνάμεως καὶ ἀρχῆς.

Β'.) Ὁ ἠθικός νόμος εἶνε ἡ βούλησις τοῦ θεοῦ, πρὸς ἣν πάντες οἱ ἄνθρωποι δέον νὰ μεθαρμοζῶσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν βούλησιν, ὅπως εὐδοκιμῇ ὁ βίος αὐτῶν καὶ μὴ ἀνατρέπηται ἐκάστοτε, εἶδομεν ἀνωτέρω. Ἀλλ' ἡ αὐτὴ θρησκευτικὴ ἰδέα εὐρηται καὶ ἄλλως ἐκπεφρασμένη. «Ἐστὶ Δίκης ὀφθαλμός, ἧς μηδέποτε δεῖ καταφρονεῖν ἀνθρώπους ὑπάρχοντας» λέγει ὁ Πολύβιος². Ἐτι ἡ τύχη ἐπιθέτει δίκην ἀρμόζουσαν τοῖς ἀμαρτάνουσιν³. Ἐκθέτει τοῖς ἐπιγενομένοις διὰ τῆς τιμωρίας τῶν μωρῶν καὶ ἀμαρτωλῶν κάλλιστον ὑπόδειγμα πρὸς ἐπανόρθωσιν τοῦ βίου αὐτῶν⁴. Τιμωρεῖ ἀπαραιτήτως πᾶν παράπτωμα καὶ πᾶσαν ἀδικίαν καὶ πᾶσαν παρανομίαν⁵, βραδέως μὲν ἔστιν ὅτε, ἀλλ' ἀσφαλῶς πάντοτε⁶.

Γ'.) Οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶνε ἀπλᾶ τινὰ τῆς φύσεως προϊόντα. Αἱ τύχαι καὶ αἱ περιπέτειαι τοῦ βίου αὐτῶν εἶνε ἐξηρητημένοι ὑπὸ τοῦ παντοδυνάμου καὶ παναγάθου θεοῦ, εἶδομεν ἀνωτέρω. Ἀλλ' ἀλλαχοῦ βλέπομεν ὅτι τὸ αὐτὸ δύναται καὶ ἡ τύχη. Καὶ αὕτη εἶνε δύναμις ἐνεργὸς ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων διαρρυθμίζουσα αὐτὸν κατὰ τὰ ἴδια αὐτῆς, ἡμῖν δὲ ἄδηλα, σχέδια, διάφορα πρὸς τοῦτο μετερχομένη μέσα⁷. Ἡ τύχη παρέχει τοῖς ἀνθρώποις τὰ συντελοῦντα εἰς τὴν διαβίωσιν καὶ τὴν προκοπὴν αὐτῶν⁸. Συνεργεῖ εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῶν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπιδιωκομένων⁹. Ἀναμιγνύεται εἰς

¹ 16, 29, 8. 37, 4, 2.

² 24, 8, 3.

³ 4, 81, 5. 15, 20, 5.

⁴ 11, 5, 8. 15, 20, 5. 39, 3, 1.

⁵ 1, 87, 7. 15, 6, 6. 15, 17, 6. 24, 3, 5 κέξ. 24, 8, 12. 24, 8^a, 1. 29, 7, 2.

⁶ 20, 7, 2. 24, 8, 2.

⁷ 1, 4, 1. 2, 35, 5. 2, 66, 4. 3, 63, 3. 12, 25^a, 2. 15, 10, 5. 24, 9, 2. 29, 3, 10. 29, 6^a, 3. 30, 6, 6. 32, 12, 3. 35, 2, 14. 38, 1^b, 3. 40, 5, 8.

⁸ 3, 20, 4. 5, 42, 8. 10, 37, 4. 11, 24^a, 3. 21, 13, 8. 38, 1^b, 5. Πρβλ. καὶ 6, 43, 4.

⁹ 2, 32, 5. 3, 5, 7. 9, 29, 10. 10, 33, 4. 15, 23, 1. 32, 15, 2. Πρβλ. καὶ 10, 3, 7.

τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν, ὅτε μὲν ὅπως προαγάγη, ὅτε δὲ ὅπως παρακαλύσῃ αὐτάς· ὅτε ὅπως ὠφελήσῃ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἄλλοτε ὅπως βλάβῃ αὐτούς¹. Ματαιοῖ ἔστιν ὅτε καὶ τὰ συνετώτατα τῶν ἀνθρώπων μέτρα². Διαπεραίνει οὐχὶ σπανίως καὶ τὰ παραλογώτατα³. Καὶ ἐν γένει «καινοποιεῖ πολλὰ συνεχῶς ἐναγωνιζομένη τοῖς τῶν ἀνθρώπων βίοις»⁴ καὶ μεταχειρίζεται ἡμᾶς ὡς νήπια⁵.

Ὅτι δὲ περὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς τύχης λέγεται ἐνταῦθα, ἀλλαχοῦ λέγεται περὶ τοῦ ταυτομάτου. Καὶ τοῦτο ἐπεμβαίνει εἰς τὰ τῶν ἀνθρώπων πράγματα, ὅτε μὲν ἀντιπράττον εἰς τὰ σχέδια καὶ ματαιόνον τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῶν⁶, ὅτε δὲ συνεργοῦν εἰς τὴν αἰσίαν αὐτῶν ἔκβασιν⁷, καὶ δὴ ἐνίοτε μὲν ἐπ' ὀλίγον, τῆς εὐβουλίας καὶ τῆς ἀρετῆς τῆς ἀνθρωπίνης τὰ κράτιστα διαπεραινούσης⁸, ἄλλοτε δὲ καὶ ἐπὶ πολὺ⁹.

Ταῦτα εἶνε τὰ χωρία, ἐν οἷς ὁ Πολύβιος χρῆσιν ποιεῖται τῶν λέξεων «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον, εἰμαρμένη». Ἐκ τῆς ἐπίσκοπῆσεως αὐτῶν μοι φαίνεται ὅτι ἀριδῆλως κατεδείχθη· α'.) Ὅτι ὁ Πολύβιος ἔχει οὐ μόνον ἐδραίας, ἀλλὰ καὶ ὀρθὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις.

β'.) Ὅτι ἔνεκα τῆς φύσεως καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ καὶ ἔνεκα τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῶν συγχρόνων αὐτοῦ ἀναγνωστῶν, πρὸς δὲ καὶ ἔνεκα τῆς δυνάμεως, ἣν κέκτηται ἡ συνήθεια, μετεχειρίζετο ἀδιαφόρως πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἀρχῆς τὰς λέξεις «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον καὶ εἰμαρμένη».

¹ 1, 59, 4. 2, 49, 7. 3, 99, 9. 4, 81, 12. 5, 34, 2. 9, 6, 5. 10, 40, 6. 11, 2, 10. 11, 19, 5. 15, 17, 6. 15, 21, 3. 15, 32, 1. 16, 28, 2. 16, 32, 5. 26, 5, 9. 29, 11, 12. 40, 5, 8. Πρβλ. καὶ 1, 61, 7. 15, 15, 5. 15, 17, 4. 18, 46, 15. 32, 23, 3. 38, 1^a, 1.

² 2, 50, 12. 9, 8, 13. 24, 9, 1.

³ 2, 36, 6. 2, 70, 2. 28, 7, 1.

⁴ 1, 4, 5. 1, 58, 1. 2, 2, 10. 2, 4, 3. 2, 20, 7. 4, 2, 4. Ἀπόσπ. 165.

⁵ 15, 6, 8. 15, 7, 1. — Ἐπι περὶ τῆς τύχης Ἰδ. καὶ τὰ χωρία 1, 47, 6. 4, 54, 4. 5, 76, 3. 6, 43, 5. 7, 8, 1. 11, 4, 7. 15, 19, 5. 15, 28, 5. 38, 1^b, 1. 38, 4, 2.

⁶ 9, 9, 1. 15, 16, 6.

⁷ 14, 4, 8. 23, 2, 3.

⁸ 4, 3, 4. 10, 2, 5. 14, 9, 9. 15, 33, 1. 18, 12, 2. 32, 16, 3.

⁹ 3, 97, 5. 15, 29, 5. 22, 9, 16. 22, 19, 4. 32, 11, 10. 37, 1^c, 4.

Ἀπόσπ. 62. Πρβλ. καὶ 9, 9, 3. 10, 34, 2. 11, 16, 4. 12, 13, 11.

75. Τὰ περὶ κακοδοξίας τοῦ Πολυβίου φερόμενα.

Οἱ φρονοῦντες ὅτι ὁ Πολύβιος ἔχει συγκεχυμένην ἔννοιαν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνεργουσῶν δυνάμεων καὶ ἀσταθεῖς θρησκευτικὰς δοξασίας Paul La-Roche, Lehrs, Bernardy, Markhauser, Lindemann, Brandstätter.

Πολὺ εὐεξήγητον δὲν εἶνε βεβαίως τὸ συμβαῖνον ἐνίοτε εἰς ἀνθρώπους, ἄλλως σοφοὺς καὶ ἐπιμελεστάτους, νὰ ἀντέχωνται μιᾶς ψευδοδοξίας, εἰ καὶ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν κεῖται τὸ ὀρθόν. Εἶπέ ποτε ἀπροσέκτως ὁ Schiller, ὅτι οἱ Ἕλληνες διέκειντο ἀπαθῶς πρὸς τὸ ἐν τῇ φύσει καλόν, καὶ νῦν δύναται τις νὰ ἀναγνώσῃ καὶ εἰς ἱστορίας τῆς αἰσθητικῆς καὶ εἰς φιλοσοφικὰ συγγράμματα σπουδαίων φιλοσόφων καὶ εἰς γραμματολογίας ἑλληνικὰς οὐχὶ τὰς τυχούσας τὴν σκαιότεραν ἀντίφασιν ταύτην, «ὅτι ὁ εὐαισθητότατος λαὸς τῆς οἰκουμένης ἀναισθητότατα διέκειτο πρὸς τὰς κινητικωτάτας τοῦ καλοῦ ἐκφάνσεις, πρὸς τὸ ἐν τῇ φύσει καλόν»¹. Εἶπε Κύριος οἶδε ποῖος τὸ κατ' ἀρχάς, ὅτι ὁ Πολύβιος δὲν ἔχει καθαρὰν συνείδησιν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνεργουσῶν δυνάμεων, δὲν ἔχει ὀρθὰς καὶ σταθερὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, ἀλλ' ὅτι σκοτιζόμενος τὸν νοῦν σαλεύεται θεοὺς μὲ εἰμαρμένας καὶ αὐτόματα μὲ δαιμόνια καὶ θεοὺς μὲ τύχας ἀδιακρίτως συμφύρων καὶ ἀνακυκῶν, καὶ νῦν ἀκούονται τοιαῦτά τινα.

«Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πολυβίου ἐπεκράτει παρὰ τοῖς λογίοις συγκεχυμένος τις θεῖσμός καὶ εὐδαιμονισμός. Εἶχον ἀνὰ στόμα πάντες τὰς ἐκφράσεις «ὁ θεός, τὸ θεῖον, τὸ δαιμόνιον, θεία τις τύχη» καὶ τὰς ὁμοίας ταύταις καὶ ἐντεῦθεν πάντες ἐθεωροῦντο ὡς θρησκοί. Τοιοῦτοί τινες ἦσαν οἱ χρόνοι τοῦ Πολυβίου. Ἐκ τῆς πνευματικῆς λοιπὸν ταύτης ἀτμοσφαιρας, ἥτις ὡς κρᾶμα ἀδιαφορίας καὶ πρακτικῆς ἀθεότητος δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ, δὲν ἠδύνατο βεβαίως ὁ Πολύβιος νὰ ἀντλήσῃ ὑψηλοτέραν τινα θρησκευτικὴν περὶ τῶν τοῦ κόσμου θεωρίαν. Ἐπειτα, ἐπειδὴ οὐδέποτε ἐπαιδεύθη φιλοσοφικῶς ὁ Πολύβιος, οὐδέποτε ἔσχε καὶ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξυψωθῇ εἰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις ὑψηλοτέρας τῶν κοινῶς ἐπικρατουσῶν. Ὁ Πολύβιος ἦτο ἀνήρ

¹ Περὶ τούτων ἴδε τῆς ἐμῆς πραγματείας «Τὰ ἀναγνωστικά βιβλία τῶν μικρῶν ἑλληνοπαίδων», τόμ. 1, σελ. 534 κέξ. καὶ σελ. 579-591· ἰδίως δὲ τόμ. 2, σελ. 218 καὶ ὑποσελ. σημ. 1.

πρακτικός, ἦτο πολιτικός καὶ στρατιωτικός, ὡς τοιοῦτος δὲ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη ἄλλην ἀντίληψιν τῶν τοῦ κόσμου ἢ ἐκείνην, ἣτις δύναται νὰ κληθῆ μέση τοῦ βίου ἀντίληψις, ὃ ἐστὶ τὴν πραγματικὴν. Καὶ ἀπέκρουε μὲν τὴν θεωρίαν τὴν ἐπιπολάζουσαν ἐν τοῖς τότε καιροῖς, ὅτι τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἐξελίσσονται ὄλως τυχαίως, κατὰ τυφλὸν τινα αὐτοματισμόν, ἀλλ' ἀπέκρουε μᾶλλον τὴν μορφήν, καθ' ἣν διευτυποῦτο ἡ θεωρία αὕτη, ἢ τὴν οὐσίαν αὐτῆς. Ἐν πολλοῖς χωρίοις ὀμιλεῖ περὶ τῆς Τύχης, ἢ περὶ τοῦ Αὐτομάτου. οὐδαμοῦ δὲ σαφηνίζει τὴν περὶ τῆς οὐσίας τῆς Τύχης γνώμην αὐτοῦ. Ἐνίοτε φαίνεται, ὅτι ὑπολαμβάνει αὐτὴν συνωδᾶ τῇ κοινῇ ἀντίληψι ὡς τινα τυφλὸν αὐτοματισμόν, ὡς τινα σύμπτωσιν... ἄλλοτε πάλιν λόγον ποιεῖται περὶ αὐτῆς ὡς περὶ τινος δυνάμεως προσωπικῆς αὐτοσυνειδήτου, ἣν καὶ καλεῖ ἔστιν ὅτε τὸ δαιμόνιον, τὸ θεῖον, ὁ θεός. Οὐχὶ σπανίως δύναται τις ὀφθαλμοφανῶς νὰ ἴδῃ ὅτι ἀδιαφόρως παραδέχεται ὅτε μὲν ὅτι ὁ θεός διοικεῖ τὸν κόσμον, ὅτε δὲ ὅτι τυχαίως τὰ πάντα ἄγονται... Παρ' ἀνδρὸς δὲ ἐν χρόνοις τοιοῦτοις ζῶντος καὶ ὄλως πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον τετραμμένου θρησκευτικὰς πεποιθήσεις καὶ θρησκευτικὰ συναισθήματα βεβαίως δὲν εἶνε λογικὸν νὰ ἀναμῆνῃ τις. Ἄλλ' ἀνὴρ πάλιν σωφρονέστατος, εὖ ἡγμένος, μεγαλοπράγμων, οὐδαμῶς ὑπὸ τῆς σοφιστικῆς σχολαστικότητος παραστραφεῖς, οἷος ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ καταφαίνεται ὁ Πολύβιος, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶνε κατ' ἀρχὴν καὶ ἄθρησκος. Ἦδη ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ σύνεσις, δι' ἣς διέβλεπε τὴν σπουδαιότητα, ἦν ἡ θρησκεία καὶ ἡ θρησκευτικότης ἐκέκτητο πρὸς σωτηρίαν τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου, ἦτο ἰκανὴ νὰ προφυλάττῃ αὐτὸν ἀπὸ τῆς πρὸς τὴν θρησκείαν καταφρονήσεως. Τούτων δ' οὕτως ἐχόντως φαίνεται ὁ Πολύβιος ὡς τις μέτριος ὀρθολογιστής, μᾶλλον ἀδιάφορος πρὸς τὴν θρησκείαν ἢ ἀσεβής. Ὁ Πολύβιος κυμαίνεται μεταξὺ θρησκευτικότητος καὶ ὀρθολογισμοῦ¹.

¹ Paul La-Roche, Charakteristik des Polybius, Leipzig, 1857, σελ. 10-14 καὶ 17: Denn war man auch nicht mehr im Stande oder auch nicht Willens. trug man auch bereits Scheu... so wutste man doch... mit Hilfe eines verschwommenen Theismus und Eudämonismus sich hindurchzuwinden; man führte da Ausdrücke wie ὁ θεός, τὸ θεῖον, τὸ δαιμόνιον, θεία τις τύχη κ. α. im Munde und galt dann wohl gar noch für religiös. — So war die Zeit des Polybius. Aus ihrer geistigen Richtung also, die wir als eine Mischung von Indifferentismus und praktischen Atheismus bezeichnen können, vermochte er eine höhere religiöse Weltanschauung gewiss nicht zu schöpfen. Ander-

Καὶ πάλιν·

«Ὁ Πολύβιος, ἔγραψε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, ἵνα καταδείξῃ τοῖς Ἕλλησιν ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι δὲν ἦσαν βάρβαροι καὶ ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς Ῥώμης ὠφείλετο εἰς τὸν διοργανισμὸν τῆς πολιτείας, εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ στρατοῦ καὶ εἰς τὴν θεοσεβείαν καὶ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Τύχην. Ὁ Πολύβιος τιμᾷ τὴν Τύχην ὡς αἰτίαν τῶν ἀνθρωπίνων περιπετειῶν καὶ ὡς ἠθικὴν δύναμιν, συντελοῦσαν εἰς τὸ νὰ ἀποτρέψῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆς ὑπερηφανείας. Τὸ πνεῦμα καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ Πολυβίου εἶνε ἐπιπόλαιον, στερεῖται τῆς προσηκούσης εὐσεβείας καὶ βαθύτητος»¹.

seits hatte er aber auch durch keine eigentliche, tief gehende philosophische Bildung zu einem über das Gewöhnliche sich erhebenden Idealismus eine Anregung erhalten; sondern er gehörte als ein von Jugend auf praktischer Schaatsmann und Taktiker jenen Regionen an, die eine, wie wir es nennen möchten, mittlere Lebensanschauung, das ist eben die pragmatische, geben . . . Da zeigt es sich nun als wohl zu beachtendes Resultat näherer Betrachtung, dass er von der durch ihn bekämpften Zufallstheorie seiner Zeitgenossen in Bezug auf das Entstehen der historischen Ereignisse nicht eigentlich principiell, sondern bloss qualitativ abweicht. Wir ersehen diess schon daraus, weil auch er an vielen Stellen von der Τύχη oder dem Αὐτόματον spricht, wobei er indess . . . doch nirgends klar seine Vorstellungen von dem Wesen der Τύχη zu erkennen gibt. Denn bald scheint er sie wie alle Uebrigen als blindes Ungefähr, als Zufall aufzufassen . . . bald spricht er wieder in einer Weise davon, aus der wir schliessen müssen, dass er sich diese Potenz (und er nennt sie sogar hie und da τὸ δαιμόνιον oder τὸ θεῖον oder ὁ θεός) als etwas Personliches, Selbstbewusstes dachte . . . Man bemerke den offen zur Schau getragenen Indifferentismus zwischen Annahme einer göttlichen Weltregierung und eines blossen Zufallswaltens . . . Man wird von einem Manne, der in dieser Zeit und noch dazu einer der Aussenwelt und Oeffentlichkeit zugekehrten Thätigkeit . . . lebte, eine eigentlich religiöse Richtung und Stimmung nicht erwarten dürfen. Anderseits aber ist Polybius . . . eine zu gesunde, ja gerade wieder in Folge seiner Art von Erziehung und nachmaliger Thätigkeit zu wenig durch sophistische Scholastik verbildete Persönlichkeit, als dass er eigentlich principiell irreligiös gewesen wäre. Und schon seine staatsmännische Einsicht, welche ihm die Wichtigkeit der Religion und Religiosität für das staatliche und gesellige Leben zeigte, musste ihn vor Religionsverächterei bewahren. Demgemäss werden wir den religiösen Standpunct des Polybius am richtigsten wohl als den eines gemässigten Rationalismus bezeichnen können, der sich mehr gegen Indifferentismus . . . als gegen . . . Freigeisterei hinneigt . . . Wir nehmen also hier Wahr . . . seinen Schwanken zwischen Religiosität und Rationalismus.

¹ Lehrs, Populäre Aufsätze, Leipzig, 1875, σελ. 186-188: Einzelne Grie-

Καὶ πάλιν·

«Οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες δὲν ἐγνώριζον τὸ βάνουσον δόγμα τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς σοφιστικῆς, καθ' ὃ ἡ θρησκεία εἶνε εὖρημα τῶν νομοθετῶν, οἵτινες τὴν εἰς θεὸν πίστιν διὰ πολιτικῆς πανουργίας εἰς τὸν λαὸν ὑπεισήγαγον. Τὸ δόγμα τοῦτο ἦτο ἄξιον τοῦ Κριτίου, τοῦ Πολυβίου καὶ τῶν περὶ τὸν Εὐήμερον» ¹.

Καὶ πάλιν·

«Εἶνε χρηστότατος ἄνθρωπος ὁ Πολύβιος, ἄθεος δὲν εἶνε . . Πίστιν εἰς τὸν θεὸν δὲν ἔχει. Δὲν τιμᾷ τὴν θρησκείαν, ἀλλὰ τιμᾷ καὶ γεραίρει τὴν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἠθοποιὸν καὶ ἀνθρωπιστικὴν αὐτῆς δύναμιν . . Τοὺς ἱεροὺς ναοὺς θεωρεῖ οὕτως εἰπεῖν διὰ τὰς γυναῖκας μόνον οἰκοδομηθέντας . . ἀλλὰ βδελύσσεται τοὺς βεβηλοῦντας καὶ στιγματίζει τοὺς λυμαιομένους αὐτούς» ².

ehen . . römische Geschichte schrieb mit der ausgesprochenen Tentenz den Griechen zu beweisen, dass die Römer nicht Barbaren seien, und über die Trefflichkeit römischer Staats- und Kriegseinrichtungen über die römische Frömmigkeit sie zu belehren, und in diesen Ursachen die römische Grösse aufzuweisen, nicht nur in der Τύχη . . Polybius . . schrieb in jener Richtung . . Polybius hat Tyche eine immerhin ernstere . . Rolle als gleichsam die menschliche Moira, die eben zumeist . . in Peripetien aufgeht. Diese Tyche mit den moralischen Nutzenwendungen . . vor Uebermuth zu warnen . . ist doch gegen die alte Frömmigkeit und Tiefe eben so seicht als Geist und Gemuth eines Polybius . . gegen Herodot und Thuecydides.

¹ Bernardy, Grundriss der Griechischen Litteratur, vierte Bearbeitung, erster Theil, Halle, 1876, §. 33, σ. 166 ἐν τέλει: Die alten Griechen . . kannten nicht den rohen Satz des Unglaubens und der Sophistik, dass die Religion durch Gesetzgeber erfunden worden, welche dem Volk den Glauben an Götter durch staatsklugen Betrug aufdrangen; einer solchen Gedanken fand Cicero widerwärtig, er war aber des Kritias, der Euhmeristen und des Polybius . . würdig.

² Markhauser, Der Geschichtsschreiber Polybius, München 1858. σελ. 104. 105. 109. 113. 114: Polybius . . ist noch lange kein Atheist und unlegbar einer der trefflichsten Menschen . . ihm fehlt der Glaube . . Für seine Person . . hält Polybius auf die Verehrung der Götter wenig oder nichts; aber . . wo er sie findet, sieht er sie gern . . Ihm scheinen die Tempel so ziemlich bloss für die Frauen erbaut . . . Wir kennen die zahlreichen Tempelplünderungen . . Polybius erzählt sie und hat dafür bittere Worte des Tadels.

76. Ἐλεγχος τῶν περὶ κακοδοξίας τοῦ Πολυβίου φερομένων.

Ἐλεγχος τῆς ψευδοδοξίας τοῦ *Paul La-Roche, Lehrs, Bernardy* καὶ τῶν λοιπῶν ὁμοδοξούντων αὐτοῖς. Τὰ περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἀναμφισβήτητα χωρία τοῦ Πολυβίου, τὰ περὶ τοῦ θεοῦ πάμπολλα χωρία αὐτοῦ, ἢ ἄκρα ἀποστροφὴ αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν τῆς ἀσεβείας ἐκφανσιν, ὁ ἅγιος ἐνθουσιασμός αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν τῆς εὐσεβείας ἐκδήλωσιν.

Ἐὰν τὰς δοξασίας τοῦ *Paul La-Roche, τοῦ Lehrs, τοῦ Bernardy, τοῦ Markhauser* καὶ τῶν ὁμοδοξούντων αὐτοῖς¹ δὲν εἶνε ἱκανὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐν τοῖς ἄνω καταλεχθέντα νὰ ἐξελέγξωσιν ὡς ψευδοδοξίας, ἢ ἀνάμνησις ὅμως τῆς θεμελιωδιστάτης τοῦ Πολυβίου γνώμης περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων καὶ ἡ κατάδειξις τῆς ἄκρας θεοσεβείας, ἣτις διαπνέει ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ καὶ ἡ ὑπόμνησις τῆς ἀπὸ μακροῦ ἤδη χρόνου συνήθους ἐν τοῖς Ἑλλήσι περὶ τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἀρχῆς φρασσεολογίας οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν — εἰς οὐδένα πιστεύω — θὰ ἐγκαταλείψωσι πλέον περὶ τῆς ὀρθογνωμοσύνης τοῦ Πολυβίου καὶ τῆς κακοδοξίας τῶν ἄνω μνημονευθέντων ἀνδρῶν.

Ὅταν ὁ Πολύβιος περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις γινομένων δι' ὅλης τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ μεγάλη τῇ φωνῇ βοᾷ· «Ἄηλον ὡς τύχην μὲν λέγειν οὐδαμῶς ἂν εἴη πρέπον· φαῦλον γάρ· αἰτίαν δὲ μάλλον ζητεῖν. χωρὶς γὰρ ταύτης οὔτε τῶν κατὰ λόγον οὔτε τῶν παρὰ λόγον εἶναι δοκούντων οὐδὲν οἷόν τε συντελεσθῆναι»², καὶ ἡμεῖς ἐπιμένομεν λέγοντες ὅτι ὁ Πολύβιος σαλεύεται καὶ κυμαίνεται ἐν τῇ περὶ τῆς αἰτιότητος τῶν ἐν ἀνθρώποις γινομένων γνώμῃ αὐτοῦ, τὸ πρᾶγμα φαίνεται τῷ ὄντι παράδοξον.

Ἐὰν δὲ τοῦτο εἶνε ἄληθῶς παράδοξον, τί ἄρ' ἀγὰρ νὰ εἶνε ἡ περὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ Πολυβίου γνώμη τοῦ *Paul La-Roche*, καθ' ἣν ὁ Πολύβιος δὲν εἶχει θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, δὲν

¹ Ἴδε καὶ *Lindemann*, Vier Abhandlungen über die religiös = sittliche Weltanschauung des Herodot, Thucydides und Xenophon und den Pragmatismus des Polybios, Berlin 1852, σελ. 79, περὶ τὸ τέλος, 85 ἐν τέλει καὶ 89. — *Brandstätter*, Die Geschichten des Aetolischen Landes, Volkes und Bundes. Berlin, 1844, σελ. 218-220.

² 2, 38, 5. Πρὸς. καὶ 18, 28, 4. 32, 16, 3. 37, 4. Ἀπόσπ. 82 κέξ.

ἔχει θρησκευτικὰ συναίσθηματα, εἶνε ἀδιάφορος πρὸς τὴν θρησκείαν; Τί ἡ γνώμη τοῦ Lehrs, καθ' ἣν ὁ Πολύβιος στερεῖται τῆς προσηκούσης εὐσεβείας καὶ βαθύτητος, ἔχει ἐπιπόλαιον τὸ πνεῦμα καὶ ἀβαθεῖς τὸ συναίσθημα; Τί ἡ γνώμη τοῦ Bernardy, καθ' ἣν ὁ Πολύβιος πιστεύει τὴν θρησκείαν ὡς πανουργηθεῖσαν ὑπὸ τῶν νομοθετῶν; Τί ἡ γνώμη τοῦ Markhauser, καθ' ἣν ὁ Πολύβιος δὲν ἔχει πίστιν εἰς τὸν θεὸν καὶ δὲν τιμᾷ τὴν θρησκείαν;

Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον τὰ ἐν τοῖς ἄνω καταλεχθέντα πάμπολλα χωρία¹, ἐν οἷς ἀριδῆλως καταφαίνεται ἡ εἰς τὸν θεὸν πίστις τοῦ Πολυβίου· καὶ ἂν ῥητῶς ὁ Πολύβιος δὲν ἐπεκαλεῖτο εἰς ἐκάστην περιστασιν τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ λέγων «καὶ νῆ Δία», «οὐ μὰ Δία», «πρὸς θεῶν»², καὶ ἂν ῥητῶς ὁ Πολύβιος δὲν ἔλεγεν «ἔστι Δίκης ὄφθαλμός, ἧς μηδέποτε δεῖ καταφρονεῖν ἀνθρώπους ὑπάρχοντας»³, ἡ ἄκρα ἀποστροφή ὁμως καὶ βδελυγμία αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀσεβείας ἐκφάνσιν καὶ ἡ ἀπροκάλυπτος καὶ βαθεῖα εὐλάβεια, ἣν αἰσθάνεται πρὸς ἅπαντα τὰ θεῖα νόμιμα καὶ ἡ μεγάλη σημασία καὶ ἔξοχος τιμῆ, ἣν δι' ὅλου τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ ἀποδίδει εἰς τὴν πρὸς τὸν θεὸν εὐσεβείαν καὶ τὰς παντοειδεῖς αὐτῆς ἐκφάνσεις, οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν καταλείπουσιν ὅτι ὁ Πολύβιος ἀδιστακτῶς ἐπίστευεν εἰς τὴν θεῖαν διοίκησιν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ ἦτο εὐσεβέστατος.

Τὸ στυγερώτατον τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐγκλημάτων, ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἀσέβεια, πρὸς στιγματισμὸν καὶ καυτηριασμὸν τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνθρωπίνη γλῶσσα δὲν ἔχει λέξεις ικανάς, λέγει ὁ Πολύβιος⁴, παρουσιάζεται κατὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους τρόπους. Ἀσέβεια εἶνε ἡ θεοποίησις ἀνθρώπων καὶ δικαία ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ κατὰ τῶν οὕτως ἀσεβούντων καὶ δικαία ἡ ἄφευκτος τιμωρία αὐτῶν⁵. Ἀσέβεια τὸ ἀποσπᾶν τοὺς ἰκέτας ἀπὸ τῶν βωμῶν, ἀσέβεια τὸ ἀπάγειν αὐτοὺς ἐκ τῶν ἱερῶν⁶. Ἀσέβεια μεγίστη τὸ κακοποιεῖν τοὺς ἀνθρώπους ἐν ὄρα προσευχῆς καὶ θυσιῶν· τελεία δὲ ἐξαχειρώσις καὶ θηριώδης ὠμότης ἡ τοσαύτη

¹ Ἰδ. ἄνωτ. σελ. 193, § 74.

² 1, 5, 5. 3, 20, 1 καὶ 4. 4, 16, 5. 4, 74, 4. 6, 16, 3. 8, 13, 6. 12, 6b, 5. 12, 18, 6. 12, 25a, 1. 18, 15, 3. 28, 7, 8. 32, 10, 1. 36, 3, 3.

³ 24, 8, 3.

⁴ 5, 9, 1. 9, 29, 2-5. 12, 15, 1. 13, 6, 4 καὶ 5. 13, 8, 2. 16, 13. 15, 27, 2. 27, 14, 1 κέξ. 37, 1a, 5.

⁵ 12, 32, 3 καὶ 4. Πρβλ. καὶ 12, 12a, 3.

⁶ 9, 29, 2-5. 15, 27, 2.

καταφρόνησις τοῦ θεοῦ¹. Ἀπονοίας ὑπερβολή τὸ νὰ ἐπιχειρήσῃ τις νὰ καταπλήξῃ τοὺς θεοὺς, δικαιοσύνη δὲ ἢ τὴν ἀπόνοιαν ταύτην παρακολουθοῦσα βαρεῖα τιμωρία². Παρὰ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἔθιμα καὶ νόμιμα, ὕβρις πρὸς τὸν θεόν, μέγιστον ἀσέβημα πρὸς αὐτόν, πρᾶξις μιὰρὰ καὶ ἐπικατάρατος εἶνε ἢ βεβήλωσις, ἢ βλάβη, ἢ φθορά καὶ ἢ πώλησις τῶν ἱερῶν ναῶν, ἢ ἀρπαγὴ τῶν χρημάτων καὶ κτημάτων αὐτῶν, ὁ ἀφανισμὸς τῶν ἀναθημάτων τῶν καθιερωμένων εἰς τὸν θεόν³. Μεγίστης ἀλογιστίας σημεῖον καὶ μανικῆς διαθέσεως ἔκφανσις τὸ νὰ ἀσέβῃ τις πρὸς τὸν θεόν, ἵνα ἐκδικηθῇ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ⁴. Θυμοῦ λυττῶντος ἔκφανσις καὶ ψυχῆς ἐξεστηκυίας τῶν λογισμῶν ἔκρηξις τὸ νὰ προσκυνῇ τις τοὺς θεοὺς καὶ συγχρόνως νὰ βλάπτῃ καὶ νὰ φθειρῇ τοὺς ναοὺς αὐτῶν⁵. Παρανομία καὶ ἀσέβεια πρὸς τὸ θεῖον εἶνε καὶ μόνον ἡ ἀπλῆ ἔννοια καὶ μόνον ἡ ἀπλῆ ἐπιθυμία τοῦ νὰ ἐπιβάλλῃ τις χεῖρα βέβηλον εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς⁶. Τὰ ἔθνη τὰ σωφρονοῦντα βδελύσσονται τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἀποφεύγουσι πᾶσαν μετ' αὐτῶν ἐπικοινωνίαν⁷.

Οἱ ὄρκοι εἶνε οἱ ἀδαμάντινοι δεσμοὶ οἱ συνέχοντες τοὺς ἀνθρώπους ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους πίστει⁸. Ἐπ' αὐτῶν βασιζέται ἡ ἐν τοῖς στρατοῖς πειθαρχία καὶ ἡ ἐν τοῖς στρατοπέδοις εὐκοσμία⁹. Ἐπ' αὐτῶν

¹ 4, 35, 1 κέξ.

² 18, 54, 8 καὶ 9.

³ 4, 19, 4. 4, 25, 2 καὶ 4. 4, 62, 4. 4, 67, 4. 5, 9, 6. 5, 11, 1 καὶ 2. 7, 13, 3 καὶ 6. 7, 14, 3. 8, 2, 2. 9, 33, 4. 9, 34, 8. 9, 35, 6. 13, 8, 2. 23, 2, 7. 32, 25, 8.

⁴ 11, 7, 2. 32, 25, 6.

⁵ 32, 25, 8.

⁶ 4, 18, 11. 3, 11, 4.— Μετ' ἐπιμελείας μνημονεύει, καιροῦ παρατυχόντος, ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ ὁ Πολύβιος τῶν ἱερῶν ναῶν καὶ τῶν τεμενῶν, τῶν ἀνδριάντων καὶ τῶν ἱερῶν τῶν διαφόρων λαῶν ἐξαίρων ἐκάστοτε τὸ μέγεθος, τὸ κάλλος, τὴν ἐπιβολήν, τὴν ἐπιφάνειαν, τὴν λαμπρότητα, τὸν πλοῦτον, τὴν πολυτέλειαν, τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὰ ἀναθήματα αὐτῶν ἴδε 1, 55, 6 καὶ 8. 4, 52, 2. 4, 63, 4. 4, 78, 3. 5, 19, 3. 5, 76, 2. 10, 10, 8 κέξ. 10, 27, 2. 16, 39, 3. 34, 11, 8 καὶ 9. Πρὸλ. καὶ 2, 32, 6. 2, 39, 6. 3, 97, 2. 4, 18, 10. 4, 33, 2. 4, 39, 6. 4, 73, 10. 9, 8, 11. 31, 16, 4. 40, 11, 1.

⁷ 2, 7, 10. Πρὸλ. καὶ 4, 21, 6-10.

⁸ 3, 11, 7. 3, 61, 10. 3, 68, 13. 7, 9, 1-5. 8, 2, 3. 11, 78, 8. 12, 6, 4. 12, 6^b, 9. 16, 31, 6. 31, 18, 5. Πρὸλ. καὶ 4, 29, 4. 9, 36, 8. 11, 28, 2 καὶ 9. 11, 29, 6. 26, 2, 14.

⁹ 6, 21, 1. 2. 5. 6. 6, 33, 1 καὶ 2. 9, 6, 6. 10, 16, 6 καὶ 7. 11, 30, 4.

θεμελιούται ἢ ἀμοιβαία τῶν ἔθνῶν πίστις¹. Ἐπ' αὐτῶν ἐδράζεται ἡ εὐσχημος τῶν συμμαχούντων καὶ κοινοπραγούντων ἔθνῶν πολιτεία². Ἐπ' αὐτῶν ῥιζοῦται ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀψεύδεια καὶ εἰλικρίνεια ἡμῶν³. Ἀμάρτημα δὲ ἐπαίσχυντον καὶ τόλμημα θρασύτατον καὶ ἔγκλημα ἀνόσιον τὸ ἀθετεῖν τοὺς ὄρκους καὶ τὴν πίστιν, τὸ παρασπονδεῖν⁴. Ἀσέβημα μέγιστον τὸ ἐπιორκεῖν καὶ παρασπονδεῖν, διὰ τε τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν ἐπιουρκούντων καὶ παρασπονδούντων καὶ διὰ τοῦ παντελοῦς ὀλέθρου σύμπαντος τοῦ γένους αὐτῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων τιμωρούμενον⁵.

Εὐσέβεια δὲ πρὸς τὸ θεῖον εἶνε τὸ προσκυνεῖν τὸν θεόν⁶, καὶ τὸ ἀσφαλίζειν τοὺς ναοὺς αὐτῶν ἀπὸ παντὸς κακοβούλου καὶ κακοποιοῦ⁷. Ὑψηλότατον δὲ καὶ αὐτόχρημα βασιλικὸν τὸ σέβεσθαι τὰ ἱερά, καὶ τῶν πικροτάτων ἐχθρῶν ἀκόμη, καὶ τὸ τηρεῖν σώφρονα τὸν λογισμὸν καὶ οὐδέποτε ἐπ' οὐδεμιᾷ ἀφορμῇ βέβηλον χεῖρα ἐπ' αὐτῶν ἐπιβάλλειν⁸. Ἐντιμον καὶ κάλλιστον τὸ διὰ χρημάτων ἐξαγοράζειν παρὰ τῶν ἐχθρῶν τοὺς καταλυμανθέντας ναοὺς⁹. Κρητὶς ἀπαρασάλευτος πάσης εὐνομουμένης πολιτείας καὶ ἔρεισμα ἀδαμάντινον παντὸς ἔθνους ἔχοντος τὴν ἀξίωσιν νὰ ζῆσῃ καὶ φιλοτιμουμένου νὰ μεγαλοουργήσῃ θεωρεῖται ὑπὸ πάντων τῶν εὖ φρονούντων ὁ φόβος τοῦ θεοῦ καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν εὐσέβεια. Ὅταν οἱ μὲν πολῖται ἐν ταῖς κατ' ἰδίαν πράξεσιν, ἡ δὲ πολιτεία ἐν ταῖς κοιναῖς ἐπιχειρήσεσιν ἄγωνται ὑπὸ τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐσεβείας, τότε ὁ τε τῶν ἰδιωτῶν βίος γίνεται χρηστὸς καὶ τίμιος καὶ ὁ τῆς πολιτείας ἠθικὸς καὶ κραταιός. Ὑψίστης ὄθεν πολιτικῆς συνέσεως ἔργον εἶνε νὰ ὑποτρέφῃ-

¹ 2, 25, 6 κέξ. 3, 28, 1. 6, 14, 8. 9, 32, 8. 11, 34, 10. 22, 7, 3. 29, 2, 6. 29, 3, 5.

² 4, 9, 4. 4, 24, 8. 23, 9, 2 καὶ 9. 26, 1, 4. Πρὸλ. καὶ 22, 13, 6. 7. 9. 15. 22, 22, 10. 22, 23, 28 καὶ 29.

³ 6, 2^a, 19.

⁴ 11, 29, 3. 15, 1, 2 καὶ 9. 39, 1^a, 5 κέξ. 39, 3, 4. Πρὸλ. καὶ 9, 36, 12. 29, 9, 4.

⁵ 2, 58, 5-12. 4, 17, 11. 15, 1, 14. 15, 17, 3. 15, 20, 4. 18, 54, 8 καὶ 9. Πρὸλ. καὶ 2, 7, 10. 4, 21, 7 κέξ. 4, 33, 3. 14, 1^b, 4. 15, 22, 2 καὶ 3. 23, 10, 8.

⁶ 15, 1, 6.

⁷ 9, 33, 6. 15, 1, 6.

⁸ 5, 12, 1.

⁹ 18, 16, 1. Πρὸλ. καὶ 22, 24, 5.

ται διά τε τῶν προσφύρων θεσμῶν καί διὰ τῶν προσηκόντων ἐθίμων παρά τοῖς πολίταις ὁ φόβος τοῦ θεοῦ, τεκμήριον δὲ ἀκατανομάστου καί τερατώδους ἀσυνεσίας, τεκμήριον δαιμονοβλαβείας αὐτόχρημα, τὸ ἐπιχειρεῖν τὴν διασάλευσιν καί τὴν ἐκρίζωσιν αὐτοῦ¹. Μάλιστα πάντων ἢ εἰς τὸ θεῖον εὐσέβεια κλείζει τὰ ἔθνη καί καθιστᾷ αὐτὰ σεβαστὰ παρά τοῖς ἀνθρώποις. Βεβαίως καί ἡ ἐν τοῖς ἥθεσι καί τοῖς βίοις φιλοξενία καί φιλανθρωπία καθιστᾷ τὰ ἔθνη σεβαστά, ἀλλ' ἡ πρὸς τὸ θεῖον εὐσέβεια καθιστᾷ αὐτὰ ἔτι σεβαστότερα². Κάλλιστον καί συνετώτατον, πρὸς ἐξημέρωσιν δὲ τοῦ βίου καί τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν ἔθνων λυσιστελέστατον, νὰ συνειθίζωνται ἐκ νηπίων οἱ παῖδες νὰ ᾄδωσι τοὺς ὕμνους καί τοὺς παιᾶνας, δι' ὧν ἕκαστον ἔθνος κατὰ τὰ πάτρια ὕμνεῖ τοὺς ἐπιχωρίους ἥρωας καί θεοὺς³. Διὰ τούτων καί διὰ κοινῶν συνόδων καί θυσιῶν μαλάττεται καί κινᾶται ἡ αὐστηρία τῶν ἠθῶν καί τῆς φύσεως τὸ αὐθαδὲς καί σκληρὸν καί ἀτέραμνον. Ἄλλως ἀποβαρβαροῦνται οἱ λαοὶ καί ἀναφαίνονται ἐν τοῖς ἀνθρώποις τὰ μέγιστα τῶν ἀσεβημάτων⁴. Σεμνότατον καί ἱερώτατον αἱ πάτρια θυσίαι καί πανηγύρεις καί τὰ ἄλλα τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς παρ' ἐκάστοις ὑπάρχοντα νόμιμα. Ἐν δὲ τῶν μεγίστων κακῶν, ἅτινα συνεπάγονται οἱ πόλεμοι, εἶνε ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν παραμελοῦνται καί σχεδὸν λησμονοῦνται τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις κάλλιστα καί σεμνότατα ταῦτα. Καί ἀντιστρόφως, ἐν τῶν μεγίστων ἀγαθῶν, ἅτινα ἐπιφέρει ἡ εἰρήνη εἶνε καί τοῦτο, ὅτι τὰ κατὰ τὸν πόλεμον παραμεληθέντα καί λησμονηθέντα ταῦτα ὅσα καί ἄγια θεραπεύονται πάλιν μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιμελείας καί τοῦ αὐτοῦ σεβασμοῦ, ὅπως καί πρὸ αὐτοῦ⁵. Παρὰ τοῖς ἔθνεσι τοῖς εὐνομουμένοις καί σωφρονοῦσιν ἡ ἐπιτέλεις τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων εἶνε ἡ πρωτίστη ὑποχρέωσις καί τὸ ὑψίστον καθήκον τῶν πολιτῶν· πάντα τὰ ἄλλα, ὅσον σπουδαῖα καί ἄν φαίνονται ὅτι εἶνε, θεωροῦνται ὑποδεέστερα καί προσοχῆς σμικροτέρας ἄξια⁶. Οἱ εὐγενεῖς καί σώφρονες τὰ μέγιστα καί κάλλιστα προτιθέμενοι ἐπικαλοῦνται τὴν ἄνωθεν συναντίληψιν⁷. Ἐν τοῖς ὑψίστοις τῶν

¹ 6, 4, 5. 6, 56, 6-15. 10, 2, 10 κέξ. Πρβλ. καί 16, 12, 9.

² 4, 20, 1. Πρβλ. καί 37, 1, 4 κέξ.

³ 4, 20, 8.

⁴ 4, 21, 1-6.

⁵ 5, 106, 1-4.

⁶ 3, 94, 9. 21, 10, 10 κέξ. Πρβλ. καί 6, 26, 4.

⁷ 10, 4, 4.

δεινῶν καὶ ἐν τοῖς μεγίστοις τῶν κινδύνων πρὸς τὸν θεὸν καταφεύγουσι. Προσεύχονται, θυσίας προσφέρουσιν, ἱκετεύουσι, δέονται. Οὔτε ἀγενεῖς, οὔτε ἀπρεπεῖς θεωροῦνται αἱ τοιαῦται δεήσεις καὶ ἱκεσίαι¹. Ἐν ταῖς ἐπιτυχίαις δὲ πάλιν εἰς τὸν θεὸν προσέρχονται, ἵνα δοξολογήσωσι καὶ εὐχαριστήσωσιν αὐτόν². Ἡ εἰς τὸν θεὸν πίστις ἐμφυσᾷ δύναμιν ἀκαταγώνιστον εἰς τοὺς ἀνθρώπους· καθιστᾷ αὐτοὺς θαρραλεωτέρους καὶ προθυμοτέρους πρὸς τὰ δεινὰ τῶν ἔργων³. Μάταιον ὅμως καὶ μωρὸν πάλιν ἐν παντὶ καιρῷ καὶ κατὰ πᾶν τοῦ βίου σύμπτωμα νὰ ἐπικαλῆται τις τὴν ἄνωθεν συναντίληψιν καὶ νὰ ἀναμένη παρὰ τοῦ θεοῦ τὴν θεραπείαν πασῶν τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ. Κατὰ τὰς μεγάλας συμφορὰς τοῦ βίου, κατὰ τὰς χαλεπὰς ἐπιδράσεις τῆς φύσεως, κατὰ τὰς ὀλεθρίας ἐπιδημικὰς νόσους καὶ ἐν γένει κατὰ πάντα τὰ βιωτικὰ συμπτώματα, ὧν αἱ αἰτίαι συμβαίνει νὰ εἶνε ἀπερινόητοι τοῖς ἀνθρώποις, λογικὸν νὰ καταφεύγωμεν εἰς τὸν θεόν, νὰ ἱκετεύωμεν αὐτόν, νὰ προσφέρωμεν εἰς αὐτόν θυσίας καὶ νὰ παρακαλῶμεν αὐτόν, ὅπως καταπαύσῃ τὰ κακὰ καὶ βοηθήσῃ καὶ σώσῃ ἡμᾶς· ἀλλ' ἐπὶ τῶν συμφορῶν ἡμῶν ἐκείνων, αἵτινες προφανῶς εἶνε ἀποτελέσματα τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ἀσυνεσίας ἡμῶν, εἶνε μάταιον νὰ ἐπικαλῶμεθα τὴν ἄνωθεν συναντίληψιν, εἶνε μωρὸν νὰ καταφεύγωμεν εἰς τὸν θεόν, εἶνε ἀνωφελὲς νὰ παρακαλῶμεν αὐτόν, εἶνε γελοῖον νὰ προσφέρωμεν εἰς αὐτόν θυσίας. Ὁ θεὸς βδελύσσεται τοὺς βλάκας καὶ ἀποστρέφεται τοὺς διεφθαρμένους. Ἐν τοῖς τοιοῦτοις σωτήριον εἶνε νὰ ἀγωνιζώμεθα ἡμέραν καὶ νύκτα, ὅπως διορθώσωμεν ἡμᾶς αὐτούς· σωτήριον εἶνε νὰ προσπαθῶμεν ἐκ παντὸς τρόπου νὰ γείνωμεν συνετοὶ καὶ χρηστοὶ ἅμα μὲν μεταρρυθμιζόντες τὴν ἀνατροφὴν ἡμῶν ἐπὶ τὸ ἠθικώτερον καὶ θρησκευτικώτερον, ἅμα δὲ τροποποιουντες τὴν νομοθεσίαν ἡμῶν ἐπὶ τὸ κοσμιώτερον καὶ ἐμφρονέστερον⁴.

¹ 3, 112, 8 καὶ 9. 9, 6, 3.

² 1, 36, 1. 11, 3, 5. 16, 23, 5.

³ 10, 2, 12. Ἀπόσπ. 42.

⁴ 32, 4. 4, 20 καὶ 21.

77. Ἡ αἰτία τῶν περὶ κακοδοξίας τοῦ Πολυβίου ἑρρουμένων.

Αἰτία τῆς ψευδοδοξίας ταύτης ἡ ὑπὸ τοῦ Πολυβίου χρῆσις τῶν διαφόρων λέξεων «θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, ταυτόματον, εἰμαρμένον». Ἡ χρῆσις τῶν διαφόρων τούτων λέξεων παρὰ Πολυβίῳ ἢ αὐτῇ, οἷα καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς Ἑλλήσι ποιηταῖς καὶ συγγραφεῦσιν.

Εὐσεβείας ὠκεανός! Καὶ ἐν τούτοις ὁ Πολύβιος, κατὰ τοὺς ἄνω μνημονευθέντας λογίους, στερεῖται τῆς προσηκούσης εὐσεβείας, δὲν ἔχει θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, δὲν ἔχει θρησκευτικὰ συναίσθηματα, ἔχει ἐπιπόλαιον τὸ πνεῦμα, ἔχει ἀβαθεῖς τὸ συναίσθημα!

Ἡ δὲ παράδοξος αὕτη ψευδοδοξία διὰ τί; Διότι ὁ Πολύβιος Ἑλλην ὦν καὶ ζῶν κατὰ τοὺς μεταξὺ 204-122 π. Χ. χρόνους μετεχειρίσθη ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ συγγραφῇ πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἀρχῆς ἀδιαφόρως τὰς λέξεις θεός, θεοῦ πρόνοια, δαιμόνιον, τύχη, αὐτόματον, εἰμαρμένον κτλ. Θεολόγος ἦτο ὁ Πολύβιος, καὶ δὴ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, καὶ θεολογικὸν εἶνε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ, ὥστε ἡ τοιαύτη ἀταλαιπωρία περὶ τὴν χρῆσιν τῶν λέξεων τούτων νὰ καταλογισθῇ αὐτῷ ὡς βαρύτατον καὶ θανάσιμον ἀμάρτημα; ἢ μήπως πρῶτος αὐτὸς ἐν Ἑλλήσιν ἐπενόησε τὴν πολυμορφον ταύτην φρασεολογίαν πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀνωτάτης κοσμοδιοικητικῆς Ἀρχῆς καὶ πρῶτος αὐτὸς ἐν Ἑλλήσιν ἐποιήσατο ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ χρῆσιν αὐτῆς;

Αὕτη ἡ φρασεολογία ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἀπὸ πολλῶν ἤδη χρόνων πρὸ τοῦ Πολυβίου. «Θεὸν» ἀποκαλοῦσι τὴν ἀνωτάτην κοσμοδιοικητικὴν Ἀρχὴν ἤδη ἀπὸ Ὀμήρου πάντες οἱ Ἕλληγες, «θεὸν» ἀποκαλεῖ αὐτὴν καὶ ὁ Πολύβιος¹. «Θείου προ-

¹ Ὀμηρος, Ὀδύσεια ξ 444: Θεὸς δὲ τὸ μὲν δώσει, τὸ δ' ἔασει, | ὅτι κεν ᾤ θυμῷ ἔβλεψεν δύναισι γὰρ ἅπαντα.— Ὀδύσσεια γ 231: Ῥεῖα θεός γ' ἔβλεπον καὶ τηλόθεν ἄνδρα σώσσει.— Ἀριστοφάνης, Νεφέλαι 587: Φασὶ γὰρ δυσβουλίαν | τῆδε τῆ πόλει προσεῖναι, ταῦτα μέντοι τοὺς θεοὺς | ἅτ' ἂν ὕμεις ἐξαμάρτη' ἐπὶ τὸ βέλτιον τρέπειν.— Αἰσχίνης, Κατὰ Κτησιφώντος 88: Καὶ εἰ μὴ πρῶτον μὲν θεῶν τις ἔσωσε τὸ στρατόπεδον, ἔπειθ' οἱ στρατιῶται οἱ ὑμέτεροι καὶ πεζοὶ καὶ ἵππεῖς ἄνδρες ἀγαθοὶ ἐγένοντο κτλ.— Λυκούργος, Κατὰ Λεωκράτους 93. Ὁ δὲ γε θεὸς ὀρθῶς ἀπέδωκε τοῖς ἡδικημένοις κολάσαι τὸν αἴτιον· δεινὸν γὰρ ἂν εἴη, εἰ ταῦτα σημεῖα τοῖς εὖς ἐβείη καὶ τοῖς κακούργοις φαίνονται.— Ξενοφῶν, Οἰκονομικός 8, 16: Οὐ γὰρ, ἔφη, ἐγγχωρεῖ, ὅταν χειμάζῃ ὁ θεὸς ἐν τῇ θαλάττῃ οὔτε μαστεύειν ὅτου ἂν δέη οὔτε δυστραπέλωσ ἔχον διδόναι. ἀπειλεῖ γὰρ ὁ θεὸς καὶ κολάζει τοὺς βλάκας.— Δημο-

νοίνῃ» ἀποκαλεῖ αὐτὴν ὁ Ἡρόδοτος, «θεοῦ πρόνοιαν» ἀποκαλεῖ αὐτὴν καὶ ὁ Πολύβιος¹. «Τύχην» ἀποκαλεῖ αὐτὴν ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Λυσίας, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Αἰσχίνης, ὁ Δειναρχος, ὁ Ξενοφῶν, «τύχην» ἀποκαλεῖ αὐτὴν καὶ ὁ Πολύβιος².

σθένης, Ὀλυθιακός Α', 10: Καὶ ἔμοιγε δοκεῖ τις ἄν, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δίκαιος λογιστὴς τῶν παρὰ τῶν θεῶν ἡμῖν ὑπρηγμένων καταστάς, καίπερ οὐκ ἐχόντων ὡς δεῖ πολλῶν, ὅμως μεγάλην ἂν ἔχειν αὐτοῖς χάριν εἰκότως. — Πολύβιος, 4, 21, 10: Ταῦτα μὲν οὖν ἡμῖν εἰρήσθω χάριν τοῦ μὴ διὰ μίαν πόλιν τὸ κοινὸν ἦθος διαβάλλεσθαι τῶν Ἀρχαίων. . . ἔτι δὲ καὶ Κυναιθέων ἕνεκα, ἵν' ἂν ποτε αὐτοῖς ὁ θεὸς εὖ δῶ, τραπέντες πρὸς παιδείαν ἡμερῶσιν αὐτούς. — 11, 24, 8: Εἰ μὲν οὖν μὴ θεὸς αὐτοῖς τις συνεπελάβετο τῆς σωτηρίας, παραχρῆμα ἂν ἐξέπεσον ἐκ τῆς παρεμβολῆς. — 39, 2, 1: Ἐπὶ τοῖς θεοῖς τὰς ἐλπίδας ἔχεις, παραβεβηκώς καὶ τοὺς τῶν ἀνθρώπων νόμους; — 18, 54, 7 καὶ 10: Δικαιάρχῳ δὲ καὶ στρέβλας καὶ μάλιστα πρῶτα οὕτως αὐτὸν ἐπανεἰλετο. . . διὸ καὶ δοκεῖ μοι τυχεῖν τῆς ἀρμοζούσης δίκης καὶ παρὰ θεῶν καὶ παρ' ἀνθρώπων. (Ἰδ. καὶ ἄνωτ. σελ. 194-195).

¹ Ἡρόδοτος 3, 108: Καὶ κως τοῦ θεοῦ ἢ προνοίη, ὥσπερ καὶ οἴκος ἐστὶ, εἴουσα σοφῆ, ὅσα μὲν γε ψυχὴν τε δειλὰ καὶ ἐδάδιμα, ταῦτα μὲν πάντα πολύγονα πεποίηκε, ἵνα μὴ ἐπιλίπη κατεσθίμενα, ὅσα δὲ σχέτλια καὶ ἀνιηρά, ὀλιγόγονα. — Πολύβιος 10, 11, 8: Τῶν δὲ κατὰ τὴν παράκλησιν λόγων ἅμα μὲν ἀποδοτισμοῦ ἀκριβοῦς μεμνημένων, ἅμα δ' ἐπαγγελίας χρυσῶν στεφάνων, ἐπὶ δὲ πᾶσι τοῖσι θεοῦ προνοίᾳ, τελείως μεγάλῃν ὄρμην καὶ προθυμίαν παρίστασθαι συνέβαινε τοῖς νεανίσκοις. — 10, 14, 11: Ἄπαν τὸ στρατόπεδον ὑπέλαβε μετὰ τινος θεοῦ προνοίας γίνεσθαι τὸ συμβαῖνον. — 25, 1, 10: Βεβαιώσαντες τὰς ἐκείνων προαιρέσεις ἅμα τὴν ἀρμύζουσαν αὐτοῖς χάριν ἀποδώσουσι μετὰ τῆς τῶν θεῶν προνοίας.

² Σοφοκλῆς, Ἀπόσπ. 302: Οὐκ ἔστι τοῖς μὴ δρῶσι σύμμαχος τύχη. — Ἀπόσπ. 666: Οὐ τοῖς ἀθύμοις ἡ τύχη ξυλλαμβάνει. — Λυσίας, Ὑπὲρ τῶν τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ, 22: Οὐδὲν γὰρ ἂν ἡμᾶς κωλύοι, ὃ ἄνδρες δικασταί, ἀθλιωτάτους εἶναι, ἐπὶ μὲν τῶν τριάκοντα ὄρφανους καταλειφθέντας, ἐν δὲ τῇ δημοκρατίᾳ τῶν ὄντων ἐστερημένους, οἷς ἡ τύχη παρέδωκεν, ὥστε κτλ. — Ἰσοκράτης, Πρὸς Δημόνικον 3: Ὁρῶ δὲ καὶ τὴν τύχην ἡμῖν συλλαμβάνουσαν καὶ τὸν παρόντα καιρὸν συναρμυζόμεν. — Εὐαγόρας 59: Ἡσθάνετο δὲ τὴν Εὐαγόρου μεγαλοψυχίαν καὶ τὰς ἐπιδόσεις αὐτῷ καὶ τῆς δόξης καὶ τῶν πραγμάτων οὐ κατὰ μικρὸν γιγνομένας, ἀλλὰ καὶ τὴν φύσιν ἀνυπέρβλητον ἔχοντα καὶ τὴν τύχην αὐτῷ συναρμυζομένην. — Πανηγυρικός 26: Τὰ μὲν οὖν ἐξ ἀρχῆς ὑπάρξαντα καὶ παρὰ τῆς τύχης δωρηθέντα τηλικαῦθ' ἡμῖν τὸ μέγεθός ἐστιν. — Φίλιππος 15: Σοὶ δὲ μόνῳ πολλὴν ἐξουσίαν ὑπὸ τῆς τύχης δεδομένην καὶ πρόσβεις πέμπειν κτλ. — Δημοσθένης, Ὀλυθιακός Β' 22, σελ. 24: Μεγάλη γὰρ βροχή, μᾶλλον δὲ ὄλον ἡ τύχη παρὰ πάντ' ἐστὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων πράγματα. — Ἐρωτικός 14, σελ. 1405: Τσαυτάς ὑπεναντιώσεις πρὸς ἄλληλα λαβοῦσα ἡ τύχη πρὸς τὸ δέον ἅπανθ' ὁμολογούμενα ἀπέδωκεν, ὥσπερ εὐχὴν ἐπιτελοῦσα ἢ παράδειγμα τοῖς ἄλλοις ὑποδείξαι βουληθεῖσα, ἀλλ' οὐ θνητὴν, ὡς εἶθιστο, φύσιν ἰστάσα. — Προοίμια 36: Πρῶτον μὲν γὰρ ἡ τύχη, καλῶς ποιῶσα, πολλὰ τῶν πραγμάτων ἡμῖν αὐτόματα, ὡς ἂν εὖφαισθε, παρίστησιν, ἐπεὶ τῇ γε τῶν προσηκόντων προνοίᾳ βραχέα αὐτῶν εἶχεν ἂν καλῶς. — Κατὰ Φιλίππου Α'. 12: Καίτοι καὶ τοῦτο· εἴ τι πάθοι καὶ τῆς τύχης ἡμῖν ὑπάρξει, ἥπερ αἰεὶ βέλτιον ἢ ἡμεῖς ἡμῶν αὐτῶν ἐπιμελούμεθα, ἴσθ' ὅτι κτλ. — Περὶ τοῦ στεφάνου 252 κέξ.: Σκέψασθ', ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ θεωρήσατε ὅσῳ καὶ

« Θεὸν καὶ τύχην » ταύτοχρόνως ἀποκαλεῖ αὐτὴν ὁ Πίνδαρος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ἴσοκρά-

ἀλθέστερον καὶ ἀνθρωπινώτερον ἐγὼ περὶ τῆς τύχης τούτου διαλεχθῆσμαι. Ἐγὼ τὴν μὲν τῆς πόλεως τύχην ἀγαθὴν ἡγοῦμαι . . . τὴν μὲντοι τῶν πάντων ἀνθρώπων, ἢ νῦν ἐπέτης, χαλεπὴν καὶ δεινὴν. — Ἐπιστολὴ 1, 13, σελ. 1466: Ἐἴ τις ὑπέληφεν εὐτυχῆ τὸν Ἀλέξανδρον τῶ πάντα κατορθῶν, ἐκεῖνο λογιάσθω ὅτι πράττων καὶ πονῶν καὶ τολμῶν, οὐχὶ καθήμενος νύτῦχει. νῦν τοῖνυν θενωτός ἐκείνου ζητεῖ τινὰς ἢ τύχην μεθ' ὧν ἔσται. — Αἰσχίνης, Περὶ παραπροσβείας 183: Ἐγὼ γάρ, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῦ μὲν μηδὲν ἀδικεῖν ὑμᾶς κύριος ἦν, τοῦ δὲ μὴ ἔχειν αἰτίαν ἢ τύχην, ἢ συνεκλήρωσέ με ἀνθρώπῳ συκοφάντῃ βαρβάρῳ. — Αὐτόθ. 131: Τὰ δ' ἐν Φωκεῦσι διεφθάρη πράγματα πρῶτον μὲν διὰ τὴν τύχην, ἢ πάντων ἐστὶ κυρία, ἔπειτα διὰ τὸ μῆκος τοῦ χρόνου καὶ τὸν δεκαετῆ πόλεμον. — Δείναρχος, κατὰ Δημοσθένους 29: Μὴ ἀφῆτε, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μὴ ἀφῆτε τὸν ἐπὶ τοῖς τῆς πόλεως καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀτυχήμασι ἐπιγεγραμμένον ἀτιμώρητον . . . μηδὲ τῆς ἀγαθῆς τύχης ὑμᾶς ἐπὶ τὸ βέλτιον ἀγούσης . . . αὐτοὶ τοῖς πᾶσι συμφέρουσιν ἐναντιωθῆτε. — Ξενοφῶν, Ἑλληνικά 6, 4, 8: Εἰς δ' οὖν τὴν μάχην τοῖς μὲν Λακεδαιμονίοις πάντα τάναντία ἐγίνετο, τοῖς δὲ πάντα καὶ ὑπὸ τῆς τύχης κατορθούτο. — Κύρου παιδεία 7, 2, 9: Ταῦτα δὲ διαπραξάμενος ἀγαγεῖν ἐκέλευσεν αὐτῷ τὸν Κροῖσον. Ὁ δὲ Κροῖσος ὡς εἶδε τὸν Κύρον, Χαῖρε, ὧ δέσποτα, ἔφη: τοῦτο γάρ ἢ τύχην καὶ ἔχειν τὸ ἀπὸ τοῦδε δίδωσι σοὶ καὶ ἐμοὶ προσαγορεύειν. — Πολύβιος 1, 4, 1: Τὸ θαυμάσιον τῶν καθ' ἡμᾶς καιρῶν τοῦτο ἐστὶν ὅτι . . . ἢ τύχην σχεδὸν ἅπαντα τὰ τῆς οἰκουμένης πράγματα πρὸς ἓν ἔκλινε μέρος καὶ πάντα νεύειν ἠνάγκασε πρὸς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπόν. — 40, 5, 7 κέξ.: Τοιαύτης δὲ τῆς ἀνοίας καὶ τῆς ἀκρισίας συμβαινούσης περὶ πάντας, οἷαν οὐδ' ἂν ἐν βαρβάροις εὐροὶ τις ῥαδίως, δῆλον ὡς εἰκότως ἂν τις ἐπιζητήσιος πῶς οὐκ ἄρδην ἀπώλοντο πάντες. ἐγὼ γάρ ἂν εἴποιμι διότι δοκεῖ μοι καθάπερ ἂν εἰ τύχην τις ἀντερῆσαι πανοῦργος καὶ τεχνικὴ πρὸς τὴν ἄνοιαν καὶ μαῖνίαν τῶν ἡγουμένων, ἥτις ἐξωθουμένη πάντῃ καὶ πάντως ὑπὸ τῆς ἀνοίας τῶν προεστώτων, βουλομένη δὲ κατὰ πάντα τρόπον σώζειν τοὺς Ἀχαιοὺς, ἐπὶ τὸ καταλειπόμενον ἦλθεν, ὡσπερ ἀγαθὸς παλαιστής. — 3, 5, 7: Τὰ μὲν οὖν τῆς ἐπιβολῆς ἡμῶν τοιαῦτα, προσδαῖ δὲ τῆς τύχης, ἵνα συνδράμῃ τὰ τοῦ βίου πρὸς τὸ τὴν πρόθεσιν ἐπὶ τέλος ἀγαγεῖν. — 39, 3, 4: Ὅρατε τὴν τύχην, ὧ ἄνδρες, ὡς ἀγαθὴ παραδειγματίζειν ἐστὶ τοὺς ἀλογίστους τῶν ἀνθρώπων. — 24, 8α: Φίλιππος ὁ Μακεδόνων βασιλεὺς πολλοὺς τῶν Μακεδόνων ἀνελὼν καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτῶν ἐπανεῖλεν . . . καὶ διὰ ταῦτα τῆς ψυχῆς οἶονεἰ λυττώσης αὐτοῦ καὶ τὸ κατὰ τοὺς υἱοὺς νεῖκος ἅμα τοῖς προειρημένοις ἐξεκαύθη, τῆς τύχης ὡσπερ ἐπίτηδες ἀναβιβαζούσης ἐπὶ σκηνὴν ἐν ἐνὶ καιρῷ τὰς τούτων συμφοράς. — 15, 20, 5: Τίς οὐκ ἂν εἰκότως τῇ τύχῃ μεμψάμενος ἐπὶ τῶν ἀνθρωπείων πραγμάτων ἐν τούτοις ἀντικαταλλαγείη, διότι ἐκείνοις μὲν ἐπέθηκε μετὰ ταῦτα τὴν ἀρμόζουσαν δίκην, τοῖς δ' ἐπιγενομένοις ἐξέθηκε κάλλιστον ὑπόδειγμα πρὸς ἐπανάρθωσιν τὸν τῶν προειρημένων βασιλέων παραδειγματισμόν; — Ἴδε καὶ ἀνωτ. σ. 196-198. — Ἐτι Πίνδαρος, Ὀλυμπιονικῶν 12. Θουκυδ. 5, 113. Δημοσθ. Ὀλυμπιακ. Α' .1, 1 καὶ 11, σ. 9 καὶ 12. Πρὸς Λεπτινὴν 110, σελ. 490. Πρὸς Καλλικλ. 30, σελ. 1280. Ἐρωτικός 32, σελ. 1411. — Τὴν φιλοσοφικὴν ἀνάλασιν τῆς ἐννοίας «τύχην» ἴδ. παρ' Ἀριστοτέλει κυρίως ἐν τῷ «Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως» 195, 6, 3-198, α, 13. Περὶ τοῦ αὐτοῦ Σχόλια εἰς Ἀριστοτέλην 195, 6, 31-198, α, 14, ἐκδ. Christ. Aug. Brandis, Berolini 1836, σελ. 351-353. Πλάτων, Νομ. 889 Α κέξ. Πλούταρχος, Περὶ εἰμαρμένης 570 F κέξ. Περὶ τῶν

της, ὁ Δημοσθένης, ὁ Ξενοφῶν, «θεὸν καὶ τύχην» ταῦτοχρόνως ἀποκαλεῖ αὐτὴν καὶ ὁ Πολύβιος¹, «Δαίμονα καὶ τύχην» ταῦτο-

ἀρεσκόντων φιλοσόφους 1, 29, σελ. 885 C κέξ. Περαιτέρω Welker, Griechische Götterlehre, zweiter Band, Göttingen 1860, σελ. 799-810. — *Lehrs*, Populäre Aufsätze, Leipzig, 1875, σελ. 176-188. *Nägelsbach*, Die Nachhomerische Theologie, Nürnberg, 1857, σελ. 151-156. — *Leopold Schmidt*, die Ethik der alten Griechen, erster Band, Berlin, 1882, σελ. 58-60. Zweiter Band, σελ. 68. — Ὁ Δημόκριτος λέγει περὶ τῆς τύχης: "Ἀνθρώποι τύχης εἰδωλον ἐπλάσαντο πρόφασι ἰδίης ἀβουλίας· βαιὰ γὰρ φρονήσι τύχη μάχεται, τὰ δὲ πλεῖστα ἐν βίῳ ψυχῇ εὐξύνετος ὀξυδερκεῖεν κατιθύνει (Mullach, Frag. Philos. Græc. τόμ. 1, σελ. 341, ἀποσπασμάτια Ἡθικά, 14). — Τὴν περὶ τῆς τύχης γνώμην τοῦ Ἀναξαγόρου, τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν Στωϊκῶν ἀναγράφει ὁ Πλούταρχος (περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφους 1, 29, σελ. 885 C κέξ.) καὶ Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος (Φυσικά, κεφ. 7, 9).

¹ Πίνδαρος Νεμεονικῶν 6, 24: Σὺν θεοῦ δὲ τύχη | ἕτερον οὐ τινα οἶκον ἀπεφάνατο πυγμαχία πλεόνων | ταμίαν στεφάνων μυθῷ Ἑλλάδος ἀπάσας. — Ποιθιονικῶν 8, 52: Μόνος γὰρ ἐκ Δαναῶν στρατοῦ | θανόντος ὄστέα λέξαις υἱοῦ, τύχη θεῶν | ἀφίξεται λαφὺν σὺν εὐλαβῇ | Ἀθαντος εὐρυχόρους ἄγριας. — Σοφοκλῆς, Ἀπόσπ. 205: Πῶς οὖν μάχωμαι θνητὸς ὦν θεῖα τύχη; — Φιλοκτήτης 1326: Σὺ γὰρ νοσεῖς τόδ' ἄλγος ἐκ θεῖας τύχης, | Χρύσης πελασθεῖς φύλακος, δς τὸν ἀκαλυψῇ | σηκὸν φυλάσσει κρύφιος οἰκουρῶν ὄφρι. — Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ 1583: Ὡς λειοπότα | κείνον τὸν αἰεὶ βίσιον ἐξεπίστασο — πῶς; ἄρα θεῖα κάπνον τάλας τύχη; — Αἴας 1028 κέξ.; Σκέψασθε, πρὸς θεῶν, τὴν τύχην δυοῖν βροτοῖν. | Ἐκτωρ μὲν, φῶ δὴ τοῦδ' ἐδωρήθη πάρα, | ζωστῆρι πισθεῖς ἰππικῶν ἐξ ἀντύγων | ἐκνάπτει αἰὲν, ἔστ' ἀπέμυξεν βίον | οὗτος δ' ἐκείνου τήνδε δωρεάν ἔχων | πρὸς τοῦδ' ὄλωλε θανασίμω πεσήματι. | ἄρ' οὐκ Ἐρινὺς τοῦτ' ἐχάλκευσε ξίφος | κάκεινον Ἄδης, δημιουργὸς ἄγριος; | ἐγὼ μὲν οὖν καὶ ταῦτα καὶ τὰ πάντ' αἰεὶ | φάσκοιμ' ἂν ἀνθρώποισι μηχανᾶν θεοῦς· | ὅτω δὲ μὴ τὰδ' ἐστὶν ἐν γνώμῃ φίλα, κείνος τ' ἐκείνα στεργέτω κἀγὼ τὰδε. — Φιλοκτήτης 1316: Ἄκουσον, ἀνθρώποισι τὰς μὲν ἐκ θεῶν | τύχας δοθείσας ἔστ' ἀναγκαῖον φέρειν κτλ. — Εὐριπίδης, Φοίνισσαι 1202, ἐκδ. Dindorf: Καλῶς τὰ τῶν θεῶν καὶ τὰ τῆς τύχης ἔχει. — Ἀριστοφάνης, Εἰρήνη 939: Ὡς πάνθ' ὅσ' ἂν θεὸς θέλῃ χῆ τύχη κατορθοῖ, | χωρεῖ κατὰ νοῦν, ἕτερον δ' ἐτέρω | τούτων κατὰ καιρὸν ἀπαντᾶ. — Θουκυδίδης 5, 104: Πιστεύομεν τῇ μὲν τύχῃ ἐκ τοῦ θεοῦ μὴ ἐλασσώσεσθαι, ὅτι ὅσοι πρὸς οὐ δικαίως ἰστάμεθα. — Αὐτόθ. 5, 112, 2: Οὕτε ἄλλα δοκεῖ ἡμῖν ἢ ἄπειρ καὶ τὸ πρόωτον, ὧ Ἀθηναῖοι, οὗτ' ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πόλεως ἐπτακόσια ἔτη ἤδη οἰκουμένης τὴν ἐλευθερίαν ἀφαιρησόμεθα, ἀλλὰ τῇ τε μέχρι τοῦδε σωζούσῃ τύχῃ ἐκ τοῦ θεοῦ αὐτὴν καὶ τῇ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ Λακεδαιμονίων τιμωρῆα πιστεύοντες πειρασόμεθα σώζεσθαι. — Ἰσοκράτης, Φίλιππος 150 καὶ 151: Οἶμαι δὲ σ' οὐκ ἄγνωσιν, ὃν τρόπον οἱ θεοὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων διοικοῦσιν. οὐ γὰρ αὐτόχειρες οὔτε τῶν ἀγαθῶν οὔτε τῶν κακῶν γίνονται τῶν συμβαινόντων αὐτοῖς, ἀλλ' ἐκάστοις τοιαύτην ἔννοιαν ἐμποιοῦσιν, ὥστε δι' ἀλλήλων ἡμῖν ἑκάτερα παραγίγνεσθαι τούτων. οἷον ἕως καὶ νῦν τοὺς μὲν λόγους ἡμῖν ἀπένειμαν, ἐπὶ δὲ τὰς πράξεις σὲ τάττουσι, νομίζοντες τούτων μὲν σὲ κάλλιστ' ἂν ἐπιστατήσαι, τὸν δὲ λόγον τὸν ἐμὸν ἦμιστ' ἂν ὀχληρὸν γενέσθαι τοῖς ἀκούουσιν. ἡγοῦμαι δὲ καὶ τὰ πεπραγμένα πρότερον οὐκ ἂν ποτὲ σοὶ γενέσθαι τηλικαῦτα τὸ μέγεθος, εἰ μὴ τις θεῶν αὐτὰ συγκατώρθωσεν, οὐχ ἵνα τοῖς βαρβάροις μόνον τοῖς ἐπὶ τῆς Εὐρώπης κατοικοῦσι πολεμῶν διατελῆς, ἀλλ' ὅπως ἂν ἐν τούτοις γυμνασθεῖς καὶ

χρόνως ἀποκαλεῖ αὐτὴν ὁ Πίνδαρος, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Αἰσχίνης, ὁ Λυσίας, «δαίμονα καὶ τύχην» ταῦτο-

λαδῶν ἐμπερίαν καὶ γνωσθεὶς ὅσος εἶ, τούτων ἐπιθυμήσης ὧν ἐγὼ τυγχάνω συμβου-
λευκῶς, αἰσχρὸν οὖν ἐστὶ καλῶς τῆς τύχης ἡγουμένης ἀπολειφθῆναι καὶ μὴ παρα-
σχεῖν σαυτὸν, εἰς ὃ βούλεται σε προαγαγεῖν. — Δημοσθένης, Κατὰ Φιλίππου Α'.
45, σελ. 53: "Οποὶ γὰρ ἂν, οἶμαι, μέρος τι τῆς πόλεως συναποσταλῆ, κὰν μὴ πᾶσα
παρῆ, καὶ τὸ τῶν θεῶν εὐμενὲς καὶ τὸ τῆς τύχης ἡμῖν συναγωνίζεται. — Ἐπιστολὴ
4, 3 καὶ 5, σελ. 1487: Ἐγὼ τὴν πόλιν τὴν βρετέραν εὐτυχεστάτην πασῶν πό-
λεων ὑπολαβάνω καὶ θεοφιλεστάτην . . οὐ τοίνυν μόνον ταῖς παρὰ τῶν θεῶν
μαντείαις ἀγαθὴν οὖσαν εὐρήσετε ἢ κέχρησθε τύχῃ, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἔργων
θεωροῦντες, ἂν ἐξετάζητε ὀρθῶς. ὑμεῖς γὰρ εἰ μὲν ὡς ἄνθρωποι τὰ πράγματα βούλεσθε
θεωρεῖν, εὐτυχεστάτην εὐρήσετε ἀφ' ὧν ἐγὼ συνεβούλευσα τὴν πόλιν γενοῦσαν· εἰ
δ' ἂ τοῖς θεοῖς ἐξείρεθ' ὑπάρχει μόνους, τούτων ἀξιώσετε τυγχάνειν, ἀδυνάτων ἐφίε-
σθε. τί οὖν ἐστὶ θεοῖς ἐξείρετον, ἀνθρώποις δ' οὐ δυνατόν; ἀπάντων τῶν ἀγαθῶν ἐγ-
κρατεῖς ὄντας κυρίους εἶναι καὶ αὐτοὺς ἔχειν καὶ δοῦναι τοῖς ἄλλοις, φλαυρον δὲ μηδὲν
μηδέποτε· ἐν παντί τῷ αἰῶνι μήτε παθεῖν μήτε μελλῆσαι. — Πρὸς Μακάρτατον 67,
σελ. 1072-1073: Ταῦτά λέγει ὁ τε Σόλων ἐν τοῖς νόμοις καὶ ὁ θεὸς ἐν τῇ μαντείᾳ,
κλεῦσθαι τοῖς κατοικοῦμένοις ποιεῖν τοὺς προσήκοντας ἐν ταῖς καθήκοῦσαις ἡμέραις . .
ἐγὼ δ' ὄμην, ὧ ἄνδρες δικασταί, προσήκειν τὸν τἀλλότρια ἀδίκως ἔχοντα οὐκ ἐγ-
καλεῖν, εἰ πλείω χρόνον εἶχεν, ἀλλὰ χάριν εἰδέναι, μὴ ἡμῖν, ἀλλὰ τῇ τύχῃ, ὅτι
πολλὰ καὶ ἀναγκαῖα διατριβαὶ ἐγένοντο ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ, ὥστε νῦν περὶ τούτων
ἀγωνίζεσθαι. — Ξενοφῶν, Ἑλληνικά 7, 1, 2: Ἐμοὶ δὲ καὶ αὐτῷ δοκεῖ ταῦτα οὐκ
ἀνθρωπίνῃ μᾶλλον ἢ θεῖᾳ φύσει τε καὶ τύχῃ διωρῆσθαι. — Ἰπταρχικός 5, 14: Ταῦτα
δὲ πάντα ἐγὼ καὶ ὅσα πρὸς τούτοις τις μηχανήσεται ἢ βία ἢ τέχνη αἰρεῖν τοὺς ἐναν-
τίους βουλόμενος σὺν τῷ θεῷ πράττειν συμβουλεύω, ἵνα καὶ ἡ τύχη συνεπαίηθ' ἑαῶν
ἴσων ὄντων. — Κύρου ἀνάθασις 5, 2, 24 καὶ 25: Μαχόμενων δὲ αὐτῶν καὶ ἀπορου-
μένων θεῶν τις αὐτοῖς μηχανὴν σωτηρίας δίδωσιν. Ἐξαπίνης γὰρ ἀνέλαμψεν οἰκία
τῶν ἐν δεξιᾷ ὅτου δὴ ἐνάφαντος . . Ὡς δ' ἔμαθεν ὁ Ξενοφῶν τοῦτο παρὰ τῆς τύχης,
ἐνάπτειν ἐκέλευε καὶ τὰς ἐν ἀριστερᾷ οἰκίας. — Πολύβιος 40, 13, 2: Πολύβιος
φησὶ . . διὸ καὶ πᾶσι τοῖς θεοῖς εὐχὰς ποιούμεθα, τὸ λοιπὸν μέρος τῆς ζωῆς ἐν τού-
τοις καὶ ἐπὶ τούτων διαμείναι, θεωροῦντες τὴν τύχην ὡς ἐστὶν ἀγαθὴ φρονῆσαι τοῖς
ἀνθρώποις. — 10, 40, 9: Ὁ δὲ Πόπλιος τοσοῦτον ὑπερέθετο μεγαλοφυχίᾳ τοὺς ἄλ-
λους ἀνθρώπους, ὥστε οὐ μείζον ἀγαθὸν εὔχασθαι τις τοῖς θεοῖς οὐκ ἂν τολμήσειε,
λέγω δὲ βασιλείας, τοῦτ' ἐκείνος πολλάκις ὑπὸ τῆς τύχης αὐτῷ δεδομένον ἀπήξισσε, —
37, 4, 2-10: Ὡν ἀδύνατον ἢ δυσχερὲς τὰς αἰτίας καταλαθεῖν ἀνθρώπον ὄντα, περὶ τού-
των ἴσως ἂν τις ἀπορῶν ἐπὶ τὸν θεόν τὴν ἀναφορὰν ποιοῖτο καὶ τὴν τύχην . . διό-
περ εἰκότως περὶ τῶν τοιούτων ἀκολουθοῦντες ταῖς τῶν πολλῶν δόξαις διὰ τὴν ἀπο-
ρίαν, ἱκετεύοντες καὶ θύοντες ἐξίλασκόμενοι τὸ θεῖον, πέμπομεν ἐρησόμενοι τοὺς
θεοὺς τί ποτ' ἂν ἢ λέγουσιν ἢ πράττουσιν ἡμῖν ἄμεινον εἶη καὶ γένοιτο παῦλα τῶν
ἐνεστώτων κακῶν. ὧν δὲ δυνατόν ἐστι τὴν αἰτίαν εὑρεῖν, ἐξ ἧς καὶ δι' ἣν ἐγένετο τὸ συμ-
βαῖνον, οὐ μοι δοκεῖ τῶν τοιούτων δεῖν ἐπὶ τὸ θεῖον ποιεῖσθαι τὴν ἀναφορὰν . . ὑπὲρ
ὧν οὐδὲ χρεῖα παρὰ τῶν θεῶν πυνθάνεσθαι πῶς ἂν ἀπολυθεῖμην τῆς τοιαύτης βλά-
θης· ὁ γὰρ τυχῶν τῶν ἀνθρώπων εἶρεῖ διότι μάλιστα μὲν αὐτοὶ δι' αὐτῶν, μεταθέμενοι
τὸν ζῆλον, εἰ δὲ μὴ, νόμους γράψαντες . . περὶ τούτων οὖν οὔτε μάντεων οὔτε τερα-
τείων χρεῖα. — Πρὸλ. περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος τὰς δύο ταύτας διαφόρους ἐκφράσεις:

χρόνως ἀποκαλεῖ αὐτὴν καὶ ὁ Πολύβιος¹. « Θεὸν καὶ εἰμαρμένην » ταῦτοχρόνως καλεῖ αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πολλοὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, « θεὸν καὶ εἰμαρμένην » ταῦτοχρόνως καλεῖ αὐτὴν καὶ ὁ Πολύβιος². « Ταυτόματον » δὲ ὁ Πολύβιος λέγων δὲν παρεισάγει νέον τι

Πολύβιος 22, 6, 4: Ὑμᾶς (τοὺς Ῥωμαίους δηλ.) πάντων τούτων ἀπροσδεήτους οἱ θεοὶ πεποιήκασι, πάντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην θεϊκοίτεες ὑπὸ τὴν ὑμετέραν ἐξουσίαν.— Αὐτόθ. 24, 13, 8: Ἐπειπερ ἡ τύχη παρέδωκεν αὐτοῖς (τοῖς Ῥωμαίοις δηλ.) τὴν τῆς οἰκουμένης ἀρχὴν καὶ δυναστείαν.

¹ Πίνδαρος, Ὀλυμπιονικῶν 8, 65: Νῦν μὲν αὐτῷ γέρας Ἀλκιμῆδων | νίκαν τριακοστὰν ἐλών· | ὃς τύχῃ μὲν δαίμονος, ἀνορέας δ' οὐκ ἀμπλακῶν | ἐν τέτρασιν παιδῶν ἀπεθήκατο γυίοις | νόστον ἔχιστον καὶ ἀτιμότεραν γλῶσσαν καὶ ἐπίκρυφον οἶμον, | πατρὶ δὲ πατρὸς ἐνέπνευσεν μένος | γήραος ἀντίπαλον.— Εὐριπίδης, Ἴφιγένεια ἐν Αὐλίδι 1136, ἔκδ. Dindorf: ὦ πότνια μοῖρα καὶ τύχῃ δαίμων τ' ἐμός.— Ἀριστοφάνης, Ὀρνίθες 544: Σὺ δέ μοι κατὰ δαίμονα καὶ τινα συντυχίαν | ἀγαθὴν ἤκεις ἐμοὶ σωτήρ — Δημοσθένης, Περὶ τοῦ στεφάνου 303, σελ. 326: Εἰ δὲ ἡ δαίμονος τιος ἡ τύχης ἰσχὺς ἢ στρατηγῶν φαυλότης ἢ τῶν προδιδόντων τὰς πόλεις ὑμῶν κακία ἢ πάντα ταῦτα ἅμα ἐλυμαίνετο τοῖς ὄλοις, ἕως ἀνέτρεψαν, τί Δημοσθένης ἀδικεῖ; — Περὶ τῶν συμμοριῶν 36, σελ. 188: Εἶθ' ὃν ἡ τύχῃ καὶ τὸ δαιμόνιον φίλον μὲν ἀλυσιτελῆ, συμφέροντα δ' ἐχθρὸν ἐμφανίζει, τοῦτον ἡμεῖς φοβούμεθα; — Κατὰ Ὀλυμπιοδώρου 24, σελ. 1173: Καὶ κατὰ τύχην τινὰ καὶ δαίμονα ὑμεῖς ἐπεισθήτε ὑπὸ τῶν βητόρων εἰς Ἀκαρνανίαν στρατιωτῆας ἐκπέμπειν.— Αἰσχίνης, Κατὰ Κτησιφώντος 115: Σκέψασθε δὴ τὸν δαίμονα καὶ τὴν τύχην, ὡς περιεγένετο τῆς τῶν Ἀμφισέων ἀσεβείας.— Λυσίας, Κατὰ Ἀγοράτου 63: Οἱ δ' αὐτῶν περιγεγόμενοι καὶ σωθέντες, οὓς αὐτὸς μὲν ἀπέκτεινεν ὡμῶς καὶ θάνατος αὐτῶν κατεγνώσθη, ἡ δὲ τύχῃ καὶ ὁ δαίμων περιποίησε· φυγόντες γὰρ ἐνθῆνδε καὶ οὐ συλληφθέντες γε οὐδ' ὑπομειναντες τὴν κρίσιν, κατελθόντες ἀπὸ Φυλῆς τιμῶνται ὑφ' ὑμῶν ὡς ἀνδρες ἀγαθοὶ ὄντες.— Ὑπὲρ τοῦ ἀδυνάτου 21 καὶ 22: Ἐγὼ δ' ὑμῶν, ὦ βουλή, δέομαι πάντων τὴν αὐτὴν ἔχειν περὶ ἐμοῦ διάνοιαν, ἥνπερ καὶ πρότερον. μηδ' οὐ μόνου μεταλαβεῖν ἔδωκεν ἡ τύχῃ μοι τῶν ἐν τῇ πατρίδι, τοῦτου διὰ τουτονὶ ἀποστερησῆτέ με. . . ἐπειδὴ γὰρ, ὦ βουλή, τῶν μεγίστων ἀρχῶν ὁ δαίμων ἀπεστέρησεν ἡμᾶς, ἡ πόλις ἡμῖν ἐψήφισατο τοῦτο τὸ ἀργύριον.— Πολύβιος 27, 14, 4 καὶ 5: Συνέβη δὲ τὸν Αὔλον εἰς τοὺς Φανότεῖς παραγεγόμενον καταλῦσαι παρὰ Νέστορι τῷ Κρωπίῳ καὶ παραδοῦναι καθ' αὐτοῦ τοῖς ἐχθροῖς καιρὸν ὁμολογούμενον· ὃν εἰ μὴ τύχῃ τις ἐθράβευσεν πρὸς τὸ βέλτιον, οὐκ ἂν μοι δοκεῖ διαφυγεῖν. νῦν δὲ δαιμονίως πως ὁ Νέστωρ τὸ μέλλον ὀττεύσάμενος, ἐξ αὐτῆς ἠνάγκασε μεταλθεῖν εἰς γείτονος τῆς νυκτός.

² Ἀριστοτέλης, Περὶ κόσμου πρὸς Ἀλέξανδρον 401, α, 12 καὶ 6, 8. Εἷς δὲ ὢν (ὁ θεός) πολυώνυμος ἐστὶ, κατονομαζόμενος τοῖς πάθεσι πᾶσιν, ἅπερ αὐτὸς νεομοῖ· καλοῦμεν δὲ αὐτὸν καὶ Ζῆνα καὶ Δία. . . οἶμαι δὲ καὶ τὴν ἀνάγκην οὐκ ἄλλο τι λέγεσθαι πλὴν τοῦτον, οἰοεὶ ἀνίκητον οὐσίαν ὄντα, εἰμαρμένην δὲ διὰ τὸ εἶρην τε καὶ χωρεῖν ἀκωλύτως.— Πλούταρχος, Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφους 885 Α κέξ: Ἡράκλειτος οὐσίαν εἰμαρμένης λόγον τὸν διὰ τῆς οὐσίας τοῦ παντός διήκοντα.. Πλάτων λόγον ἀίδιον καὶ νόμον ἀίδιον τῆς τοῦ παντός φύσεως. Χρῆσιππος δύναμιν πνευματικὴν τάξει τοῦ παντός διοικητικὴν· καὶ πάλιν ἐν τοῖς Ὅροις εἰμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου

στοιχείον ἐν τῇ Μεταφυσικῇ καὶ τῇ Θεολογίᾳ τῇ Ἑλληνικῇ. Ἐννοεῖ καὶ αὐτὸς ὅ,τι ἐννοοῦσιν ἄνδρες Ἕλληνες ὁμολογουμένως εὐσεβέστατοι καὶ βαθυγνώμονες, ἄνδρες οἳοι ὁ Θουκυδίδης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Λυσίας, ὁ Αἰσχίνης, ὁ Δημοσθένης καὶ οἱ τούτοις ὅμοιοι « τὸ αὐτόματον » ἢ « ταυτόματον » λέγοντες¹.

λόγος ἢ νόμος τῶν ὄντων ἐν τῷ κόσμῳ προνοία διοικουμένων. . Οἱ Στωϊκοὶ εἰρμόν αἰτιῶν. . Ποσειδώνιος τρίτην ἀπὸ Διός. — Πολύβιος 18, 54, 7-12: Δικαίταρχος. . τῇ τῆς ἀπονοίας υπερβολῇ καὶ τοὺς θεοὺς υπέλαβε καταπληξασθαι καὶ τοὺς ἀνθρώπους: οὗ γὰρ ὀρμίσειε τὰς ναῦς, δύο κατεσκευάζε βωμούς, τὸν μὲν Ἀσεβείας, τὸν δὲ Παρανομίας, καὶ ἐπὶ τούτοις ἔθυε καὶ τούτους προσεκύνει καθάπερ ἂν εἰ δαίμονας. διὸ καὶ δοκεῖ μοι τυχεῖν τῆς ἀρμοζούσης δίκης καὶ παρὰ θεῶν καὶ ἀνθρώπων· παρὰ φύσιν γὰρ ἐνστασάμενος τὸν αὐτοῦ βίον εἰκότως παρὰ φύσιν καὶ τῆς εἰμαρμένης ἔτυχε. Πρβλ. αὐτόθ. 37, 4, 1^κξξ. — Τὴν φιλοσοφικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τῆς εἰμαρμένης ἴδε ἐν τῇ μονογραφίᾳ τοῦ Πλουτάρχου « Περὶ τῆς εἰμαρμένης » ἐν τοῖς Ἡθικοῖς αὐτοῦ, σελ. 568 C-574 F ἐν γένει, ἰδίᾳ δὲ τὴν σχέσιν τῆς « Εἰμαρμένης » πρὸς τὴν θείαν πρόνοιαν αὐτόθ. ἐν σελ. 572 F κξξ. Ἡ περὶ τῆς εἰμαρμένης γνώμη τοῦ Ἀναξαγόρου, καθ' ἣν « μηδὲν τῶν γιγνομένων γίνεσθαι καθ' εἰμαρμένην, ἀλλ' εἶναι κενὸν τοῦτο τοῦνομα » εὑρηται παρ' Ἀλεξάνδρῳ τῷ Ἀφροδισιῇ (περὶ ψυχῆς 161, α, III καὶ περὶ Εἰμαρμένης, κεφ. 2).

Ἐπαξ εὑρηται καὶ « τὸ χρεῶν » παρὰ Πολυβίῳ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Φιλοποίμενος, ἀντιλέγοντος πρὸς τὸν Ἀρισταῖνον περὶ τῆς προσηκούσης πολιτικῆς τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας « διὸ καὶ τούτῳ διαφέρειν ἔφη τὴν Ἀρισταῖνου πολιτείαν τῆς αὐτοῦ· ἐκείνον μὲν γὰρ σπουδάζειν ὡς τάχιστα τὸ χρεῶν ἰδεῖν γενόμενον καὶ συνεργεῖν τούτῳ κατὰ δύναμιν· αὐτὸς δὲ πρὸς τοῦτ' ἀντερείθειν καὶ διωθεῖσθαι, καθ' ὅσον ἐστὶ δυνατὸς ». 25, 9^β, 7.

¹ Θουκυδίδης 2, 77, 3 καὶ 4: Ἐμβαλόντες δὲ πῦρ ξὺν θείῳ καὶ πίσση ἤψαν τὴν ὕλην. καὶ ἐγένετο φλόξ τοσαύτη, ὅσην οὐδεὶς πω ἔς γε ἐκείνον τὸν χρόνον χειροποίητον εἶδεν· ἥδη γὰρ ἐν ὕρεσιν ὕλη τριφθεῖσα ὑπ' ἀνέμων πρὸς αὐτὴν ἀπὸ ταύτομάτου πῦρ καὶ φλόγα ἀπ' αὐτοῦ ἀνήκεν. — Αὐτόθ. 6, 36, 2: Δύται αἱ ἀγγελίαι. . οὐκ ἀπὸ ταυτομάτου, ἐκ δὲ ἀνδρῶν, οἵπερ αἰεὶ τάδε κινουσι, ζύχκνεται. — Πλάτων, Ἀπολογία Σωκράτους 38 C: Οὐ πολλοὺ γ' ἔνεχα χρόνου, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὄνομα ἔχετε καὶ αἰτίαν ὑπὸ τῶν βουλομένων τὴν πόλιν λοιδορεῖν, ὡς Σωκράτῃ ἀπεκτόνατε, ἄνδρα σοφόν· φήσουσι γὰρ δὴ με σοφόν εἶναι, εἰ καὶ μὴ εἰμί, οἱ βουλόμενοι ὑμῖν ὄνειδιζεν. εἰ οὖν περιεμείνατε ὀλίγον χρόνον, ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου ἂν ὑμῖν τοῦτο ἐγένετο· ὄρατε γὰρ δὴ τὴν ἡλικίαν, ὅτι πόρρω ἤδη ἐστὶ τοῦ βίου, θανάτου δὲ ἐγγύς. — Αὐτόθ. 41 C καὶ D: Ἀλλὰ καὶ ὑμᾶς χρεῖ, ὃ ἄνδρες δικασταί, εὐέλπιδας εἶναι πρὸς τὸν θάνατον, καὶ ἐν τῷ τοῦτο διανοεῖσθαι ἀληθές, ὅτι οὐκ ἐστιν ἀνδρὶ ἀγαθῷ κακὸν οὐδὲν οὔτε ζῶντι οὔτε τελευτήσαντι, οὐδὲ ἀμελεῖται ὑπὸ θεῶν τὰ τούτου πράγματα· οὐδὲ τὰ ἐμὰ νῦν ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου γέγονεν, ἀλλὰ μοι δῆλόν ἐστι τοῦτο, ὅτι ἤδη θεθνάαι· καὶ ἀππλάγχθαι πραγμάτων βέλτιον ἦν. — Ἀριστοτέλης, Μετὰ τὰ φυσικὰ 1032, α, 12: Τῶν δὲ γιγνομένων τὰ μὲν φύσει γίνονται, τὰ δὲ τέχνη, τὰ δὲ ἀπὸ ταυτομάτου. — Ἡθικὰ μεγάλᾳ 1199, α, 7: Ἡ δ' εὐδουλία ἐξίς ἢ διάθεσις ἢ τι τοιοῦτον ἢ ἐπιτευκτικὴ τῶν ἐν τοῖς πρακτικῶς βελτίστον καὶ συμφορωτάτων. διὸ οὐδὲ τὰ τοιαῦτα εὐδουλίαις ἂν δόξειε τα ἀπὸ ταυτομάτου συμβαίνοντα κατὰ ἐρή-

Ποῦ λοιπὸν ἡ σύγχυσις, ποῦ ἡ κακοδοξία, ποῦ ἡ ἐπιπολαιότης; Ἐν τῷ Πολυβίῳ ἢ ἐν τοῖς ἀταλαιπώρως σπουδάζουσι καὶ ἐλλιπῶς ἀντιλαμβανομένοις καὶ πλημμελῶς ἐρμηνεύουσι τὰς δοξασίας καὶ τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ;

πον' οἷς γὰρ μὴ ἔστιν ὁ λόγος ὁ σκοπῶν τὸ βέλτιστον, οὐκέτι ἂν εἴποις, ὡ συνέθη τι κατὰ τρόπον, τοῦτον εὐθουλον, ἀλλ' εὐτυχῆ. — Λυσίας, Κατ' Ἀνδοκίδου 25, σελ. 105: Οὐδεὶς γὰρ πω, ἐξ ὅσου Ἀθηναί ἀείμνηστοί εἰσιν, ἐπὶ τοιαύτῃ αἰτίᾳ ἠτιμώθη. δικαίως· οὐδὲ γὰρ ἔργα τοιαῦτα οὐδεὶς πω εἰργάσατο. καὶ τούτων πότερα τοὺς θεοὺς χρῆ ἢ τὸ αὐτόματον αἰτιᾶσθαι; — Αἰσχίνης, Κατὰ Τιμάρχου 127: Περὶ τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ τὰς πράξεις ἀψευδῆς τις ἀπὸ ταυτομάτου πλανᾶται φήμη κατὰ τὴν πόλιν, καὶ διαγγέλλει τοῖς πολλοῖς τὰς ἰδίας πράξεις, πολλὰ δὲ καὶ μαντεύεται περὶ τῶν μελλόντων ἔσεσθαι. — Ἀριστοτέλης, Πολιτικά 1323, 6, 26: Καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς εὐδαιμονίας διὰ ταῦτ' ἀναγκαῖον ἐτέραν εἶναι· τῶν μὲν γὰρ ἐκτὸς ἀγαθῶν τῆς ψυχῆς αἴτιον ταυτομάτον καὶ ἡ τύχη, δίκαιος δ' οὐδεὶς οὐδὲ σώφρων ἀπὸ τύχης οὐδὲ διὰ τὴν τύχην ἔστιν. — Δημοσθένης, Προοίμια 2, σελ. 1420: Τὸ μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖται, μὴ πάνθ' ὡς ἂν ἡμεῖς βουλοίμεθ' ἔχειν μῆτε παρ' αὐτοῖς ἡμῖν μῆτε παρὰ τοῖς συμμάχοις ἔσως οὐδὲν ἔστι θαυμαστόν· πολλῶν γὰρ τὸ τῆς τύχης αὐτομάτον κρατεῖ, καὶ πολλαὶ προφάσεις τοῦ μὴ πάντα κατὰ γνώμην συμβαίνειν ἀνθρώποις οὖσιν. — Πολύβιος 22, 9, 16: Τότε δ' ἐκείνῳ καὶ ταυτομάτον συνήργησε πρὸς τὴν φιλαργυρίαν, ὥστε παρὰ πᾶσιν ἐπαίνου καὶ συγκαταθέσεως τυχεῖν τὴν ἀλογιστίαν αὐτοῦ διὰ τὴν περιπέτειαν. — 23, 2, 3: Πολλῆς δὲ περὶ τούτων ἀμφισβήτησεως ὑπαρχούσης διὰ τὸ πλείους εἶναι τοὺς καχέκτας τῶν εὐπόρων, ἐγένετό τι συνεργήμα τοῖς τὰ βέλτιστα αἰρουμένοις ἐκ ταυτομάτου τοιοῦτον. Ὁ γὰρ Τίτος κτλ. — 18, 12, 2: Ταχὺ δὲ τούτων εἰς τὴν Ἑλλάδα διασπαρθέντων ἐγεγόνει τῷ Τίτῳ πάντα κατὰ νοῦν, ἐπὶ βραχὺ μὲν καὶ ταυτομάτου συνεργήσαντος, τὸ δὲ πολὺ διὰ τῆς αὐτοῦ προνοίας ἀπάντων κεχειρισμένον. — 14, 9, 9: Τινὲς δὲ . . . ἔφασαν . . . τὴν πόλιν ὄχυροῦν καὶ παρασκευάζεσθαι πρὸς πολιορκίαν· πολλὰς γὰρ δώσειν ἀφορμὰς ταυτομάτον, ἂν ὁμονοῶσιν. — 32, 11, 10: Πρὸς δὲ τοῦτο τὸ μέρος καλὴν μὲν ὑποδοχὴν εἶχε τὴν μετὰ τοῦ κατὰ φύσιν πατρὸς συμβίωσιν, καλὰς δ' ἐκ φύσεως ὁρμὰς αὐτὸς ἐπὶ τὸ δέον· πολλὰ δὲ αὐτῷ καὶ ταυτομάτον συνήργησε πρὸς τὴν ἐπιβολὴν ταύτην. — 15, 16, 5: Εἰ δὲ πάντα τὰ δυνατὰ ποιήσας πρὸς τὸ νικᾶν ἐσφάλη τὸν πρὸ τοῦ χρόνον ἀήτητος ὢν, συγγνώμην δοτέον· ἔστι μὲν γὰρ ὅτε καὶ ταυτομάτον ἀντέπραξε ταῖς ἐπιβολαῖς τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν. (Τὰ αὐτὰ καὶ Ξενοφῶν, Ἀπομνημον. 4, 2, 4. — Αἰσχίνης, Περὶ παραπροσεβείας 145 καὶ Πολύβιος 3, 97, 5. 4, 3, 7. 9, 9, 3. 10, 2, 5. 32, 16, 3 καὶ Ἀποσπ. 78). — Τὴν φιλοσοφικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐνοσίας τοῦ αὐτομάτου ἴδ. παρ' Ἀριστοτέλει, Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως 195, 6, 31-198, α, 13. Τὴν διαφορὰν τοῦ αὐτομάτου ἀπὸ τῆς τύχης παρ' Ἀριστοτέλει, Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως 197, 6, 36-198, α, 13 καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ, Περὶ Εἰσαρμμένης 571 E κέξ. Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις κτλ. 1, 29, σ. 885 C. — Ἐτι Σχόλια εἰς Ἀριστοτέλην 195, 6, 31-198, α, 14, ἔκδ. Chris. Aug. Brandis, Berolini, 1836, σελ. 351-353. — Ἐτι Leopold Schmidt, Die Ethik der alten Griechen, erster Band, Berlin, 1882, σελ. 54, 55 καὶ 57. — Ὁ δὲ Ἴπποκράτης 4, 39: «Τὸ αὐτόματον οὐ φαίνεται οὐσίαν ἔχον οὐδεμίαν, ἀλλ' ἢ ὄνομα μόνον».

78. Ἡ ὀρθοδοξία τοῦ Πολύβιου καὶ τὰ περὶ αὐτῆς φερόμενα.

Οἱ φρονοῦντες ὅτι ὁ Πολύβιος ἔχει σαφῆ καὶ ἐναργῆ ἔννοιαν τῆς αὐτιότητος τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις *Leopold Schmidt, Casaubon, Schweighäuser*, Σουΐδας. Ὁ Πολύβιος ἐπίστευεν ἀπαράλλακτα, ὅπως πιστεύομεν σήμερον καὶ ἡμεῖς οἱ Χριστιανοί, ὅτι ὁ θεὸς διοικεῖ τὰ πάντα.

Εὐτυχῶς ἡ ὀρθοφροσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη δὲν ἐξέλιπον ἔτι τέλειον ἐκ τοῦ κόσμου τούτου! Ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν λογίων καὶ ἄνδρες ὀρθῶς ἀντιλαμβανόμενοι καὶ δικαίως κρίνοντες τὰς γνώμας καὶ τὰς πεποιθήσεις τῶν χρηστῶν καὶ τῶν μεγαλοφυῶν ἀνδρῶν. Λέγει ὁ *Leopold Schmidt*: « Ἡ Τύχη παρὰ Πολύβιῳ εἶνε ἡ διέπουσα τὰς τύχας τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀτόμων ἀνωτάτη δύναμις, ἣτις ἐπιμιγνυμένη εἰς τὰ σχέδια καὶ τὰς ἐλπίδας τῶν ἀνθρώπων ἐνίοτε μὲν ἀλογίστως φεῖδεται τῶν κακῶν καὶ ταπεινώνει τοὺς ἀγαθοὺς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως ἐν συνειδήσει κατὰ τι ὠρισμένον σχέδιον κατευθύνει τὰ πάντα· βοηθεῖ τοὺς ἀγαθοὺς, τιμωρεῖ τοὺς κακοὺς καὶ κατευθύνει τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν πρὸς τινα ὠρισμένον σκοπόν. Πρὸς δῆλωσιν τῆς κοσμοδιοικητικῆς ταύτης δυνάμεως μεταχειρίζεται ὁ Πολύβιος καὶ τὰς λέξεις « θεοί, δαιμόνιον, δίκης ὀφθαλμός, μῆνις θεῶν » ἀπαράλλακτα, ὅπως καὶ ὁ Ἰσοκράτης καὶ ἄλλοι τῶν καλῶν χρόνων ῥήτορες. Τῆς τύχης ἡ ἐπίδρασις ἄρχεται, κατὰ τὸν Πολύβιον, ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου καταπαύει ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας· οὔτε οἱ θεοὶ οὔτε ἡ τύχη εὐθύνονται διὰ τὰς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας τῶν ἀνθρώπων κατ' ἐκεῖνα τὰ ἐνεργήματα, ἅτινα ἀποκλειστικῶς ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος ἢ τῆς ἀνθρωπίνης ῥαθυμίας. Ὁ Πολύβιος ἐν τούτῳ πρὸςθεύει τὰ τοῦ Δημοκρίτου φρονοῦντος « ἄνθρωποι τύχης εἰδῶλον ἐπλάσαντο πρόφασιν ἰδίης ἀβουλήs· βαιὰ γὰρ φρονήσι τύχη μάχεται, τὰ δὲ πλεῖστα ἐν βίῳ ψυχὴ εὐζύνετος ὄξυδερκείην καθιθύνει »¹.

Καὶ παρακατιῶν: « Ἡ ἔκθεσις τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τῶν

¹ *Leopold Schmidt, Die Ethik der alten Griechen, erster Band, Berlin, 1882, σ. 58 καὶ 59*: « Die . . Tyche ist (dem Polybius) die über den Geschicken der Völker wie der Einzelnen waltende oberste Macht, die die Pläne und Hoffnungen der Menschen stets durchkreuzen kann, aber sie zeigt bei ihm ein doppeltes Gesicht, denn an manchen Stellen wirft er ihr die Launenhaftigkeit und Unberechenbarkeit vor, mit der sie die Schlechten schont

Ἑλλήνων θὰ ἦτο ἀτελής, ἐὰν περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν μορφήν, καθ' ἣν διευτυποῦτο παρ' αὐτοῖς ἢ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβεια, δὲν ἐλαμβάνετο δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ μεγίστη ἐπίδρασις, ἣν τινα αἱ περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν θεῶν ἰδέαι ἤσκουν εἰς τὴν καθόλου τῶν πραγμάτων τοῦ βίου ἀντίληψιν αὐτῶν. Ἡ θεία ἐνέργεια ἐξεφαίνετο ἰδίως ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς δικαιοσύνης, ἐν τῇ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐξεγέρσει τῆς ὀρθοφροσύνης καὶ ἐν τῇ διὰ τῶν μαντείων καὶ τῶν σημείων καθοδηγήσει τῶν ἀνθρώπων. Πλὴν τούτου ἐμβριθῆ τινα πνεύματα ὑπελάμβανον τὰς ἀτυχίας ἀνδρῶν ἐπιφανῶν ὡς δοκιμασίαν ὠφέλιμον αὐτοῖς, καὶ τινες μάλιστα εἶχον ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν αὐτῶν καὶ εἰς τὴν περὶ τοῦ γένους τοῦ ἀνθρωπίνου θεῖαν πρόνοιαν, τὴν κατάδηλον γινομένην ἐν τῇ σκοπιμότητι τῆς διακοσμήσεως τοῦ Παντός. Ἄλλ' οὐδέποτε ἐπῆλθεν εἰς τὸν νοῦν τῶν Ἑλλήνων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἡ ἰδέα ὅτι αἱ περιπέτεια συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος ἢ αἱ περιπέτεια ἑνὸς καὶ μόνου λαοῦ κατηυθύνοντο ὑπὸ τινος ἀνωτέρας δυνάμεως καὶ δὴ καὶ ἐν συνειδήσει πρὸς τινα ὠρισμένον σκοπόν. Ὅτι οἱ νεώτεροι καλοῦσιν ὅτε μὲν πρόοδον, ὅτε δὲ ἀγωγὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ἄλλοτε ἔλευσιν τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ, ἦτο ἄγνωστον τοῖς ἀρχαίοις· τὸ πρῶτον σπέρμα τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως τῶν τοῦ κόσμου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν εὐρίσκομεν ἐν τῇ γνώμῃ τοῦ Πολυβίου, ὅτι ἡ τύχη σκοπίμως ἐνεργοῦσα ἀνέδειξε τοὺς Ῥωμαίους κυρίους τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης πρὸς μεγίστην ὠφέλειαν τῆς ἀνθρωπότητος»¹.

und die Besten erniedrigt, an zahlreichen andern dagegen behandelt er sie als die bewusste Leiterin einer planvollen Weltregierung, welche nicht bloss den Tugendhaften beisteht und über die Frevler furchtbare Strafen verhängt, sondern auch . . . die geschichtliche Entwicklung der Menschheit einem bestimmten Ziele zuführt. Es ist daher nur natürlich, dass er, wenn er der letzteren dieser beiden Auffassungen folgt, hin und wieder Ausdrücke wie «die Götter» oder «das Dämonion» an die Stelle setzt und vereinzelt selbst nicht vermeidet, das Auge der Gerechtigkeit oder den Zorn der Götter zu erwähnen; insofern berührt sich seine Terminologie mit der des Isocrates und anderer Redner der Blütezeit . . . dass er die eigentliche Sphäre des Wirkens der Tyche da anfangen lässt, wo der Einfluss des Handelns des Menschen aufhört, denn er warnt . . . davor, dass man die Tyche oder die Götter da verantwortlich mache, wo Gelingen oder Misslingen von menschlicher Thätigkeit oder Saumseligkeit abhängt. . . . Bereits Demokritos darüber klagt, dass die Menschen sich zur Beshönigung ihrer Thorheit aus der Tyche einen Popanz zurecht machen, während thatsächlich eine verständige Seele mehr vermöge als sie. (Fr. 41).

¹ Leopold Schmidt, ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. 2, σελ. 68: Die Darstellung des reli-

Λέγει ὁ Casaubon· « Ὁ Πολύβιος, διδάσκαλος ἔξοχος τῆς συνέσεως, ἀδύνατον νὰ ἐφρόνει ὅτι τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις πράγματα διακυβερνᾷ τὸ τυφλὸν ἐκείνο τῶν τυφλῶν ἀνθρώπων « πλάσμα καὶ εἶδωλον », ὡς ἀποκαλεῖ ὁ Δημόκριτος τὴν τύχην. . Βοᾶ δὲ ὁ ἔξοχος ἀνὴρ « τῶν συμβαινόντων τύχην αἰτιᾶσθαι φαῦλον. . ». Ἡ δὲ ἐνιαχοῦ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ χρῆσις καὶ τῆς λέξεως τύχη ἐν τῇ κυρίᾳ αὐτῆς σημασίᾳ προέκυψεν, ὡς ἐναργέστατα ἐν τοῖς ἡμετέροις ὑπομνήμασι κατεδείχθη, οὐχὶ ἐκ ψευδοδοξίας, ἀλλ' ἐκ συνηθείας. Τοιοῦτος ἦτο κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὁ τρόπος τοῦ λέγειν. Ἐπίσης ἐν τοῖς ἡμετέροις ὑπομνήμασιν ἀνεσκευάσθη, καὶ δὴ δι' ἀκαταμαχῆτων ἐπιχειρημάτων, καὶ ἡ αὐθάδης καὶ μωρὰ πλάνη ἐκείνων, οἵτινες ἐτόλμησαν νὰ γράψωσιν ὅτι ὁ Πολύβιος κακῶς ἐφρόνει περὶ τῶν θεῶν καὶ τῆς θείας προνοίας. Οὕτως ἀνθρώπου ἀμαθοῦς οὐδὲν ἀδικώτερον. Διότι τί ἀδικώτερον τούτου ἢ ἄνθρωποι βλακεύοντες ἐν τοῖς πολιτικοῖς, θεολόγοι μωροὶ, ἐν τελείᾳ ἄγνοιά τῶν ἀνθρωπίνων διατελοῦντες, νὰ κατακρίνωσιν ἐπὶ ἀθεότητι ἄνδρα, ὅστις ὡς τὸ κάλλιστον ἐγκαλλώπισμα τῆς Ἀρκαδίας, τῆς προσφιλοῦς αὐτοῦ πατρίδος, θεωρεῖ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν; »¹ κτλ.

Καὶ τῇ ἀληθείᾳ δὲν φαίνεται νὰ ἔχωσιν ἄδικον ὁ Casaubon, ὁ

gösen Verhaltens der Griechen würde unvollständig sein, wenn sie bloss die Formen berücksichtigen wollte, in welchen sie ihrer Verehrung der Götter Ausdruck gaben, nicht aber zugleich den Einfluss, den ihre Vorstellungen von derer Wesen und Thätigkeit auf ihre gesammte Lebensauffassung übten. Und dieser ist ein sehr weitgreifender. Das göttliche Walten ging für sie vorherrschend in der Uebung der Gerechtigkeit, in der Erweckung der rechten Gesinnungen in den Menschen, in ihrer Unterweisung durch Orakel und Vorzeichen auf; ausserdem erkannten ernstere Geister in dem scheinbaren Missgeschick eines hervorragenden Sterblichen gern eine Prüfung, die zu seinem Heile dienen sollte, und einzelne liessen die in der Zweckmässigkeit der Naturordnung sich offenbarende Fürsorge der Götter für das Menschengeschlecht nicht unbeachtet. Durchweg aber lag den Griechen der klassischen Zeiten der Gedanke fern, dass die Schicksale der ganzen Menschheit oder auch nur die eines einzelnen Volkes durch eine höhere Macht einem bewussten Ziele zugeführt werden könnten. Was der Moderne . . Fortschritt, Erziehung des Menschengeschlechts oder Kommen des Reiches Gottes nennt, hatte in dem Bewusstsein derselben keinen Platz; dem ersten Keime der damit bezeichneten Auffassung auf dem Gebiete der antiken Litteratur begegnen wir in der Ansicht des Polybius, dass die Tyche durch ihre planvollen Veranstaltungen die Römerherrschaft zum Segen der Menschheit herbeigeführt habe.

¹ *Isaaci Casaubonii, Praefatio ad suam Polybii editionem, ἐν Πολυβίου*

Leopold Schmidt καὶ οἱ ὁμοδοξοῦντες αὐτοῖς. Ὁ Σουίδας ἐν λέξει τύχην λέγει· «Τύχη παρ' Ἑλλησιν ἀπρονόητος κόσμου διοίκησις ἢ φορὰ ἐξ ἀδήλων εἰς ἄδηλον καὶ αὐτόματον· οἱ δὲ Χριστιανοὶ θεὸν ὁμολογοῦμεν διοικεῖν τὰ πάντα. Καὶ Πολύβιος φησι. Τύχην δὲ λέγει ἢ Θεουκιδίδης τὸν πόλεμον». Ὁ Casaubon καὶ ὁ Schweighäuser ἐρμηνεύοντες τὸ χωρίον τοῦτο διατείνονται ὅτι ὁ Πολύβιος κατὰ τὸν Σουίδα, ὡς τις Χριστιανὸς φρονεῖ ὅτι ὁ θεὸς διοικεῖ τὰ πάντα, ἀλλ' ὁ Bernardy ἀμφιβάλλει περὶ τούτου, ὁ δὲ Dindorf καὶ ὁ Küster καὶ ὅλως ἀπορρίπτουσι τὴν ἐκδοχὴν ταύτην¹. Βέβαιον ἐν τούτοις εἶνε ὅτι ὁ Πολύβιος λέγει, ἵνα πάντα τὰ ἄλλα παραλίπωμεν, καὶ ταῦτα· «Δῆλον ὡς τύχην μὲν λέγειν οὐδαμῶς ἂν εἴη πρέπον· φαῦλον γάρ·

Μεγαλοπολίτου ἱστοριῶν τὰ σωζόμενα, Johann Schweighuser, Lipsiae 1795. Tom. octav. pars posterior, p. XXXII : Non enim pati poterat tantus prudentiae magister in res humanas induci caecum illud caecorum hominum πλάσμα καὶ εἴδωλον, ut Democritus vocat . . Clamat igitur noster τῶν συμβαινόντων τύχην αἰτιᾶσθαι φαῦλον . . Qui si aliquando parum sibi videtur constare, fortunam ipse quoque nominans et vim illius agnoscens; non tam sententiae errorem esse, quam loquendi consuetudinem quandam, abunde probatum est in nostris commentariis. Ubi etiam illorum errorem magnum validissimis rationibus confutavimus, qui male de diis et divina providentia Polybium sensisse ausi sind scribere. Adeo homine imperito nihil quicquam injustius. Quid injustius quam ἀθεότητος a male feriato politico et Theologastro omnis humanitatis imperitissimo eum virum damnare, qui Arkadiae patriae suae praecipuum decus ponat ἐν τῇ εἰς τὸ θεῖον εὐσεβείᾳ; . .

¹ Casaubon, ἐνθ. ἀνωτ. σελ. XXXIII ἐν τέλει: Sed ut melius constet, qui fuerit Polybii sensus, quae sententia super questione tam gravi de rerum humanarum gubernatione, verba Suidae, hominis Christiani, qui ditigentissime illius scripta legerat, hic describam. «Fortuna», ait ille, «apud Graecos et paganos, est gubernatio mundi sine providentia, aut rerum cursus ab incertis ad incertum, et id quod casu sponteque evenit. At nos Christiani Deum omnia administrare confitemur; idque etiam Polybius». Pudeat nunc eos, qui crimen adeo tetrum tam bono scriptori ausi sunt impingere.— Ὁ Schweighäuser (ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. 5, σελ. 99-100, ἀπόσπ. 131) μεταφράζει τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Σουίδα οὕτως: Fortunam Graeci (id est gentiles) intelligunt gubernationem mundi absque providentia. Nos vero Christiani profitemur, Deum omnia gubernare. idemque dicit Polybius.— Ὑποσημειώνει δὲ τὰδε: Tres voces καὶ Πολύβιος φησι Küsterus supervacaneas esse pronuntiavit. Possis enim suspicari, intercidisse verba quaedam Polybii, quae hic adferri debebant. Sed quod si missas facientes suspiciones, teneamus id, quod scriptum invenimus, erit (puto) ea sententia, quae expressit, Polybium etiam dixisse «Deum esse, qui omnia gubernat». — Got. Bernardy, (Σουίδα, Halle, 1853, σελ. 1255. ὑποσελ. σημ. ἐν λέξ. «τύχη») «Καὶ Πολύβιος φησί» videtur locus Polybianus de fortuna

αίτιαν δὲ μᾶλλον ζητεῖν. χωρὶς γὰρ ταύτης οὔτε τῶν κατὰ λόγον οὔτε τῶν παρὰ λόγον εἶναι δοκούντων οὐδὲν οἶόν τε συντελεσθῆναι»¹. Καί· «Ἔστι Δίκης ὀφθαλμός, ἧς μηδέποτε δεῖ καταφρονεῖν ἀνθρώπους. . ἐν τοιαύταις δ' οὔσης ἀτυχίαις καὶ παραχαῖς τῆς αὐτοῦ (τοῦ Φιλίππου) ψυχῆς, τίς οὐκ ἂν εἰκότως ὑπολάβοι θεῶν τινῶν αὐτῷ μῆνιν εἰς τὸ γῆρας κατασκηῖναι διὰ τὰς ἐν τῷ προγεγονότι βίῳ παρανομίας;»². Καί· «Τὸ θαυμάσιον τῶν καθ' ἡμᾶς καιρῶν τοῦτό ἐστιν, ὅτι. . ἡ τύχη σχεδὸν ἅπαντα τὰ τῆς οἰκουμένης πράγματα πρὸς ἓν ἔκλινε μέρος καὶ πάντα νεύειν ἠνάγκασε πρὸς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν»³.

Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων εἶνε προδήλως ἀναντίρρητον ὅτι, ἐνόσφ τὰ τρία ταῦτα χωρὶα ὑφίστανται ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πολυβίου, οὐδεμία ἄλλη γνώμη περὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ τῆς περὶ τοῦ κόσμου ἀντιλήψεως αὐτοῦ δύναται νὰ εἶνε λογικὴ καὶ δικαία ἢ ἡ γνώμη τοῦ Casaubon καὶ τοῦ Seweighäuser, φρονούντων μετὰ τοῦ Σουΐδα, ὅτι ὁ Πολύβιος ἐπίστευεν ἀπαράλλακτα, ὅπως πιστεύομεν σήμερον καὶ ἡμεῖς οἱ Χριστιανοί, ὅτι ὁ θεὸς διοικεῖ τὰ πάντα⁴.

humana, quem supra proposuit, indicari, δηλ. «Εἰ χρὴ τύχην λέγειν ἐπὶ τῶν τοιούτων· μήποτε γὰρ αὕτη μὲν κενῶς κληρονομεῖ τοιαύτην φήμην· αἴτιοι δ' εἰσὶν οἱ χειρίζοντες τὰς πράξεις, τῷ ταῖς αὐταῖς ἐπιτρέχειν σεμνότητα καὶ μέγεθος, ποτὲ δὲ τούναντιον». — L. Dindorfius, Πολυβίου ἱστορία, vol. 4, Lipsiae, 1868, p. 149: Nec dubium quod v. τύχη scribit Σουΐδας: Οἱ δὲ χριστιανοὶ θεὸν ὁμολογοῦμεν διοικεῖν τὰ πάντα, καὶ Πολύβιος φησι, ad Polybii locum paulo ante in eodem vocabulo citatum p. 3646, A, pertinere: Εἰ χρὴ τύχην λέγειν περὶ τῶν τοιούτων etc. cum altera Christianorum potius sit quam Polybii de rebus humanis sententia. — Küster, ἐν τῇ ὑποσελ. σημειώσει εἰς τὴν λέξιν «τύχη» τοῦ Πολυβίου (Σουΐδας, ἐνθ. ἀνωτέρω). «Καὶ Πολύβιος φησι» Hae tres voces sunt supervacaneae. — Περὶ τούτων ἴδε καὶ Welker, Götterlehre, Göttingen, 1860, τόμ. 2, σελ. 809. 810 καὶ ὑποσελ. σημ. 31 καὶ 32.

¹ 2, 38, 5.

² 24, 8, 3 καὶ 14.

³ 1, 4, 1.

⁴ Πιθανὸν νὰ εἶνε ἀπῆλθης τῆς τοιαύτης τοῦ Πολυβίου γνώμης τὰ δις παρὰ Προκοπίῳ τῷ Καισαρεῖ φερόμενα ταῦτα· «Οὐκ ἀνθρώπων βουλαῖς, ἀλλὰ τῇ ἐκ θεοῦ βουλῇ πρυτανεύεται τὰ ἀνθρώπεια, ὃ δὴ τύχην καλεῖν εἰώθασιν ἄνθρωποι, οὐκ εἰδότες ὅτου δὴ ἕνεκα ταύτῃ πρόσεισι τὰ ξυμβαίνοντα, ἥπερ αὐτοῖς ἐνδὴλα γίνεται· τῷ γὰρ ἀλόγῳ δοκοῦντι εἶναι φιλεῖ τὸ τῆς τύχης ὄνομα προσχωρεῖν» (Προκόπιος ὁ Καισαρεύς, Ἀνέκδοτα, κεφ. 4, ἐν τέλει, καὶ Ἱστορία τῶν Γοθικῶν πολέμων, βιβλ. 4, κεφ. 12, ἐν τέλει, ἐκδ. G. Dindorf, Bonnae, 1838, τόμ. 3, σελ. 36 καὶ τόμ. 2, σελ. 523).

